

NEUROTIC DOUBT AND SACRED CURIOSITY

Essays in honour of Koen Matthijs

NEUROTISCHE TWIJFELZUCHT EN HEILIGE VERWONDERING

Huldeboek voor Koen Matthijs

This Festschrift in honour of Koen Matthijs is published on the occasion of his retirement as Full Professor of Sociology and Demography at the Centre for Sociological Research of KU Leuven (Belgium) as per 1 October 2021.

Dit *liber amicorum* voor Koen Matthijs wordt gepubliceerd ter gelegenheid van zijn emeritaat als gewoon hoogleraar Sociologie en Demografie aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek van de KU Leuven (België) vanaf 1 oktober 2021.

NEUROTIC DOUBT AND SACRED CURIOSITY

Essays in honour of Koen Matthijs

NEUROTISCHE TWIJFELZUCHT EN HEILIGE VERWONDERING

Huldeboek voor Koen Matthijs

Edited by

*Jan Van Bavel, David De Coninck,
Paul Puschmann, Bart Van de Putte*

Centre for Sociological Research
Faculty of Social Sciences
KU Leuven

© 2021 by Centre for Sociological Research, Faculty of Social Sciences, KU Leuven.

All rights reserved. Except in those cases expressly determined by law, no part of this publication may be multiplied, saved in an automated datafile or made public in any way whatsoever without the express prior written consent of the publishers.

ISBN 978 94 6165 328 4

D / 2021/ 1869 / 33

NUR: 756

Typesetting: Jurgen Leemans

Cover design: Andre Klijsen

Cover illustration: Massive Banyan Tree on the Pipiwai Trail in Haleakala National Park in Maui, Hawaii (Ralf Broskvar/Shutterstock.com)

Contents

Foreword	xi
by prof. dr. Luc Sels, rector of KU Leuven	
Preface	xiv
Ten geleide	xv

PART I. INTRODUCTION

Ontstaan van de sociologie in Leuven en het openbloeien met Koen Matthijs	3
Wilfried Dumon	
Neurotische twijfelzucht en heilige verwondering: het wonder, het raadsel en het drama van de sociologie van Koen Matthijs	9
Jan Van Bavel	
Lijst van doctoraten onder begeleiding van Koen Matthijs	47

PART II. KOEN MATTHIJS AS A PERSON AND COLLEAGUE AT THE FACULTY

Biografie van de bifurcaties	51
Jaan Toelen	
Achterwaarts de toekomst in of voorwaarts terug naar het verleden?	53
Ann Van den Troost	
Koen Matthijs: het type man waar men graag mee samenwerkt!	57
Patrick Trio	

Ode aan Koen Matthijs	61
Monique Van Eyken	
Koen Matthijs, <i>a man for all ASL seasons</i>	63
Jan Eggermont	
Koen Matthijs, homo universalis	67
Geert Molenberghs en Geert Verbeke	
De verrassende actualiteit van alle gezinnen	71
Dimitri Mortelmans	
Onderwijsafstand	77
Rudi Laermans	
Alpejagers in een tuin van ginkgo biloba's. Een verkenning van de Campus Sociale Wetenschappen	85
Emmanuel Gerard	
Voor wie de kleine lettertjes leest: Koen en kunne-kunde aan KU Leuven	97
Veerle Draulans	

PART III. HISTORICAL DEMOGRAPHY

Koen Matthijs: Connecting historical family studies with people's real anxieties	107
Stephanie Coontz	
Koen Matthijs en the making of HISCO	109
Marco H. D. van Leeuwen en Ineke Maas	
Over Koen Matthijs en over de privacy van onze voorgangers in de tijd	115
Theo Engelen	
Koen: bouwster van netwerken in de historische demografie	121
Isabelle Devos	

CONTENTS

Poortersboeken, matrikels en een zottenboek. Vroegmoderne persoonsregistratie in demografisch perspectief	123
Eddy Put	
Durkheim, Bertillon and Koen Matthijs. Notes on the history of divorce in the 19th century	133
Michel Oris	
De mateloze interesse in de negentiende eeuw	141
Maarten H. D. Larmuseau	
Hoe de mateloze 19de eeuw een welvaartsstaat baarde	151
Bart Van de Putte	
Spreekwoordelijk gedrag in de mateloze negentiende eeuw?	169
Frans van Poppel	
Measuring the age-dependent economic costs and benefits of children and juveniles: Annual auctions of pauper orphans	177
Richard Paping, with the assistance of Dinos Sevdalakis	
'Dat trouwt maar voor het vaderland weg'. Gedwongen huwelijken en huwelijksleeftijd, Nederland 1811–1915	193
Jan Kok en Kees Mandemakers	
Differential fertility by place of birth in early 20th century Madrid	207
Diego Ramiro-Fariñas, Michel Oris and Stanislao Mazzoni	
The relationship between the family sizes of two successive generations in Sardinia	217
Marco Breschi, Massimo Esposito and Gabriele Ruij	
The 2016 European Society for Historical Demography (ESHD) Conference in Leuven and the years before and after: A peek behind the scenes	235
Saskia Hin, Hideko Matsuo and Namita Bhatia	

PART IV. FAMILY SOCIOLOGY

Doing the FaPOS family	247
An Katrien Sodermans en Sofie Vanassche	
Linking lives: A life course perspective on my life linked with Koen	251
Gray Swicegood	
Gezinnen en huishoudens in België: veranderingen tussen 1990 en 2020	255
Martine Corijn	
The matching hypothesis re-examined once more: Does the structure of the partner market matter?	273
André Grow	
National origins and cross-nativity marriages between Europeans and Americans	287
Gillian Stevens	
De evolutie van het Belgische recht aangaande horizontale en verticale relaties in vogelvlucht	297
Patrick Senaeve	
Verblijfsco-ouderschap als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling: lessen uit sociaalwetenschappelijk en empirisch-juridisch onderzoek	309
Ingrid Boone	

PART V. GENDER STUDIES

Conversations about gender inequalities in Brazil: A follow-up	325
Maira Covre-Sussai	
Prospects for gender equality: What have we learned?	335
Stephanie Coontz	

CONTENTS

Women and men in a changing world. Tracing and eliminating the roots of gender disadvantages	349
Graziela Dekeyser and Paul Puschmann	

PART VI. HEALTH AND INEQUALITY

Koen Matthijs: Dertig jaar voorzitter van Trefpunt Zelfhulp vzw	365
Peter Gielen en Annemie Vandermeulen	

Suicidecijfers en cultuurverschillen: Vlaanderen versus Nederland	385
Chantal Van Audenhove, Anja Declercq en Koen Hermans	

De gemeenschap is niet van gisteren: gedachte-experiment over de rol van zelforganisatie door burgercollectieven in de post-coronasamenleving	401
Tine De Moor en Ton Duffhues	

Loneliness and COVID-19: Does a partner make a difference?	423
David De Coninck	

The retreat of death: Understanding the rise in life expectancy during the first demographic transition	437
Angélique Janssens	

De kanarie in de koolmijn: de Softenonkwestie	447
Leen Van Molle	

Hoe kan de wereldgemeenschap de mondiale ongelijkheid en armoede ombuigen?	463
Ides Nicaise	

PART VII. LIST OF PUBLICATIONS BY KOEN MATTHIJS	483

Contributors	505

Foreword

by prof. dr. Luc Sels, rector of KU Leuven

“Hij is econoom, zeker weten”. “Neen, niet waar, hij is een socioloog”. “Echt? Dat zou je niet zeggen”. Zo nu en dan een rectorverkiezing helpt om één en ander uit te klaren. Op de webstek van kandidaat-rectoren is de bio met grote voorsprong de meest gelezen pagina. Wie is hij, wat doet hij, wat drijft hem? Ook aan een universiteit zijn het vragen die leven.

Eén antwoord: ik ben socioloog. Dat is mijn wetenschappelijke identiteit. Ze tekent hoe ik denk en bepaalt mijn standpunten in debatten, ook met economen. Ik stak vroeg in mijn loopbaan over naar de economen. Maar de sociologie is als een tweede huid. Dat is voelbaar in de zorg voor empirische nauwgezetheid en de openheid voor een veelvoud van theoretische benaderingen.

Die disciplinaire identiteit wordt pas echt saillant als je ze dag in dag uit beleeft te midden van de smeltkroes van een Faculteit Economie en Bedrijfswetenschappen. Dat heeft me ook meer bewust gemaakt van de grote impact van de initiële scholing tot, in mijn geval, socioloog. Het contrast leert me hoe die scholing je anders dan anderen leert observeren en interpreteren.

Dat bewustzijn komt met respect voor wie instond voor die scholing. In ‘mijn tijd’ waren dat nog hoofdzakelijk mannen. Mannen met invloed op het denken van dat toen al (te) kleine kransje sociologen-in-wording. Billiet, Bundervoet, Deleeck, Dobbelaere, Lammertyn, Leemans, Martens, Vanhoutvinck. Namen noemen is risico’s nemen. Het lijstje is dan ook exemplarisch, niet exhaustief.

Maar ook de jonge wolven maakten indruk. Laermans, Loosveldt, Swynedouw. Hun colleges waren doorspekt van hun passie voor onderzoek. Pas vandaag valt me op dat ze soms niet eens tien jaar ouder zijn dan ik. In ‘mijn tijd’ waren ze beginnend professor of ervaren postdoc. Ze waren stemmen met invloed en met impact op mijn latere academische wandel.

Koen, ook jij hebt je plaats bij die jonge wolven van weleer. Jouw passage in mijn scholing was van korte duur, maar niet zonder invloed. Je wijdde me in in de (historische) demografie. Het onderzoek op grootschalige popula-

tiedata en de aandacht voor *event histories* hebben we gemeen. Waar jij kijkt naar vruchtbaarheid, migratie en mortaliteit, kijk ik naar werkzaamheid, loopbaantransitie en uittrede. Inhoudelijk verschillend, methodologisch gelijklopend. We hebben nooit samen gewerkt of geschreven. Maar het had gekund. Het kan nog altijd.

Ik hou wel van jouw stijl en aanpak, beste Koen. Altijd overtuigd van jouw standpunt zonder het ook op te dringen. Altijd ernstig ook: het *métier* van wetenschapper bedrijf je met *sérieux*. Gelijk heb je. Onze ontmoetingen waren veelal toevallig. De paden kruisten wel eens in een vergadering of gewoon op straat. Ze waren altijd hartelijk en leidden telkens tot een gemoedelijk en openhartig gesprek.

Vandaag ben ik naast socioloog ook rector. Als rector kijk ik toch wat anders naar faculteiten, onderzoeksgroepen en academici. Vanuit die positie valt op hoe uiteenlopend wij, academici, onze bijdrage aan de ontwikkeling van onze universiteit invullen. Er zijn grote verschillen in actieradius en inspanning. Koen, op beide dimensies en in elk van de drie 'opdrachten' scoor jij bovengemiddeld. Daar twijfel ik niet aan.

Je bracht gedurende zo'n 35 jaar de eerstejaarsstudenten psychologie een minimum aan sociologisch denken bij. Dat was een taak van groot belang en geen sinecure. Psychologie en sociologie, de afstand is klein maar desalniettemin lastig om te overbruggen. Jij hebt die gave. Ook in het onderwijsbeleid heb je je strepen verdiend en de universiteit veel bijgebracht. Ik verwijs graag naar jouw jaren als vicedecaan onderwijs.

Je bent overigens één van de weinige collega's die in én Onderwijsraad én Onderzoeksraad zetelde, en in beide werelden jouw stempel drukte. Jouw palmares als onderzoeker is indrukwekkend. Het aantal onderzoeksprojecten dat je in portefeuille had nam in de latere fase van jouw loopbaan alleen maar toe. Ook jouw engagement stond er en staat er. Het volstaat te verwijzen naar jouw bezielend voorzitterschap van Trefpunt Zelfhulp, al sinds 1992.

Ik denk dat jij de drie opdrachten altijd als drie voorrechten hebt beleefd. Het zal je dus wel pijn doen dat de academische loopbaan formeel naar haar einde loopt. Maar je weet als geen ander dat een levenslooptransitie zoals deze wordt wat je er zelf van maakt. Sociologisch denken stopt niet op 65. Al zeker niet bij jou.

Veel dank voor alles. Het ga je goed.

Luc Sels, rector

Preface

This *Festschrift* in honour of prof. dr. Koen Matthijs on the occasion of his retirement in October 2021 will be partly in Dutch, partly in English, reflecting the fact that Koen has always found it very important to work and publish in both his mother tongue (and the language of the people paying his salary) and in the *lingua franca* of academia. The essays are not ordered by language but by content, which implies a rather unusual mixture of essays in two different languages, but we thought this was the best way to proceed. We are thankful to everyone who helped us to realize this book project. A big thanks goes out to all the authors for their personal, thought-provoking, and interesting chapters that highlight several aspects of Koen as a sociologist, teacher, colleague, and person. We are also grateful to them for quickly and thoroughly responding to editorial comments. Reviewing these many chapters would not have been possible without the help of an amazing group of Koen's old (and current) team members and colleagues: An Katrien Sodermans, Ann Van den Troost, Emmanuel Gerard, Graziela Dekeyser, Hideko Matsuo, Jan Eggermont, Nele Havermans, Sarah Botterman, and Sofie Vanassche. We would also like to thank Marina Franckx for helping us to get several chapters of this liber in the correct lay-out. Finally, we would like to thank Koen. With this liber amicorum, we want to honour his impressive career and contributions to academia and society. We hope that this book can be an inspiration for many future discussions and wish him the very best in this new stage of his career.

Jan Van Bavel, David De Coninck, Paul Puschmann, Bart Van de Putte

Ten geleide

Dit *Liber Amicorum* is een huldeboek voor prof. dr. Koen Matthijs naar aanleiding van zijn emeritaat in oktober 2021 en bevat deels bijdragen in het Nederlands en deels Engelstalige essays. Deze mix weerspiegelt het feit dat Koen altijd veel belang heeft gehecht aan het werken en publiceren zowel in zijn moedertaal (en de taal van de mensen die zijn salaris financieren) als in de *lingua franca* van de wetenschappelijke wereld. We hebben de stukken niet per taal maar wel op basis van inhoud geordend, waardoor Nederlandse en Engelse stukken op ongebruikelijke wijze door elkaar staan. We vonden dit na wikken en wegen toch de beste optie. We willen iedereen bedanken die geholpen heeft om dit boek tot stand te brengen. Onze grote dank gaat uit naar alle auteurs voor hun persoonlijke, stimulerende en interessante hoofdstukken, waarin verschillende aspecten van Koen als socioloog, collega en persoon worden belicht. We zijn hen ook dankbaar voor het snel en grondig reageren op de opmerkingen van de redacteurs. Het nalezen van deze vele hoofdstukken zou niet mogelijk zijn geweest zonder de hulp van een geweldige groep van Koens oude (en huidige) teamleden en collega's: An Katrien Sodermans, Ann Van den Troost, Emmanuel Gerard, Graziela Dekeyser, Hideko Matsuo, Jan Eggermont, Nele Havermans, Sarah Botterman, en Sofie Vanassche. We willen ook Marina Franckx bedanken voor haar hulp om verschillende hoofdstukken van dit liber in het correcte format te krijgen. Tenslotte willen we Koen bedanken. Met dit boek willen we zijn indrukwekkende carrière en bijdragen aan de academische wereld en de samenleving eren. We hopen dat dit boek een inspiratiebron kan zijn voor vele toekomstige discussies en wensen hem het allerbeste in deze nieuwe fase van zijn carrière.

Jan Van Bavel, David De Coninck, Paul Puschmann, Bart Van de Putte

Part I

Introduction

Ontstaan van de sociologie in Leuven en het openbloeien met Koen Matthijs

Wilfried Dumon

De geschiedenis van de ontwikkeling van de sociologie als academische discipline aan de Katholieke Universiteit Leuven is, ofschoon geen onbeschreven blad, tot nog toe niet helemaal geboekstaafd. Naar aanleiding van het vijftig jaar bestaan van de 'Faculteit Sociale Wetenschappen' wordt de genese ervan zowel inzake opleiding als onderzoek heel precies toegelicht door Emmanuel Gerard in een nog dit academisch jaar (2020-2021) te verschijnen publicatie. De Leuvense ontwikkeling is illustratief voor twee intrinsieke kenmerken van de sociologie: enerzijds de verwevenheid tussen theorie en methodologie, anderzijds de verkaveling in de sociologie over de diverse maatschappelijke domeinen zoals arbeid, godsdienst, gezin, gezondheidszorg enzovoort.

Het is zeer opvallend hoe in de Leuvense situatie het introduceren van het vak sociologie in de opleiding vrij snel aanleiding gaf tot het oprichten van een Centrum voor Sociaal Onderzoek. Het merkwaardige hierbij is dat het dezelfde personen waren die de institutionalisering van de sociologie zowel in opleiding als in onderzoek tot stand hebben gebracht: Jacques Leclercq en Pierre de Bie. De rol van beide professoren wordt treffend beschreven in het bovengenoemd werk van Emmanuel Gerard. Alleen al voor het nadrukkelijk verbinden van theorie en empirie mogen beiden terecht als stamvaders van de sociologie te Leuven worden gekwalificeerd.

Een van de eerste projecten doorgevoerd door Pierre de Bie op het Centrum voor Sociaal Onderzoek was de grootschalige enquête inzake het gezinsbudget. Budgetonderzoek was een geliefd onderwerp omdat het kon gevoerd worden met een relatief eenvoudige onderzoeksmethode met name een speciale vorm van schriftelijke bevraging. Het leverde relevante informatie op over de welvaart van gezinnen en van de samenleving zoals geformuleerd in de wet van Engel: hoe hoger het aandeel in het uitgavenpa-

troon dat besteed wordt aan voeding, hoe lager de welvaart. En omgekeerd: hoe kleiner dit aandeel, hoe hoger de welvaart. Longitudinaal betekent dit dat men hier een meetinstrument, een barometer, ontwikkeld heeft om enerzijds de stijging van de welvaart in een gegeven bevolking te achterhalen en anderzijds om de sociale stratificatie, de sociale gelaagdheid te meten. Zo werd in het onderzoek van de Bie het verschil in bestedingspatroon vergeleken tussen arbeiders, bedienden en landbouwers. Inmiddels zijn gezinsbudget-enquêtes niet louter een instrument om op een wetenschappelijke wijze de sociale verschillen te doorgronden of vooruitgang te meten. Ze zijn ook effectief bepalend voor de samenstelling van de zogenoemde huishoudkorf. Deze wordt gebruikt om de index te berekenen, wat een belangrijk element is in de aanpassing (lees: verhoging) van het loon van werknemers.

De verbondenheid tussen onderzoek en theorie was duidelijk en dit betekende in feite een breuk tussen sociologie en sociale wetenschap. Ook in dit opzicht kan Pierre de Bie als een pionier worden gekarakteriseerd. Na de voltooiing van dit budgetonderzoek (zijn boek *Gezinsbudgetten in België 1957-1958* verscheen bij de Leuvense uitgeverij Nauwelaerts in 1960) vertrouwde Pierre de Bie mij toe dat hij zo een onderneming nooit meer zou uitvoeren; één keer maar nooit meer. Het was genoeg geweest! Hij wees op de tijdsconsumptie en in het bijzonder op de tijdsverspilling. Inderdaad: empirie vereist het aantrekken van medewerkers, het leiden en begeleiden ervan maar ook het budgetbeheer, het contact (en contract) met de respondenten enz. Ik herinner mij nog dat de respondenten voor het trouw noteren, dag na dag, van hun gezinsuitgaven een schrale symbolische beloning kregen onder de vorm van een huishoudartikel met name een dweil (overigens in een nu nog bestaande uitvoering met de vaderlandse vlag als rand).

Deze uitvoerige toelichting van een alledaags onderzoek wordt hier gebracht om te illustreren dat de introductie van de discipline sociologie voor de betrokkenen zelf een fundamentele verandering teweegbracht in de inhoud en de staat van hun professoraat. Dit betekende dat zijzelf het wetenschappelijk materiaal dienden te verzamelen, te analyseren en de relevantie ervan te duiden. Niet alleen de methode, ook de methodiek stond hierbij centraal. Zo hadden de onderzoekers in dit hier besproken project opgemerkt dat, louter al door het systematisch opschrijven van hun uitgaven, sommige respondenten de neiging hadden om hun gedrag enigszins te wijzigen. Het onderzoek zelf was op deze wijze niet louter waarnemen van een feitelijke toestand maar kon leiden tot gedragsbeïnvloeding en -verandering. Het belang van onderzoekstechniek werd hierdoor heel duidelijk

benadrukt. De onderzoekstechniek werd een essentieel bestanddeel. De sociologie werd van een beschrijvende wetenschap 'evidence based science'.

Wat De Bie klaarblijkelijk het meest afschrikte was wat men zou kunnen noemen het management van een zo grootschalig onderzoek. De sociologieprofessor werd een manager. Dat was heel vernieuwend, zeker in het pre-ICT tijdperk waar het verzamelen van het onderzoeksmateriaal manueel diende te gebeuren. Bovendien was dit ook confronterend omdat de sociale wetenschappen geen ervaring hadden met labo's of technische werkplaatsen, zoals bij de exacte wetenschappen of bij de geneeskunde. De ontwikkeling van de sociologie tot een meer 'evidence based' wetenschap en het toegroeien in haar ontwikkeling naar een wetenschapsbeoefening die iets meer analoog was met de Faculteit Wetenschappen betekende helemaal niet dat zij minder zou thuishoren in de *humane* wetenschappen. Het betekende wel een breuk met de voormalige traditie van de wetenschapsbeoefening in de sociale wetenschappen.

Naast de klemtoon op de verwevenheid theorie – onderzoek dient ook de domein-gerichtheid van de sociologie te worden onderstreept. Dit komt door het voorwerp zelf van de sociologie: de studie van de mensensamenleving. Dit kan enkel gebeuren door elementen en processen te analyseren die het samenleven (interactie) tot samenleving (structuur) maken. Deze werkwijze leidt onvermijdelijk tot het ontstaan van een groot en toenemend aantal sub-disciplines, hier domeinen genoemd zoals arbeidssociologie, godsdienstsociologie, sociologie van de taal enz. Deze verkaveling van de sociologie reflecteert zich in het groot aantal vaktijdschriften die zich exclusief richten op één van de subdisciplines.

Deze domeingerichtheid is ook kenmerkend voor het wetenschappelijk sociologie-bedrijf. Zo bestaat de *International Sociological Association* (ISA) uit twee onderscheiden geledingen. Enerzijds een orgaan dat de vertegenwoordigers van de nationale sociologische verenigingen omvat en daarnaast de Research Comittees waar de onderzoekdomeinen (arbeid, onderwijs, gezin, enzovoort) crossnationale vertegenwoordigers kent. Elke deeldiscipline heeft een eigen *research committee*, bv. voor de gezinssociologie is dat RC6 (waarbij het lage cijfer aangeeft dat het domein al lang erkend is als sub-discipline). Inderdaad: een sub-discipline dient door de ISA via een ingewikkelde procedure te worden erkend.

Deze uitweiding over de domeingerichtheid van de sociologie wordt hier gebracht omdat ook deze karakteristiek al meteen sterk tot uiting kwam bij de oprichting van de nieuwe opleiding in de sociologie, waarvan de licentieopleiding startte in 1963. Edward Leemans, aangetrokken als hoofdfiguur om deze opleiding in Leuven gestalte te geven, sprak over 'de Leuvense driehoek' bestaande uit de combinatie van theorie, onderzoek en beleid.

Deze uitspraak gaf op dat ogenblik geen omschrijving van de feitelijke toestand. Het diende te worden verstaan als een leidraad voor de ontwikkeling van de Nederlandstalige sociologie in Leuven, als deel van wat toen nog "Leuven Vlaams" genoemd werd. De driehoek moet mijns inziens als een mantra beschouwd worden. De nadruk op de drie benen van de driehoek theorie-onderzoek-beleid was heel duidelijk verankerd in de opbouw en de structuur van de Leuvense licentiaatsopleiding vanaf 1963. Het been 'beleid' was nieuw en vernieuwend doch minder geprononceerd in het opleidingsprogramma. Wel was de domein-gerichtheid duidelijk waarneembaar. Drie domeinen stonden centraal, namelijk arbeid, godsdienst en gezin. Emmanuel Gerard merkt op dat deze selectie geen toeval was aan de Katholieke Universiteit. Er dient evenwel te worden opgemerkt dat deze specialisaties al een zekere traditie kenden aan de universiteit zowel in opleiding als in onderzoek, ofschoon ook deze traditie de opmerking van Gerard alleen maar staven. Deze drie domeinen waren inderdaad in zekere zin specialisaties, richtingen genoemd, omdat ze mutueel exclusief waren niet wat de hoorcolleges betrof maar wel inzake seminars (1^e semester) en werkcolleges (2^e semester).

Het oeuvre van Koen Matthijs aan wie deze bundel geschriften wordt opgedragen moge hier letterlijk als schoolvoorbeeld worden gesteld. Koen Matthijs behoort tot de eerste generatie die deze nieuwe Leuvense sociologie-opleiding heeft doorlopen (en overleefd). Hij is echter geen louter product van zijn opleiding. Hijzelf heeft in grote mate bijgedragen tot de verwezenlijking van de integratie van theorie en methodologie in de gezinssociologie. Nog voor de aanvang van zijn academische carrière leverde hij in 1987 een bijdrage aan de achtste jaargang van het *Tijdschrift voor Sociologie*. Dat het in 1987 nog maar de achtste jaargang was, wijst op het toen nog relatief recent karakter van het openbloeien van de sociologie in Vlaanderen. De titel van het artikel van Koen is tekenend: 'Hertrouwen of samenwonen na echtscheiding: een statusintegratiehypothese'. Koen Matthijs onderkende reeds in dit artikel het verband tussen theorievorming en onderzoeksvariabelen als geslacht, leeftijd en kindertal die op dat ogenblik in empirisch onderzoek opgang maakten. Hij schuwde het namelijk niet om aan te tonen hoe het foutief gebruik van sommige van deze variabelen aanleiding gaf tot foutieve conclusies in de theorievorming, ook bij gerenommeerde onderzoekers. Hij formuleerde zelf door een zorgvuldige analyse van de controlevariabelen welke omstandigheden bijdroegen tot het al dan niet opnieuw trouwen. Deze minutieuze werkwijze kan als karakteristiek gezien worden voor hem in het gehele verloop van zijn loopbaan. Vanaf zijn academische benoeming heeft hij zijn gehele carrière toegewijd aan de verdere uitbouw van de gezinssociologie in onderzoek en in onderwijs.

Ongetwijfeld is het aandeel dat Koen Matthijs heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van de Leuvense sociologie fundamenteel. Daarbij zijn er twee facetten die typisch en vernieuwend zijn voor zijn aanpak. Ten eerste is er zijn gedrevenheid om de onderzoeksprojecten niet een louter Leuvense aangelegenheid te maken maar telkens weer te ontwerpen en uit te voeren in samenwerking met andere Vlaamse Universiteiten. Getuige hiervan is het grote onderzoeksproject rond echtscheiding waarbij de intense band met Gent en Antwerpen centraal staat. Het doorbreken van het Leuvense sociologisch kader is ook zichtbaar in de samenstelling van zijn onderzoeksgroep die florissant multinational was en zelfs enigszins interdisciplinair, onder andere door het aantrekken van historici. Een tweede aspect, ofschoon niet specifiek voor de Leuvense gezinssociologie en evenmin voor de Leuvense situatie, is de upgradering van het onderwijs van het master- naar het doctoraatsniveau. Ook in het vormgeven van deze ontwikkeling excelleert Koen Matthijs. Ook hier kan dit boek, uitgeven ter gelegenheid van zijn emeritaat, getuigen. Het is samengesteld op initiatief van hen die bij hem zijn gedoctoreerd: *zijn* doctorandi. Niet alleen het relatief groot aantal is al op zichzelf respectabel maar ook het onderzoekswerk dat zij onder zijn leiding hebben gepresteerd kan de toets van de kritische evaluatie met glans doorstaan.

Neurotische twijfelzucht en heilige verwondering

*Het wonder, het raadsel en het drama
van de sociologie van Koen Matthijs*

Jan Van Bavel

Als gezinsdemograaf en levensloop-socioloog heeft Koen Matthijs thematisch gezien een soort van omgekeerd parcours gelopen: in zijn doctoraatsonderzoek rond zelfdoding startte hij bij de dood. Vervolgens onderzocht hij eerst hertrouw en pas daarna echtscheiding. In een volgende stap dook hij het negentiende-eeuwse verleden in en richtte zijn onderzoekersblik meer en meer op eerste in plaats van tweede huwelijken. En naarmate hij ouder werd, begon hij zich in toenemende mate over jongeren te buigen. Stond *Achterwaarts de toekomst in* (Matthijs, 1994a) van in het begin in de sterren geschreven?

Met dit *liber amicorum* willen we hulde brengen aan de indrukwekkende academische carrière van professor doctor Koen Matthijs vanaf zijn doctoraat (verdedigd op 6 juni 1983) tot aan zijn emeritaat (gevierd op 15 oktober 2021). Onmogelijk zullen we recht kunnen doen aan de rijkdom van zijn loopbaan want Koen was op vele fronten uitzonderlijk actief en productief. Van professoren wordt verwacht dat zij onderwijs, onderzoek en dienstverlening verstrekken. In deze bijdrage ligt de focus op de onderzoeksopdracht, waarmee we dus twee heel belangrijke terreinen in de carrière van Koen onrecht aandoen. Daarom wil ik in deze inleiding graag toch minstens enkele *essentials* over onderwijs en dienstverlening meegeven.

Wat onderwijs betreft: Koen introduceerde gedurende ruim 35 jaar de eerstejaarsstudenten psychologie in de sociologie en – daar gaat hij toch prat op – hij verzuimde in al die jaren geen enkele les. Zijn laatste les sociologie voor psychologen gaf hij op 16 december 2019, exact 64 jaar nadat hij op 16 december 1955 was geboren in het Oost-Vlaamse Appelterre (waarvan hij tijdens zijn colleges geregeld foto's liet zien om sociologische fenomenen te illustreren). Naast zijn verdere onderwijsopdrachten op het vlak

van sociale indicatoren, gezinssociologie, demografie en de sociologie van levenslopen, nam Koen ook bovengemiddeld veel onderwijs-gerelateerde dienstverlening op zijn schouders. Tussen 2002 en 2013 was hij programmadirecteur van de opleiding sociologie, nadat hij van 1995 tot 2003 al voorzitter was geweest van het Departement Sociologie (dat nu Centrum voor Sociologisch Onderzoek heet). Van 2006 tot 2013 was hij vice-decaan onderwijs van de faculteit Sociale Wetenschappen (zie ook de bijdrage van Rudi Laermans in deze bundel).

Koen vervulde daarnaast nog talrijke bestuursfuncties, onder meer bij de Vlaamse Leergangen, dat onder zijn impuls vervelde tot Academische Stichting Leuven, waarvan hij tussen 2002 en 2007 voorzitter was (zie de bijdrage van Jan Eggermont aan deze bundel). In de jaren 1990 had hij al de fakkel overgenomen van zijn “academische vader” en vriend Wilfried Dumon als voorzitter van het Trefpunt Zelfhulp (zie de bijdrage van de jarenlange medewerkers van het Trefpunt in deze bundel) – een functie die hij dus op het moment van dit schrijven al zo’n kwarteeuw vervult! Bovendien zetelde hij ook nog eens vele jaren in de Onderzoeksraad van de KU Leuven. In zijn onderzoek hechtte Koen trouwens ook heel veel belang aan maatschappelijke dienstverlening. Daar kom ik nog op terug. De indrukwekkende rijkdom van zijn academische loopbaan op alle fronten was wellicht een doorslaggevende factor in zijn verkiezing, op 12 december 2015, tot lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen.

Zoals gezegd ligt de focus van deze tekst bij het onderzoek van Koen. Meer bepaald poogt deze bijdrage om een tipje van de sluier te lichten van “het wonder, het raadsel en het drama” van de sociologie van Koen Matthijs, om een uitdrukking uit zijn *magnum opus* te gebruiken (*De mateloze negentiende eeuw*, Matthijs, 2001, p. V). Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling om een chronologisch overzicht te geven van de indrukwekkende carrière van de gevierde (dit boek zal al dik genoeg zijn) noch om alle inhoudelijke themata te bestrijken waarover Koen zijn licht heeft laten schijnen. Eerder is het de bedoeling om de grondslagen en krijtlijnen van zijn sociologie te distilleren. Of om een voor Koen meer gepaste, culinaire term te gebruiken: het is de bedoeling om de publicaties van Koen te laten inkoken tot we een geconcentreerde *fond* overhouden.

Aan kwaliteitsvolle ingrediënten geen gebrek, maar hoe distilleer je daaruit de grondslagen? Gelukkig bestaat daarvoor een wonderlijk keuken-instrument genaamd “de Leuvense driehoek”. Koen is daarvan altijd een fervent aanhanger en gebruiker geweest. De drie benen van de driehoek zijn theorie, methodologie en beleid. In een goed sociologiebedrijf staan die drie voortdurend met elkaar in contact en bestaat er onderling een gezond evenwicht. Koens “academische vader” Wilfried Dumon getuigt

elders in deze bundel over hoe Edward Leemans vanaf 1963 deze driehoek tot mantra maakte. De vraag die dit essay tracht te beantwoorden is dus: hoe ziet Koens sociologie er uit op het vlak van theorie, methoden en beleidsaspecten? Ik zal me daarvoor hoofdzakelijk baseren op publicaties van Koen waarvan hij eerste of enige auteur is.

Naast het gebruik van de evenwichtszoekende driehoek is een andere beproefde distilleermethode het opzoeken van botsingen en tegenstellingen. Koen deed het ons graag voor: hij maakt in zijn werk vaak gebruik van raadselachtige tegenstellingen en schijnbare paradoxen die de mensen aan het denken zetten. En tegelijkertijd houdt hij minstens evenzeer van kristalheldere duidelijkheid: daar heb je alvast een schijnbare tegenstelling! Niet toevallig citeert hij *The Parable of the Blind Men and the Elephant* van J.G. Saxe (over zes blinde mannen die het allemaal bij het juiste maar ook foute eind hadden) in het voorwoord van zijn bestseller *Belgoscopie* (Matthijs, 1988). Niet toevallig zorgde hij ervoor dat het *Alpejagerslied* van Paul van Ostaïjen, over “twee heren die dalen en klimmen”, in grote letters uitgesneden werd uit de metalen voorgevel van de faculteit Sociale Wetenschappen van de KU Leuven (lees daarover zeker de bijdrage van Manu Gerard in deze bundel!). Niet toevallig was één van de Nederlandstalige boeken waarover ik hem het meest enthousiast heb horen vertellen *Een schitterend ongeluk* van Wim Kayzer (een enthousiasme dat meteen de interdisciplinaire openheid van Koens sociologie signaleert, waarover later meer). Het oxymoron is alomtegenwoordig in de schrijftuur van Koen.

Daarom distilleer ik Koens sociologie, met de Leuvense driehoek in de hand, op basis van drie grote raadselachtige tegenstellingen in zijn werk. Wat theorie betreft, is zijn werk door en door verzoenend en conflictsociologisch. Dat is het wonder. Wat methoden betreft, maakte Koen in zijn carrière vooral gebruik van een waarnemingsmethode die volgens hem te veel wordt gebruikt in de sociologie: de survey. Dat is het drama. En wat beleid betreft: voor Koen moet sociologie nuttig zijn en return opleveren voor “de belastingbetaler”, om zich vervolgens te storten op de demografie van lang vervlogen tijden. Dat is het raadsel dat we zullen pogen op te lossen.

Of Koen zich nu zal herkennen in het onderstaande distillaat of niet, één ding mag van meet af aan duidelijk zijn. Het onderzoek van Koen wordt gedreven door (in zijn eigen woorden) neurotische twijfelzucht en heilige verwondering. Ook zijn onderwijs stond trouwens in het teken van het aanwakkeren van die twee kenmerken bij de studenten. In de inleiding van zijn handboek sociologie staat: “Als één eigenschap karakteristiek is voor de socioloog, dan is het wel zijn constante verwondering voor de wereld. De socioloog verwondert er zich over dat samenleven überhaupt mogelijk is. Hij verwondert zich zelfs over wat mensen het meest vanzelfsprekend

vinden” (Matthijs, Dekeyser & Vanassche, 2015, p. 13). “Stop en denk na!”, zo staat in koeien van letters op de slides die hij gebruikte in zijn lessen sociologie voor eerstejaarsstudenten psychologie. Het motto bij zijn voorwoord van een boekje over demografie luidt: “The important thing is not to stop questioning... Never lose a holy curiosity” (citaat van Albert Einstein). Schijnbaar “overtuigde antwoorden” blijken al snel “onzekere vragen” (Matthijs, 2009b, p. 7). Het primaat van de vraag op het antwoord moet je bij Koen soms wel heel letterlijk nemen: van de twee pagina’s over demografie als wetenschappelijke discipline in het net geciteerde werk is er één bijna helemaal gevuld met niets dan vragen. En de tweede pagina is zo goed als helemaal gevuld met intrigerende puzzels, stimulerende vragen en “interessante anomalieën” (Matthijs, 2009b, p. 11–12). Daar was nog ruimte voor iets meer bloed en spieren (om één van de favoriete uitdrukkingen van Koen te misbruiken).

1. Conflict en verzoening in theorie

Koen Matthijs staat als socioloog niet bekend als de man van de *Grand Theory*. Hij verwierf in het Nederlandstalige sociologielandschap in de eerste plaats bekendheid als de man van de cijfermatige sociale indicatoren (Matthijs, 1988) eerder dan als theoreticus. Hij is niet de man die met boude beweringen de controverse opzoekt. Nochtans heeft hij best wel uitgesproken ideeën, maar omdat hij niet graag in controverses verzeild geraakt, voegt hij stevast een disclaimer toe wanneer hij een stelling doet die misschien niet alle subtiele nuances zal vatten, mogelijk zelfs wat gewaagd aandoet en potentieel tegenspraak dreigt uit te lokken. Varianten van de disclaimer zijn: “ietwat gechargeerd uitgedrukt”; “wat gechargeerd komt dat hierop neer”; “om het wat gechargeerd voor te stellen”. Ik heb het niet geteld, maar volgens mij is het aantal Nederlandstalige publicaties van Koen waarin het woord “gechargeerd” niet voorkomt, beperkter dan die waarin het wél voorkomt. Ietwat gechargeerd uitgedrukt: het is dé marker voor het opsporen van de theoretische ideeën van Koen Matthijs.

Heren die dalen en klimmen

Als persoon wordt Koen onder meer in talrijke bijdragen in dit huldeboek geroemd om zijn diplomatische, minzame, bemiddelende en verzoenende kwaliteiten. Maar sociologisch-theoretisch heeft hij eerder een conflict-sociologische kijk op sociale zaken: in de sociologie van Koen Matthijs vormen botsing en strijd de motor van maatschappelijke patronen, trends en sociale verandering. Zijn sociologie tracht menselijk sociaal gedrag te verklaren op basis van de vaak botsende belangen en perspectieven van sociale groepen. Het diplomatische en verzoenende karakter van de persoon lijkt dus op het eerste zicht te botsen met de conflictgerichtheid van de socioloog, maar ik denk dat die twee bij Koen juist bij elkaar horen.

Koen houdt persoonlijk niet van conflicten en is er zich erg van bewust hoe destructief die kunnen zijn. Bovendien is de uitkomst van een gevecht onvoorspelbaar. Om de zaken in goede banen te leiden, is het daarom strategischer om te zalven en te verzoenen, en zachtjes in de juiste richting te manoeuvreren. Wie het conflict opzoekt, legt al zijn kaarten al op tafel en ondermijnt het vermogen om ongemerkt te sturen in gewenste richting. De diplomatische aanpak karakteriseert daarom niet alleen zijn strategie in bestuurszaken maar ook zijn wetenschappelijke aanpak – ook al zoekt zijn sociologie juist naar sociale botsing en conflict om maatschappelijke fenomenen en processen te verklaren. Juist omdat hij zich bewust is van de sociale impact van conflicten, kiest hij er voor om voorzichtig te zijn en het conflict niet op te zoeken.

Sommige sociologen houden van heel abstracte theoretische discussies. Koen hoort niet bij die groep. Eerder stoort hij zich weleens (in stilte, meestal) aan oeverloos gebakkelei in zijn vakgebied. In lijn met zijn diplomatische aanpak, zal hij dat echter publiek zo niet zeggen, eerder dat “het zijn petje te boven gaat”; dat het voor hem “te ingewikkeld” is. Maar vergis u niet: onder die schijnbare bescheidenheid gaan uitgesproken wetenschappelijke standpunten schuil, al valt het op dat hij die op jongere leeftijd vaker ventileerde dan in zijn latere geschriften.

De grote theoretische tegenstellingen in de sociologie vindt hij overdreven op de spits gedreven en verzoent hij al meteen in zijn eerste stappen in de wetenschap, namelijk in zijn doctoraat over zelfdoding. Waar anders kan een socioloog starten bij zo’n onderwerp dan bij één van dé sociologische topklassiekers, “Le suicide” van Emile Durkheim. Maar al heel snel blijft aspirant-doctorandus Matthijs duidelijk op zijn honger zitten met de Durkheimiaanse benadering. Diens gedachtengang wordt naar het oordeel van Koen “immers gekenmerkt door essentiële circulariteit aangezien gesteund wordt op post hoc vaststellingen. Het model van Durkheim steunt inder-

daad op parabolische verbanden (te veel versus te weinig integratie resp. reglementering), stelt daardoor problemen van falsificatie en geeft weinig aanduidingen voor concrete predicties. [...] Gewapend met 'Le Suicide' zit men echter vlug strop omdat alle wegen tot interpretatie open liggen en er geen indicaties gegeven worden van de relatieve krachtsverhoudingen van 'suicidogene' factoren" (Matthijs, 1982, p. 62). Dat schrijft hij in zijn tweede paper in het *Tijdschrift voor Sociologie*, een studie over de relatie tussen de economische crisis van de jaren 1970 en zelfmoordcijfers in België.

De impact van "Le suicide" is dermate groot dat de meeste sociologische studies over zelfdoding zich in die tijd binnen de Durkheimiaanse traditie situeerden (zie ook de bijdrage van Chantal Van Audenhove, Anja Declercq en Koen Hermans in deze bundel). Echter: "Dit belet niet dat er ook studies zijn gepubliceerd die zich aandienen als 'anti-Durkheimiaans'. Zoals verder nog zal worden betoogd dienen de verschillen tussen de voor- en tegenstanders van Durkheim's opvattingen echter tot de juiste proporties teruggebracht te worden. Dit wil zeggen dat wanneer abstractie wordt gemaakt van accentverschillen, er een impliciete en constante opvatting naar voor komt die voor de meeste sociologen gelijk is" (Matthijs, 1985, p. 9-10). Daar duikt de verzoener al op.

Met zachte hand, maar toch met de nodige daadkracht, namelijk op niet meer dan één pagina, verzoent hij twee de grote stromingen in de sociologie, namelijk het Durkheimiaanse sociologisme waarin sociale structuren het individuele gedrag determineren met de methodologisch-individualistische, Weberiaanse interpretatieve school, waarin sociologie start bij de analyse van het betekenisvol samenhandelen van individuen in interactie. "Bij Durkheim is er wel degelijk ruimte om de sociale werkelijkheid te concipiëren als bestaande uit concrete interactie- en competitie-systemen," zo schrijft Koen (1985, p. 11) – "competitiesystemen", opmerkelijk en niet toevallig dat conflictsocioloog Matthijs het zo formuleert!

Koen verzoent en omarmt Durkheim respectievelijk Weber door hen elk een kus op de wang te geven: "(1) de 'oorzakelijke' relatie tussen de structurele context van een interactie-systeem (in onderzoekstermen: onafhankelijke variabele) en suidicaal gedrag (afhankelijke variabele) is alleen dan te 'begrijpen' als (2) die relatie wordt opgevat als de consequentie van het doelgerichte gedrag (handelingen) van de actors. [...] Vanuit deze visie is een rigide tegenstelling tussen Durkheim en Weber niet meer verdedigbaar" (Matthijs, 1985, p. 12). De verschillende kampen kunnen dus de vredespijp roken; "Met deze interpretatie van Durkheim verdwijnen ook gedeeltelijk de intern-sociologische tegenstellingen die door sommige auteurs worden gesignaleerd. De betekenis van het werk van de verder te bespreken auteurs is immers niet zozeer gelegen in wat ze hebben bereikt,

maar wel in wat werd nagestreefd” (Matthijs, 1985, p. 11). Vooral die laatste zin vind ik intrigerend. Wat Koen lijkt te zeggen, is dat de verschillende sociologische stromingen vaak de ambitie hebben om op basis van verschillende uitgangspunten de sociale werkelijkheid te verklaren, maar dat waar zij uiteindelijk bij uitkomen, toch vaak ongeveer op hetzelfde neerkomt.

Koen voelt zich duidelijk aangetrokken door het methodologisch individualisme. In zijn studie over de relatie tussen economische crisis en zelfdoding luidde het al: “Een en ander zou inzichtelijker kunnen worden gemaakt aan de hand van gegevens met het individu als meeteenheid.” (Matthijs, 1982, p. 62). Ook *expressis verbis*: “Doorgedacht komt men via deze interpretatie terecht bij een vorm van methodologisch individualisme (in ruime zin), wat impliceert dat Durkheim’s sociologie in een gedrags-sociologie kan worden omgezet. Sociaal-structurele condities zijn dan geen ‘verpletterende’ factoren meer voor de passieve homo sociologicus, maar integendeel het resultaat van de actieve interactie van actoren binnen sociale systemen. In onderzoekstermen betekent dit dat ruimte wordt gecreëerd voor de concipiëring van de sociale structuur als afhankelijke variabele” (Matthijs, 1985, p. 11).

Cultuur en gedrag

Sociologie zit over het algemeen met één been in de gedragswetenschappelijke hoek en met een ander been in de hoek van de geesteswetenschappen. Uit het voorgaande blijkt al dat sociologie voor Koen primair een gedragswetenschap is: patronen en veranderingen in het sociale leven worden aangedreven door conflicten en botsingen tussen individuen die in een bepaalde maatschappelijke en dus historische context met elkaar interageren. De vroege Koen Matthijs is duidelijk geïntregeerd door het wetenschappelijk paradigma van de radicale behaviouristen. “De consequenties van dit paradigma voor de sociologie zijn tot nog toe nooit systematisch onderzocht, maar zijn o.i. verrijkend en bijzonder fundamenteel” (Matthijs, 1980, p. 84). Het impliceert o.a. het “herformuleren van de probleemstelling in gedragstermen” (p. 85).

Culturele verandering komt binnen dit paradigma tot stand wanneer mensen zich massaal anders gaan gedragen. Maar hoe komt die gedragsverandering dan tot stand? Eén van de constanten in de sociologie van Koen is de bijzondere aandacht voor sociale leerprocessen en imitatiegedrag. Dat kwam al duidelijk tot uiting in zijn studie van zelfdoding (Matthijs, 1983, p. 454). Bv. in de conclusies van zijn doctoraat: “Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat vooral voor de eerste suïcidepoging het observeren van suïcidale

modellen een belangrijke discriminatiefactor is. Opmerkelijk is dat dit voor een goed deel gegenereerd wordt door de omstandigheid dat vooral vrouwen de suicidepogingen (niet de suicides) van andere vrouwen (niet van mannen) ‘imiteren’ (Matthijs, 1985, p. 145).

De rol van sociale leerprocessen en imitatie was dus al bekend uit de doctorale studie over zelfdoding. Koen greep in zijn latere historisch-demografisch onderzoek terug naar deze processen en introduceerde het concept “mimetische huwelijksbegeerte”. Eén van de belangrijkste bijdragen van Koen aan de historische demografie is zijn duiding van de verbrekking van het Malthusiaanse huwelijkspatroon (waarbij, naar het einde van de negentiende eeuw tot en met de jaren 1960, een groeiend deel van de bevolking ging trouwen en dat op almaar jongere leeftijd ging doen) als een teken van mimetische huwelijksbegeerte (Matthijs, 2002). “Met de intellectuele flankdekking van de Verlichting, de economische ruggensteun van de industrialisatie en de culturele support van de romantiek, ontstond een passionele, mimetische huwelijksbegeerte. Het ‘klassieke’ gezinstype werd hét leefmodel” (Matthijs, 2001, p. 237). Zie ook de bijdrage in deze bundel van Stephanie Coontz, de “grande dame” van de huwelijksgeschiedenis, over de impact van het empirisch werk en de inzichten van Koen op dit vlak.

De metatheoretische visie van Koen wordt m.i. goed samengevat in deze passage uit zijn eerste wetenschappelijk artikel uit 1980: “In een consistente functionele analyse worden private data niet weggewimpeld (zoals dat bv. het geval is in het zgn. metafysisch behaviourisme), maar wordt gesteld dat zowel het gedrag als de ermee gepaard gaan bewustzijnstoestanden moeten geconcipieerd worden als functie van dezelfde verklaringsfactoren, die gezocht worden in de genetische aanleg en de omgevingsgeschiedenis (in ruime zin). [...] Zowel het gedrag als de homo internus worden functioneel gecontroleerd door dezelfde omgevingsvariabelen, maar tussen deze twee modi zelf is er geen causale band” (Matthijs, 1980, p. 83). Dus: respect voor zowel de geesteswetenschappen als de gedragswetenschappen, maar de ene moet niet denken determinerender te zijn dan de andere. En hier al, en toen zeker ook al redelijk uitzonderlijk voor een socioloog, openheid voor zowel genetische invloeden op zowel de “homo internus” als op het gedrag, en dus ook op historische, maatschappelijke evoluties. Er loopt een directe, consistente lijn van deze opmerkingen uit 1980 naar een aantal publicaties van meer dan twintig jaren later in samenwerking met historici, biologen en genetici, waarin Koen telkens het belang van historisch-sociologische factoren naar voor schuift voor biologische processen, en vice versa, bijvoorbeeld Matthijs, Van de Putte & Vlietinck (2002); Van de Putte, Matthijs & Vlietinck (2004), Larmuseau et al. (2013); Larmuseau, Matthijs & Wenseleers (2016).

In *De mateloze negentiende eeuw* (vanaf nu kortweg aangeduid als *De mateloze*) komt Koen wat dit betreft ongewoon scherp voor de dag voor zijn doen. “Mentaliteitshistorici hebben”, zo schrijft hij, een “kwaadaardig wetenschapsprobleem. Zij hanteren, onbewust en onuitgesproken, het kromme mensbeeld dat feitelijk gedrag de resultante is van achterliggende opvattingen en houdingen. En dat een reconstructie van die motieven en intenties ‘dus’ voldoende is om het gedrag te kennen [...] – een strategie die zelfs nog geen begin van degelijke verklaring is” (Matthijs, 2001, p. 8). Dat laat aan duidelijkheid niets te wensen over. De vingerwijzingen zijn trouwens net zo goed bedoeld voor collega-sociologen die het “kromme mensbeeld” hanteren dat opvattingen en attitudes bepalend zijn voor gedrag. Ik kom daar op terug in het deel over onderzoeksmethoden en zijn kritische houding ten aanzien van survey-methodologie.

Het idee dat intenties en attitudes gedrag bepalen, noemt Koen “naïef mentalisme”: “Dat naïef mentalisme heeft natuurlijk zijn oorzaken, en die zijn onder meer te zoeken in de beklemmende beschotten tussen de gedrags-, de maatschappij- en de cultuurwetenschappen. Het is onbegrijpelijk hoe weinig historici zelfs maar zijdelingse aandacht hebben voor psychologisch en sociologisch gedrags- en maatschappijonderzoek. Zij zouden er daarom goed aan doen aansluiting en inspiratie te zoeken bij gedragswetenschappen zoals de psychologie, de sociologie, de economie en de biologie” (Matthijs, 2001, p. 8). Dat is een flinke veeg uit de pan richting historici. In de conclusies van *De mateloze* brengt hij echter de nodige sociologische zelf aan wanneer hij de oorzaak onder meer legt bij de universitaire structuren en wetenschappelijke beschotten. Niet alleen bepleit hij in die conclusies de integratie van gedrags- en cultuurwetenschappen, een “volgende stap is de integratie van alle (historische) gedrags- en cultuurwetenschappen in een brede omgevingswetenschap. Dat is nog meer aanbevelingswaardig” (Matthijs, 2001, p. 237). Idealiter speelt sociologie de rol van “*go-between*” tussen (mentaliteits)historici en gedragswetenschappers, “zij staat inhoudelijk dicht bij de geschiedenis [...] en zij heeft wél stevige verbindingslussen naar gedragswetenschappen zoals psychologie, de economie en de biologie” (Matthijs, 2001, p. 9; zie ook Matthijs et al., 2016, p. 13).

Koen kant zich dus tegen de beschotten tussen de cultuur- en de gedragswetenschappen en is als socioloog bereid om te bemiddelen. Maar als je het mij vraagt, is dat maar een schijnbaar bemiddelingsaanbod, want de eigen agenda is duidelijk: Koen vat sociologie primair op als gedragswetenschap, punt. Veel explicieter dan in zijn inleiding tot de sociologie voor eerstejaarsstudenten psychologie, kan je m.i. niet zijn: “De kern van de sociologische benadering is samen te vatten als: het leven en gedrag van mensen kan niet begrepen worden los van de sociale context waarin ze

leven” (Matthijs, Dekeyser & Vanassche, 2015, p. 13). Of nog: “Wat bestuderen sociologen in concreto? Het meest algemene antwoord op die vraag is: ‘het sociaal handelen’” (Matthijs, Dekeyser & Vanassche, 2015, p. 15). Zo bezien leunt sociologie heel erg dicht aan bij sociale psychologie, wat zich ook laat zien in de voorbeelden die Koen geeft in het eerste hoofdstuk van zijn handboek sociologie, met onder meer de klassieke experimenten over groepsdruk van Solomon Ash.

Ook het cultuurbegrip van Koen is van behavioristische snit: “Het begrip cultuur heeft in de sociologie een zeer ruime betekenis. Cultuur omvat de gedachten en gevoelens, de wensen en angsten van mensen, maar ook de manieren waarop kinderen worden behandeld, en de gewoonten op het gebied van tussenmenselijke omgang, voeding, kleding, voortplanting, zwangerschapsbeleving, wijze van baring, feestvieren, rechtspreken en rouwen” (Matthijs, Dekeyser & Vanassche, 2015, p. 78). Vergelijk daarmee de volgende definitie van cultuur in de traditie van de interpretatieve sociologie: de cultuur van een sociaal verband bestaat uit “de daarbinnen gegeven mogelijkheden om de werkelijkheid actief betekenis te geven of te interpreteren en om zinvol met anderen te communiceren” (Laermans, 2012, p. 240). Volgens de laatste opvatting, is taal op zichzelf een sociologisch cruciaal cultuurelement; volgens de meer behavioristische getinte opvatting geeft taal via sociaal gedrag *toegang* tot cultuur: “Taal noemt men ook wel eens de sleutel tot de wereld van de cultuur” (Matthijs, Dekeyser & Vanassche, 2015, p. 87).

Interdisciplinaire openheid

Het is al een aantal keren impliciet aan bod gekomen: typerend voor de sociologie van Koen Matthijs is zonder twijfel de grote interdisciplinaire openheid, die consistent is met zijn opvatting van de sociologie als gedragswetenschap. Ik herinner me hoe hij enthousiast vertelde over Wim Kayzers *Schitterend ongeluk*, waarin wetenschappers uit diverse disciplines hun kijk op de mens en de wereld gaven. Hij deed me Richard Dawkins lezen, Ernst Mayr en Stephen Jay Gould. Waar sommige andere sociologieproffen alles uit de kast haalden om de toen recent openbloeiende sociobiologie toch maar bij voorbaat neer te sabelen aan de hand van een aantal karikaturen, predikte én praktiseerde Koen een kritische maar open ingesteldheid. Altijd klaar om te leren en altijd de eigen dogma's in vraag stellend, maar ook niet te beroerd om aan die andere disciplines juist vanuit de sociologie kritische vragen te stellen (zie ook de getuigenis van evolutionair bioloog en geneticus Maarten Larmuseau in deze bundel).

Toen ik mij tijdens mijn studententijd nog volop aan het inlezen was in de basis van de sociologie, kreeg ik het volgende te lezen in een dun boekje met als vreemde titel *Achterwaarts de toekomst in*: “Veel sociologen lopen rond met vreemde zekerheden in hun hoofd. Zekerheden over de gaande en komende maatschappelijke ontwikkelingen, zekerheden over de wijze waarop dat allemaal moet bestudeerd, geanalyseerd en benoemd worden. Die stelligheid en beslistheid ontlenen zij onder meer aan de sociologische klassiekers. De lijfgeur van Emile Durkheim, Max Weber en Karl Marx, toch al een eeuw oud, is overal aanwezig. [...] Hun opvattingen worden vaak klakkeloos overgenomen, kritiekloos doorgegeven aan aankomende sociologencontingenten en toegepast op de meest afgelegen onderwerpen. Het prijskaartje hiervan is dat er nauwelijks ruimte is voor nieuwe, vernieuwende en frisse ideeën. En daardoor blijft men ter plaatse trappelen” (Matthijs, 1994a, p. 8). Voorwaar een hard oordeel. “Het zekerheidssyndroom in de sociale wetenschappen”, was de ondertitel van *Achterwaarts*.

Maar het is nu ook weer niet het geval dat Koen in een soort van misplaatst ondergeschikte houding andere disciplines en zogenaamd “echte” wetenschappen tegemoet treedt. Bijvoorbeeld: “Sociologen moeten oog hebben voor de biologische onderzoeksresultaten, maar het spiegelbeeld geldt voor biologen. Wat zij zeggen over de *sociale* stand en gang van zaken, is vaak zeer amateuristisch” (Matthijs, 1994a, p. 107). Algemener: “Dankzij Charles Darwin weten we dat de kritiek van de zogenaamde exacte wetenschappen op de humane wetenschappen geen hout snijdt. Deze kritiek is vaak doorspekt met een flinke dosis *dédain* en arrogantie en geeft dus meer warmte dan licht. In het bijzonder wat de sociologie betreft, verwijzen critici graag naar geschriften die niet meer zouden zijn dan verbeterde journalistiek of verwaterde filosofie. Dat is ongetwijfeld juist, maar het is ongetwijfeld ook eenzijdig” (Matthijs, 1994a, p. 138).

De kritiek op de sociologie in het scharnierwerk *Achterwaarts de toekomst in* is soms hard maar altijd liefdevol, en wellicht vormde de grote interdisciplinaire openheid van de wereld van de historische demografie één van de attractiepolen voor Koen (cf. Matthijs et al., 2016, p. 12). Door ramen en deuren open te zetten in alle disciplines en belemmerende beschotten neer te halen, raakt de sociologie voorwaarts het verleden uit, besluit Koen. We plakken dan ook beter geen ouderwets sociologisch etiket op Koen. Is hij een Durkheimiaan met een Weberiaanse hang naar methodologisch individualisme? Neen, want daarvoor neigde hij te veel richting behaviorisme en is hij te veel een conflictsocioloog. Maar ook weer niet van Marxiaanse snit, want hij verzette zich altijd tegen eng materialistisch of economistisch denken. In de geest van Koen lijkt het me beter om dit soort etiketten achterwege te laten.

2. Harde en zachte cijfers in methoden

Op het vlak van onderzoeksmethoden en -technieken was Koen in de sociologie een innovator lang voor “innovatief” een modekreet werd in de academische wereld. Om met specifieke statistische onderzoekstechnieken te beginnen: al in zijn doctoraat deed hij aan principale-componentenanalyse met gebruikmaking van een niet-metrische schaaltechniek, genaamd “Alternating Least Squares”, clusteranalyse doet hij aan de hand van niets minder dan de “hill-climbing pass” (Matthijs, 1985) en hij introduceerde correspondentie-analyse als “Franse” techniek in het Vlaamse sociologielandschap (Matthijs & Daemen, 1985). Voor zover ik kan nagaan was hij ook de eerste Vlaamse socioloog die aan *event history analysis* deed, met name met zijn *proportional hazardsmodel* van hertrouw of samenwonen na scheiding (Matthijs, 1987). Ook op het vlak dataverzameling verrichtte de latere Koen pionierswerk, met *citizen science* en *big data* in de historische demografie *avant la lettre* – ik kom daar later op terug. Wat de verspreiding van onderzoeksresultaten naar het grote publiek betreft, baande Koen in pre-internettijden nieuwe paden toen hij zijn *Belgodata* ook via CD-ROM beschikbaar maakte (Matthijs & Bosscher, 1991).

Voor interpretatie vatbaar

Als we wat dieper graven naar de epistemologische fundamenteën van de gevolgde onderzoeksmethoden, toont Koen zich opnieuw van zijn verzouende kant. Het verschil tussen enerzijds het empirische, ‘Durkheimiaanse’ sociaal onderzoek op basis van zogenaamd ‘harde cijfers’ en anderzijds de fenomenologisch georiënteerde ‘interpretatieve’ sociologische methoden “dient immers teruggebracht tot de juiste proporties”; er zijn een aantal “zinloze methodologische tegenstellingen aan de orde”. Uit zijn analyse van gelijkenissen en verschillen concludeert hij “dat de ‘empirische’ en de ‘interpreterende’ benadering veeleer elkaars complement dan elkaars tegengestelde zijn” (Matthijs, 1985, p. 40–41).

Heel zijn carrière heeft hij dat credo in de praktijk gebracht. Koen is zonder twijfel een kwantitatief georiënteerd socioloog. In brede kringen heeft Koen wellicht het meest bekendheid verworven met zijn *Belgoscopia* en *Belgodata*: publicaties waarin hij op een zo systematisch mogelijke manier onze samenleving kwantitatief in kaart bracht (Matthijs & Bosscher, 1991). In die jaren heeft menig vertegenwoordiger van ons land op buitenlandse missie het boek van Koen over *De Belgen* als relatiegeschenk gegeven, al

dan niet in hun Franse, Duitse, Spaanse of Engelse vertaling (Matthijs & Draguet, 1992; 1993).

Om het opzet van dat fameuze boek te verduidelijken en mensen aan het denken te zetten, zet Koen naar gewoonte het oxymoron in: "Ivan Illich heeft ooit beweerd dat nieuwe, vooruitstrevende ontwikkelingen op een bepaald moment in hun tegendeel resulteren: wegen vergroten afstanden, ziekenhuizen maken zieken, het onderwijs levert onwetenden af. Daarom is het nuttig om even achterom te kijken naar dat ander aspect van de huidige samenleving: de massale hoeveelheid informatie die bijna dagelijks over ons wordt uitgestort en waar niemand nog een samenhangend zicht op heeft. De vrees is niet ongegrond dat met de explosie aan informatie, elk nieuw stukje informatie minder kennis meebrengt" (Matthijs, 1988, p. 9). Belgoscopia bracht op indrukwekkende wijze voor het eerst een ongelooflijke hoeveelheid cijfermateriaal samen over ons land, niet alleen over "zijn" themata bevolking, huwelijk en gezin maar ook over onderwijs, gezondheid en gezondheidszorg, arbeid en beroepen, politiek, massamedia, vrije tijd en sport, criminaliteit, economie en culturele waarden en normen. Het werk combineert op ongekende wijze breedte én diepgang.

Het succes van Koens monnikenwerk werkte blijkbaar inspirerend, of misschien als een zweep, voor overheidsdiensten die eigenlijk als taak hadden om statistische informatie naar het brede publiek toe te ontsluiten maar in grote mate faalden op dat vlak: Koen deed met zijn *Belgoscopia* eigenlijk wat die overheidsdiensten zouden moeten doen. Dat resulteerde onder andere in een samenwerking met INBEL, de toenmalige Federale Voorlichtingsdienst. De vraag vanuit het publiek en het maatschappelijke middenveld naar cijfergegevens was zo groot dat die dienst uitkeek "naar samenwerkingsvormen met instellingen en bedrijven die op het terrein van de statistiek, van de verwerking en van de verspreiding ervan over een gedegen reputatie beschikken. Dat is zonder twijfel het geval voor het departement sociologie van de K.U.Leuven onder de leiding van professor Koen Matthijs en met de uitmuntende medewerking van mevrouw Martine Bosscher" (M. Van den Berghe in Matthijs, 1994b, p. 3).

Koen is een cijferaar dus, zonder twijfel. Maar tegelijkertijd is hij gedurende zijn hele carrière heel kritisch over gangbare praktijken in de kwantitatieve sociologie. In zijn scharnierwerk *Achterwaarts de toekomst in* komt hij het scherpst uit de hoek: "Het is hoog tijd om de gepaste conclusie te trekken: het bestaande kwantitatief survey-onderzoek, met zijn nadruk op het testen van statistische gemiddelden, het toetsen van modellen en het berekenen en vergelijken van schaalwaarden, is prima voor algemene beschrijvingen, maar is ongeschikt als strategie om sociale problemen en sociologische probleemstellingen te vertalen naar menselijk gedrag. Deze

strategie zet ons als meer dan één eeuw op het verkeerde been" (Matthijs, 1994a, p. 112).

Ondanks de kwantitatieve oriëntatie van Koen wordt hij juist ook geroemd om zijn vindingrijke interpretatieve werk, onder andere door de in de gezinswetenschappen zeer invloedrijke Stephanie Coontz in deze bundel. Coontz getuigt daarin hoe Koen meer dan de gemiddeld historisch-demograaf oog heeft voor het betekenisgevend gedrag van individuele mannen en vrouwen achter de "harde cijfers" en, andersom, voor de betekenis die grote macro-historische tendensen hebben voor de kleine mensen op micro-vlak. Hij hoedt er zich voor om zich te verkijken op een artificiële "gemiddelde mens" ("Quetelets grootste vergissing") of om het belang van tendensen in de marge te veronachtzamen. De kwantitatieve omvang van een sociaal fenomeen is sociologisch vaak niet het belangrijkste of interessantste; "Er dient [...] voor ogen gehouden te worden dat de omvang minder belangrijk is dan de karakteristieken ervan. Eén van deze karakteristieken is dat de groepen die drager zijn van innovatieprocessen [...] fungeren als referentiegroep, respectievelijk als rolmodel" (Matthijs, 1985, p. 1). Bijvoorbeeld: echtscheiding was in de negentiende eeuw statistisch een marginaal fenomeen, maar daarom sociologisch niet minder belangrijk (zo is later ook in de statistieken ten overvloede gebleken). En dus start Koen met Carine Meulders een studie over echtscheiding in de negentiende eeuw op basis van juridische documenten, want "elk juridisch document werpt licht op de confrontatie tussen de logische orde van het recht en de wanorde van het alledaagse leven, op het samentreffen van al dan niet aanvaarde – maar alleszins rechtsgeldige – normen met particuliere omstandigheden en situaties" (Meulders & Matthijs, 1996, p. 96).

Zijn doctoraatsonderzoek over zelfdoding gaf al veelvuldig blijk van de sociologische wijsheid dat cijfers niet zomaar cijfers zijn die voor zich spreken. De epidemiologische transitie zorgt voor een langere levensverwachting? Ja, maar: "Parallel met de medische en sociale beheersing van bepaalde ziekten ontstaat een zeer vreemd probleem, namelijk dat de doden niet kunnen sterven. Het leven dient zo lang mogelijk gerekt: lang zullen ze sterven" (Matthijs, 1985, p. 2). Reanimatie betekent "volgens sommigen langer leven, en volgens anderen langer sterven" (ibid.). Sterftcijfers zijn dragers van vele betekenissen. Zo wordt het onderscheid tussen verschillende stervenswijzen maatschappelijk belangrijk geacht: "Dit betekent dat de uitspraak: 'een lijk is een lijk' sociologisch onjuist is." (Matthijs, 1985, p. 8).

Haat-liefdeverhouding

In de allereerste gepubliceerde wetenschappelijke paper van Koen (Matthijs, 1980) is al te merken dat hij vindt dat surveymethodologie in de sociologie een te groot gewicht krijgt en dat er te veel gekeken wordt naar verbaal gedrag en zelfverklaarde intenties als verklaring voor gedrag. Tegelijkertijd kan men niet om de vaststelling heen dat een groot deel van het empirische oeuvre van Koen steunt op surveydata. Ik zou daarom durven stellen dat Koen een haat-liefdeverhouding heeft met enquêtes.

Het probleem is dat veel surveyonderzoek probeert attitudes te meten als ware het determinanten van gedrag, en daarbij correlaties ten onrechte interpreteert als bevestiging van die causaliteitshypothese. “In de mate dat zowel het gedrag als de subjectieve ervaringswereld functioneel gedetermineerd worden door dezelfde verklaringsfactoren, kan verwacht worden dat tussen beide een correlationeel verband bestaat en dat het dus zinvol is predicties vanuit het ene naar het andere te maken. Dit draagt echter weinig bij tot de wetenschappelijke kennis in de mate dat er geredeneerd wordt vanuit het ene effect naar het andere, en niet van “oorzaak” naar effect. Bovendien worden de subjectieve factoren ingelast uit allerhande gedragsobservaties. Die factoren zijn immers zelf niet rechtstreeks observeerbaar. Aangezien in de verklaring gesteund wordt op ingelaste factoren blijft deze noodzakelijkerwijs circulair. Ook het terugvallen op verbaal gedrag [surveys, dus – JVB] stelt problemen, niet alleen omdat de vraag kan gesteld worden hoe goed het individu zichzelf ‘kent’ en daarrond verbaal gedrag produceert, maar ook omdat hier heel wat controlemechanismen in het spel zijn, die een vraagteken plaatsen bij de relevantie van de verbale informatie” (Matthijs 1980: 83-84). We zien hier de behaviouristische trekjes van Koen duidelijk aan de oppervlakte komen. “Intentie kan [...] niet geconcipteerd worden als een ‘causale’ factor in een autonoom individu [...]. Vandaar dat er niet kan geredeneerd worden vanuit de homo internus (intentie) naar de homo externus (gedrag ...). Het omgekeerde is overigens ook niet mogelijk.” (Matthijs, 1980, p. 84).

Een kritische houding, dus, ten aanzien van de in de sociologie gangbare survey-praktijk. *Achterwaarts* vat het opnieuw het scherpst samen: “Een kernprobleem voor de sociologie als empirische discipline is dat men vaak niet veel wijzer wordt van wat mensen zeggen” (Matthijs, 1994a, p. 132). Voor een deel heeft die kritiek zich vertaald in inspanningen om zo veel mogelijk gebruik te maken van secundaire, administratieve data (zoals in grote mate in *Belgoscopia*), eerder dan in het uitvoeren van experimenteel onderzoek zoals de behaviouristen voorstaan (daarvoor is Koen dan weer te veel een socioloog). Maar voor een ander deel is hij gewoon zelf ook

altijd surveys blijven gebruiken als empirische bron voor zijn onderzoek. En hoewel de recentste “behaviouristische” citaten misschien suggereren dat Koen de lijn zou houden van de “harde” gedragswetenschapper, heeft hij toch altijd ook survey-onderzoek gepromoot naar “softere” attitudes, overtuigingen en percepties als huwelijkssatisfactie. Het doctoraat van Ann Van den Troost brak het ijs wat deze onderzoekslijn betreft (Van den Troost et al., 2005; 2006).

Ondanks zijn kritische houding is Koen al bij al zelfs een fervent afnemer van enquêtes. Al sinds 1997 neemt hij samen met een medewerk(st)er enquêtes af bij eerstejaarsstudenten van de KU Leuven, meestal bij studenten psychologie waaraan hij de inleiding sociologie doceerde maar soms ook in andere opleidingen. Zo peilde hij in 1997 met Ann Van den Troost naar percepties bij studenten over welke samenlevingsvormen wél en niet als gezinnen gepercipieerd worden (Matthijs & Van den Troost, 1998). Door die peiling jaar na jaar te herhalen, kon hij opmerkelijke verschuivingen aan het licht brengen. Bijvoorbeeld: “Wouters ouders zijn uit mekaar en Wouter woont bij zijn vader. Zijn moeder Ine woont aan het andere eind van de stad en ziet haar zoon om de twee weekends. Vormen Wouter en Ine een gezin?” In 1997 antwoordden slechts 37% van de studenten hier “ja” op, in 2018 was dat gestegen tot 71%. Of nog: in 1997 telden honden maar voor iets minder dan de helft van de bevraagde studenten mee als gezinsleden, in 2018 was dat al voor meer dan 70% het geval. Toch wel opmerkelijke verschuivingen in “verbaal gedrag” met een belangrijke sociologische signaalfunctie (zie ook De Coninck, Matthijs & Dekeyser, 2020). Recent werd ook de mentale gezondheid van de studenten met de enquêtes in kaart gebracht (De Coninck, Matthijs & Luyten, 2021).

Koen speelde een sleutelrol in de ontwikkeling van het scheidingsonderzoek in ons land. Op basis van surveys: eerst met de analyse van een enquête over echtscheiding bij koppels die in 1978 in Vlaanderen uit de echt scheidden, en zoveel jaren later als copromotor van het onderzoek Scheiding in Vlaanderen (Mortelmans et al., 2011; zie ook de getuigenis van Dimitri Mortelmans in deze bundel). Niettemin bleef Koen volgens mij altijd een koele minnaar van surveydata, om principiële en om praktische redenen. De voornaamste principiële reden kwam al aan bod: enquêtes registreren verbaal gedrag, dat weliswaar heel vaak correleert met het gedrag dat men ermee wil verklaren maar het niet veroorzaakt. Een praktisch bezwaar bij het gebruik van surveydata is de non-respons, die in scheidingsonderzoek typisch bijzonder hoog is. Dat was het geval in de recente enquête Scheiding in Vlaanderen maar zeker ook in de enquête bij de echtscheidingscohorten van 1978. “De uitval van waarnemingseenheden is relatief hoog. [...] Door deze hoge non-responsgraad wordt de externe veralgemeenbaarheid

van de resultaten ernstig in het gedrang gebracht, te meer omdat er weinig redenen zijn om aan te nemen dat de uitval alleen toevallig zou zijn. Het is integendeel aannemelijk dat de redenen voor weigering in sommige gevallen rechtstreeks verband houden met de onderzoeksproblematiek” (Matthijs, 1987, p. 73). En enkele zinnen later sabelt hij ook (terecht) de pilaar onder de procedure neer die vaak gebruikt wordt om een dataset met hoge non-respons zogezegd alsnog “representatief” te maken, namelijk weging via poststratificatie. Die in surveyonderzoek vaak gebruikte procedure zet niet veel zoden aan de dijk “omdat gelijkheid tussen de respondenten en de niet-respondenten voor een aantal achtergrondkenmerken niet garandeert dat er ook gelijkheid is voor de in het onderzoek meer cruciale variabelen” (Matthijs, 1987, p. 73–74).

Met andere woorden: surveydata deugen vaak niet echt, maar toch hebben we ze nodig. We kunnen helaas niet zonder, bijvoorbeeld om belangrijke zaken zoals het ongehuwd samenwonen in kaart te brengen. Wanneer Koen zijn gezinssociologisch onderzoek postdoctoraal aanvat, zit het ongehuwd samenwonen volop in de lift, daalt de populariteit van het formele huwelijk, en gaan almaar meer getrouwd of ongetrouwd samenwonende koppels uit elkaar (Matthijs, 1986, p. 8–13). Voor dat geheel van gezinsdemografische veranderingen introduceerde het Vlaams-Nederlandse duo demografen Lesthaeghe & van de Kaa (1986) niet toevallig ook in dat jaar 1986 de term “tweede demografische transitie”, maar dat “is een slechte term” (zo is het strenge maar rechtvaardige oordeel van Koen 15 jaar later, Matthijs, 2001, p. 165). Hoe dan ook zetten de veranderingen de klassieke demografische analyse van huwelijksstabiliteit op basis van ambtelijke statistieken onder druk, want in toenemende mate blijft sociologisch relevante relatievorming en –ontbinding ambtelijk ongeregistreerd. “Voorlopig is het alleen mogelijk om aan de hand van grootschalig surveyonderzoek dit soort lacunes op te vullen”, schrijft Koen hierover (Matthijs, 1987, p. 70). Die “voorlopig” duurt eigenlijk in grote mate nog steeds voort (zie bv. Covre-Sussai, Meuleman, Botterman & Matthijs, 2015).

Dat soort van omstandigheid is natuurlijk helemaal niet typisch voor de sociologie of de demografie, zo weet Koen uit zijn vele interdisciplinaire contacten en samenwerkingen: het is in elke tak van de wetenschap roeien met de riemen die je kan vastkrijgen. Hoe hard je ook je best doet, ideaal zijn de riemen zelden of nooit. Bovendien is de interne geldigheid voor vele wetenschappelijke vraagstukken minstens even belangrijk als de externe geldigheid (meestal “representativiteit” genoemd) (cf. Matthijs, 1987, p. 74). In latere fases van zijn carrière lijkt Koen survey-data helemaal te hebben omarmd, wat zich niet alleen toont in zijn participatie aan het survey-onderzoek Scheiding in Vlaanderen maar ook in het zelf opzetten,

samen met medewerkers Sofie Vanassche, An Katrien Sodermans en Graziela Dekeyser, van het Leuvense Adolescenten- en Gezinnenonderzoek (LAGO; Vanassche, Sodermans, Dekeyser & Matthijs, 2011). Of surveydata nuttig zijn of niet, hangt af van wat je wilt weten: “Surveys zijn in het bijzonder geschikt voor het bestuderen van attitudes die onderzoekers vaak niet direct kunnen observeren zoals b.v. politieke en religieuze overtuigingen of racistische houdingen. Surveys zijn dan weer minder geschikt als je geïnteresseerd bent in het feitelijke gedrag van mensen” (Matthijs, Dekeyser & Vanassche, 2015, p. 30).

De zogenaamde “representativiteit” (een term die al te vaak in de mond wordt genomen, en vaak op wankelende gronden) lijkt voor Koen ook van minder doorslaggevend belang dan of de onderzochte steekproef sociologisch interessant is; al te vaak lijkt de populatie van een bepaalde natiestaat de zogezegd logische referentie waarvoor steekproeven dan representatief horen te zijn, terwijl niet gezegd is dat dat altijd de meest interessante optie is. Vaak heeft Koen studenten via surveys bevraagd, zich wel bewust dat dat een specifieke populatie is, maar juist hun specifieke sociologische kenmerken maakten die groep zo interessant (zie bv. Matthijs & Van den Troost, 1998, p. 127). De minder exclusieve focus op representativiteit voor de nationale populatie maakte dat Koen misschien ook een grotere openheid had ten aanzien van innovatieve surveymethoden zoals online surveys dan vele klassieke surveymethodologen. Samen met collega en “strengere” surveymethodoloog Geert Loosveldt was hij promotor van een baanbrekend methodologisch onderzoeksproject rond websurveys (Heerwegh et al., 2005). Nadien volgden er nog vele publicaties op basis van websurveys samen met David De Coninck (zie bv. De Coninck & Matthijs, 2020; De Coninck, d’Haenens & Matthijs, 2020).

3. De mythes van “vroeger” en nu in beleid

Beter dan Jan Eggermont (elders in deze bundel) kan ik het niet verwoorden: “Voor Koen is het een evidentie dat wetenschap uit de spreekwoordelijke ivoren toren treedt en dat de academicus zich dienstbaar opstelt.” En inderdaad: meermaals kreeg ik van hem te horen dat het toch niet kon dat onderzoek gefinancierd met Vlaams belastinggeld “begraven” zou worden in Engelstalige publicaties die enkel door vakspecialisten gelezen worden. Hij is dan ook altijd veel belang blijven hechten aan publiceren in het Nederlands, tegen het getij in. In lijn met “de Leuvense driehoek” heeft

Koen altijd veel aandacht besteed aan de beleidsimplicaties van zijn academisch werk (bv. over de implicaties van de demografie voor de ondernemingen, Matthijs, 1993) en, ruimer, aan maatschappelijke dienstverlening, ook in samenwerking met organisaties uit het veld (bv. Matthijs & Meulders, 1994). Eén van de belangrijkste beleidsfuncties, die hij al vele jaren uitoefent, is die van voorzitter van het Trefpunt Zelfhulp (zie de bijdrage vanwege het Trefpunt elders in deze bundel). Koen werkte regelmatig mee aan publicaties over het Vlaamse landschap van zelfhulpgroepen, samen met de medewerkers van het Trefpunt (bv. Gielen, Godemont, Matthijs & Vandermeulen, 2012) – mijn eerste betaalde job voor de KU Leuven bestond trouwens uit het uitvoeren van statistisch rekenwerk in dit verband (Stevens & Matthijs, 1994). Al in zijn doctoraal proefschrift verwijst hij naar zelfhulpgroepen (“zelfhulppraatgroepen”) en de populariteit van de ‘besluthuizen’ in Nederland “waar lotgenoten bijeenkomen om hun laatste dagen door te brengen in een ‘sterfvriendelijk’ milieu” (Matthijs, 1985, p. 1). De beleidscomponent komt regelmatig aan bod in zijn doctorale studie over zelfdoding, maar met de nodige bescheidenheid. Toen al zag het er niet naar uit we de directe oorzaken van (pogingen tot) zelfdoding voldoende zouden gaan doorgronden om het te kunnen voorkomen, en dat is nog steeds niet het geval (zie Van Audenhove, Declercq & Hermans, deze bundel). Daarbij concludeerde Koen: “Het ziet er dan ook naar uit dat enige kentering alleen kan verwacht worden vanuit primaire preventie, wat niet belet dat dweilen zonder de kraan dicht te draaien soms hard nodig is” (Matthijs, 1982, p. 64).

Scheiding

Het aantal beleidsrelevante publicaties over gezin en echtscheiding is niet te tellen (een kleine greep: Vanassche, Corijn, Swicegood, Matthijs, 2015; Sodermans, Botterman, Havermans & Matthijs, 2015; Matthijs & Vanassche, 2017; Havermans, Sodermans & Matthijs, 2018; Buysse, Mertens & Matthijs, 2018). Die onderzoekslijn start al heel vroeg in zijn carrière. Onmiddellijk na zijn doctoraat raakte Koen betrokken bij het Europese *Divorce Project*, in het begin van de jaren 1980 opgezet door het Vienna Centre (Matthijs, 1987, p. 72). Onder impuls van Wilfried Dumon, promotor van het doctoraat van Koen, speelde de Leuvense gezinssociologie een pioniersrol in het Europese onderzoek rond echtscheiding, onder meer via de organisatie aan de KU Leuven van het *International CFR Seminar on Divorce and Remarriage* van de *Committee of Family Research* van de *International Sociological Association* (Leuven, 30/8 – 4/9/1981). Onder impuls

van Koen kwam deze belangrijke internationale conferentie drie decennia later opnieuw naar Leuven (Matthijs, 2012).

Echtscheiding als sociaal proces (Matthijs, 1990) is zonder twijfel de baanbrekende studie over echtscheiding in Vlaanderen, die veel later studiewerk heeft geïnspireerd. In deze studie signaleert Koen al in 1990 iets waarvan het belang later alleen maar duidelijker werd, met name in het kader van residentieel co-ouderschap: echtscheiding en de gevolgen ervan vragen heel veel aanpassingsvermogen van kinderen: “Natuurlijk zijn kinderen zeer flexibel, maar toch moeten zij zich ongevraagd aanpassen aan nieuwe verwachtingen en aan andere, soms zeer complexe huishoudvormen” (Matthijs, 1990, p. 1). Koen had ook al van in het begin veel aandacht voor de juridische context van huwelijken en echtscheiding: “Een groot deel van de problemen waarmee kinderen en scheidende partners geconfronteerd worden, wordt veroorzaakt of versterkt door de wijze waarop huwelijken juridisch worden ontbonden. De bestaande wetgeving creëert onnodig veel problemen, en lost er weinig op die niet door een soepeler regeling even goed kunnen opgelost worden” (Matthijs, 1990, p. 131). Visieonair verwijst Koen hierbij onder meer naar mogelijke verbeteringen van de hoederechtsregeling, al relateert hij meteen ook de grip die wetten en regels op de praktijk hebben: “Daarvan moet men dan weer niet alle heil verwachten. Allerlei belangen die de betrokkenen in het scheidingsproces hebben, kunnen immers haaks op elkaar staan [daar toont zich de conflict-socioloog – JVB], en het juridisch apparaat heeft daar niet altijd vat op” (ibid.; en zie ook juristen Patrick Senaeve en Ingrid Boone in deze bundel).

Op het einde van de rit moet de wetgever zich bewust zijn van “de fundamentele onmacht van het recht wanneer het intervineert in intieme relaties” (Meulders & Matthijs, 1996, p. 97). Niettemin heeft het onderzoek van Koen er toe bijgedragen dat de echtscheiding op grond van bepaalde feiten werd afgeschaft in 2007 (vervangen door echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting). Koen was er in de conclusies van zijn studie heel duidelijk over dat de schuldnotie, eigen aan de “bepaalde feiten”, de moeilijkheden tussen de partners en bij de kinderen nog vergrootte, de conflicten aanwakkerde en verzoening en bemiddeling bemoeilijkte (Matthijs, 1990, p. 132). Hij pleitte ondubbelzinnig voor de invoering van een schuldloze scheiding.

Het gezinsleven eindigt niet na scheiding; “Echtscheiding is geen terminale gebeurtenis” (Matthijs, 1990, p. 2). Koen schreef het al in een paper uit 1987: “Het is niet strategisch en in zekere zin ook onjuist om echtscheiding op te vatten als een terminale gebeurtenis die leidt tot ‘de echt alleenstaanden’. Echtscheiding is veeleer een transitieproces waardoor huishoudvormen worden gewisseld, en niet alleen afgebouwd” (Matthijs, 1987, p. 95).

Vele jaren nadat Koen dit opmerkte was dat de premisse voor het interuniversitaire project *Families in transition, transitions in families*, gefinancierd als Strategisch Basisonderzoek door het IWT.

Ook in deze context is Koen gefascineerd door spanningen, botsingen en (schijnbare) paradoxen. Met betrekking tot gezin en gezinsbeleid gaat het dan vaak om de kloof die gaapt tussen culturele en juridische idealen aan de ene kant en de praktijk van “doing family” aan de andere kant. In zijn bijdrage met Sofie Vanassche aan de *Lessen voor de 21ste eeuw* van de KU Leuven wordt opgemerkt: “[D]e structuur van het hedendaagse gezin (met meer scheidingen, meer gedeeld ouderschap, complexere gezinnen, meer tweeverdieners) en de culturele invulling (veel tijd met kinderen spenderen, een hechte band onderhouden, streven naar een ‘goede opvoeding’) botsen vandaag. Dat leidt tot een fascinerende sociologische vraag: is het publiek demonstreren en etaleren van *doing and showing family* een poging om structurele beperkingen en culturele doelstellingen (over een ‘ideale opvoeding’) te verzoenen? Een vorm van *balancing* om recht te zetten wat men vreest verkeerd te doen?” (Matthijs & Vanassche, 2016, p. 56–57). “De spanning tussen feitelijke gezinsstructuren en culturele verwachtingen brengt ons bij de paradox van hedendaags ouderschap. Ouder- en kostwinnerschap worden meer en meer gedeeld onder vaders en moeders; dat wijst op de rode, warme kant van de paradox. Aan die kant worden veel eisen gesteld aan een ‘goede’ opvoeding, en het welzijn van kinderen. Aan de blauwe, eerder koude kant, staan het grote aantal (echt)scheidingen, de moeilijke combinatie van arbeid en gezin, de complexiteit van meervoudig ouderschap, en de opvoedingsstress van ouders en grootouders” (Matthijs & Vanassche, 2016, p. 57).

Goedbedoelde juridische initiatieven schieten daarom nogal eens hun doel voorbij. “Meer rechten komt vaak neer op meer problemen. De toenevende vraag naar regulering van ongehuwd samenwonen is daar een voorbeeld van. Ongehuwd samenwonen werd aanvankelijk gemotiveerd door het afstand willen nemen van het instituut huwelijk – *marriage kills love* werd in dierlijke ernst beweerd in de jaren 1970. Gaandeweg zijn samenwoners allerlei rechten en plichten gaan opeisen, waardoor de verschillen met het instituut ‘huwelijk’ kleiner en vloeibaarder werden. Gelijkaardige trends zijn er bijvoorbeeld voor echtscheiding. Na het versoepelen van de echtscheidingswetgeving (‘mensen doen toch wat ze willen?’) zijn er sturende mechanismen in het leven geroepen om die scheiding in zo goed mogelijke banen te leiden. [...] Mensen willen hun eigen levensloop dus vorm geven, maar tegelijkertijd willen ze ook dat de samenleving de ‘ideale’ context schept om hun ‘fouten’ onderweg zo goed mogelijk op te vangen” (Matthijs & Vanassche, 2016, p. 64).

Koen ziet het dan ook als de taak van de gezinssocioloog om de beleidsmakers met de voetjes op de grond te zetten wat betreft de maakbaarheid van het gezinsleven. De wetgeving loopt meestal de sociologische realiteit achterna eerder dan het omgekeerde. Wetgeving kan en zal het huwelijk noch redden, noch om zeep helpen; “Zal de echtscheiding in laatste instantie leiden tot de bescherming of de ondermijning van het huwelijk? Wat moet gevaarlijker heten, het volstrekt negeren van echtelijke wantoestanden dan wel de juridische erkenning ervan? Hoe dan ook zal aan het licht komen dat het alledaagse huwelijksleven een wansmakelijke karikatuur kan zijn van het ideaal van het Huwelijk, dat de hoeksteen van de samenleving niet altijd even mooi en sterk is, dat het vastleggen van de rechten en plichten van de echtgenoten niet volstaat om het alledaagse echtelijke leven in goede banen te leiden” (Meulders & Matthijs, 1996, p. 96).

Vooruit het verleden in

Maatschappelijke relevantie staat dus hoog in het vaandel van de sociologie van Koen Matthijs. Zo werd in het begin van de corona-pandemie onder Koens hoofdpromotorschap nog een hyper-actueel doctoraat verdedigd over meertaligheid in gezinnen en op school in de huidige context van superdiversiteit in Antwerpen (Dekeyser, 2020). Anderzijds heeft Koen – getuige ook een uitgebreid hoofdstuk met bijdragen in deze bundel – een passie ontwikkeld voor de historische demografie en van die hobby ook in grote mate zijn beroep gemaakt. Een groot deel van de tweede helft van zijn professionele carrière was er aan gewijd. En dat terwijl er heel wat kwatongen zijn die beweren dat dat toch eigenlijk maar een nutteloos tijdverdrijf is, dat in kaart brengen van zaken als huwelijksintensiteiten in Bierbeek, Leuven en Aalst in lang vervlogen tijden als de negentiende eeuw. Ik heb het zelf al te vaak mogen horen van collega-doctoraatsstudenten in de jaren dat ik aan mijn eigen historisch-demografische proefschrift sleutelde. Zijn er dan al niet genoeg sociale problemen vandaag de dag, *hic en nunc*? Die van de 19de eeuw krijgen we toch hoe dan ook niet meer opgelost?

Het punt is natuurlijk dat die kwatongen dwalen. Volgens mij vindt de passie van Koen voor de historische demografie zijn oorsprong in dezelfde bekommernis als die van de “vroege” Koen Matthijs met zijn *Belgoscopie*. Namelijk de opvatting dat het nut en de taak van de socioloog is om allerlei misvattingen die er beweerd worden over mens en maatschappij, de wereld uit te helpen. De socioloog als mythejager, dus.

Maarten Larmuseau schrijft in deze bundel dat mensen vaak het aantal kinderen dat verwekt is door een andere man dan de veronderstelde biolo-

gische vader (door hem mooi “koekoeksgraad” genoemd) steevast schromelijk overschat wordt; “Zoals zo vaak wint de mythe het van de werkelijkheid.” De socioloog als mythejager: dát is bij uitstek de figuur waaraan Koen gestalte wil geven in zijn professionele leven. In vraag stellen wat anderen klakkeloos voor waar aannemen; “Stop en denk na!” Vooraan in zijn cursus tekst wordt verwezen naar Norbert Elias die voor zover bekend als eerste “de socioloog een mythejager” noemde (Matthijs, Dekeyser & Vanassche, 2015, p. 13). “De eerste wijsheid van de sociologie is immers: ‘de dingen zijn niet wat ze lijken’” (ibid., p. 14). Zijn voorliefde voor het ontmaskeren van mythes spreekt ook duidelijk uit de conclusies van zijn studie van echtscheiding als sociaal proces: “Onze tour d’horizon van een aantal aspecten van het scheidingsproces leert dat de beeldvorming daarrond hetzij onjuist is, hetzij moet gerelativeerd worden” (Matthijs, 1990, p. 129). En dan volgt een reeks misvattingen en hun correcties, bijvoorbeeld: “Men zegt dat aan de meeste echtscheidingen ontrouw van minstens één van de partners ten grondslag ligt. Dat is niet juist” (ibid.).

Mijn (nog ongetoetste) hypothese luidt dat zijn historisch-demografische passie is beginnen ontkiemen tijdens zijn onderzoek over hertrouw. De bibliografie van de baanbrekende studie *Hertrouw in België* (1986) bevat een aantal historisch-demografische klassiekers en hij schrijft: “Een strategische invalshoek voor het belichten van de maatschappelijke betekenis van hertrouw, is deze huwelijken te situeren binnen de demografische geschiedenis. Een cruciaal element terzake voor de westerse landen is dat er tijdens de voorbije 150 jaar een radicale verandering is opgetreden in de samenstelling van de hertrouwratio. In België waren rond 1830 ongeveer 80% van de huwelijken eerste huwelijken en 20% hertrouwhuwelijken. Tijdens de 19de eeuw is de proportie eerste huwelijken geleidelijk toegenomen tot ongeveer 90% [...]. Het huidige cijfer, 17,6% hertrouwhuwelijken in 1983, is vergelijkbaar met dat van 100 jaar geleden. [...] De daling van de hertrouwintensiteit tijdens de 19de eeuw is in hoofdzaak het gevolg van de daling van de mortaliteit” (Matthijs, 1986, p. 2), maar een volledige verklaring voor de verminderde hertrouwintensiteit levert de sterftedaling niet. Vervolgens staat Koen stil bij een aantal discussies in de historische demografie over structurele veranderingen in het gezinsleven, langer dan nodig in de context van een studie over contemporaine hertrouw. Als lezer voel je daar al de ingehouden goesting om er dieper op in te gaan.

Een andere zaak die Koen altijd is blijven fascineren en die hem stilaan meer en meer richting historische demografie kan hebben gelokt, is het bestaan van echo-effecten in de demografie: gebeurtenissen en processen uit het verleden kunnen meer dan 100 jaar lang in de structuur, samenstelling en evolutie van de bevolking zichtbaar blijven. Bijvoorbeeld: “[z]onder

de Eerste Wereldoorlog zouden er vandaag meer hoogbejaarden zijn, en dat zou een impact hebben op de pensioenuitgaven. Dat verweduwd vrouwen een lagere hertrouwkans hebben dan verweduwd mannen, komt niet alleen omdat mannen jonger sterven dan vrouwen (en er te weinig mannen beschikbaar zijn op de hertrouwmarkt), maar ook omdat meer jonge mannen sneuvelen tijdens de Tweede Wereldoorlog” (Matthijs, 2009b, p. 9). Of nog: zonder de babyboom van het midden van de 20ste eeuw, zou de discussie rond de financiering van de pensioenen zich nu veel minder scherp stellen.

Achterwaarts de toekomst in uit 1994 was een absoluut exponent van Koens “neurotische twijfelzucht” (zijn eigen woorden, zie bv. Matthijs, 2009a, p. 22). Anderzijds bleek het uit te draaien op een scharnierwerk dat een geheel nieuwe wending gaf aan zijn onderzoekscarrière, en wel volle bak richting historische demografie. Met man en macht (en veel gevloek van de ingeschakelde licentiaatsstudenten, waaronder ondergetekende) werd informatie verzameld uit vele duizenden huwelijksakten in Leuven, Aalst en Bierbeek, wat in 1998 uitmondde in een eerste internationale publicatie (Van Bavel, Peeters & Matthijs, 1998).

“Gedreven door neurotische twijfelzucht startten enkele leden van de onderzoeksgroep Gezin en Bevolking van het Centrum voor Sociologisch Onderzoek aan de K.U.Leuven in 1995 met het verzamelen van historisch-demografische data. Tot dan had die groep vooral hedendaags gezinssociologisch onderzoek gedaan. Maar de confrontatie met clichés over ‘vroeger’ deed de historische interesse toenemen. Naarmate de ontsluiting en de verwondering toenamen, werden de doelstellingen ambitieuzer. Dat vertaalde zich in een bredere dataverzameling uit meerdere registers, allemaal onderling gekoppeld. Vijftien jaar onderzoek leverde vervolgens een rijke oogst aan bevindingen op. De onderzoeksgroep verdiepte zich onder meer in de evolutie van huwelijk en hertrouw, gezinsgrootte en langlevendheid. Er volgde onderzoek naar historische beroepen en sociale mobiliteit. Als klap op de vuurpijl sleepte de onderzoeksgroep de benodigde middelen binnen voor de opzet van een Historische Steekproef Vlaanderen en de oprichting van de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap Historische Demografie” (Matthijs, 2009a).

De mateloze

Wat mij betreft, is *De mateloze negentiende eeuw* het magnum opus van Koen – en ik denk dat velen het met mij eens zijn, getuige ook de verwijzingen in de stukken van Bart Van de Putte, Frans van Poppel, Jan Kok en Kees

Mandemakers, Richard Paping en Maarten Larmuseau in deze bundel. Het expliciete doel van het boek is om “het wonder, het raadsel en het drama van de 19de eeuw te ontrafelen en te doorgronden” (Matthijs, 2001, p. V). Dat is inderdaad geen sinecure. Maar de geschiedenis is te belangrijk om aan geschiedkundigen over te laten: “De historisch-demograaf en –socioloog hebben de brede opdracht om een antieke liefde voor, en een multidisciplinaire kennis van het verleden te combineren met een ziekelijke drang tot betrouwbaar meten. Zoals altijd helpt ook een neurotische twijfelzucht” (Matthijs, 2001, p. V).

Het “theoretisch getouwtrek” (p. 7) waar het boek zich mee wil bemoeien, is het volgende: de “grote” verklaringen van de belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen van de negentiende eeuw worden nogal dominant gezocht in politieke en vooral economische krachten – *we are all Marxists now*. Veranderingen op het vlak van demografie en gezin zouden daar dan de afgeleide van zijn. Maar wat als we het nu eens (ook) omgekeerd zouden gaan bekijken? Was het Westerse kerngezin niet eerder een voorwaarde dan een gevolg van economische modernisering? Koen schaaft zich in zijn geschiedenisbeoefening *expressis verbis* achter de bedoelingen van de mentaliteitshistorici van de Franse *Annales*-school – maar hun methodologische “bochtenparcours” (p. 8) neemt hij niet over; degelijke methoden haalt hij uit de sociologische gereedschapskist.

Het soort geschiedenis dat hij wil bedrijven, situeert zich in de categorie “history from below”. De studie van het gezin en bevolking staat centraal in het werk van Koen, dat spreekt, maar het zou in zekere zin centraal moeten staan in het werk van elke socioloog, want de “samenleving klontert daar bij wijze van spreken samen. Huishoudens- en gezinsfuncties, -structuren en -conflicten zijn de afspiegeling van individuele, relationele en maatschappelijke noden en tegenstellingen. Vandaar dat wie sociale structuren wil begrijpen, bij de primaire leefvormen moet passeren, en omgekeerd” (Matthijs, 2001, p. 161). Opnieuw bevestiging van zijn methodologisch individualisme, dus. In plaats van breed speculeren en gesticuleren, wil Koen de wankelende basis van vele grote theorieën over modernisering van onderuit opbouwen. Van onderuit, dat wil zeggen kwantitatief gebaseerd op micro-observaties. De belangrijkste empirische basis daarvoor is de volledige digitalisering en codering van duizenden huwelijksakten in drie sterk verschillende gemeenten: Leuven, Aalst en Bierbeek.

De mateloze jaagt op heel wat mythes, en soms op meedogenloze wijze. Bijvoorbeeld: “Tot rond 1980 meenden veel mentaliteitshistorici en historisch-sociologen dat er op het einde van de 17de en vooral tijdens de 18de eeuw een overgang plaatshad van een zakelijk, affectieloos, patriarchaal en open huishouden in een gesloten samenleving, naar een warm, affectief,

democratisch en gesloten gezin in een open samenleving. Achter die opvatting zit een flinke dosis arrogant etnocentrisme. Er is immers weinig of geen empirisch materiaal om dat te bevestigen, maar hoogstens het onnozel cliché dat het Vroegmoderne gezin een economische productie-eenheid was [...] waar er 'dus' geen sprake kon zijn van menselijke warmte" (p. 215). Daar kwam vanaf de jaren 1980 het nodige kritische weerwerk tegen: "De vele methodologische tekorten, de theoretische voortvarendheid en de onbescheiden conclusies van de vroegere studies werkten zich als vanzelf naar voren" (p. 219).

Het concept "gender" is ondertussen gemeengoed geworden, zeker ook in historisch studiewerk, maar dat was nog lang niet zo ten tijde van *De mateloze*. Koen maakte er zich boos over dat de impact van vrouwen in de sociale geschiedschrijving veel en veel te weinig aandacht kreeg; over "het feit dat het gedrag, de positie en de opvattingen van vrouwen zelden een sleutelfunctie krijgen voor de duiding van de 19de-eeuwse sociale beganen. Het heeft met de wetenschappelijke blindheid van mannelijke wetenschappers te maken dat die vrouwelijke invalspoort zo vaak en zo gemakkelijk wordt genegeerd. Een vrouwenperspectief past nu eenmaal niet in *his-tory* – het is geweten dat kennisproductie en –distributie een sociaal machtsspel zijn, dat bol staat van man-vrouwconflicten. [...] Die eenzijdigheid van de geconsacreerde wetenschapscultuur moet dringend worden doorbroken. Het wat nieuwerwetse concept 'gender' – een term gebruikt voor het getheoretiseer over het 'dilemma van het verschil' – kan hier goede diensten bewijzen. De beklijvende basisvraag is telkens weer: hoe komt het toch dat de gedragingen van mannen zo gemakkelijk als norm en als historische sleutelhandelingen worden gezien, terwijl het gedrag van vrouwen wordt weggestopt, afgevoerd en doodgezwegen als tweedehands en bijkomstig?" (Matthijs, 2001, p. 243). Terwijl vrouwen in de analyse van Koen duidelijk de voortrekkers zijn van de nieuwerwetse moderne ontwikkelingen in huwelijk en gezin, die op hun beurt verstrekkende gevolgen hebben voor economie en andere maatschappelijke dimensies. Vrouwen hadden in de negentiende eeuw een nadelige maatschappelijke positie: ze werden in toenemende mate als het ware verbannen naar en opgesloten in het huishouden. Net dat was volgens de analyse van Koen een stimulans voor hen om te innoveren in het domein van huwelijk en gezin; "gender disadvantage as an incentive for social change", luidt de ondertitel van een artikel waarin hij dit punt uit *De mateloze* vertaalt naar een internationaal publiek; "women played a pioneering role in the very marriage-friendly nineteenth-century social process of change" (Matthijs, 2002, p. 122). Kortom: "Na een jarenlange studie, tijdvetende gegevensverzameling en miljoenen berekeningen mag men wel even de interpretatieve pedalen verliezen: de 19de eeuw was

niet de eeuw van de man, maar van de vrouw” (Matthijs, 2001, p. 246; zie ook de bijdragen van Veerle Draulans en van Graziela Dekeyser en Paul Puschmann over het op de academische kaart zetten van genderkwesties).

De mateloze vormt zowat het startschot van een zeer productieve periode in de historisch-demografische “stal” van Koen op basis van het monnikenwerk uit de 19de-eeuwse akten van de burgerlijke stand. Er volgden vele internationale publicaties, met onder meer Koen’s fameuze these dat mimetische huwelijksbegeerte het verzwakken van het Malthusiaanse huwelijkspatroon verklaarde (Matthijs, 2002), een verfrissend goed empirisch onderbouwde kijk op de “privatisering” van het huwelijk als instituut in de negentiende eeuw (Matthijs, 2003a), een correctie van de mythe dat hertrouw tot in de negentiende eeuw eerder regel dan uitzondering was (Matthijs 2003b), een originele empirische blik op belangrijke veranderingen in de familiale cultuur op basis van een analyse van wie gekozen werd als getuige bij huwelijken (Matthijs, 2006) en de determinanten van echtscheiding in de negentiende eeuw (Matthijs et al., 2008; Kalmijn, Vanassche & Matthijs, 2011). En vele publicaties van en met zijn doctoraatsstudenten (te veel om op te noemen, maar zie bijvoorbeeld Moreels & Matthijs, 2011; Vandezande, Matthijs & Kok, 2011; Puschmann et al., 2014; Donrovich et al., 2014).

Eén van de vele vruchtbare onderzoekssporen geopend door de historisch-demografische dataverzameling was dat rond homogamie en sociale mobiliteit: één van de favoriete themata van Koen (zie ook Gillian Stevens, deze bundel). Met name het doctoraatsonderzoek van Bart Van de Putte speelde hierin een sleutelrol (zie bv. Van de Putte et al., 2005; Van de Putte, Oris & Matthijs, 2009; Van de Putte et al., 2009) en later ook dat van Paul Puschmann (et al., 2015; 2016). In dit verband eren Marco van Leeuwen en Ineke Maas elders in deze bundel de inspanningen die Koen leverde bij het tot stand komen en publiceren van HISCO, de *Historical International Standard Classification of Occupations* (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002). Sociologisch gezien is de positietoewijzing en structurering van onze maatschappij een belangrijke functie van het huwelijk als instituut. Eén van de conclusies in *De mateloze* was dat het huwelijk een vehikel van maatschappelijke promotie geworden was. “Het staat in geen enkel geschiedenishandboek, maar de ontwikkelingen inzake huwelijk en hertrouw zijn van strategisch demografisch, sociaal, cultureel en economisch belang. Inzicht daarin is een noodzakelijke opstap voor een adequate sociologische duiding van 19de-eeuwse maatschappelijke processen” (Matthijs, 2001, p. 238).

Niet alleen de burgerlijke stand was een bron van empirische informatie, ook uit het 19de-eeuwse bevolkingsregister werden steekproeven getrokken en werd informatie gedigitaliseerd en gecodeerd, onder meer in Antwerpen met de fameuze COR*-steekproef (Matthijs & Moreels, 2010). Dat

opende onderzoekspistes over vruchtbaarheid (Van Bavel, 2004; Van Bavel et al., 2011; Matsuo & Matthijs, 2016; 2018). Ondertussen werd ook aansluiting gezocht en gevonden bij de internationale wereld van de historische demografie. Koen had al in 2005 initiatief genomen tot oprichtingen van een Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap (WOG) van het Vlaamse Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO), een netwerk dat de samenwerking bevorderde tussen onderzoeksgroepen in België en Nederland. En met groot succes. Waar Koen bijzonder veel belang aan hecht, is het stimuleren en laten openbloeien van jong nieuw onderzoekstalent. De WOG bood daartoe een uitstekend kader, onder meer via het organiseren van een jaarlijkse dag van de historische demografie en het publiceren van jaarboeken: heel wat startende onderzoekers presenteerden en publiceerden hun eerste wetenschappelijke papers op deze fora (bv. Matthijs et al., 2010). Isabelle Devos getuigt in deze bundel over het belang van die WOG en over de continuering van dit netwerk.

Ondertussen zijn de inspanningen van Koen op het vlak van historisch-demografische dataverzameling uitgegroeid tot een heus project van *citizen science* dat *big data* genereert. Hij lag aan de basis van het vrijwilligersproject DEMOGEN in het Rijksarchief, dat via *crowdsourcing* letterlijk miljoenen observaties opleverde die bruikbaar zijn voor de studie van familiegeschiedenis en historische demografie (Matthijs, Put & Trio, 2019; zie ook de getuigenissen van Eddy Put en Patrick Trio in deze bundel).

Al die inspanningen vormen geen pure intellectuele *spielerei* of onnuttig tijdverdrijf voor gepensioneerde leerkrachten. Dat de historische demografie van cruciaal belang is voor nu en later, kan Koen heel helder verwoorden: “Vroeger huwen betekent een kortere periode van ongehuwde jongvolwassenheid en een langere periode van gehuwd-zijn. Die demografische verschuiving is een economische atoombom, want zowel de productie als de consumptie worden aanzienlijk gestuurd door bevolkingskenmerken zoals de geslachtsverhouding, de leeftijdsverdeling en de samenstelling van de populatie naar burgerlijke staat” (Matthijs, 2001, p. 238). Historische demografie tot nut van ’t algemeen, dus!

Som- en samengezin

Al dit historisch onderzoek past helemaal in de missie van de socioloog als mythejager. Dat dit beleidsrelevantie heeft voor de dag van vandaag, blijkt heel duidelijk uit *De verrassende actualiteit van het klassieke gezin*, een tekst die Koen schreef voor een beleidsgericht boek met de steun van het toenmalige Staatssecretariaat voor het Gezin en Personen met een Handi-

cap (Matthijs 2007; zie ook de getuigenis van Dimitri Mortelmans in deze bundel). De tekst begint met de opsomming van een aantal negatieve stereotypes die je nogal eens hoort over het hedendaagse gezinsleven, dat “in verval” zou zijn terwijl dat gezin “vroeger” zoveel sterker was. “De eindconclusie is hard: er zijn geen (h)echte gezinnen (meer) en men moet dus niet verwonderd zijn dat de samenleving er vandaag uitziet als een verzameling verzuurde, depressieve en agressieve individuutjes. Linea recta ligt hier ‘dus’ de verklaring voor postmoderne gezinskwalen die ‘onrustwekkend toenemen’: kindermishandeling, oudergeweld, seksuele problemen, zwaarlijvigheid, overspannen moeders, magerzucht, criminele jongeren, afwezige vaders, vergeten ouderen. ‘Vroeger’ zou dat allemaal anders zijn geweest. Toen was ‘het gezin’ een hechte groep” (Matthijs, 2007, p. 52).

Koen ziet het duidelijk als zijn taak als gezinswetenschapper om dat soort van clichébeelden kritisch en empirisch te onderzoeken, en de studie van historische demografie en gezinsgeschiedenis speelt daarin een cruciale rol. Het geklaag over “onrustwekkende” evoluties in het gezinsleven is trouwens helemaal niet nieuw, zo onderstreept Koen met een citaat uit *the Boston Quarterly* uit het jaar 1859: “The family, in the old sense, is disappearing from our land, and not only our free institutions are threatened but the very existence of our society is endangered” (Matthijs, 2007, p. 52). De conclusie die Koen uit het historisch-gezinswetenschappelijke onderzoek trekt, luidt als volgt: “De kenmerken van het hedendaagse gezin zijn bijlange niet zo ‘nieuw’ als de hedendaagse publieke opinie, in een vlaag van misplaatste nostalgie, denkt, vreest of hoopt. Ten opzichte van de vroegmoderne tijd (ruwweg 1500–1800) is er daarentegen wel een en ander veranderd. Maar wat betreft de aard van die veranderingen is historisch onderzoek erg ont-nuchterend: het vroegmoderne gezin was zeker niet zo’n gezellig clubje en niet zo’n knusse bedoening als men vaak laat uitschijnen!” (ibid.).

Ook hier blijkt weer dat Koen houdt van paradoxen en schijnbare tegenstellingen. Zo signaleert hij dat aan de ene kant mensen massaal “nee” zeggen als je hen de stelling voorlegt dat het huwelijk een verouderde instelling is, terwijl anderzijds het huwelijk de facto veel minder populair geworden is en een getrouwd koppel geen noodzakelijk ingrediënt meer is van een “écht gezin”. “De snelle conclusie is dan dat mensen zomaar wat kletsen, maar dat is een verkeerde diagnose. Schijn bedriegt: mensen zeggen niet zomaar iets. De vermelde dubbelzinnigheid is een paradox en die is terug te voeren tot het onderscheid tussen het som-gezin en het samen-gezin” (Matthijs, 2007, p. 55). Het som-gezin is het publiek zichtbare gezin van de statistieken zoals de gemiddelde huwelijksleeftijd, het mediane kindertal, het percentage huwelijken dat op de klippen loopt, enzovoort. Het samen-gezin bestaat uit al die dingen die gezinnen dag in dag uit doen maar die moeilijk in cijfers te

vatten zijn; “Schoonheid, gezelligheid, zorgzaamheid, knusheid en smaak laten zich niet gemakkelijk verstatistieken. Doordat we verblind en selectief naar cijfers kijken, ontsnapt het alledaagse aan doorsnee sociologische ogen” (Matthijs, 2007, p. 55). De vertaling van “doing family” naar “samen-gezin” is maar één van de vele uitingen van de taalkundige spitsvondigheid van Koen, waarvan in deze bundel onder meer het stuk van Ann Van den Troost getuigt.

In 2016 leverde Koen samen met Sofie Vanassche een bijdrage aan de fameuze Leuvense *Lessen voor de 21ste eeuw*. Geheel in de lijn van Koen is het een bijdrage die met de blik vooruit het verleden in duikt. Tot grosso modo het midden van de 19de eeuw had het gezinsleven een open karakter in een samenleving die erg gesloten was, maar het midden van de negentiende eeuw functioneerde als sociaal scharnier en zorgde voor een privatisering, een afsluiting van het gezinsleven terwijl de maatschappij een meer open karakter kreeg. In die periode kreeg het gezinsleven in grote mate zijn hedendaagse trekken en werd de lijn tussen privaat en publiek almaar duidelijker gemarkeerd (Matthijs & Vanassche, 2016). Vraag is of dat “hedendaagse” inderdaad ook heden ten dage nog opgaat en het onderscheid tussen privaat en publiek onder invloed van sociale media niet terug aan het vervagen is – een vervaging waar corona mogelijk nog aan heeft bijgedragen, met het omturnen van strijkkamers tot *zoom* en *teams meeting rooms*.

“Vandaag is doing family niet (meer) beperkt tot de private sfeer, het gebeurt meer en meer ook in de publieke sfeer: babyborrels, publieke verjaardagsfeesten, communies, lentefeesten, gezinsweekends en familievakanties. Wat ‘vroeger’ eerder een gezinsinterne activiteit was, is nu meer en meer een publiek evenement. Op die manier tonen en versterken gezinnen en gezinsleden hun familiale relaties, maar tegelijk tonen en bevestigen ze hun gezinsbanden aan de buitenwereld. Doing family is ook (vooral?) showing family. Door het verspreiden van foto’s van het gezinsleven op de sociale media zijn die family performances niet beperkt in tijd en ruimte, ze zijn integendeel potentieel mondiaal” (Matthijs & Vanassche, 2016, p. 56).

Maar ook hier moeten weer een aantal mythes de wereld uit worden geholpen: “Schijn bedriegt: veel van wat vandaag nieuw lijkt, is eigenlijk traditioneel. Vandaag zijn er veel tweeverdieners, maar dat was ook zo in de eerste helft van de negentiende eeuw. Er wordt nu laat en weinig getrouwd, maar dat is hét basiskenmerk van het West-Europese huwelijkspatroon

dat dominant was in de zeventiende, de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. Alom wordt er vandaag gesproken over de toename van het aantal stiefgezinnen, maar ‘vroeger’ waren er meer stiefrelaties dan tegenwoordig. Voor bepaalde culturen en perioden geldt dat ook voor buitenechtelijke geboorten, buitenhuwelijkse seks, ongehuwd samenwonen, zelfs holebihuwelijken. [...] In vele regio’s was er tussen 1000 en 1600 geen onderscheid tussen wettelijk huwen en ongehuwd samenwonen. Huwen was een subjectieve aangelegenheid, een afspraak tussen partners. Veel vandaag samenwonende koppels zouden als gehuwden beschouwd worden met de regels van 500 jaar geleden” (Matthijs & Vanassche 2016, p. 52).

Wat historisch wél uniek is, is de zeer sterke toename van het aantal echtscheidingen vanaf het begin van de jaren 1970. “Rond 1970 bedroeg de scheidingskans (van nieuwe huwelijken) ongeveer 10%, nu is dat ongeveer 40%. Sinds enige tijd worden meer huwelijken ontbonden (door echtscheiding en verweduwing samen) dan gesloten (Matthijs, 1994). Dat kan vreemd lijken, maar sociologisch is dat niet zo. Als affectie cruciaal is voor een goed huwelijk, dan moet je dat huwelijk afbreken als die affectie er niet (meer) is. Zo bekeken heeft de toename van het aantal echtscheidingen niet te maken met te weinig, maar met te veel liefde” (Matthijs & Vanassche, 2016, p. 52).

Koens samenvatting van twee eeuwen verandering op het vlak van huwelijk en gezin luidt in één zin als volgt: “Wat gechargeerd: de mid-19de-eeuwse conformerings- en bindingsdrang zijn overgegaan in laat-20ste-eeuwse vernieuwingsdrang en bindingsangst” (Matthijs, 2001, p. 239).

4. Conclusie: geheimen van een sterrenchef

Koen houdt als academicus van eenvoudig, helder taalgebruik maar tegelijk ook van het oxymoron; van raadselachtige, schijnbaar tegenstrijdige formuleringen. De voorliefde voor bondig en trefzeker taalgebruik viel me als student al op: waar sommige professoren ons aanzetten om toch maar veel ingewikkeld jargon te gebruiken om zo een gesofistikeerde indruk te geven (“wetenschappelijke stijl”, is het gebruikte eufemisme) deed professor Matthijs net het omgekeerde. Zijn gekende “gegolfde” onderlijning (bekend bij al zijn thesis- en doctoraatsstudenten) betekende doorgaans dat dat volgens hem veel eenvoudiger en helderder kon worden uitgedrukt. En hij bleek altijd gelijk te hebben, hoeveel irritatie de opmerking initieel mogelijk

ook opwekte. Tegelijkertijd was hij ook de professor van het verwarrende *Achterwaarts de toekomst in*.

Deze tekst poogde, gewapend met “de Leuvense driehoek”, een blik te werpen op “het wonder, het raadsel en het drama” van de sociologie van Koen Matthijs aan de hand van een aantal schijnbare tegenstrijdigheden. Wat het wonder betreft: het oeuvre van de emeritus laat zien dat de historische demografie nuttig is. De historische demografie en gezinsgeschiedenis leveren niet alleen nuttige maar zelfs noodzakelijke bijdragen aan het begrijpen in wat voor maatschappij we leven, waar we vandaan komen en wie we zijn. Wie de rol van de socioloog als mythejager ernstig neemt, kan niet zonder dit soort historisch onderzoek om de vele beweringen over “vroeger” in vergelijking met nu op hun waarheidsgehalte te onderzoeken.

Het raadsel van Koen Matthijs blijft hoe hij een conflictgerichte sociologische blik combineert met verzoenende diplomatie en minzaamheid (waarover een hele reeks stukken in deze bundel getuigen). Collega Rudi Laermans (ook in deze bundel) verwijst naar dit raadselachtige aspect van Koen als een “relatieve onverstoorbaarheid” die “bijwijlen stoïcijns” aan-doet. Ook in de bijdrage van Gray Swicegood zijn er hints in die richting. De oplossingsgerichte aanpak van Koen heeft raadselachtige kanten voor “an American in Belgium” – België, met zijn vele breuklijnen en meerdimensionale conflicten: “One of my favorite sayings from Koen is usually voiced when I come to him with a problem or tricky issue. ‘Gray, this is Belgium, we will find a solution,’ thus curiously connecting agency with sense of place” (Swicegood, deze bundel).

Het drama van de sociologie van Koen Matthijs zit hem in het feit dat een groot deel van zijn wetenschappelijke publicaties steunt op het soort data waar hij vaak en terecht heel kritisch tegenover stond, en dat naar zijn opvatting te centraal staat in het sociologiebedrijf. Van in het begin heeft hij survey-data moeten gebruiken omdat we nu eenmaal moeten roeien met de riemen die we hebben, maar als ik dat correct inschat, was dat niet altijd met volle goesting; eerder een soort noodzakelijk kwaad. Maar laat ons niet overdramatiseren: een ander groot en minstens even belangrijk deel van zijn oeuvre steunt juist *niet* op surveys. Bovendien is zijn belangrijkste bezwaar niet zozeer het afnemen van surveys op zich (al liet hij zich ook wel eens ontvallen dat men beter de mensen niet te veel zou lastigvallen met ellenlange vragenlijsten) als wel het verkeerd gebruik ervan, namelijk denken dat de meting van attitudes met surveys een geschikte strategie zou zijn om meer inzicht te verwerven in de drijfveren van menselijk gedrag.

De Leuvense sociologie mag Koen om heel veel zaken dankbaar zijn, zowel op het vlak van onderwijs en onderzoek als maatschappelijke dienstverlening. Zijn engagement en werkijver op vele terreinen is indrukwek-

kend. Wat ik persoonlijk vooral graag onder de aandacht wil brengen, is dat hij het Leuvense sociologie-epicentrum een broodnodige injectie gaf van openheid naar andere wetenschappelijke disciplines toe, in plaats van zich blind te staren op de eigen erfenis, zowel op theoretisch als op methodologisch vlak. Dát is wellicht dé belangrijkste reden waarom ik bij hem wou doctoreren indertijd, naast zijn no-nonsense aanpak, onder andere op taalvlak, wars van duur maar onnodig academisch jargon. En we zijn en blijven het eens, ook met “grootvader” Wilfried Dumon: de studie van gezin en bevolking is en blijft het meest boeiende terrein waar een socio-loog actief kan zijn!

Referenties

- Buyse, I., Mertens, N., Matthijs, K. (2018). *Divers gezin(d). Omgaan met het nieuwe gezin op school*. Kalmthout: Pelckmans Pro.
- Covre-Sussai, M., Meuleman, B., Botterman, S., & Matthijs, K. (2015). Traditional and modern cohabitation in Latin America: A comparative typology. *Demographic Research*, 32, 873–914.
- De Coninck, D., & Matthijs, K. (2020). Who is allowed to stay? Settlement deservingness preferences towards migrants in four European countries. *International Journal of Intercultural Relations*, 77, 25–37.
- De Coninck, D., d’Haenens, L., & Matthijs, K. (2020). Perceived vulnerability to disease and attitudes towards public health measures: COVID-19 in Flanders, Belgium. *Personality and Individual Differences*, 166, 110220.
- De Coninck, D., Matthijs, K., & Dekeyser, G. (2020). What’s in a family? Family conceptualizations of Flemish college-aged students (1997–2018). *Family Relations*.
- De Coninck, D., Matthijs, K., & Luyten, P. (2021). Depression in Belgian first-year university students: A longitudinal study into the role of self-definition, interpersonal relatedness, mentalizing, and integration. *Journal of Clinical Psychology*.
- Dekeyser, G. (2020). “Miss, that’s not special. Everybody speaks multiple languages.” *Children’s voices about being multilingual within and beyond their family. A multi-method study in Antwerp, Belgium*. Doctoraatsthesis Faculteit Sociale Wetenschappen, KU Leuven.
- Donrovich, R.N., Puschmann, P., & Matthijs, K. (2014). Rivalry, solidarity, and longevity among siblings: A life course approach to the impact of sibship composition and birth order on later life mortality risk, Antwerp (1846–1920). *Demographic Research*, 31(38), 1167–1198.
- Gielen, P., Godemont, J., Matthijs, K., & Vandermeulen, A. (2012). *Mensen helpen mensen: De kracht van zelfhulp en lotgenotencontact*. Leuven: Lannoo Campus.
- Havermans, N., Sodermans, A. K., & Matthijs, K. (2018). De studiebetrokkenheid van kinderen en hun verblijfsregeling na ouderlijke scheiding. *Tijdschrift voor Jeugd en Kinderrechten*, 2018(2), 186–200.

- Heerwegh, D., Vanhove, T., Matthijs, K., & Loosveldt, G. (2005). The effect of personalization on response rates and data quality in web surveys. *International Journal of Social Research Methodology: Theory & Practice*, 8(2), 85–99.
- Kalmijn, M., Vanassche, S., Matthijs, K. (2011). Divorce and social class during the early stages of the divorce Revolution: Evidence from Flanders and the Netherlands. *Journal of Family History*, 36(2), 159–172.
- Laermans, R. (2012). *De maatschappij van de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Larmuseau, M., Matthijs, K., & Wenseleers, T. (2016). Cuckolded fathers rare in human populations. *Trends in Ecology & Evolution*, 31, 327–329.
- Larmuseau, M., Vanoverbeke, J., Van Geystelen, A., Defraene, G., Vanderheyden, N., Matthijs, K., Wenseleers, T., & Decorte, R. (2013). Low historical rates of cuckoldry in a Western European human population traced by Y-chromosome and genealogical data. *Proceedings Of The Royal Society B-Biological Sciences*, 280(1772), 20132400.
- Lesthaeghe, R. & van de Kaa, D. J. (1986). Twee demografische transitie's? In D. J. van de Kaa & R. Lesthaeghe (Eds.), *Bevolking: Groei en krimp* (pp. 9–24). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Matsuo, H., & Matthijs, K. (2016). Women's age at last childbearing and its determinants: a case study of Antwerp (Flanders, Belgium) on the basis of the multi-source COR* historical sample. *The History of the Family*, 21(2), 175–194.
- Matsuo, H., & Matthijs, K. (2018). The role of secularisation on marriage and conception seasonality patterns: A study of Antwerp (Flanders, Belgium) in the second half of the 19th and the early 20th century. *Journal of Family History*, 43(4), 335–356.
- Matthijs, K. (1980). Conceptuele en methodologische problemen bij de registratie van zelfmoord. *Tijdschrift voor Sociologie*, 1(1), 71–80.
- Matthijs, K. (1982). Zelfmoord en de economische crisis. *Tijdschrift voor Sociologie*, 3(1), 45–66.
- Matthijs, K. (1983). Suïcidaal gedrag als carrière: een sociologische visie op gedragsdifferentiëring. *Tijdschrift voor Sociologie*, 4(4), 451–474.
- Matthijs, K., Dumon, W. (sup.) (1983). *Zelfmoord en zelfmoordpoging*. Doctoraal proefschrift K.U.Leuven, gepubliceerd als Matthijs (1985).
- Matthijs, K. (1985). *Zelfdoding en zelfdodingspoging: een sociologische interpretatie*. (Sociologische Verkenningen, 10). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Matthijs, K., & Daemen, L. (1985). Correspondentieanalyse als methode voor het analyseren van de structuur van contingentietabellen. *Kwantitatieve Methoden*, 6(17), 5–37.
- Matthijs, K. (1986). *Hertrouw in België: Sociaal-demografisch profiel*. (Sociologische Studies en Documenten). Leuven: K.U.Leuven. Departement Sociologie.
- Matthijs, K. (1987). Hertrouwen of samenwonen na echtscheiding: Een statusintegratiehypothese. *Tijdschrift voor Sociologie*, 8(2), 69–102.
- Matthijs, K. (1988). *Belgoscopia: De Belgen, de Vlamingen en de Walen, wie ze zijn, waar ze wonen en hoe ze leven*. Tiel/Brussel: Lannoo/De Financieel Economische Tijd.
- Matthijs, K., & Bosscher, M. (1991). *Belgodata: Cijfers, tabellen, grafieken*. Zaventem: Kluwer Editorial.
- Matthijs, K. (1990). *Echtscheiding als sociaal proces: Een onderzoek in Vlaanderen*. (Sociologische Studies en Documenten, 31). Leuven: K.U.Leuven. Departement Sociologie.
- Matthijs, K., Draguet, M. (1992). *Los Belgas*. Tiel: Lannoo.
- Matthijs, K., Draguet, M. (1992). *Die Belgier*. Tiel/Eupen: Lannoo/Grenz-Echo Verlag.
- Matthijs, K. (1992). *Les Belges*. Bruxelles: Labor.
- Matthijs, K., Draguet, M. (1992). *The Belgians*. Tiel: Lannoo.

- Matthijs, K., Draguet, M. (1993). *De Belgen*. Tielt: Lannoo.
- Matthijs, K. (1993). *Onderneming en demografie: Bevolking, gezin en werk ... een aparte onderneming*. Zellik: Roularta Books.
- Matthijs, K. (1994a). *Achterwaarts de toekomst in: Het zekerheidssyndroom in de sociale wetenschappen*. Leuven: Garant.
- Matthijs, K. (1994b). *Statistisch zakboek van België*. Tielt: Lannoo.
- Matthijs, K., & Meulders, C. (1994). De psycho-sociale begeleiding van de kankerpatiënt. In *Witboek over kankerbestrijding in België - deel 2* (pp. 1–57). Brussel: Vereniging voor Kankerbestrijding.
- Matthijs, K., & Van den Troost, A. (1998). The perception of private life forms: an empirical survey of Louvain students. In K. Matthijs, & A. Van den Troost (Eds.), *The family: Contemporary perspectives and challenges. Festschrift in honour of Wilfried Dumon* (pp. 111–133). Leuven: Leuven University Press.
- Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw: Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History*, 27(2), 101–127.
- Matthijs, K., Van de Putte, B., & Vlietinck, R. (2002). The inheritance of longevity in a Flemish village (18th–20th century). *European Journal of Population/Revue européenne de démographie*, 18(1), 59–81.
- Matthijs, K. (2003a). Demographic and sociological indicators of privatisation of marriage in the 19th century in Flanders. *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, 19(4), 375–412.
- Matthijs, K. (2003b). Frequency, timing and intensity of remarriage in 19th century Flanders. *The History of the Family*, 8(1), 135–162.
- Matthijs, K. (2006). Changing patterns of familial sociability: Family members as witnesses to (re)marriage in nineteenth-century Flanders. *Journal of Family History*, 31(2), 115–143.
- Matthijs, K. (2007). De verrassende actualiteit van het klassieke gezin. In R. Bulckens, D. Mortelmans, M.-T. Casman, C. Simays (Eds.), *Families in beweging, een gezinsbeleid op maat?* (pp. 51–62). Brussel: Luc Pire.
- Matthijs, K., Baerts, A., & Van de Putte, B. (2008). Determinants of divorce in nineteenth-century Flanders. *Journal of Family History*, 33(3), 239–261.
- Matthijs, K. (2009a). Van vage beroepen tot vruchtbaarheid: Vlaams historisch-demografisch onderzoek ontmantelt clichés over vroeger. *Sociologie Magazine*, 17(3), 22–24.
- Matthijs, K. (2009b). *Bevolking: Wie? Wat? Waar? Wanneer?* Leuven: Acco.
- Matthijs, K., & Moreels, S. (2010). The Antwerp COR*-database: A unique Flemish source for historical-demographic research. *The History of the Family*, 15(1), 109–115.
- Matthijs, K., Van de Putte, B., Kok, J., & Bras, H. (2010). *Leven in de Lage Landen. Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland*. Leuven: Acco.
- Matthijs, K. (2012). Welcoming address by Koenraad Matthijs, President of the Organizing Committee. In *New family forms following family dissolution. Consequences in/on postmodern society* (pp. 7–8). Committee on Family Research Conference 2012, 12–14 September 2012, Leuven (Belgium).
- Matthijs, K., Dekeyser, G., & Vanassche, S. (2015). *Sociologie*. Leuven: Acco.
- Matthijs, K., & Vanassche, S. (2016). Het gezin van morgen. Rood of blauw? In P. d'Hoine, B. Pattyn (Red.), *In verscheidenheid verenigd. Lessen voor de eenentwintigste eeuw* (pp. 49–68). Leuven: Leuven University Press.

- Matthijs, K., Hin, S., Kok, J., & Matsuo, H. (2016). Introduction. In K. Matthijs, S. Hin, J. Kok, H. Matsuo (Eds.), *The future of historical demography. Upside down and inside out* (pp. 11–14). Leuven: Acco.
- Matthijs, K., & Vanassche, S. (2017). Ouderschap anno 2020: Gedeeld of verdeeld? In I. Boone, J. Put, F. Swennen, G. Verschelden (Eds.), *Liber amicorum Patrick Senaev* (pp. 685–704). Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer.
- Matthijs, K., Put, E., & Trio, P. (2019). Demogen: Crowdsourcing, genealogie en historisch-demografisch onderzoek in het Rijksarchief. *Science Connection*, 60, 46–48.
- Meulders, C. & Matthijs, K., (1996). On ne se jouera pas du divorce: Echtscheiding in de 19de eeuw in het licht van de echtscheidingspraktijk te Brugge. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26(3), 65–103.
- Moreels, S., & Matthijs, K. (2011). Marrying in the city in times of rapid urbanization. *Journal of Family History*, 36(1), 72–92.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (Eds.). (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Puschmann, P., Grönberg, P-O., Schumacher, R., & Matthijs, K. (2014). Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm. A longitudinal approach to processes of social inclusion and exclusion, 1846–1926. *The History of the Family*, 19(1), 29–52.
- Puschmann, P., Van den Driessche, N., Grönberg, P-O., Van de Putte, B., & Matthijs, K. (2015). From outsiders to insiders? Partner choice and marriage among internal migrants in Antwerp, Rotterdam & Stockholm, 1850–1930. *Historical Social Research*, 40(2), 319–358.
- Puschmann, P., Van den Driessche, N., Matthijs, K., & Van de Putte, B. (2016). Paths of acculturation and social inclusion. Migration, marriage opportunities and assortative mating by geographic origin in Antwerp, 1846–1920. *Journal of Migration History*, 2(1), 177–207.
- Sodermans, A.K., Botterman, S., Havermans, N., & Matthijs, K. (2015). Involved fathers, liberated mothers? Joint physical custody and the subjective well-being of divorced parents. *Social Indicators Research*, 122(1), 257–277.
- Stevens, I., & Matthijs, K. (1994). *Ooit zelf hulp geroepen? Evoluties en tendensen in de werking, structuur en functies van zelfhulpgroepen*. Leuven: Trefpunt Zelfhulp.
- Van Bavel, J., Peeters, H., & Matthijs, K. (1998). Connections between intergenerational and marital mobility: A case study. Leuven, 1830–1910. *Historical Methods*, 31(3), 122–134.
- Van Bavel, J. (2004). Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe: Evidence from 19th century Belgium. *Population Studies*, 58(1), 95–107.
- Van Bavel, J., Moreels, S., Van de Putte, B., & Matthijs, K. (2011). Family size and intergenerational social mobility during the fertility transition. Evidence of resource dilution from the city of Antwerp in nineteenth century Belgium. *Demographic Research*, 24(14), 313–344.
- Van de Putte, B., Matthijs, K., & Vlietinck, R. (2004). A social component in the negative effect of sons on maternal longevity in preindustrial humans. *Journal of Biosocial Science*, 36, 289–297.
- Van de Putte, B., Oris, M., Neven, M., & Matthijs, K. (2005). Migration, occupational identity, and societal openness in nineteenth-century Belgium. *International Review of Social History*, (50), 179–218.
- Van de Putte, B., Oris, M., Matthijs, K. (2009). Marrying out of the lower classes in nineteenth-century Belgium. *Continuity and Change: A Journal of Social Structure, Law and Demography in Past Societies*, 24(3), 421–453.

- Van de Putte, B., van Poppel, F., Vanassche, S., Sanchez, M., Jidkova, S., Eeckhaut, M., Oris, M., & Matthijs, K. (2009). The rise of age homogamy in 19th century western Europe. *Journal of Marriage and Family*, 71(5), 1234–1253.
- Van den Troost, A., Vermulst, A.A., Gerris, J. R. M., & Matthijs, K. (2005). The Dutch marital satisfaction and communication questionnaire: A validation study. *Psychologica Belgica*, 45(3), 185–206.
- Van den Troost, A., Vermulst, A.A., Gerris, J. R. M., & Matthijs, K. (2006). Effects of spousal economic and cultural factors on Dutch marital satisfaction. *Journal of Family and Economic Issues*, 27(2), 235–262.
- Van Leeuwen, M., Maas, I., & Miles, A. (2002). *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Dekeyser, G., & Matthijs, K. (2011). *Methodologische documenten Leuvens Adolescenten- en Gezinnenonderzoek. Versie 2.0*. Leuven, Centrum voor Sociologisch Onderzoek (CeSO).
- Vanassche, S., Corijn, M., Swicegood, G., & Matthijs, K. (2015). Repartnering and child-bearing after divorce: differences according to parental status and custodial arrangements. *Population Research and Policy Review*, 34(5), 761–784.
- Vandezande, M., Matthijs, K., & Kok, J. (2011). Sibling struggle for schooling: between resource dilution and collaborative learning, the Netherlands, 1850–1920. *Historical Social Research - Historische Sozialforschung*, 36(3), 330–349.

Lijst van doctoraten onder begeleiding van Koen Matthijs

- De Coninck, D., Matthijs, K. (sup.), d'Haenens, L. (cosup.), De Cock, R. (cosup.). (2021). *Understanding public attitudes towards immigrants and refugees. Evidence from Belgium, France, Sweden and the Netherlands.*
- Dekeyser, G., Matthijs, K. (sup.), Agirdag, O. (cosup.), Swicegood, G. (cosup.) (2020). *“Miss, that’s not special. Everybody speaks multiple languages.” Children’s voices about being multilingual within and beyond their family. A multi-method study in Antwerp, Belgium.*
- Havermans, N., Matthijs, K. (sup.), Swicegood, G. (cosup.) (2017). *Family transitions, family configurations and the educational outcomes of Flemish children.*
- Puschmann, P., Matthijs, K. (sup.), Kok, J. (cosup.), Lucassen, L. (cosup.) (2015). *Social inclusion and exclusion of urban in-migrants in northwestern European port cities. Antwerp, Rotterdam & Stockholm ca. 1850–1930.*
- Sussai Soares, M.C., Matthijs, K. (sup.), Swicegood, G. (cosup.) (2014). *Cohabitation in Latin America: A comparative perspective.*
- Sodermans, A.K., Matthijs, K. (sup.), Swicegood, G. (cosup.) (2013). *Parenting apart together. Studies on joint physical custody arrangements in Flanders.*
- Vanassche, S., Matthijs, K. (sup.), Swicegood, G. (cosup.) (2013). *Stepfamily configurations and trajectories following parental divorce: A quantitative study on stepfamily situations, stepfamily relationships and the wellbeing of children.*
- Vandezande, M., Matthijs, K. (sup.), Kok, J. (cosup.) (2012). *Born to die. Death clustering and the intergenerational transmission of infant mortality, the Antwerp district, 1846–1905.*
- Van den Troost, A., Matthijs, K. (sup.), Gerris, J. (sup.), Vermulst, A. (cosup.) (2005). *Marriage in motion: A study on the social context and processes of marital satisfaction.*
- Van de Putte, B., Matthijs, K. (sup.) (2003). *Het belang van de toegeschreven positie in een moderniserende wereld: Partnerkeuze in 19de-eeuwse Vlaamse steden (Leuven, Aalst en Gent).*
- Van Bavel, J., Matthijs, K. (sup.) (2001). *Demografische reproductie en sociale evolutie: Geboortebeperving in Leuven 1846–1910.*

Part II
**Koen Matthijs as a
Person and Colleague
at the Faculty**

Biografie van de bifurcaties

Jaan Toelen

Adagio ma non troppo

Jaren geleden richtte jij
Je blik op
De gezinnen die puzzelden
Aan een nieuw portret:
Een afgesloten verleden,
Een splitsend heden
En een half-gedeelde toekomst.

Emotioneel vaak een einde,
Academisch een uitkomstparameter.

Je zag trouwgeloften ontrafelen,
Rekeningen splitsen,
Woonplaatsen ontdubbelen,
Maar vaak ook kinderen
Vallen
Door de mazen
Van het net van nieuwe belangen.

Deze verhalen werden data,
Je telde alles op
Maar
Je zag geen meervoud
Van geluk in de deling,
Eerder –gemiddeld– een vermindering
In de gedeelde machten.

Ik vraag me af
Met welke blik
Je keek
Naar de nieuwe samengestelde gezinnen.

De 3 / 4 ouders: 2 echte en 1 / 2 plus
En hun veer-kinderen
Die leerden heen-en-weer laveren
Op de gloednieuwe vloeibare families.

Je schreef over het recht op ouderschap,
Maar ook hoe
Dat soms dwars door gezinnen ging,
Jij wees ons op de verweesden
Die achter bleven op het slagveld
Waar hun ouders 'rechtmatig' hadden gevochten

Door de jaren werd je de biograaf
Van het 'plus-en-stief' jargon,
Je mening was steeds
In balans
Geen voorvechter, geen tegenstander,
Maar een eminentie
En boven alles een promotor:
Van inzicht
Van onderzoekers
en van interdisciplinariteit.

Na vandaag zal je meervoudig
afwezig zijn voor ons
als mentor, als collega, als vriend...

Morgen breekt voor jou een nieuwe dag aan
Maar ik hoop dat we nog vaak
samen kunnen praten en kijken
Naar de weg die we aflegden en
Naar die nieuwe horizon...

P.S. Beste Koen,
Ergens heb ik spijt dat ik je pas 'zo laat' heb leren kennen als collega, wetenschapper, kritisch denker, lesgever, enthousiaste motivator, en zelfs als zielsverwant in de keuken. Ik heb lang nagedacht wat mijn bijdrage zou kunnen zijn? Een laudatio, een gerecht, een bezinning over ons onderzoek? Uiteindelijk koos ik voor een 'vrije tekst' waarin ik mijn bewondering kwijt kon.

Jaan

Achterwaarts de toekomst in of voorwaarts terug naar het verleden?

Ann Van den Troost

Koen, de inspirerende professor

24 december 1993 – kerstavond. Twee studenten gezinssociologie, behoorlijk groen achter de oren, kloppen met enige aarzeling in de vooravond aan bij de deur van professor Matthijs. Ze hadden net een aantal uren speurwerk achter de rug in de bibliotheek en waren helaas niet veel wijzer geworden over hun opdracht voor het praktijkseminarie, integendeel. Hilde, de toenmalige onderwijsassistente was – zoals de meeste collega's – reeds naar huis vertrokken. De faculteit lag er al redelijk stil bij. Met de wanhoop om tussen kerst en nieuwjaar geen vorderingen te kunnen maken in de opdracht, hadden de twee studenten de moed bij elkaar geraapt om zich rechtstreeks te wenden tot 'de professor'. 'Ja', riep Koen. Daar stonden we, Ann en Lieve, in het grote bureau. We hadden een berg aan kopies gemaakt – zo ging dat toen – waarmee we het bos niet meer door de bomen zagen. De chaos in ons hoofd vertaalde zich in de wijze waarop we ons probleem probeerden te verduidelijken. Ik denk dat we een redelijk geagiteerde – of volgens jou nadien: geanimeerde – indruk maakten. Tegelijkertijd voelden we de opluchting als we overstelpt door jouw rustige beheerstheid en gestructureerde invalshoeken, de handvaten kregen om aan de slag te gaan. Achteraf gezien lag hier misschien al de kiem van onze latere samenwerking.

Mogelijks ben ik door de tand des tijds gebiased en was ik al eerder gecharmeerd geraakt door je cursus sociale indicatoren en databanken. Hoe zat dat nou ook weer met de correlatie tussen ooievaars en baby's?

Ik kan je geruststellen Koen, ik weet het nog. Misschien maakt het historische moment van onze latere samenwerking ook niet zoveel meer uit. Alhoewel ik hiermee wellicht te veel onrecht doe aan jouw ongelofelijke verdiensten om vanuit het verleden, naar heden en toekomst te kijken. Achterwaarts de toekomst in of voorwaarts terug naar het verleden. Daar moeten we het nog meer eens bij gelegenheid over hebben. In ieder geval, je inspireerde mij, Koen.

Koen, de veelzijdige mentor

10 februari 1997. De start van onze professionele samenwerking. Je had me eerder uitgenodigd in hetzelfde bureau waar ik drie jaar eerder op kerstavond met knikkende knieën was binnengewandeld. Ondertussen was ik die schaamte wel voorbij en konden we met een ander referentiekader verkennen of we voor elkaar iets konden betekenen. De brede opdracht was duidelijk: het praktijkseminarie in goede banen leiden, thesissen begeleiden en onderzoek doen. Ik zei volmondig ja maar er was ook enige twijfel en aarzeling – vooral rond het voorgestelde onderzoeksluik. Je ademde historische demografie uit en was er met hart en ziel door begaan. Je hele onderzoeksteam was op dat moment ook met man en macht historische data aan het verzamelen en (her)coderen. Een huzarenwerk in vele opzichten, maar hoe overtuigend en bevlogen je ook was, jouw passie voor historische demografie kon mij helaas niet voldoende bekoren. Jouw eerder onderzoekswerk naar echtscheiding in Vlaanderen daarentegen raakte bij mij een sterkere wetenschappelijke snaar. Waarom mannen bijvoorbeeld – in tegenstelling tot vrouwen – minder geneigd waren uit de huwelijksboot te stappen zonder een alternatief. Boeiend vond ik dat. Je stelde voor om eens rustig van gedachten te wisselen bij een Italiaanse lunch met een goed glas wijn – hoe kon het ook anders. En zo geschiedde. Al snel vonden we elkaar in hedendaagse gezinsthema's en in de goesting om ook daar (opnieuw) op in te zetten. De vele denkpijpen rond echtscheiding resulteerde finaal in een doctoraatsonderzoek naar de sociologische determinanten van relatiekwaliteit. We gingen in zee met de Radboud Universiteit in Nijmegen wat ons talloze auto-uren en goede gesprekken over onder meer huwelijksbinding en -ontbinding opleverde.

Tegelijkertijd was je volop betrokken in de uitbouw van de postacademische opleiding bemiddeling in familiezaken. We hadden het plan opgevat om een sociologische module te verzorgen, gevoed en doorspekt met

jouw en mijn onderzoekswerk naar echtscheidingen en huwelijksrelaties. We zouden deze hedendaagse onderzoekspoot verder verzilveren in de eerste SBO-aanvraag naar ‘Scheiding in Vlaanderen’ dat nadien een schitterend parcours heeft afgelegd met alle betrokken partners. Het lijkt nu zo ver weg, zowel in de tijd als in de inhoud (althans wat mij betreft).

Dichterbij en tastbaarder is de nasleep van deze periode op mijn later leven en loopbaan. Onze professionele wegen zijn dan wel niet blijven samensporen, ik word mij steeds bewuster van hoe onze samenwerking heeft nagezinderd en dat nog steeds doet. Niet in het minst je taalgevoel en taalspel. Dat zal en kan niemand ontgaan die jou leest. Naar aanleiding van het eerste artikel dat we samen schreven over hoe de eerstejaarsstudenten aan de KU Leuven het gezin definiëren, leerde jij mij als geen ander je *adagium* ‘schrijven is schrappen’. Ik denk dat ongeveer de helft van mijn eerste woordenbrij haast genadeloos door jouw rode pen werd geschrapt. Sindsdien is ook het verschil tussen ‘ten slotte’ en ‘tenslotte’ blijvend verankerd in mijn brein. Met een uiterste precisie en zuinig gekozen woordgebruik maakte je van elke tekst iets wervends en bijzonders. Met minder woorden meer ad rem, dat was jij.

Maar er is uiteraard zoveel meer ‘Koen’ dat vandaag zijn sporen nalaat. Je promotor-stijl kenmerkte zich door veel vrijheid en autonomie, maar ook door subtiel, soms sterk advies. Kritisch-analytisch denken en zaken in een breder én uiteraard historisch perspectief benaderen en interpreteren – iedereen die jouw pad kruiste, kreeg het mee. Het heeft mij nadien in alle verdere loopbaanstappen en projecten positief besmet. Je had tevens de gave om anderen te leren leren en hen opportuniteiten te bieden en te stimuleren om er iets mee te doen. Vandaag zijn dit kenmerken die men toeschrijft aan goed leiderschap en sterke leiders. Anderen inspireren en laten succesvol zijn – je had het allemaal.

Koen, de mooie mens

15 oktober 2021 – de dag van je emeritaatsviering. Als het God belieft, klink ik op die dag, wellicht sinds lang, samen met een heleboel anderen op jouw emeritaat. Een typische dag van terugblikken en vooruitkijken – professioneel gezien iets wat je zou moeten liggen. Maar je bent uiteraard meer dan een academicus. Dat heb ik (en Hans) zo sterk mogen ervaren tijdens de helaas ook minder aangename perioden dat het leven soms in petto heeft. Onze wegen kwamen in 2016 op onverwachte wijze terug samen, we had-

den opnieuw een gedeeld verhaal, zij het deze keer niet-professioneel. Jouw hart sprak als nooit tevoren en je betrokkenheid en bezorgdheid was intens. Zo kenden we elkaar nog niet. Ik denk dat ik jou nooit verteld hebt hoeveel deugd dat heeft gedaan.

Uiteraard kende ik al een andere Koen doorheen de vele gesprekken die we uit het leven grepen, gaande van jouw kookkunsten de avond voordien, over de loop- en reisplannen, tot de keuze voor de nieuwe auto van Lut. Vele thema's zijn de revue gepasseerd, vaak met de nodige humor en kwinkslag. Ik denk dat we deze vibe op de bewuste kerstavond in 1993 al voelden. Toen we elkaar de laatste keer zagen – het was in de zomer van 2019 – gingen we snel terug afspreken, samen met Lut. Laat ons dit maar concreet maken. Ondertussen ben ik zeer benieuwd naar je nieuwe plannen of niet-plannen voor de toekomst. We kunnen dan meteen eens filosoferen of dit nu achterwaarts de toekomst in is of voorwaarts terug naar het verleden. Of we laten het voor wat het is – men zegt dat het gezond is om in het nu te leven.

Koen, het gaat je goed!

Koen Matthijs: het type man waar men graag mee samenwerkt!

Patrick Trio

In 2007 startte het Rijksarchief met het project Demogen: een digitaal platform dat de gegevens van diverse akten ter beschikking wil stellen van het publiek en een vlottere raadpleging ervan wil mogelijk maken.

DEMOGEN ZOEKT VRIJWILLIGERS

Demogen Vlaams-Brabant en Brussel (niet te verwarren met Demogen-Visu) is een vrijwilligersproject op initiatief van de KU Leuven en het Rijksarchief. De naam is een samentrekking van demografie en genealogie.

Doel:

Dit project heeft tot doel om de akten van de burgerlijke stand nader te ontsluiten. Deze databank, die niet alleen voor genealogen, maar ook voor het wetenschappelijk onderzoek bijzonder nuttig is, wordt ter beschikking gesteld op de website van het Rijksarchief (www.arch.be). In een eerste fase worden de huwelijksakten ingevoerd.

Methode:

Het project maakt gebruik van een zelf ontworpen, zeer specifiek en gebruiksvriendelijk access-programma. Als bronmateriaal worden olwel de microfilms gebruikt (in de leeszaal van het rijksarchief), olwel de originele registers (in de leeszaal en in gemeentehuizen), olwel digitale scans (beschikbaar thuis op internet of zelfgemaakt).

Stand van zaken:

In 2014 zal Vlaams-Brabant afgewerkt zijn. Meer dan honderd vrijwilligers hebben hier zeven jaar aan gewerkt en hebben niet minder dan 300.000 akten ingevoerd. Aangezien we ons hebben geëngageerd om hetzelfde te doen voor het Brussels hoofdstedelijk gewest, hebben we nog verschillende jaren werk. We zoeken dus nog heel wat vrijwilligers die enkele uren per week willen meewerken aan het invoeren van Franstalige akten. Wie wil meewerken aan dit project krijgt een persoonlijke opleiding.

Heb je hiervoor belangstelling?

Neem contact op met Patrick Trio, coördinator van dit project (016/22 51 96, Patrick.Trio@pandora.be), Eddy Put, diensthoofd Rijksarchief Leuven (016/31 49 54, Eddy.Put@arch.be) of Harald Deceulaer, diensthoofd Rijksarchief Anderlecht (02/524 61 15, Harald.Deceulaer@arch.be).

Concreet is het een vrijwilligersproject (vandaag ook wel “citizen science” genoemd) dat de indexering van de Vlaams-Brabantse en Brusselse huwelijksakten van de lange 19de eeuw realiseert. Voor Vlaams-Brabant werd dit reeds helemaal afgewerkt. Het project wordt i.s.m. prof. Koen Matthijs van de KU Leuven uitgevoerd en is niet alleen voor genealogen, maar ook voor demografisch onderzoek bijzonder waardevol.

Nooit gedacht dat ik nog een tekst voor het emiraat van een professor zou schrijven.

Mijn eerste kontakten met Koen Matthijs dateren van maart 2007. Er was een vergadering belegd op het rijksarchief voor het opstarten van een project. Achteraf heb ik begrepen dat het initiatief uitging van Koen Matthijs en dat hij in Herman Van Isterdael van het Rijksarchief een medestander heeft gevonden.

De tekst van een E-mail uit 2006 luidde:

“Naar analogie van het project “huwelijksakten West-Vlaanderen” wordt vanuit de Katholieke Universiteit Leuven, departement sociologie, door professor Koen Matthijs, en het Rijksarchief Leuven door Herman Van Isterdael, de wens geuit om voor Vlaams-Brabant eenzelfde project op te starten.”

Sindsdien hebben wij samen een mooi traject afgelegd. Dankzij onze goede verstandhouding zijn wij in staat geweest om op een moderne en efficiënte wijze te werken. Zonder zijn steun zou dit niet mogelijk geweest zijn.

Dankzij het archief dat op elke PC aanwezig is kunnen we teruggaan naar belangrijke e-mails uit het verleden. Zo geeft een mail van 15/4/2007 de sfeer van de samenwerking weer:

Geachte heer Trio, beste Patrick

Hartelijk dank voor de snelle, goede en efficiënte opvolging van het DEMOGEN-project!

Je bent het type man waar ik graag mee samenwerk!

K. Matthijs

En op 18/4 schrijft hij:

Beste Patrick

Vooraf dit: laat ons mekaar voortaan met de voornaam aanspreken, dat is veel gemakkelijker.

Vr groet
Koen

Dergelijke appreciatie lijkt misschien bijzaak maar maakt het leven en de samenwerking zoveel aangenamer.

Telkens als er iemand een organisatie verlaat gaat er veel kennis en ervaring verloren. Men kan nu eenmaal niet al zijn kennis en ervaring doorgeven aan een opvolger of te boek stellen.

Ode aan Koen Matthijs

Monique Van Eyken

Koen kruiste voor het eerst mijn pad tijdens mijn studentenjaren. Ik studeerde sociologie aan de KU Leuven en koos de optie gezinssociologie bij prof. Wilfried Dumon. Koen begeleidde als jonge assistent de praktijkseminaries. Hij stond zeer kort bij de studenten en iedereen kon toen al zijn oprechte betrokkenheid voelen, iets dat Koen typeert bij al zijn posities. Ik had het geluk dat Koen mijn thesis over “de invloed van rangorde van kinderen in een gezin” begeleidde, waarbij hij mij letterlijk en figuurlijk bij de hand nam bij het verwerken van data (toen nog via ponskaarten en megagrote computermachines). Zonder hem was de data-analyse mij nooit gelukt.

Nadien kwam ik Koen – zelf als onderwijsassistent – nog regelmatig tegen in de wandelgangen van het departement sociologie. Altijd een warme glimlach bij de snelle passage, want druk had hij het altijd. Wanneer ik nadien doceerde op de Ham Hogeschool waren zijn lessen van weleer een inspiratiebron voor mijn lessen.

Tien jaar later kruisten onze paden opnieuw. Ik volgde de opleiding “Bemiddeling in Familiezaken” aan de KU Leuven en zo ontmoette ik Koen als professor en lid van de stuurgroep. Hij gaf het vak sociologie voor bemiddelaars, het was voor mij terug wat thuiskomen. Ik hing opnieuw aan zijn lippen onder meer door zijn wat droge, vanzelfsprekende, bescheiden vorm van humor. Ik was fier socioloog te zijn tussen alle juristen die de opleiding toen volgden.

Ik werd zelfstandig bemiddelaar, eerst onderwijsassistent aan het postgraduaat Bemiddeling en nadien zelf docent en werd Koen dus “mijn” collega. Koen had en heeft een hart voor bemiddeling, wat ik heb mogen ervaren in zijn lessen, zijn onderzoek, zijn deelname aan elke stuurgroep en zijn oprechte betrokkenheid bij het postgraduaat. In mijn praktijk als bemiddelaar maakte ik meermaals gebruik van Koens onderzoek rond scheiding bij het informeren van mijn cliënten en bij het opleiden van bemiddelaars.

Niet enkel zijn wetenschappelijk werk zal mij inspiratie blijven geven, maar ook zijn houding als goed menende warme persoon. Ik heb eindeloos

respect voor zijn rustige, betrokken houding; zijn bemiddelende interventies bij conflicten; het enthousiasme wanneer hij mij vertelde dat hij voor het eerst grootvader werd; zijn oprechte nieuwsgierigheid en engagement en vooral zijn nederige houding. Het was opvallend hoe Koen anderen liet schitteren. Op congressen en studiedagen liet hij het woord aan zijn assistenten i.p.v. zelf op de voorgrond te treden. Het illustreert Koen ten volle: vanuit een bescheidenheid er zijn voor de anderen; niet zelf in het middelpunt van de belangstelling te hoeven staan maar een ander de waardering gunnen die hen toekomt.

Koen, ik hoop dat onze paden zich nog zullen kruisen bijvoorbeeld op één van onze fietstochtjes. Ik wens je nog vele mooie, deugddoende dagen met familie en vrienden. Het gaat je goed!

Monique Van Eyken, 19 november 2020

Koen Matthijs, *a man for all ASL seasons*

Jan Eggermont

Dat Koen Matthijs een veelzijdig man is met een brede academische interesse die hij aan een ruime maatschappelijke betrokkenheid koppelt, blijkt uit de vele bijdragen in dit *Liber amicorum*. Voor Koen is het een evidentie dat wetenschap uit de spreekwoordelijke ivoren toren treedt en dat de academicus zich dienstbaar opstelt. Koen heeft zulk maatschappelijke engagement op verschillende manieren opgenomen, onder meer als bestuurder van wat destijds Vlaamse Leergangen Leuven was en onder zijn impuls transformeerde naar Academische Stichting Leuven. In die scharnierperiode was Koen Matthijs voorzitter van de vereniging (2002-2007). Als secretaris en rechterhand van Koen heb ik die transitie vanop de eerste rij meegemaakt wat mij nu de gelegenheid biedt om terug te blikken op die periode en de rol te belichten die Koen Matthijs hierin speelde.

Vlaamse Leergangen Leuven werd in 1924 opgericht door een groep van vooraanstaande Vlaamse intellectuelen met het oog op de inrichting van Nederlandstalige colleges aan de Katholieke Universiteit Leuven. Aan de basis lag een emancipatorische gedachte: door Nederlandstalig universitair onderwijs aan te bieden wilde men het hoger onderwijs ontsluiten voor Vlaamse jongeren zodat zij in de maatschappij zouden kunnen doorgroeien. Een verhaal dus van sociale mobiliteit door participatie aan onderwijs. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Koen zich aangesproken voelde door de missie van de Vlaamse Leergangen en in 2000 toetrad tot de raad van bestuur. Emancipatie, sociale mobiliteit en maatschappelijke participatie zijn voor hem immers geen abstracte sociologische begrippen, voor hem zijn het waarden waarmee hij zich ten volle identificeert en waarvoor hij zich op allerlei manieren engageert.

Einde vorige eeuw leefde evenwel het besef in de raad van bestuur van Vlaamse Leergangen dat de missie van de vereniging gerealiseerd was – het initiële opzet van vernederlandsing van het hoger onderwijs was immers bereikt – en bijstelling vergde. Gaandeweg had Vlaamse Leergangen trouw-

wens al het accent verlegd naar ondersteuning van jonge onderzoekers van de Leuvense universiteit. In het bijzonder verleende de vereniging financiële steun aan doctorandi en postdocs van de KU Leuven om een congres in het buitenland bij te wonen of om een periode in een buitenlandse universiteit of instituut onderzoek te verrichten. Koen zag dit overigens als een actualisering van de initiële emancipatiegedachte van Vlaamse Leergangen, met name kansen bieden aan jonge onderzoekers om op het buitenlandse forum actief te zijn. Ook *Onze Alma Mater*, het eerbiedwaardige tijdschrift van Vlaamse Leergangen, had nood aan een nieuwe formule. Met zijn diepgravende en solide artikels in een klassieke vormgeving had het tijdschrift een hoog academisch *sérieux*, maar daardoor oogde het eerder statisch en kwam de dynamiek van het wetenschapsgebeuren onvoldoende tot haar recht.

Dit was de context waarin Koen zich engageerde om de taak van voorzitter op zich te nemen en de vereniging door een transformatieproces te loodsen. De voorbereidingen gingen in 2001 van start met de zoektocht naar collegae die mee hun schouders onder het veranderingsproject wilden zetten. Dankzij zijn breed netwerk en zijn overtuigingskracht wist hij verschillende nieuwkomers voor de raad van bestuur te strikken waaronder Paul Van Rompuy (penningmeester), Jo Tollebeek (hoofdredacteur van het nieuwe tijdschrift) en mezelf (secretaris). Met man en macht werkten we aan de vervelling van vereniging en tijdschrift. Van kapitaal belang waren de goede contacten die Koen met allerlei instanties en bestuurlijke geledingen onderhield. Rees er een vraag over de statuten van de nieuwe vereniging, dan verwees Koen ons voor advies door naar Trefpunt Zelfhulp, een andere vereniging waar Koen zich met hart en ziel aan heeft gewijd. Om het nieuwe tijdschrift op te starten hadden we een startkapitaal nodig. Koen haalde zijn diplomatieke talenten boven en zo geschiedde dat het toenmalige universitaire bestuur met André Oosterlinck en Roger Bouillon een eenmalige startpremie toekende. Geen vereniging zonder een goede administratieve organisatie en ondersteuning waarvoor Koen dankzij zijn goede banden in de Faculteit Sociale Wetenschappen Margot Van Baelen wist te enthousiasmeren. Zo werd dus alles in stelling gebracht waarbij Koen als een centrale nummer 10 het spel dirigeerde en voorzetten uitdeelde waarna de andere teamleden konden scoren. Dat sportieve karakter van Koen is trouwens letterlijk te nemen, weliswaar niet op het voetbalveld, maar wel in de bossen en weiden in het Leuvense waarin Koen maar al te graag rondloopt.

De formele beslissing viel dan op de Algemene Vergadering van Vlaamse Leergangen die op 18 mei 2002 in het Algemeen Rijksarchief te Brussel plaatsvond. Met eenparigheid van stemmen werd beslist om met

ingang van 1 januari 2003 de naam van de vereniging te wijzigen in Academische Stichting Leuven. Ook de doelstellingen van de vereniging werden geactualiseerd waarbij de focus op jonge onderzoekers aan de KU Leuven werd scherp gesteld. Dat werd in de nieuwe statuten als volgt verwoord:

De vereniging heeft tot doel in eerste instantie het wetenschappelijk onderzoek aan de K.U.Leuven te ondersteunen. In het bijzonder wil de vereniging de participatie van jonge K.U.Leuven-onderzoekers aan het internationale onderzoeksgebeuren stimuleren. Daarnaast wil de vereniging steun verlenen aan afgestudeerden van de K.U.Leuven die een binnen- of buitenlandse voortgezette academische opleiding willen volgen. Op deze wijze wil de vereniging ook de doorstroming van talentvolle jongeren naar de bedrijfswereld en/of de publieke sector bevorderen.

Twee ambities stonden dus centraal in de werking van Academische Stichting Leuven: enerzijds de promotie van kwaliteitsvol wetenschappelijk onderzoek en anderzijds de ontplooiing van jong talent. Beide ambities waren het verlengde van de vroegere doelstellingen van de Vlaamse Leergangen.

Intussen werd ook de lancering van het nieuwe tijdschrift voorbereid. Onder de naam van *Karakter. Tijdschrift van Wetenschap* verscheen in maart 2003 het eerste nummer. Het voorwoord van het laatste nummer van *Onze Alma Mater* omschrijft het nieuwe tijdschrift als volgt:

...nog steeds blijft het de bedoeling de disciplinaire breedte zo groot mogelijk te houden, maar dat zal niet meer gebeuren met inhoudelijk georiënteerde artikelen, maar met state of the art-essays, geschreven naar aanleiding van een fundamenteel boek, een vernieuwende tentoonstelling, een patent, een belangrijke gebeurtenis. Met dat initiatief wil ASL bijdragen tot een breder intellectueel kader in de samenleving in het algemeen en aan de K.U. Leuven en haar associatie in het bijzonder.

Vandaag is Academische Stichting Leuven bijna 20 jaar oud en heeft haar plaats verworven in het Leuvense academische landschap. Jaarlijks steunt zij een 50-tal jonge onderzoekers die zo van de internationale dimensie van wetenschap kunnen proeven. Met haar wetenschappelijke prijzen voor uitmuntend doctoraatsonderzoek zet zij elk jaar beloftevolle jonge onderzoekers in de bloemetjes. En *Karakter* is een plek geworden waar onderzoekers in alle vrijheid over de bredere betekenis van wetenschap reflecteren: nu eens met nuances, dan weer met uitgesproken stellingen.

Het weze duidelijk dat Koen in de omvorming van Academische Stichting Leuven een cruciale rol heeft gespeeld. Als eerste voorzitter wist hij met zijn diplomatieke en minzame aanpak de nodige mensen te mobiliseren rond het nieuwe concept van de vereniging. Kenmerkend waren zijn bemiddelende tussenkomsten. Tegenstellingen wist hij te verzoenen. Bij twijfel kon hij mensen over de streep trekken. Pril enthousiasme wist hij te cultiveren tot een sterke dynamiek. Kortom, als voorzitter was Koen van alle markten thuis, of ook *a man for all ASL seasons!*

Koen Matthijs, homo universalis

Geert Molenberghs en Geert Verbeke

Koen Matthijs is niet alleen een uitstekend academicus, hij is ook een aangename collega die steeds erg constructief uit de hoek komt en open staat voor suggesties en opinies.

Als biostatici hebben we Koen leren kennen via de historische demografie, één van de wetenschappelijke passies van Koen. De prille samenwerking ontstond in een isolaat, of liever, ter wille van een isolaat: Moerzeke. Een isolaat is een gebied dat omwille van zijn geografische ligging zo goed als afgesloten is van naburige gebieden. Moerzeke is omgeven door Schelde- en Durme-armen waardoor inwoners van Moerzeke lange tijd geïsoleerd leefden van de inwoners uit naburige gemeenten. Met Fabián Tibaldi en Helena Geys langs biostatistische kant, Bart Van de Putte en Koen langs sociologische zijde, en Bob Vlietinck vanuit de genetica, werd er gewerkt op levensduur-overerving in Moerzeke. Dit leidde tot een proceedings-artikel in 2003, nu bijna twee decennia geleden. Vijftien jaar later is er een artikel gepubliceerd waaraan Koen en wij hebben samengewerkt rond het thema van onderdispersie bij gegevens afkomstig uit een isolaat. Hieraan werkten ook onze collega's Martial Luyts, Clarice Demétrio (Universidade de São Paulo, Brazilië) en John Hinde (National University of Ireland, Galway) mee. Het bewijst een langjarig engagement en loyaliteit tegenover een wetenschappelijk thema net zoals tegenover de erbij betrokken collega's. De samenwerking gaat verder en ook meer recent werd en wordt er nog gewerkt aan artikels omtrent dit thema.

Ondanks de status van Moerzeke bleef dit geen geïsoleerd feit, en nog minder een op zichzelf staande interesse van Koen. Dankzij het wetenschappelijk inzicht, diplomatiek talent en doorzettingsvermogen van Koen kwam er een Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap (WOG) Historische Demografie, gesponsord door het FWO. Het werd een grensoverschrijvend team, met collega's uit verscheidene Vlaamse en Nederlandse universiteiten. Wat opviel was de grote zorg van Koen om het juiste team samen te stellen.

Koen koos resoluut om alle nodige disciplines onder één dak samen te brengen. Humane, exacte en biomedische wetenschappers ontmoetten elkaar in het project. WOG's dienden nogal eens om de verschillende deelnemers van budget te voorzien, zodat ze vervolgens min of meer onafhankelijk van elkaar konden werken. Niet zo bij Koen. De WOG Historische Demografie werd een echte en hechte gemeenschap. Deze WOG was een actieve werkplaats met seminars, congressen, jaarvergaderingen, enz.

De WOG werd uiteindelijk een door de KU Leuven gefinancierd samenwerkingsverband tussen verschillende équipes met een overkoepelend onderzoeksproject. De historische demografie schakelde een versnelling hoger, met nu ook personeel in de verscheidene deelnemende groepen (sociologie, economie, biostatistiek...). Zoals bij alle projecten verliep niet alles over rozen. Onderzoek, wetenschappelijke samenwerking... het is mensenwerk. Onderzoekers kunnen *en cours de route* van richting veranderen en het project voortijdig verlaten. Binnen een groter team klikt het niet noodzakelijk tussen alle leden, of sommige onderzoekers beslissen van toch maar een iets andere invulling te geven aan wat van hen verwacht wordt. Ook al is zo iets niet ongebruikelijk, het legt druk op de uitvoering en het management van een project. Het is bewonderenswaardig hoe Koen de problemen onderkent, en dan rustig en in overleg een oplossing zoekt. Daardoor bleven de grote projecten op het spoor en mocht het resultaat er zijn, in de vorm van artikels, software, andere tools, studiedagen enz.

Het engagement van en liefde voor de historische demografie vertaalde zich ook in een diepgaande samenwerking met vrijwilligers, zoals leden van heemkundige verenigingen en andere vrijwilligers die het onontbeerlijke grondwerk leverden om archieven te ontsluiten. De contacten van Koen met zowel de autoriteiten als de vrijwilligers op de werkvloer zijn exemplarisch voor hoe wetenschappers uit hun ivoren toren komen en bij de bevolking draagvlak creëren voor het onderzoek, niet door alleen maar passief resultaten mee te delen, maar door het brede publiek deelachtig te maken aan het onderzoek. Vandaag noemt men dat '*citizen science*', Koen deed het *avant la lettre*.

Koen was niet alleen onderzoeker. Als toegewijd lid van de academische gemeenschap die KU Leuven is, nam hij ook loyaal deel aan bestuurstaken, onder andere als lid van de Onderzoeksraad en als vice-decaan onderwijs van de Faculteit Sociale Wetenschappen.

Inderdaad, ik (Geert Molenberghs) kende Koen ook als vice-decaan onderwijs van de Faculteit Sociale Wetenschappen. Dat mag op het eerste gezicht wat vreemd lijken, vermits wij tot de Faculteit Geneeskunde behoren. Echter, ik was programmadirecteur van de Master of Statistics, een interfacultair programma met de Faculteit Wetenschappen als penvoerende

faculteit. We spreken over de periode dat het programma 'Quantitative Analysis in the Social Sciences,' (QASS) door Marc Swyngedouw werd opgericht aan UFSAL, later KU Brussel en uiteindelijk HUB. Opeenvolgende herstructurerings noopten de Brusselse instelling om de sociologische activiteiten stop te zetten of over te hevelen. Zo kwam de QASS-opleiding, in navolging van haar oprichter, naar Leuven. Om technische redenen werd het programma ingericht als een verkort éénjarig traject binnen de Master of Statistics. Het is evident dat zowel de Faculteit Wetenschappen als de Faculteit Sociale Wetenschappen hierbij betrokken waren. Zoals wel meer gebeurt, waren beide faculteiten het niet altijd eens, en dan zijn er momenten dat twee partijen tegenover elkaar komen te staan. Ik heb altijd gewaardeerd dat in die moeilijke context Koen een eerlijk, gebalanceerd en vooral moedig standpunt innam. Zoals eerder gezegd, Koen is constructief, steeds oplossingsgericht, met tegelijk een rationele en menselijke kijk op de zaak.

Naast wetenschap en universiteit heeft Koen ook vele andere interesses en passies. De keuken is er één van. Dat is niet van enige genetica gespeend, want ook de volgende generatie is erdoor gepassioneerd. Dat lijkt voer voor een historisch demografisch project. Toen ik (Geert Verbeke) departementsvoorzitter was, waren we op zoek naar goede en betaalbare catering voor de jaarlijkse activiteit van het departement Maatschappelijke Gezondheidszorg en Eerstelijnszorg. Zo kwamen we bij de zoon van Koen terecht, die een voortreffelijk diner verzorgde in de lokalen van Oud-Heverlee Leuven aan Den Dreef. Het viel zo goed mee dat we nog meermaals met hem in zee gingen.

Zoals nogal wat collega's aan de universiteit, niet in het minst binnen de Faculteit Sociale Wetenschappen – denken we maar aan Jaak Billiet – is Koen ook gebeten door de loop-microbe. Ook dit heeft hij altijd zeer zorgvuldig en doordacht aangepakt. Nogal wat mensen kopen loopschoenen, trekken die aan, en vertrekken. Niet zo Koen, er kwam een weloverwogen programma mét persoonlijke trainer aan te pas. Waarschijnlijk is dat wel de gezondere optie. En Koen weet als geen ander hoe broos de gezondheid kan zijn.

We wensen hem heel veel actieve jaren in goede gezondheid toe, met heel veel plannen en projecten. We hopen hem nog heel lang tegen te komen in de Leuvense gemeenschap!

Bedankt voor de fijne samenwerking en de vriendschap, Koen, al die jaren lang!

Geert en Geert

De verrassende actualiteit van alle gezinnen

Dimitri Mortelmans

Beste Koen,
Jouw academische loopbaan heeft zich altijd geconcentreerd op twee topics: een historische invalshoek en een hedendaagse. Die twee gezichten van jouw loopbaan staan ook centraal in de onderzoeksgroep FaPOS die je vormde. Het motto op de website luidt “*if you want to understand today, you have to search yesterday*”. We zijn elkaar nooit tegen gekomen in de historische demografie. Die passie was geheel de jouwe, maar dat wil niet zeggen dat ik niet geleerd heb van jouw passie. Hoe historische blindheid mensen vandaag tot ondoordachte uitspraken beweegt, is diep doorgedrongen in mijn academische DNA. Ik grijp deze bijdrage in het liber amicorum aan om te graven in wat ons altijd heeft verbonden: het hedendaagse gezin en familie in de eenentwintigste eeuw. En daarbij zal zonder twijfel ook dat gezin uit de 19e eeuw tussen de lijnen door passeren.

Onze samenwerking zal altijd vasthangen aan het grootschalige SBO-project “Scheiding in Vlaanderen”. Toch is dat project niet de eerste samenwerking. Onze allereerste samenwerking betrof het boek “*Families in beweging: een gezinsbeleid op maat?*”. Het was een opdracht van de Staatssecretaris voor het Gezin (in een tijd dat die nog bestond). Het boek had tot doel om voor België een overzicht te geven van de kerncijfers van het gezin en de theorievorming en het onderzoek dat op dat moment voorhanden was. Om dat overzicht breed gedragen te maken in het hele land werden naast onze eigen hoofdstukken diverse specialisten uitgenodigd om gastbijdragen te schrijven over hun visie op het gezin, anno 2005. Jij schreef in ons boek een hoofdstuk getiteld “de verrassende actualiteit van het klassieke gezin”. Het is die start van onze academische samenwerking die ik hier als uitgangspunt wil nemen om te kijken naar gezinnen, wat ze waren, wat ze zijn en wat ze mogelijk nog gaan worden.

In die bijdrage over het klassieke gezin gebruikte je een historische invalshoek om te gaan kijken naar hoe zogenaamde “klassieke” gezinnen

eerder een historische en vooral mythische voetnoot zijn dan een eeuwen-oude objectieve realiteit. Je introduceerde er de begrippen *som-gezin* en *samen-gezin*. Het som-gezin sluit aan bij wat Cherlin als het *publieke* gezin omschrijft en benadrukt de buitenkant van het gezin. Het is de statistisch zichtbare kant van het gezin; daar waar het samen-gezin slaat op het eigenlijke samenwonen van mensen, de private en (vaak) onzichtbare zijde van gezinnen. Met de verwijzing naar het “klassieke gezin” in de titel wordt dat telbare gezin aangeduid. Het is de zichtbare realiteit die een bijzonder verhaal in zich draagt dat vaak enkel bekend is bij demografen en familiesociologen. Het zogenaamd “klassieke” som-gezin is de gezinsvorm die dominant werd na de Tweede Wereldoorlog. Het is het gezin waarin een koppel vroeg trouwde en op korte tijd drie tot vier kinderen kreeg. Bovendien situeerde die gezinsvorming zich ook bijna altijd in de leeftijdssperiode tussen de twintig en dertig jaar. Zoals de socioloog Parsons en de econoom Becker al vaststelden, kenmerkte dat gezin zich door een sterke arbeidsverdeling. De “minister van buitenlandse zaken” was de man. Die zorgde voor het inkomen en was de *pater familias* die het woord voerde namens het gezin. De “minister van binnenlandse zaken” was de vrouw die zich bezighield met het bestieren van het huishouden en het zorgen voor de kinderen. Het is dit ideaaltypische gezin waar in de jaren zeventig en tachtig stilaan een einde aan gekomen is.

Maar dan kwam de historisch-demograaf in jou naar boven. Met een uiterste taalkundige precisie die jouw publicaties zo kenmerkt, fileerde je de transformatie van het gezin die zichtbaar werd in de late jaren zestig en vroege jaren zeventig. Het adagium dat de vrouw de schuld heeft aan de teloorgang van het klassieke gezin wordt meedogenloos naar de prullenbak verwezen. Weinig en laat huwen? Historisch al eerder vertoond in de vroegmoderne tijd onder de noemer van het Malthusiaanse huwelijkspatroon. Uiteraard is de onderliggende sociologische realiteit anders en dient het huwelijk niet langer als economische entiteit om grondversnippering tegen te gaan of voedselvoorraden onder controle te houden. Maar het ideaaltypische beeld dat West-Europese gezinnen altijd grote gezinnen waren, staat haaks op het verhaal van de historisch-demograaf.

Maar genoeg over de geschiedenis. Ons belangrijkste gezamenlijke pad liep over een maatschappelijke ontwikkeling die zijn gelijke in de geschiedenis niet gekend heeft: de daling van de huwelijksstabiliteit. Hier hebben we samen met Piet Bracke, Inge Pasteels en Jan Van Bavel iets gerealiseerd wat zelden gezien wordt in de academische wereld. Het “Scheiding in Vlaanderen” project was in meer dan één opzicht uniek en vooruitstrevend. In de eerste plaats hebben we een ambitieus onderzoeksdesign neergezet: een multi-actor studie naar gescheiden koppels en een prospectieve stu-

die naar samenwoners. Een droom van een project, maar ook een project waar tussen droom en data heel veel moeilijkheden overwonnen moesten worden. Dat die overwinning er ook gekomen is, heeft veel te maken met onze tweede realisatie. In tijden waarin de academische competitie tussen instellingen steeds verder uit de hand liep, slaagden wij er in om vier Vlaamse universiteiten samen te brengen in een jarenlange samenwerking. Onze opdrachtgever omschreef onze samenwerking ooit als een “uitgebouwd en solide kennisplatform”. Het is een realisatie die minstens even lovenswaardig is als de data die we opleverden. Alleen al komen tot een vragenlijst waarin iedereen zijn gading vindt én die niet vraagt dat respondenten een volledige dag spenderen met een interviewer, was meer dan een evenwichtsoefening. Het is een kennisplatform dat het project van Scheiding in Vlaanderen zelf al lang overstegen is. Nog steeds werken onze drie onderzoeksploegen samen om nieuwe projecten aan te vragen met als doel een steeds fijner inzicht in dat hedendaagse gezin. En die inzichten hebben we verworven. In ons kennisplatform stond kwaliteit voorop maar steeds gepaard gaand met een zorg voor onze medewerkers. Medewerkers die allemaal een doctoraat afwerkten en nu zelf zorgen voor de uitbreiding van dat kennisplatform als lectoren of postdocs.

Maar zoals gezegd is ons interuniversitaire kennisplatform niet blijven stilstaan bij de studie van de echtscheiding op zich. We hebben onze horizon samen verruimd en hebben de dynamiek van families aangegrepen om naar een breed scala van hedendaagse gezinnen en hun moeilijkheden te kijken. Leuven heeft zich daarbij in het bijzonder gespecialiseerd in de rol van kinderen in die nieuwe gezinnen. Het startpunt daarvan lag nog bij de ouders en de manier waarop ze co-ouderschap vorm gegeven hebben. Nog steeds worden de publicaties die uit jouw onderzoekslijn rond co-ouderschap zijn voortgekomen geciteerd als de start van het Europese onderzoek op dat domein. Langzaam verschoof de aandacht weg van de ouders en kwamen de kinderen helemaal centraal te staan, meer bepaald hun welbevinden op school. De focus op kinderen en de manier waarop instellingen als het onderwijs zorg dragen voor kinderen in echtscheidings-situaties kenmerkt jouw onderzoeksinteresse niet alleen. Het is ook een uiting van het brede maatschappelijk engagement dat je uitdraagt. Elders in dit *liber amicorum* zullen anderen uitgebreid dat engagement in de verf zetten, maar ook binnen ons kennisplatform zijn we nooit louter ivoren-toren-academici gebleven. Onze samenwerking had nooit enkel een puur academische doelstelling, steeds wilden we ook effect ressorteren in de samenleving. Het schoolonderzoek kreeg een bijzondere eigenschap omdat de taalkunstenaar in jou een nieuw werkwoord uitvond in de publicatie “goed gezin(d)”. Gezinnen worden ondersteund door scholen en worden

“gezind” of zijn ze “gezond”, of “zinnend”, of “gezinderd”? Opnieuw toont de titel van een van je boeken aan hoe onderzoek niet alleen tot krachtige instrumenten kan leiden maar ook hoe taal daarbij een machtig wapen is om de wetenschappelijke boodschap vertaald te krijgen buiten die ivoren toren van ons kleine academische wereldje.

Deze bijdrage is geschreven in de nasleep van de eerste golf van de Covid-19 crisis in het voorjaar van 2020. Het maakte mij nieuwsgierig naar wat een wereldwijde crisis doet met het gezin en vooral hoe een samenleving zou omgaan met de diversiteit aan gezinnen die wij al decennialang in kaart brengen. Om die nieuwsgierigheid een klein beetje te bevredigen, keek ik naar de mediaberichtgeving¹ ten tijde van de lockdown in april 2020. Ik selecteerde alle berichtgeving waarin ofwel het woord “gezin” dan wel “familie” voorkwam. Dat waren er in totaal 4962. Van die groep bleken echter veel artikels helemaal niet gerelateerd aan COVID. Een bijkomende selectie leverde dan 864 artikels op die gerelateerd zijn aan de crisis. Wanneer we kijken naar de relatievormen die in de artikels voorkomen dan is het huwelijk met stip de meest vermelde relatievorm. Samenwoners, LAT-relaties of singles komen nauwelijks voor in artikels die kijken naar gezinnen in tijden van crisis. Ook nieuw-samengestelde gezinnen blijven grotendeels buiten de scope van journalisten. Kinderen dan weer niet. Meer dan partners of ouders zijn de kinderen voorwerp van mediaberichtgeving (ruim 25 % van de geselecteerde berichten). Het verbaast wellicht niet dat stiefouders, plus-ouders of mee-ouders helemaal afwezig zijn. Deze kleine oefening brengt ons terug bij jouw artikel uit 2005: “de verrassende actualiteit van het klassieke gezin”. Niettegenstaande de sterk veranderde samenstelling van gezinnen, in tijden van crisis wordt vooral bericht over dat klassieke gezin van een gehuwde vader en moeder met hun kinderen.

De COVID periode was voor veel gezinnen en niet in het minst voor de zwakste gezinnen een moeilijke tijd. Thuisonderwijs combineren met telewerk of tijdelijke werkloosheid heeft het uiterste gevraagd van sommige gezinnen. Maar ook alleenwonenden of LAT-relaties kenden elk hun eigen uitdagingen. Een lockdown gooit iedereen terug onder zijn eigen dak, in zijn eigen kot, en doet nadenken over wat het eigen gezin voorstelt, boeiend maakt of net niet. De post-COVID periode zal wellicht heel wat nieuwe familiedynamieken blootleggen en, hoe journalisten ook bericht hebben over de crisisperiode, het valt niet te verwachten dat we de grote terugkeer naar het klassieke gezin gaan meemaken. Het vervellen van die historische voetnoot van het klassieke gezin naar een caleidoscoop van

1 Ik beperkte me tot de volgende kranten: De Morgen, De Standaard, De Tijd, het Belang van Limburg, Gazet Van Antwerpen, het Laatste Nieuws, het Nieuwsblad, Krant van West-Vlaanderen.

gezinnen is waar we samen bij mochten zijn en naar mochten kijken. Ik hoop dat we de komende jaren nog vaak samen onze lens mogen richten op deze boeiende wereld en de kleurenpracht van de gezinscaleidoscoop verder mogen verkennen.

Beste Koen,

Ik wens je een deugddoend emeritaat na een succesvolle carrière op een historische en een hedendaagse pijler. We hebben samen met Jan, Piet en Inge een mooi pad mogen afleggen dat geleid heeft tot dat “uitgebouwd kennisplatform” dat we koesteren. Het maakt ons eigenlijk ook een beetje een academische familie. Geen familie van bloedbanden. Geen familie met juridische banden. Maar een familie van intellectueel erfgoed dat opgebouwd is en dat nog jaren na jouw emeritaat zal voortleven. Tot ook daar de dynamieken het zullen vervellen en transformeren naar iets wat onze academische nakomelingen vorm zullen geven.

Bedankt voor de jarenlange samenwerking. Die was zowel intellectueel als persoonlijk heel fijn en verrijkend.

Onderwijsafstand

Rudi Laermans

Jarenlang heeft Koen Matthijs studenten wegwijis gemaakt in de algemene sociologie, de historische demografie en de gezinssociologie. Met zijn inleiding voor de eerstejaars psychologie en pedagogie bracht hij vele duizenden studenten dé pointe van de sociologische verbeeldingskracht bij: jezelf leren zien als een knooppunt van sociale verhoudingen. Zeker voor psychologen is dat een belangrijke les.

Binnen de Faculteit Sociale Wetenschappen gaf Koen als departementsvoorzitter sociologie en vicedecaan onderwijs ook bestuursmatig mee vorm aan diverse curricula en vakken. Hij deed dat met een altoos luisterend oor, zonder zijn definitie van de situatie of het door hem gewenste traject op te dringen. Koens relatieve onverstoorbaarheid deed bijwijken stoïcijns aan. Besturen is voortdurend omgaan met allerhande stoorzenders en ergernissen, maar dat was Koen zelden aan te zien. Mogelijke irritaties en frustraties bleven in de coulissen. Met een stille hardnekkigheid die suggereerde dat hij een gepatenteerde volgeling van Emile Durkheim was, bewaakte Koen steeds de noodzaak van sociale cohesie of, in de tegenwoordige beleidstaal, van voldoende draagvlak. Hij huldigde daarom het motto 'gestaag vorderen, is evengoed vooruitgaan'. In Max Webers bekende typologie valt die bestuursstijl beslist langs de kant van de verantwoordelijkheidsethiek.

1. Verdeskundiging

Iedereen die een beetje studentenpubliek bij de leest moet proberen te houden, weet dat *experience based* onderwijskunst verschilt van *evidence based* onderwijskundigheid. De tweede heeft de eerste van langsom meer verdrongen. Volgens sommigen resulteerde dat in een verregaande infantilisering van het hoger onderwijs, maar zij zijn onhebbelijke kwatongen. De professionalisering van het lesgeven is een feit, al heeft elk voordeel ook

een of meer nadelen: geen functies zonder disfuncties. Of die bij elkaar opgeteld een batig saldo opleveren, hangt af van de gebruikte invalshoeken.

In de vergaderingen die Koen als departementsvoorzitter of vicedecaan leidde, nam het aantal momenten toe dat hij er beleefd het zwijgen toe deed en het woord doorgaf aan een uitgenodigde onderwijsexpert. Na diens uitleg kwam (en komt) er discussie, meer dan eens zonder veel impact. Ook Koen kon 'de veronderwijskundiging' vaak enkel ondergaan: dat proces loopt ten enen male sterk top down. Voor hun soms verkeerd uitpakkende recommandaties plegen de betrokken experts zich haast nooit te excuseren. Al speelt hier een algemenere tendens: 'voortschrijdend inzicht' vervangt nu al een tijdje het openlijk erkennen van discutabele of ronduit foute beslissingen.

Omdat ze graag grossiert in nieuwe uitdrukkingen, lijkt de onderwijskunde bij momenten een nogal aparte vorm van administratieve poëzie. Ik ben bijvoorbeeld al een tijdje geen prof of docent meer maar een onderwijsverstrekker. Oudere collega's van de KU Leuven zullen zich ook nog de uitdrukking 'begeleide zelfstudie' herinneren. Als departementsvoorzitter heeft Koen die toenmalige onderwijskundige lieveling nog mee helpen implementeren.

De idee van begeleide zelfstudie paste binnen het bredere neoliberale streven naar het toekennen van meer individuele verantwoordelijkheid. Studenten dienden te veranderen in actieve enthousiastelingen die tuk zijn op het ontwikkelen van eigen vaardigheden en talenten. Daarom moesten docenten niet langer beleren maar faciliteren: dat was zo'n beetje de kernboodschap, die onder meer het traditionele hoorcollege viseerde wegens té passief. Ondertussen is het animo voor begeleide zelfstudie serieus bekoeld. Voor een niet onbelangrijk aantal studenten kwam die immers neer op pedagogisch begeleide zelfmoord (ik citeer een indertijd onder docenten gangbaar *bon mot*).

2. 'Corona learning'

Toch is er van die begeleide zelfstudie iets blijven hangen. In lijn met de algemene tendens om het Nederlands te verengelsen, heet dat nu *blended learning*. Dat gemengde slaat wel op twee dingen. Er is de erfenis van het streven naar meer zelfstandig leren, maar dan zonder een bocht van honderdtachtig graden: gemengd leren combineert de bekende collectieve onderwijsvormen als het hoor- en werkcollege met meer activerende, individuerichte manieren van kennisoverdracht. Daarnaast is er de nieuwe

wijze waarop een en ander gestalte krijgt. Dan hebben we het over de combinatie van contactonderwijs en *e-learning*, gaande van kennisclips tot digitale *tutoring* of gewoon het vooraf opnemen van een les.

De onderwijskundige PR voor digitaal onderwijs kwam pas echt uit de startblokken nadat Koen vicedecaan onderwijs af was. De coronapandemie zorgde recent voor een stroomversnelling: voorjaar 2020 veranderde *e-learning* van een optie in noodzaak. Dat kwam neer op een ongewild, en dus ook ongepland pedagogisch experiment (ik gebruik de verleden tijd, niet het minst vanuit de hoop dat bij de verschijning van deze tekst de pandemie voorbij is). Studenten, het mag wel eens hardop worden gezegd, veranderden zonder *informed consent* in proefpersonen. En onderwijsverstrekkers werden er regelmatig zonder veel woorden toe aangezet om in dat experiment zelf ook nog eens te gaan experimenteren.

Een hoorcollege livestreamen of vooraf opnemen: het kon, maar aan de KU Leuven was de impliciete teneur van nogal wat onderwijskundige communicatie richting docenten dat het beter was om het anders te doen. Voor die aanbeveling viel natuurlijk wat te zeggen. Een huiskamer is geen aula, en digitaal bemiddelde communicatie verschilt van live communicatie (ik kom daar nog uitvoerig op terug). Oftewel: ‘the medium is the message’ (Marshall McLuhan), in afgezwakte versie – versta: de communicatievorm kan best aansluiten bij de eigenschappen van het gebruikte communicatiemedium.

Crisissen zijn uitdagingen, maar veel collega’s – ook jongere – gingen niet in op de uitnodiging om de coronacrisis als een mogelijk kantelmoment te beschouwen. Ook zonder jarenlange ervaring als ‘aula-docent’ hielden velen vast aan die positie: een snelle omscholing tot volleerde e-prof was niet aan de orde. Bij nogal wat afstandsonderwijs bleef contactonderwijs daarom het vluchtpunt. De voorkeur voor het digitale hoorcollege werd uiteraard mede ingegeven door de wetenschap dat de coronasituatie een tijdelijke uitzonderingssituatie was. Tegelijk speelde een principiëlere weerstand tegen de lokroep om zich voluit te smijten in de wereld van de digitale pedagogie.

3. Schermonderwijs

Lesgeven in een situatie van co-presentie heeft inderdaad specifieke eigenschappen die bij *e-learning* onherroepelijk verdampen. Ik probeer er enkele een beetje scherper te krijgen op basis van eigen ervaringen met het livestreamen van colleges (ze werden ook opgenomen en konden een

tot twee weken lang in uitgesteld relais worden bekeken). Ofwel streamde ik van huis uit, zittend en pratend voor een pc-scherm waarop in de regel geen studentengezichten maar de slides en, links onderaan in een kleine rechthoek, de docent waren te zien: dat noem ik gemakshalve schermonderwijs. Ofwel streamde ik vanuit een groot auditorium, wat neerkomt op de docentenversie van *the loneliness of the long distance runner*. Voor de studenten bleef het globale schermbeeld plusminus identiek. Alleen zagen ze nu in kleinbeeld geen *talking head*, maar een bewegend lichaam dat richting een lege zaal praatte.

Schermonderwijs biedt het voordeel van meer interactiviteit. Door de aanwezige functies en emoticons kan je bijvoorbeeld heel makkelijk een poll opzetten of expliciet checken of de net gedoeerde leerstof is begrepen. Studenten nemen ook sneller het woord, letterlijk, of figuurlijk via de chat-functie. Zeker in een grote groep van enkele honderden eerstejaarsstudenten gaat in een aula niet gauw een vinger de hoogte in; een opmerking of vraag chatten, vraagt minder moed. Zo bekeken is de relatieve onzichtbaarheid van de digitale ruimte een pedagogisch voordeel. Het voortdurend schakelen tussen de slides, je eigen betoog en de binnenkomende chats gaat wel al snel vermoeien. Je moet die vragen en commentaren tevens op het juiste moment oppikken, zo niet verkruijmt je college: in geen tijd kan je de controle over de opbouw ervan beginnen ontglippen. Het lestempo vertraagt ook, en lang niet alle studenten zullen de uitleg bij deze opmerking of gene vraag interessant vinden.

Onderwijskundigen zien leren vaak als informatieoverdracht en reiken middelen aan om dat proces te optimaliseren: de logica van doelrationaliteit primeert. Schermonderwijs reduceert het doceren daadwerkelijk tot voornamelijk informatieoverdracht. De informatiestroom mag vooral niet stokken: binnen de digitale ruimte verdraagt de orale communicatie moeilijk aarzelingen of vertragingen. Anders dan in *face to face*-contacten zijn ze niet betekenisvol maar hinderlijke haperingen. Het voelt daarom als *not done* aan om de toelichting bij een concept crescendo te besluiten met een vraag of een doordenker, gevolgd door een stilte. Dit soort trucjes werkt prima bij contactonderwijs, maar pakt doorgaans slecht uit in digitale communicatie. Met enige overdrijving: de pedagogische performance verandert in een lange nieuwsuitzending die regelmatig wordt onderbroken door een binnenkomend bericht.

Met het wegvallen van de fysieke co-presentie lekt de zintuiglijkheid weg uit de interactie: je kan elkaar niet langer in vivo waarnemen. Daarmee verdwijnt niet alleen een wederzijdse controle, maar ook de essentiële feedback van non-verbale communicatie. In een gevulde aula legt die de basis voor een gedurige negotiatie. Contactonderwijs, dat is onderhandelen met tekens

van contactverlies en de mogelijkheid van inbreuken op jouw verwachtingen als docent. Studenten die verveld beginnen te kijken, onderling aan het fezen slaan of naar hun mobiele telefoon grijpen, vallen uit hun rol. De docent reageert, en anticipeert hoe dan ook voortdurend op de mogelijkheid van inbreuken op de conventies die het samenhandelen reguleren. Mede daardoor slaagt een les, al speelt zeg maar positieve doceerenergie natuurlijk evenzeer een cruciale rol. Die *vibes* moet een lesgever echter evengoed doseren in functie van de geobserveerde non-verbale feedback: ook de mate van enthousiasme wordt onderhandeld (te veel animo vermoeit en kan studenten doen afhaken).

In de digitale ruimte regeert het discours: de dialoog blijft beperkt tot het uitwisselen van woorden. De bezorgdheid over pedagogisch contactverlies kan zich dan ook niet langer zintuigelijk verankeren en transformeert in de druk om stiltes of haperingen te vermijden, met verbaal sprinten als voorspelbaar gevolg. Bij een kleine groep studenten kan je natuurlijk vragen dat alle aanwezigen hun camera aanzetten. Dat levert een mozaïek van ‘verplatte’ schermgezichten zonder diepte op: verschijningen van iets dat bestaat, niet van dat bestaan zélf. De gezichten blijven daarom quasi-onleesbaar: je kan er nauwelijks of niet mee onderhandelen. Al snel ben je verwoed aan het speuren naar veelzeggende non-verbale tekens van interesse of verveling. Je brein draait op volle toeren, wat behoorlijk afmattend is, en al gauw vraag je je af of je niet aan het over-interpreteren bent.

4. Eenzaam doceren

Thuis vooraf een lesopname maken, kan schermonderwijs enigszins opleuken. Je brengt een bloemetje in beeld, en je blijft de regie houden. Je kan doen alsof je in een aula aan het doceren bent: je creëert een breedbeeld waarbinnen je vrij beweegt en gesticuleert. Je doceert evenwel voor een camera, eventueel voor je eigen camerabeeld (wat behoorlijk bevreemdend kan aanvoelen). Er is géén Andere, geen respons of interactie. Je verhoudt je tot een afwezige terwijl je voorwendt dat die aanwezig is.

Camerabewustzijn is één symptoom van het verhevigde besef van technische mediatie bij onlineonderwijs dat van huis uit wordt verzorgd. In een beetje aula speelt die bemiddeling uiteraard ook: je spreekt door een microfoon, je werkt met een pc en geprojecteerde slides. Of in goed ‘Latouriaans’: alle doceren komt nu al een tijdje neer op het associëren van mensen en niet-menselijke artefacten. Behalve bij de opstart of een storing als, godbe-

tert, een uitvallende microfoon, vergeet je tijdens een hoorcollege evenwel de aanwezigheid en werking van die technische actoren. Ze zijn te negeren randvoorwaarden: louter hulpmiddelen binnen een louter intermenselijke interactie. Dat veronachtzamen van de eigenstandige *agency* van technische artefacten is er niet bij afstandsonderwijs vanuit de studeerkamer. Alleen al het gedurig checken van de kwaliteit van de internetverbinding, maakt dat je bij de technische leest blijft en tijdelijk met een digitaal geweten bent opgezadeld. Daarnaast speelt een apart soort van sociaal fetisjisme. De computer verandert in een stand-in van de afwezige anderen: je doceert alsof je ‘hem daar’ instrueert.

De tussenoplossing is streamen vanuit een leeg auditorium met een camera op grote afstand. Die simulatie van de doceersituatie lukt beduidend beter omdat ze ruimtelijk en anderszins nauwer bij de nagebootste stand van zaken aansluit. De slides worden achter en boven je geprojecteerd, je kan rondjes lopen, en je richt je niet tot een pc-camera of scherm maar een zaal. Je kan zelfs met ouderwets krijt schema's op het bord tekenen, al zijn die voor de thuiszitters een beetje tot zeer onleesbaar (wat interessante verdubbelingen oplevert: ‘u ziet het wellicht niet, maar ik schrijf nu het woordje “anomie” op het bord’). Het theatrale dispositief van een aula nodigt bovendien veel sterker uit tot een reguliere doceerstijl, mét stiltes waarin je kort de tijd neemt om een volgende conceptuele zet te overwegen of een net afgemaakte redenering in de hoofden van de studenten te laten indalen. Het kan zelfs nog directer: ‘En ziehier, beste aanwezigen, de pointe van Webers protestantismestudie!’

Tegelijk ervaar je door de lege zaal de sociale afwezigheid op een andere manier. In feite is het publieke deel van de aula niet echt verlaten omdat je doceert vanuit de herinnering aan een goed gevuld auditorium. De studenten die volgen op het scherm zijn indirect aanwezig als reminiscenties, aan voorgangers of aan de nog gedeelde contactmomenten voorafgaand aan de overschakelijking naar onlineonderwijs. Wellicht is die laatste situatie de meest ideale: streamen vanuit een aula waarbinnen jij en de studerende thuiszitters nog live hebben geïnteracteed. De gedeelde herinneringen aan die momenten kunnen werken als een sociale humus. Ze zorgen er ook voor dat je lesstijl, inclusief de idiosyncratische tics of onhebbelijkheden, als vertrouwd overkomt.

En toch: tijdens de pauze of na afloop van zo'n eenzaam college voelt de leegte alleen maar leger aan. Het blijft na al die jaren het meest absurde, en ergens ook wel meest wrange lesmoment uit mijn lange carrière als docent: aan het einde van het eerste semester van het academiejaar 2020-21, de honderden eerstejaars Sociale Wetenschappen voor een onbezet auditorium een mooi nieuw jaar en veel inspiratie bij de voorbereiding van de

examens toewensen. Ook voor het livestreamen van een hoorcollege vanuit een aula blijft 'de wet van het onlineonderwijs, versie docent' gelden: afstandsonderwijs is synoniem met de ervaring dat je tevergeefs een onderwijsafstand tracht te dichten. Dat pogen moet je wel blijven betrachten, zo niet verandert de afstand in een kloof.

Bibliografische aantekening

In dit essay koerste ik op eigen waarnemingen, niet op onderzoek of gespecialiseerde literatuur. Precies daarom gaat het om een essay: een poging tot het begrijpen van eigen ervaringen, in de hoop dat lezers zich vanuit hun ervaringen tot dit zelfbegrip kunnen verhouden. Eén ander essay heeft mij wel sterk geïnspireerd. Het is van de hand van twee jonge theatermakers en acteurs, Anna Franziska Jäger en Nathan Ooms. Hun tekst 'Kill live theatre!' Forget about it! Live forever!' verscheen einde mei 2020 online op de website van *Etcetera. Tijdschrift voor podiumkunsten*: <https://e-tcetera.be/kill-live-theatre-forget-about-it-live-forever/#>.

Alpejagers in een tuin van ginkgo biloba's

*Een verkenning van de Campus
Sociale Wetenschappen*

Emmanuel Gerard

Het Leuvense stadsdeel tussen de Van Evenstraat, de Parkstraat en de Vesaliusstraat herbergt vandaag de mooie campus Sociale Wetenschappen. Architecturaal verrassend, fleurig door zijn binnentuin, en druk bezocht wegens zijn diverse functies. Je vindt er de residentie Herman Servotte voor buitenlandse gasten, de grote aula's Max Weber en Jean Monnet, het gebouw van HIVA Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving, het internationaal ontmoetingscentrum Pangaea en het Home Vesalius voor buitenlandse studenten, het studentenrestaurant Alma II, het Leercentrum Agora en ten slotte en vooral de Faculteit Sociale Wetenschappen met zijn prachtige gevel. Op een zomerdag is het een aangenaam drukke, studentvriendelijke campus.

Het was ooit anders. Toen ik in 1991 professor werd aan de faculteit, oogde de campus als een stenen woestijn, overdag onaantrekkelijk, 's avonds somber en verlaten en enigszins dreigend. Alleen het cultuurcentrum 't Stuc bracht met zijn café wat leven in de brouwerij. Of dat nu terecht was of niet, de plek werd wel eens lachend vergeleken met een campus uit het voormalige Oostblok.

Het uitgestrekte terrein was na de Eerste Wereldoorlog door de universiteit aangekocht naar verluidt om er de nieuwe bibliotheek op te richten, maar dat prestigieuze gebouw kwam uiteindelijk op het Ladeuzeplein te staan. Begin jaren 1930 werd op de site het Farmaciegebouw ingeplant. In 1953 kreeg dat aan de kant van de Vesaliusstraat het gezelschap van het Home Congolais, een residentie voor studenten met ouders in de kolonie. Het home werd opgetrokken dankzij het mecenaat van Firmin van Bree, een van de topmannen van de Union Minière du Haut Katanga, de mijnbouwmaatschappij die haar rijkdom in Congo had opgebouwd. Wie van-

daag het gebouw langs de hoofdingang binnenstapt, loopt nog altijd over een mozaïek van de koloniale vlag: de vijfpuntige gouden ster op blauwe achtergrond.

In de jaren 1960, toen de studentenaantallen fors toenamen en de universiteit uit haar voegen barstte, moesten op korte termijn nieuwe gebouwen opgetrokken worden. Die waren niet altijd van hoge kwaliteit. In die jaren ontstond op het nog braakliggend stuk aan de Van Evenstraat de huidige campus. Er verrezen vier monotone blokken uit de grond voor de bibliotheek en de acht onderzoekscentra van het Instituut voor Economisch, Sociaal en Politiek Onderzoek IESPO. Vanaf de Van Evenstraat bekeken droegen ze de letters C, A, B en D, een volgorde die niemand goed begreep. Ook het eerste grote studentenrestaurant Alma II vond er een onderkomen, naast twee voorlopige aula's, de beruchte AP 1 en 2, waarvan de voorlopigheid een eeuwigheid zou duren. Het gebouwencomplex werd in 1964 ook de zetel van de Vlaamse Faculteit Economische en Sociale Wetenschappen. Toen die in 1971 in twee stukken uiteenviel, bleef de Faculteit Sociale Wetenschappen ter plekke en verhuisde de Faculteit Economische en Toegepaste Wetenschappen naar het Van den Heuvelinstituut aan de Dekenstraat. Met de jaren werden aan de kant van de Parkstraat meer en meer huizen afgebroken voor de aanleg van een parking, waardoor een groot gat in de wijk werd geslagen. Stefaan Saeys, directeur van de Technische Diensten, vertolkte het zo:

“Tot eind jaren ‘90 was deze campus een ware stadskanker: een aantal hoge gebouwen omgeven door een troosteloos bovengronds parkeergebied vernietigden het stedelijk weefsel aan de Parkstraat. De gebouwen zelf functioneerden enkel op zich en de tussengebieden blonken uit in karakterloosheid. Tijdens het academiejaar zorgden de studenten voor de nodige beweging, maar vooral tijdens vakantieperiodes was dit stuk binnenstad dof en onaantrekkelijk.”

Het oogde allemaal weinig prestigieus voor de Faculteit Sociale Wetenschappen waarvan de ingang van het decanaat aan de straatkant, adres Van Evenstraat 2 C, veel weg had van een achterdeur.

Die aanblik verbeterde niet toen in 1992, honderd jaar na de stichting van de School voor Politieke en Sociale Wetenschappen, enkele verfraaiingen werden aangebracht. Aan de voorkant van restaurant Alma II werd een klein perkje aangelegd met een arduinen monument dat door zijn opschrift volgens sommigen veel weg had van een grafsteen: 1892-1992. Beter geslaagd was het drievoudig beeld van Fred Bellefroid “100

jaar Sociale Wetenschappen” dat bij die gelegenheid aan de Alma-gevel van de Van Evenstraat, uitkijkend op het stadspark, werd bevestigd. Het toonde drie scènes typerend voor de departementen van de faculteit: Politieke Wetenschappen, Communicatiewetenschap en Sociologie. In 2009 zouden de drie componenten van dat beeld een betere plaats krijgen op de verdiepingen van de glazen inkomhal.

Einde van de jaren 1990 zette het Algemeen Beheer het licht op groen voor een opwaardering van de site en stelden de Technische Diensten onder leiding van ingenieur Stefaan Saeys een masterplan op. De universiteit deed een beroep op architecten met nationale en internationale faam: Poponcini & Lootens voor de nieuwe auditoria Weber en Monnet en voor het nieuwe inkomgebouw voor de Faculteit Sociale Wetenschappen; bOb Van Reeth en a2o-architecten voor de studentenresidentie; Hans Verplancke en Sara Flebus voor de verbouwing van het oude Stuc-gebouw tot nieuwe thuisbasis van HIVA; Eric D'Hondt voor de aanleg van het binnenplein.

De campus onderging een ware metamorfose. 't Stuc verhuisde naar de Naamsestraat om kunstencentrum STUK te worden en het gebouw werd na een geslaagde esthetische ingreep ingenomen door HIVA. Aan de Parkstraat werd de residentie Herman Servotte opgetrokken met een ruime ondergrondse parking. Het herstel van de straatwand zorgde voor de afbakening van een binnenruimte. Er kwamen twee gloednieuwe moderne aula's, zodat de krakkemikkige AP1 en 2 aula's eindelijk konden worden afgebroken en professoren ook niet langer in de bioscoop aan de Bondgenotenlaan hoefden les te geven. De Faculteit Sociale Wetenschappen kreeg een nieuwe, centrale ingang aan de kant van de Parkstraat door het aanbrenge van een glazen volume tussen de blokken A en B. Farmacie verhuisde naar Gasthuisberg.

De werken namen ongeveer tien jaar in beslag en werden voltooid in 2009. Het was een tijd van veel ongemak voor personeel en studenten, professoren en onderzoekers, ook door de interne renovatie van de gebouwen. Voor het toenmalige faculteitsbestuur was de beheersing van dat proces een hele klus, stof, lawaai, verhuiscarrousel. Er waren overigens ook andere zorgen in die periode, zoals de overgang van kandidaturen en licenties naar bachelors en masters, de integratie van het departement antropologie in de faculteit, de nieuwe ondersteuning van de opleidingen journalistiek en bedrijfscommunicatie, de start van onze aanwezigheid op de campus Kortrijk enzovoort.

Toen ik 2003 Keith Roe opvolgde als decaan waren de werken al een jaar bezig en aan de Parkstraat gaapte een indrukwekkende bouwput waar de ondergrondse garage zou komen. Ik lees in mijn eerste nieuwjaarstoespraak:

“Jarenlang behoorde onze campus tot wat ik de achterbuurten van Leuven zou durven noemen. Nu wordt hij grondig vernieuwd. Zoals Oost-Berlijn na de val van de muur zal straks ook deze plek grondig van aanschijn veranderd zijn. In de verschillende stappen van deze grootscheepse onderneming zullen wij al einde van 2004 de eerste realisaties kunnen bewonderen, zoals parking, Guest-house, nieuwe Mediacentrum en aangepast Stuc-gebouw. Met het oog op deze mooie realisatie zijn wij graag bereid de ongemakken van de werkzaamheden te ondergaan.”

Nog in dat jaar werd de binnentuin aangelegd. Verspreid tussen een bakstenen verharding verschenen overal aarden “pralines” met beplanting en tal van Japanse kerselaren en ginkgo biloba’s. Ik was niet de enige die nog nooit had gehoord van deze exotische boomsoort die in de achttiende eeuw vanuit Japan naar Europa was overgewaaid. Al stond er op de campus sinds jaar en dag een exemplaar van deze Japanse notenboom, wat weinigen wisten.

Op 26 juni 2004 werd de eerste steen gelegd door rector André Oosterlinck. Hij bevatte een mooie haiku van de Japanse dichter Tomiyasu Fûsei, in een vertaling van professor Willy Vande Walle.¹

Ginkgobladeren
Vallen als in de verte
De wind ritselt

Nieuwjaar 2005:

“Dames en Heren, deze Japanse haiku waarvan de diepzinnige inhoud mij vooralsnog ontgaat, geeft aan dat er straks in de tuin een prachtige boom zijn takken zal uitstrekken, de ginkgo biloba. Hij verdween in Europa tijdens de IJstijd, maar in het Verre Oosten groeide hij verder als ‘Japanse tempelboom’ of ‘Boom der Wijsheid’. Nu wordt hij hier terug aangeplant. Wat een prachtig beeld: de boom der wijsheid in de tuin van de Sociale Wetenschappen. En zoals het spreekwoord zegt, aan de vruchten kent men de boom. Ik voeg er voor de liefhebbers aan toe: ‘Ginkgo-extracten verbeteren de zuurstofvoorziening in de hersenen. De efficiëntie van het denkwerk stijgt daardoor.’”

1 De naam van de dichter staat helaas verkeerd gespeld op de plaquette. Tomiyasu Fûsei (1885 – 1979) was de stichter van het Haiku Genootschap van Tokio Universiteit. Landmark van Tokio Universiteit is de laan afgezoomd met ginkgo bomen, aangelegd in 1906. Met dank aan Willy Vande Walle.

© Arie Asona

Een jaar later klonken er in mijn nieuwjaarstoespraak in aanwezigheid van rector Marc Vervenne andere geluiden:

“Bent u al eens in onze tuin gaan wandelen? Dan hebt u misschien opgemerkt dat de eerste letters van onze Japanse haiku (...) al gesneuveld zijn. Is dat een slecht voorteken? Meneer de rector, de renovatie van de campus is nog niet voltooid en er waren in het najaar onheilspellende geruchten over het uitstel van de bouw van de nieuwe inkomhal. U ligt aan de basis van dit grootse project. Daarom wil ik aandringen op de afwerking ‘binnen een redelijke termijn’. Het mag niet zijn, om het met een boutade te zeggen, dat na dertig jaar verwaarlozing, de renovatie even lang zou duren. Dames en heren, u bent meteen geïnformeerd. De bouw van de inkomhal tussen blok A en B zal voor luidruchtige werken en veel verhuissactiviteit zorgen, maar wij nemen dat ongemak er graag bij omdat het eindresultaat, ik wil dat nog eens onderstrepen, prachtig zal zijn.”

De werkzaamheden waren al een eind gevorderd, toen het faculteitsbestuur in 2006 van het Algemeen Beheer een verrassende vraag kreeg. De glazen constructie die de blokken A en B zou verbinden om de monumentale ingang van de faculteit te vormen, liep door de zuidelijke gevel het risico als een broeikas te functioneren. Het architectenbureau stelde voor om een zonwering aan te brengen van gegalvaniseerde stalen platen ... en van de zonwering een kunstwerk te maken door er letters in uit te boren. Of de faculteit niet kon nadenken over een tekst.

Koen Matthijs was toen vice-decaan onderwijs en Keith Roe vice-decaan onderzoek. We beslisten een wedstrijd uit te schrijven onder het personeel voor een passende tekst. De respons was ruim, want we ontvingen ongeveer vijftien inzendingen. Daar zaten enkele sprekende citaten tussen van *the usual suspects* Marx, Durkheim en Weber, maar ook tekstfragmenten van Marguerite Yourcenar of Multatuli's Max Havelaar, zelfs *Ode an die Freude*. De meeste teksten verwezen naar de wetenschappelijke bedrijvigheid van de faculteit en hadden een sociale inhoud, maar men kon zich wel afvragen of een geleerd citaat van een sociologische coryfee, bovendien uit zijn context gerukt, de voorbijganger zou kunnen bekoren. Er zaten ook enkele verrassingen bij de inzendingen. Zo stelde een van de medewerkers een gedicht van Johan Wolfgang von Goethe (1749-1832) voor: *Ginkgo biloba*. De *ginkgo biloba* heeft een bijzonder blad, dat Goethe deed denken aan de eenheid en scheiding van twee geliefden, maar ook van Oost en West. Het gedicht uit 1815 kwam niet op de gevel, maar verdient hier een plaats.²

Ginkgo biloba – Johann Wolfgang von Goethe

Dieses Baums Blatt, der von Osten
 Meinem Garten anvertraut,
 Giebt geheimen Sinn zu kosten,
 Wie's den Wissenden erbaut.

Ist es Ein lebendig Wesen
 Das sich in sich selbst getrennt,
 Sind es zwey die sich erlesen,
 Daß man sie als Eines kennt.

Solche Frage zu erwiedern
 Fand ich wohl den rechten Sinn;
 Fühlst du nicht an meinen Liedern
 Daß ich Eins und doppelt bin?

2 Onderdeel van zijn dichtbundel *West-östlicher Divan* (1819). Het voorstel kwam van Bert Claesen. Met dank aan Luk Draye voor de correcte tekst van de tweede versie van dit gedicht.

In de inzendingen zat nog een ander opvallend voorstel: *Alpejagerslied* van Paul van Ostaijen (1896-1928). Velen kennen de vroeg gestorven Vlaamse dichter en prozaschrijver allicht van *Marc groet 's morgens de dingen* en *Melopee*, ooit alom aanwezig in het onderwijs, maar misschien niet van dit gedicht.³ De vreemde en wat oubollige titel leek op het eerste gezicht ook weinig uitstaans te hebben met de faculteit. Maar de titel zet de lezer op het verkeerde been, want het gedicht gaat over twee burgerheren die elkaar groeten op straat. “Het contrast tussen de verwachting die de titel oproept en de banaliteit van de anekdote in het gedicht, werkt verrassend, bevreemdend en uiteindelijk humoristisch”, schrijft Hugo Brems. Het voorstel kwam van Koen Matthijs, die zich ook herinnerde hoe professor Luc Huyse deze verzen jaarlijks declameerde bij het begin van zijn colleges als een poëtische vertolking van het object van de sociologie: sociale conventies.

Alpejagerslied – Paul van Ostaijen
Voor E. du Perron

Een heer die de straat afdaalt
een heer die de straat opklimt
twee heren die dalen en klimmen
dat is de ene heer daalt
en de andere heer klimt
vlak voor de winkel van Hinderickx en Winderickx
vlak voor de winkel van Hinderickx en Winderickx van de beroemde
hoedemakers
treffen zij elkaar
de ene heer neemt zijn hoge hoed in de rechterhand
de andere heer neemt zijn hoge hoed in de linkerhand
dan gaan de ene en de andere heer
de rechtse en de linkse de klimmende en de dalende
de rechtse die daalt
de linkse die klimt
dan gaan beide heren
elk met zijn hoge hoed zijn eigen hoge hoed zijn bloedeigen hoge
hoed
elkaar voorbij
vlak voor de deur
van de winkel
van Hinderickx en Winderickx
van de beroemde hoedemakers

3 Zie: http://www.dbnl.org/tekst/osta002verz02_01/osta002verz02_01_0192.htm

dan zetten beide heren
 de rechtse en de linkse de klimmende en de dalende
 eenmaal elkaar voorbij
 hun hoge hoeden weer op het hoofd
 men versta mij wel
 elk zet zijn eigen hoed op het eigen hoofd
 dat is hun recht
 dat is het recht van deze beide heren

Op 22 januari 2007 besliste het faculteitsbestuur te gaan voor *Alpejagerslied*. In de goed gestoffeerde notulen van het bestuur lezen we daarover het volgende:

“Dat kan op het eerste gezicht vreemd lijken, maar die keuze is ernstig overwogen en gemotiveerd. De inhoud van het gedicht raakt de kern van elementair sociaal gedrag, en dat wordt haast muzikaal ‘uitgebeeld’. In het gedicht komen sociale conventies, dubbele symbolen en onuitgesproken bedoelingen samen, en daarover gaat het in alle sociale wetenschappen (...). In dat opzicht is het gedicht ook ‘neutraal’ voor alle subdisciplines. Dit gedicht is ter evaluatie voorgelegd aan enkele studenten, en hun appreciatie is positief. Het gedicht heeft duidelijk *stopping power*, en dat is uiteraard erg belangrijk. Het trekt de aandacht en houdt die vast. Al meteen bij het begin van de lectuur, vraagt iedereen zich wat onwennig af ‘wat is dat toch en wat staat dat hier te doen?’. Het losweken van die *stopping power* is natuurlijk dé achterliggende bedoeling.”

De motivering was niet ondertekend, maar ze was ongetwijfeld van Koen zijn hand. *Stopping power* heeft het gedicht in elk geval. Veel toevallige voorbijgangers staan vandaag stil om het te lezen of blijven verwonderd op een van de banken zitten.

Was de klus daarmee geklaard? Neen. De universiteit had intussen een Commissie Geïntegreerd Kunstwerk onder leiding van professor Guy Mannaerts opgericht en zo kwam de suggestie om niet zomaar een tekst op de gevel aan te brengen, maar om voor het geheel een ruimere artistieke vormgeving te bedenken.

Nieuwjaar 2008:

“Wij bevinden ons in de nieuwe inkomhal, die in de toekomst het gezicht moet worden van de Faculteit Sociale Wetenschappen. Het kan ons misschien ontgoochelen dat de voorgevel nog niet

is voltooid, maar het zal u tegelijk plezier te vernemen dat de verklaring van dat uitstel ligt in een weliswaar laat aangekondigd maar hoogst interessant initiatief. Dankzij de inspanningen van Stefaan Saeys, directeur technische diensten, wordt de voorgevel uitgebouwd als een geïntegreerd kunstwerk. Drie kunstenaars zijn belast met een ontwerp van zonwering met het door ons gekozen gedicht van Paul van Ostaijen. Deze gevel wordt ongetwijfeld een van de artistieke ijkpunten van Leuven. Hopelijk geeft die verwachting u voldoende energie om de ongemakken van renovatie met geduld te doorstaan”.

Een commissie bestaande uit de decaan, architect Mauro Poponcini, de professoren Hilde Van Gelder, Hugo Brems, Geert Bouckaert en Guy Mannaerts, dr. Javier Gimeno Martinez, directeur Stefaan Saeys en architect Wim Decoster van de Technische Diensten stelde een shortlist op en nodigde drie kunstenaars uit voor de presentatie van een ontwerp. In september 2008 viel de keuze van de commissie op het project van de bekende Nederlandse kunstenaar Henk Visch. Hij stelde voor het beeld Zoënzo (uit te spreken “zo en zo”) op het binnenplein te plaatsen. Die figuur was een uitvergroting van het beeld Anna dat Henk Visch in 1997 had ontworpen en dat al in diverse groottes was gemaakt. Zoënzo was met zijn afmetingen de grootste versie tot dan toe.

In de verantwoording van haar keuze benadrukte de commissie het sterke concept van het beeld, de grote meerwaarde voor de binnencampus, niet alleen voor het personeel en studenten van de faculteit maar ook voor de toevallige voorbijgangers. Het voorstel was bovendien concreet uitgewerkt, paste binnen het beschikbare budget en was technisch zonder meer realiseerbaar. De zonwering zou verder worden uitgevoerd volgens het ontwerp van architect Poponcini met het gedicht van Paul van Ostaijen. Daardoor kreeg de campus twee kunstwerken. Henk Visch vond het niet nodig iets aan de geveltekst zelf te doen, maar verwees met de naam van zijn sculptuur wel naar van Ostaijen (*Bezette stad*, opdracht aan mijnheer Zoënzo⁴). Het beeld moest een verbinding creëren tussen de inkom, de campus en de gevel.

Op 25 september 2009 werd de vernieuwde campus ingewijd met een dag vol evenementen. Die ochtend onthulde Henk Visch in aanwezigheid van rector Mark Waer het beeld Zoënzo. ‘s Avonds, in het licht van de herfstzon die weerkaatste op de stalen gevel, declameerde Peter-Holvoet Hansen, een ervaren podiumkunstenaar die in 2008 nog de driejaarlijkse cultuurprijs van de Vlaamse Gemeenschap had gewonnen, het gedicht van van Ostaijen voor een ruim gezelschap van genodigden, dat door Cirkus in Beweging in de goede sfeer was gebracht.

4 Zie http://www.dbnl.org/tekst/osta002verz02_01/osta002verz02_01_0094.php.

“ZOëNZO”

Uitvoering

Het voorstel is een aluminium figuur van ca. 3.60 m hoog en met een diameter van max. 1.25 m op het plein voor de entree van de KU Leuven te plaatsen. De figuur is gewelfd: de vijf welvingen komen overeen met het aantal etages van de achterliggende gebouwen. Deze ritmische echo verbindt de figuur met de universiteit.

De figuur is met het gezicht gericht naar de poort in de aan de overzijde liggende woningen. Zo ontstaat er een tweede verbinding.

Concept

De idee is, dat de figuur functioneert als herkenningspunt en wachter bij het universiteitsgebouw. Maar toch los van het gebouw en de entree, is zij tevens een vrije figuur: een figuur, ruimtelijk gecentreerd langs een verticale as. De verticale lijn is tegelijk een golvende beweging, hetgeen de figuur een zekere sierlijkheid geeft, die eerder de danser past, dan de wachter.

Zij is beide, wachter en danser. Hier passen de Platoonse begrippen *stasis* en *flux*, zoals gebruikt in *Kratylos*: de dialoog over ‘de naam van de dingen’. Waarneming kan niet anders dan de beweging, de verandering volgen, zo stelt Plato. Maar via het geschreven woord, met de naamgeving, via de beschrijving van de wereld wordt het proces van waarneming stilgezet en wordt betekenis gegenereerd.

Eén van de vraagstellingen in de dialoog van *Kratylos* is, hoe het woord een imitatie kan zijn van de dingen die bestaan? De conclusie is, dat het beschrevene niet de beschrijving is. Woorden vormen een parallelle wereld, evenals de kunst dat doet, waarin de werkelijkheid toegankelijk wordt voor wie haar denkend benadert.

De titel ‘Zoeënzo’ is een samengesteld woord. Ook het beeld is samengesteld uit verschillende elementen. Het woord en het beeld hebben een vergelijkbare symmetrie.

HENK VISCH

Eindhoven april 2008

© Arie Asona

© Arie Asona

Sindsdien is de campus Sociale Wetenschappen, nu met adres Parkstraat, verder verfraaid. Het Leercentrum Agora kreeg een plaats in het oude Farmaciegebouw, waarvan onlangs ook blok E met de Aula Emma Vorlat werd gerenoveerd. Pangaea werd in een nieuw kleedje gestoken en het donker steegje van de Vesaliusstraat werd opgefrist met kleurrijke *street art*.⁵ Hetzelfde gebeurde met de betonnen muur aan de achterkant van de Alma-keuken.⁶ Campus Sociale Wetenschappen, piloot in het Living Campus project, is ongetwijfeld de meest bruisende campus van de binnenstad geworden. Dat is mede te danken aan de sterke aantrekkingskracht van de gevel van de faculteit en daar draagt het *Alpejagerslied* in grote mate toe bij. Hugo Brems schrijft daarover: “Door de combinatie van die toepas-selijkheid, de visuele kracht én de functionaliteit is dit één van de meest geslaagde voorbeelden van poëzie in de publieke ruimte”.⁷

5 De Spaanse kunstenares Julia Silla (AKA Julieta xlf) tekende daarvoor. Julieta XLF – Web de Julieta XLF.

6 De drie artiesten die de muurschildering hebben gezet, zijn Luis Manuel Lambrechts (<http://www.lmlambrechts.be/>), Hanne Beullens (<https://www.behance.net/hannebeullens>) en Maarten De Naeyer (<https://maartendenaeyer.com/>).

7 Hugo Brems bespreekt de twee kunstwerken in: *Leuven gebeiteld, Uit het Erasmushuis. Tijdschrift van de Alumni Letteren Leuven*, Jaargang 5, april 2014, p. 122-126. Daar zijn ook de citaten te vinden. Gegevens en teksten van Stefaan Saeys, Henk Visch en eigen toespraken waar-naar in deze bijdrage wordt verwezen komen uit persoonlijke documentatie.

Voor wie de kleine lettertjes leest

Koen en kunne-kunde aan KU Leuven

Veerle Draulans

Koen Matthijs heeft een nauwe band met genderstudies aan de KU Leuven, al is dat misschien niet heel erg zichtbaar. Maar toch: sinds de start van het 'interfacultair college genderstudies', met een eerste editie in het academiejaar 1999-2000, is Koen jaarlijks en voor iedereen zichtbaar bij het interfacultair college genderstudies betrokken. Al moet je goede ogen hebben om het op te merken. En moet je vooral oog hebben voor detail: al meer dan twintig lange jaren staat Koen vermeld op de affiche van het interfacultair college genderstudies als verantwoordelijke uitgever. Mogelijk is hij zich hiervan niet (meer) bewust.

Er is wel meer dat Koen met de affiche genderstudies verbindt: hij passeerde kennelijk geregeld langs de kleine fotozaak van Leopold Oosterlynck, jarenlang een vaste waarde in de Vlamingenstraat, vlak bij de campus sociale wetenschappen. In de kleine etalage van de inmiddels verdwenen winkel stonden vaak kunstzinnige en creatief bedachte foto's. Koen herinnerde zich tijdens de voorbereidende gesprekken over een interfacultair college 'genderstudies', een foto die 'een tijdje geleden' in de etalage had gehangen: een jonge vrouw en een jonge man die elkaar speels lijken uit te dagen op de trappen tussen het Maria Theresiacollege en de Pieter de Someraula. En jawel, fotograaf Leopold Oosterlynck ging akkoord met het gebruik van zijn foto op de affiche genderstudies KU Leuven. De foto kan heel symbolisch vanuit genderstudiesperspectief geïnterpreteerd worden: masculiniteit en femininiteit als dynamische concepten die elkaar wederzijds beïnvloeden en uitdagen. Algemeen aanvaarde 'genderdefinities' voegen een machtsdimensie toe aan deze analyse: hoe is macht, impliciet of expliciet, verweven met deze wederzijdse beïnvloeding? Ik heb Leopold Oosterlynck nooit gevraagd of het bedoeld was, maar in de wervelende beweging van de

foto heeft hij als fotograaf afgedrukt net op het moment dat de jonge vrouw iets hoger 'vliegt' dan de man... Voer voor debat en interpretatie!

Kort na de start van het Leuvens interfacultair college zette Koen een volgende stap in het verspreiden van de boodschap dat KU Leuven dringend meer aandacht nodig had voor gender in wetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Koen was nauw betrokken bij wat toen nog Stichting Vlaamse Leergangen heette, thans Academische Stichting Leuven (ASL). (Tot op vandaag is Koen overigens lid van de Raad van Bestuur van ASL). Hij was op dat moment tevens hoofdredacteur van het tijdschrift van de Stichting Vlaamse Leergangen, *Onze Alma Mater*, en stelde voor om een themanummer over 'gender' uit te werken. En zo geschiedde: het derde nummer van jaargang 55, 2001, kreeg als titel 'Genderbewustzijn en genderblindheid in het wetenschappelijk onderzoek'. Hoofdredacteur Koen voorziet het nummer van een bondige, inleidende motivatie: "De voorbije jaren werden aan de KU Leuven verschillende initiatieven genomen om de thematiek en de problematiek van 'gender' – een term gebruikt voor het theoretische debat over het 'dilemma van het verschil' – meer onder de aandacht te brengen van wetenschappers en beleidsverantwoordelijken. In dat kader besliste de redactie van *Onze Alma Mater* een themanummer over 'gender' uit te brengen (...)" (p. 276). Als titularis van het interfacultair college genderstudies mocht ik het eerste artikel schrijven. Dat beoogde aan een brede, interdisciplinaire groep van academisch geschoolde en in hoofdzaak in Leuven afgestudeerde lezers enkele basisuitgangspunten van genderstudies uit te leggen. Dat kan heel 'basic' lijken maar was toen, rond de eeuwwende, geen overbodige luxe. Gendersensitiviteit was op dat moment in Vlaanderen zeker nog geen standaardaandachtspunt in onderzoek en onderwijs. Er is op twintig jaar tijd een lange weg afgelegd.

In dat themanummer schreef historica Ria Christens een bijdrage waarin uitgebreid werd ingegaan op het leven en de academische loopbaan van geografe Marguerite Lefèvre (1894-1967), die na een lange en intense KU Leuven loopbaan pas vier jaar voor haar emeritaat in 1964 de eerste vrouwelijke hoogleraar aan de KU Leuven werd. Marguerite Lefèvre kreeg in 2001 meer zichtbaarheid door een straatnaam in Wilsele-dorp, deelgemeente van Leuven, én door een tweejaarlijkse prijs van de Stichting Vlaamse Leergangen voor een masterproef (toen nog 'licentiaatsverhandeling') over een thema in de genderstudies. Ik moet vermoedelijk niet uitleggen wie de medebestuurders van de Stichting, vandaag ASL, kon overtuigen om een dergelijke prijs mogelijk te maken? Koen argumenteerde bovendien dat enkel door een 'substantieel' geldbedrag aan de prijs te verbinden, er een duidelijk signaal gegeven werd aan de academische wereld dat een genderstudiesbenadering wel degelijk wetenschappelijk en maatschappelijk belangrijk was.

Ook in deze kwestie wist hij zijn collega-bestuursleden van de Stichting te overtuigen: in 2002 werd de prijs voor het eerst toegekend voor een geldbedrag van 1500 €, wat voor een masterproefprijs best een hoog bedrag is. De M. Lefèvre-masterproefprijs van ASL staat jaarlijks vermeld op de programma-affiches van het interfacultair college genderstudies: jawel, de hier boven beschreven affiche met de door Koen voorgestelde foto en met de kleine lettertjes van Koen als verantwoordelijke uitgever...

Koens genderijver heeft hierdoor tot op vandaag – toegegeven: beheersbare – gevolgen voor mijn agenda: om de twee jaar ingediende masterproeven voor de M. Lefèreprijs beoordelen als jurylid en één keer per jaar, in de maand mei, de algemene vergadering van Academische Stichting Leuven bijwonen. Zowel het jurywerk als de Algemene Vergadering zijn interdisciplinaire aangelegenheden, en vormen bijgevolg een mooie gelegenheid om collega's uit andere vakgebieden te ontmoeten. De M. Lefèreprijs wordt overigens uitgereikt tijdens één van de gendercolleges, een les die daarmee om de twee jaar even een feestelijk tintje krijgt.

Koen en ik liepen zeker niet de deur bij elkaar plat: contacten bleven vaak beperkt tot korte, toevallige gangontmoetingen. In de beginperiode van genderstudies trokken we minstens één keer per jaar 's middags naar het Italiaans restaurant Mama Mia in de Parkstraat, naast de faculteit sociale wetenschappen. Die goede gewoonte is om één of andere reden na enige tijd stilgevallen. Vermoedelijk omdat de vele bestuurstaken die Koen opnam nog weinig agendaruimte vrij lieten. Maar op zijn onopvallende, eerder stille manier bezorgde Koen me geregeld wat extra 'genderliteratuur': soms dook uit het niets in mijn mailbox een weblink op naar een nieuwe genderpublicatie die mogelijk interessant was voor de bibliotheek sociale wetenschappen. En geregeld vond ik in mijn postvak een Duits krantenartikel over genderstudies, met een post-it er op, 'ter info, vr.gr, Koen'.

De Duitse krantenartikelen behandelden meestal 'varianties' op een thema, met name de complexiteit van een adequate vertaling van het Engelse 'gender' naar het Duits (of het Frans). Een collega van Faber stelde me ooit voor om het oud-Vlaamse woord 'kunne' weer van stal te halen, in een poging om 'gender' adequaat te vertalen naar het Nederlands. Genderstudies zou dan 'kunne-kunde' worden... Het leidt allemaal tot het oude debat: verwijst 'kunne' niet naar biologisch geslacht? Een tweede thema in deze Duitse krantenartikelen betrof de legitimiteit van genderstudies als aparte opleiding in Duitsland: moeten specifieke opleidingen blijvend aangeboden worden, in een tijds kader waarin aandacht voor gendervraagstukken als vanzelfsprekend geïntegreerd verondersteld worden in het reguliere curriculum en in afzonderlijke opleidingsonderdelen (en soms ook met het argument van bezuinigingen aan de universiteit)?

Koen zorgde dan wel af en toe voor extra en interessant leesvoer uit andere taalgebieden, maar waren genderanalyses ook expliciet aanwezig in zijn eigen wetenschappelijk werk? De thema's die centraal stonden, en nog staan, in zijn demografisch en sociologisch werk, waaronder echtscheidingsonderzoek en migratievraagstukken, laten alvast veel ruimte voor een expliciete genderinvalshoek. In zijn indrukwekkende publicatielijst (na titel 300 stopte ik met tellen) is het woord 'gender' alvast geen dominante term: ik telde 13 titels waarin gender expliciet vermeld wordt. Maar dat zegt uiteraard niets over de feitelijke inhoud. En die heb ik, toegegeven, niet diepgaarend geanalyseerd. Ik vermoed dat die analyse wel door een andere collega zal gemaakt zijn. Bovendien kan het niet vermelden van 'gender' in de titel van een publicatie of een paperpresentatie voor een congres ook een zorgvuldig overwogen, strategische optie zijn. Uit eigen ervaring weet ik dat met 'gender' in de titel het risico reëel is dat een publicatie naar een 'genderthemanummer' verwezen wordt, of dat een congrespaper verhuist naar een 'gendersessie', waarin nagenoeg enkel genderonderzoekers aanwezig zijn. Om een gendersensitieve boodschap aan een brede groep academici of geïnteresseerden uit te dragen, is het soms beter om het woord 'gender' vooral niet in de titel te plaatsen. Jammer maar helaas is dit een observatie en levensles na meer dan twintig jaar gendergerelateerd onderwijs en onderzoek. Mogelijk zal ooit, in een verre toekomst, een doctoraatsstudent alle werken van de Leuvense professor Koenraad Matthijs nauwkeurig bestuderen en zorgvuldig op zoek gaan naar rode draden en thematische accenten. Een analysethema zou dan kunnen zijn: 'gendersensitiviteit', of 'aandacht voor (verschuivende patronen van) mannelijkheid en vrouwelijkheid' in zijn werk.

Er is niet veel fantasie nodig om te beseffen dat centrale thema's uit demografisch onderzoek, zoals huwelijk, partnerschap, gezinsrelaties, seksualiteit, arbeids- of gezondheidsvraagstukken, zich makkelijk lenen tot genderanalyses. Systematische aandacht voor de variabele 'geslacht' in data-analyse, maakt echter van deze analyse nog geen gendersensitieve analyse. Persoonlijk verwijs ik graag naar een 'oude' genderdefinitie, van historica Joan Wallach Scott, die in 1986 schreef: "Gender is a constitutive element of social relationships based on perceived differences between sexes and gender is a primary way of signifying relationships of power" (Scott, 1986, p. 1067). Met deze definitie in het achterhoofd heb ik met plezier één van Koen's publicaties gelezen die in de titel een expliciete genderverwijzing heeft, met name "Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century flanders: gender disadvantage as an incentive for social change", gepubliceerd in *Journal of Family History* anno 2002. Toeval of niet, qua publica-

tiejaar alvast dicht bij het genderthemanummer in *Onze Alma Mater* en de inzet voor de Marguerite Lefèvreprijs...

Het is niet moeilijk om vanuit Koens vakgebied een verbinding te maken met genderanalyses. Thema's als bevolkingsgroei of familieplanning kunnen, zo lijkt me, niet bedacht en doordacht worden zonder het debat te voeren over wie invloed heeft op, of controle over, vrouwenlichamen. Vraagstukken inzake reproductieve rechten hebben feministische agenda's vanaf de jaren 1970 beroerd. En dan gaat het zowel over het micro-niveau, zoals het abortusdebat, als het macro-niveau, zoals het makkelijker of moeilijker toegankelijk maken van anticonceptiva voor bepaalde (etnische) bevolkingsgroepen als deel van macro-politiek beleid. "The (female) body as battlefield" (zoals ik ooit vermeld zag op een inspirerend kunstwerk in het Denver Art Museum). En toch draagt demografisch onderzoek, in mijn perceptie althans, niet sterk de stempel van feministische epistemologie of sociaal-constructionisme, invalshoeken die vaak door genderonderzoekers gehanteerd worden. Ik besef nu, schrijvend aan deze bijdrage, dat ik met Koen nooit over deze kwestie sprak. Alvast een goed gespreksonderwerp mochten we ooit de teloorgegane traditie van minstens een keer per academiejaar lunchen in Mama Mia (ergens anders mag ook) terug activeren...

Elders in dit boek wordt ongetwijfeld dieper ingegaan op Koens bijzondere vriendschap met Gray Swicegood en de rechtstreekse lijn KU Leuven-University of Illinois, Urbana-Champaign, VS, die daaruit volgde. Heel even deelde ik mijn bureau en pc met Gillian Stevens, partner van Gray. Ook ik ontsnapte niet aan de sociologische KU Leuven-University of Illinois-band: in 2011 nam ik op een vroege ochtend, tijdens een onderzoeksverblijf in Chicago, de sneltrein dwars door de eindeloze maisvelden richting University of Illinois, Urbana-Champaign. En wie wachtte me daar op? Jawel: Gray Swicegood. Tijdens een goed geplande vergaderdag met collega's uit verschillende onderzoeksgroepen hebben we geprobeerd een gezamenlijk onderzoek uit te werken over in- en doorstroom van studenten in STEM-studierichtingen, aansluitend bij Leuvens onderzoek over dit thema. Wat aanvankelijk een beloftevol samenwerkingsproject leek, is jammer genoeg in Urbana-Champaign nooit echt uit de startblokken geraakt, door een samenloop van omstandigheden, waaronder personeelsmobiliteit in de betrokken onderzoeksgroepen en wijzigingen in bestuursorganen die moesten beslissen over de financiering van het onderzoek. En toch had het korte bezoek aan de University of Illinois langetermijngevolgen: overal verspreid over de campus hingen grote posters met foto's en de tekst 'Inclusive Illinois: one campus, many voices'. Ook in Chicago had ik gemerkt dat universiteiten sterk accent legden op 'inclusiviteit' als term. Dat gaf me te denken, omdat wij in die tijd aan KU Leuven sterk vasthielden aan 'diversi-

teit' als kernconcept. Maar ook het uitgewerkte beleid om 'inclusive Illinois' waar te maken onder stafleden en studenten in Urbana-Champaign en Chicago stimuleerde me om binnen de schoot van de KU Leuven diversiteitsraad het thema blijvend op de agenda te plaatsen. Ik gebruik overigens nog steeds de posters 'Inclusive Illinois' in presentaties om het theoretische debat over termen als inclusiviteit en diversiteit toe te lichten. Of: hoe een sterke vriendschap tussen Koen Matthijs en Gray Swicegood ook impact had en heeft op mijn onderzoek, onderwijs en beleidsdenken.

Een paar jaar geleden kwam er terug 'vaste regelmaat' in onze samenwerking: Koen vroeg of ik in zijn lessenreeks 'sociologie' voor de eerstejaarspsychologen een gastcollege over 'gender' kon verzorgen. Wat begon met een éénmalige uitnodiging, groeide uit tot een jaarlijks rendez-vous met Koen en de eerstejaarspsychologen, ergens rond 6 december, in de Leuvense Pieter De Somer aula. Bovenvermelde genderdefinitie van Joan W. Scott en het concept intersectionaliteit, dat inmiddels naast gender een vaste waarde is in gender-en diversiteitsstudies, waren ankerpunten in mijn presentatie voor de eerstejaarspsychologen. Overigens heb ik samen met enkele collega's op 16 december 2019, exact de dag van zijn verjaardag, meer dan twintig jaar 'sociologie doceren door prof. Koen Matthijs', bij de eerstejaarspsychologen waardig kunnen afsluiten, met een muzikale 'ode aan professor Matthijs' én een verjaardagstaart, tijdens de pauze van zijn allerlaatste les daar.

Toen ik op 4 september 2020, in volle Coronatijd, de publieke verdediging van Graziela Dekeyser's proefschrift mocht voorzitten, kwamen heel wat lijntjes samen: Graziela doceerde ook in het eerstejaars psychologievak en Gray Swicegood maakte (digitaal en 'van ver' weliswaar) deel uit van de jury. Merkwaardig toch, hoe soms puzzelstukken samenvallen.

Na de vaste regelmaat van één gastcollege per jaar bij de psychologen en de ganggesprekjes of vergadermomenten, werken Koen en ik de laatste tijd intenser samen dan ooit tevoren. En dat heeft alles te maken met de vraag van het Faculteitsbestuur FSW om met ingang van december 2018 de functie van doctoraatsombuds over te nemen van onze naaste collega, prof. emeritus Jaak Billiet, die deze taak op zich nam in de periode 2011-2018. Het faculteitsbestuur heeft Koen uitdrukkelijk verzocht om ook na zijn emeritaat nog een tijdje als doctoraatsombuds verder te werken, zodat continuïteit gegarandeerd blijft. Zijn jarenlange ervaring in faculteits- en onderzoeksbeleid zal deze opdracht ten goede komen. De optie om deze taak als V/M-duo op te nemen, was op dat moment nieuw aan onze universiteit, maar ik zie er enkel voordelen in. Een PhD student of collega contacteert in eerste instantie één van ons beiden maar tijdens een eerste gesprek leggen we uit dat we de gesprekken bij voorkeur zoveel als mogelijk als duo voeren en

vragen toestemming om het verdere traject als duo te mogen afleggen. Het is voor mensen niet vanzelfsprekend om de stap naar een ombuds te zetten en daar is vaak veel twijfel over “wat-wanneer-waar-hoe meld ik dingen?” aan vooraf gegaan. Door de duo-doctoraatsombudsoptie hebben mensen nu de keuze met wie ze dit eerste gesprek voeren, met Koen of met mij. Uiteraard zouden we een vraag om geen informatie te delen met de tweede ombudspersoon respecteren, maar in de praktijk komt die vraag zelden. De duo-optie komt er vanuit de overtuiging dat twee mensen eenzelfde gesprek vaak toch anders beluisteren, of andere zaken opmerken in lichaamstaal of intonatie, en dat blijkt in de praktijk ook zo. Dat we na zo'n gesprek kort met elkaar impressies kunnen delen en mogelijke uitwegen uit het conflict kunnen aftoetsen, is zonder twijfel een meerwaarde. In deze samenwerking leer ik Koen kennen als iemand die een dossier nauwkeurig uitpluist, puntjes op de i zet, zorgvuldig collegiaal aftoetst en open staat voor andere opinies, als deze maar gegrond en argumentatief onderbouwd zijn.

Duidelijk is ook dat voor Koen schrijfstijl en taal belangrijke indicatoren van zorgvuldigheid zijn: het lijkt wel alsof zijn ogen naar een dt-fout, ergens diep verscholen in een tekst, gezogen worden. Het worden harde tijden voor wie houdt van mooi taalgebruik, zeker nu we op vele plaatsen geconfronteerd worden met verengelsing, met een vorm van tussentaal, of soms met studenten die in een verbeterde versie van chat-taal met hun docenten communiceren. Koen, misschien mildert het feit dat je geen slecht geschreven masterproef-teksten of papers meer moet corrigeren, je ‘gedwongen’ vertrek op je 65ste.

Want dit is wel duidelijk: Koen heeft nog veel energie om door te gaan, voelt zich in de fleur van zijn academische loopbaan, heeft beloftevolle internationale contacten en dito-projecten. Hij vindt het niet fijn dat je vanaf een bepaalde leeftijd beschouwd wordt als ‘uitbollend’ en je niet meer kan werken aan sommige onderzoeksaanvragen. Een wetenschappelijke toekomst, zonder verplichtingen, zonder nodeloos veel vergaderen of stapels examens verbeteren, lacht hem toe, ware er niet de leeftijdsgebonden barrières. Ik denk dat Koen het ervaart als leeftijdsgebonden discriminatie (en aangezien ik niet zoveel jonger ben, kan ik hem daarin begrijpen).

Er is veel waarover ik hier niets geschreven heb en waarvan ik hoop/vermoed dat anderen het wel gaan doen: Koens culinaire kunsten, Koens loopplezier (met onder andere een jaarlijkse afspraak op de Leuvense Corrida, tussen Kerst en Nieuwjaar), Koens reisplezier, Koens afbraak, opbouw- en timmerkunsten, Koens zorg voor de kleinkinderen, samen met Lut. Er is ook veel waarover ik niets kan schrijven: ik heb er bijvoorbeeld geen idee van welk soort muziek hij graag beluistert, wat zijn favoriete auteurs of

boektitels zijn en of hij ooit in de tuin werkt of het gras afrijdt. Daarover hebben we het nooit gehad.

Koen, we hebben een heel lijstje met mogelijke gespreksthema's. Laat ons alle (ook door Corona) uitgestelde lunchafspraken toch maar ooit inhalen. Ik kijk er alvast naar uit.

Referenties

Scott, J. W. (1986). Gender. A useful category of historical analysis. *American Historical Review*, 91(5), 1053–1075.

Part III

Historical Demography

Koen Matthijs: Connecting historical family studies with people's real anxieties

Stephanie Coontz

Many other contributors to this volume will speak to Koen's expertise in statistical methodology, historical analysis and sociological theory. Like them, I owe a tremendous intellectual debt to the research that he, his collaborators, and the people he has trained over the years have produced. His early work on the history of marriage was an absolutely critical guide for me as I embarked on my own intellectual journey into that topic. It is no exaggeration to say that his research and his organizational initiatives have helped transform the way a whole generation of scholars now study intimate relationships, gender, family formation, fertility, parenting, and other aspects of interpersonal life. But I have a special reason to feel gratitude for Koen's interdisciplinary focus, nuanced qualitative analysis, and historical perspective on contemporary dilemmas and future choices.

For the past two decades, I have devoted much of my time and energy to helping the press and public understand how historical and sociological research can help them better understand the complexities of modern family life and make better choices about how to respond to pressing social issues. All too often, though, academic researchers fail to explain the individual variations that lie beneath statistical averages, or they announce a statistically significant increase or decrease in the "hazard" of something without contextualizing what that actually means in real-life terms. Koen's work, by contrast, almost invariably connects his demographic and sociological generalizations to people's real anxieties and hopes about the impact of marriage, divorce, and parenting in their own lives. On the one hand, his work often complicates common assumptions about the causes of changes in patterns of marriage, fertility and divorce. On the other hand, it also reassures people about the varied outcomes that are possible. I have often, for example, had occasion to refer policy-makers and talk-show callers

alike to his discussion of the trade-offs and interaction effects of various family arrangements, such as shared residence after divorce, for all the parties involved. Family therapists I've worked with have told me how helpful they have found it to look at his explanation of how different personality types, interacting with socioeconomic and educational factors, affect the different partnership trajectories individuals take following a separation. And students to whom I've assigned his work appreciate the special care he takes to explain the complexity of selection effects, thus forestalling the over-simplifications and careless assumptions about causation that casual readers – including all too many policy-makers – often take away from sociological studies on the family.

Above all, we are in Koen's debt for his insistence on the equal necessity for rigorous specialized inquiry and for open collaboration across disciplines. In the introduction to the 2016 publication, *The Future of Historical Demography*, Koen and his co-editors expressed their hope to "open new discussions that will lead toward an inspiring and intellectually challenging future." Koen's whole career has been devoted to creating that future. There may be more for us to discover, but thanks to Koen and the people he has worked with and inspired, we are already exploring previously uncharted territory.

Koen Matthijs en the making of HISCO

Marco H. D. van Leeuwen en Ineke Maas

1. Introductie

Sommige mensen zijn te aimabel om hun afscheid zomaar voorbij te laten Sgaan. En soms geven mensen, wellicht zonder het zelf door te hebben, hulp die van wezenlijk belang is voor het slagen van een riskante operatie. Hier memoreren wij allebei de persoon van Koen Matthijs, en wel in zijn rol bij *The making of HISCO*.

Niet eens zo lang geleden heerste er een Babylonische spraakverwarring onder historici en alle anderen die historische beroepstitels gebruikten. Er bestaan miljoenen beroepstitels over de hele wereld. Hoe vergelijk je die nu? Die kwestie is van belang want demografen, sociologen, economen, historici en anderen gebruiken beroepen om sociale status en sociale klasse aan af te lezen. Dat doen ze omdat sociale positie in heden en verleden enorme consequenties heeft voor allerlei uitkomsten, waaronder loon, werkomstandigheden, gezondheid, woonbuurt en partnerkeuze, allemaal wel kwesties waar Koen over heeft geschreven.

2. Beroepstitels

Het is niet zo dat historici aan het probleem van de Babylonische spraakverwarring geen aandacht schonken. In zekere zin schonken ze er buitengewoon veel aandacht aan, wellicht zelfs te veel. Er bestonden namelijk grote aantallen schema's om historische beroepen te coderen en, ofschoon

minder vaak, te rangordenen. Maar die schema's waren ontwikkeld voor een specifieke locatie of regio en ook niet vergelijkbaar met hedendaagse beroepsclassificaties. Onzinnig waren ze daarmee niet. Het waren vaak hele bruikbare schema's, maar er waren er te veel en ze waren gemaakt voor specifieke contexten.

3. De vergadering

Om dit probleem op te lossen werden af en toe bijeenkomsten georganiseerd over hoe om te gaan met historische beroepstitels. Een daarvan vond plaats in Leiden met Herman Diederiks als initiator. Herman was een stadshistoricus met internationale vleugels en contacten, een buitengewone charmante man en een duizendpoot, een beetje als Koen Matthijs. Er volgden een aantal van zulke bijeenkomsten, in wisselend gezelschap, met onder meer Harry Ganzeboom, Kees Mandemakers en Heiko Tjalsma. Sommigen besloten om historische beroepstitels te gaan coderen in CBS71, een Nederlandse variant op ISCO68. ISCO is de internationale beroepsclassificatie voor hedendaagse beroepstitels, in het leven geroepen door de ILO, een afdeling van de VN. De eerste stappen op weg naar een historische versie van ISCO (HISCO) werden gezet. Op een van die bijeenkomsten was ook Koen. En we raakten al snel in gesprek.

4. HISCO-bijeenkomsten

En dus gingen we op avontuur, Koen Matthijs, wij, en een aantal dierbare collega's uit verschillende Westerse landen, om te proberen of we historische beroepstitels in ISCO68 konden coderen. Dat was een even riskante als potentieel waardevolle onderneming. Het vereiste veel werk, ook van Koen en zijn assistenten en medewerkers. We begonnen met de honderd meest voorkomende beroepstitels in de data van ieder land te coderen, en toen de minder vaak voorkomende. Dat was een reuzentaak met terugkerende spraakverwarring, maar ook vele inhoudelijke discussies over welk hedendaagse 'hokje' bruikbaar was voor een specifieke beroepstitel gangbaar in de negentiende eeuw. En was er geen geschikt hokje, dan rees de vraag of de omschrijving van de taken en plichten van een beroepsuitoe-

fenaar veranderd moest worden, of dat er een nieuw hokje gemaakt moest worden, en waar dan, en met welke omschrijving? Daarbij moet bedacht worden dat niet alleen elk land wel beroepen kent die alleen daar voorkomen maar ook dat landen verschillen in het sociale en culturele belang dat aan sommige fijne onderscheiden gemaakt wordt. In Frankrijk waren er erg veel titels voor ambachtslieden, in Engeland vele soorten bedienden, in Portugal meerdere beroepen met kurk, enzovoort.

Al die fijne onderscheiden bewaren is mogelijk, maar voor een internationale classificatie onnodig gedetailleerd en voor vergelijkingsdoeleinden ook te veel van het goede. Immers, waar vergelijk je dat bijzondere type Engelse bediende dan mee? Maar welke aanpassingen echt noodzakelijk waren, daar hebben we vele, vele malen over vergaderd, in Amsterdam, in Leuven en bij andere bijeenkomsten waar we elkaar tegenkwamen. Gelachen, gegeten en gedronken hebben we ook. We herinneren ons nog steeds avonden in Amsterdam bij Maison Descartes – in het voormalige Walenweeshuis met toen een uitmuntend restaurant – en bij restaurant Bayreuth (Beirut). We hebben ook in Leuven een keer heerlijk gegeten in een voormalig klooster. Zou het geholpen hebben dat Koen en wij een zekere appreciatie hebben voor een eenvoudige doch voedzame maaltijd? Sommige kleine zaken zijn van wezenlijk belang voor grote ondernemingen.

We werkten allemaal met historische vraagstukken waarvoor we die gecodeerde beroepen nodig hadden. We wisten dus waar we het voor deden. Maar tegelijkertijd was het doel iets te maken dat breder bruikbaar was dan voor onze eigen onderzoeksvragen. Het hielp daarom dat de groep bestond uit mensen met interesse in uiteenlopende onderwerpen zoals intergenerationele sociale mobiliteit, maar ook sociale homogamie – waar Koen erg in geïnteresseerd was – en medewerkers van grote databases, zoals de HSN en later COR*, en de DDB in Umeå, die een veel breder doel hadden.

5. HISCO boek

Ten langen leste was het coderen af. De meeste deelnemers waren schier uitgeput en het was duidelijk dat de wetenschappelijke meeropbrengst van doorgaan gering was, terwijl het afbreukrisico gevaarlijke hoogten dreigde te bereiken. Nu moest het resultaat vastgelegd worden in een boek. Zogezegd, zo gedaan – we zullen u onze sporadische vertwijfeling bij het vullen van eindeloos veel pagina's met beroepstitels en beroepsomschrijvingen besparen. Maar af is nog niets in dit geval, of althans bij lange na niet voldoende.

Welke gerespecteerde wetenschappelijke uitgeverij geeft nu een codeboek uit waarvan het nut nog moet blijken? *Enters* Koen Matthijs again.

Wij weten nog steeds niet welke argumenten hij heeft gebruikt om de Universitaire Pers Leuven te overtuigen en aan welke touwtjes hij heeft moeten trekken. Wel herinneren we ons dat er een speciaal potje was voor waardevolle wetenschappelijke projecten met onzekere verkoopcijfers. En na een aantal gesprekken ging de uitgeverij om en drukte vele boeken. Hoeveel er precies nog van in het magazijn liggen, weten we niet. Sommige dingen moet je ook niet willen weten. Maar de verwijzingen naar dit boek komen van over de hele wereld en uit zeer vele disciplines. Hopelijk komt dit de reputatie van de UP ten goede.

6. HISCLASS boek

Het was een beetje moeilijk om toe te geven na twee decennia werk, maar eigenlijk kan je met HISCO alleen niet zo veel. Beroepsindelingen vergelijkbaar maken, dat kan. En de wereldwijde verschuivingen van agrarische via industriële naar dienstensamenlevingen zichtbaar maken, dat kan ook, want dat onderscheid zat al in ISCO en is in HISCO gewoon gebleven. Maar verschuivingen in de klassenstructuur nagaan, of intergenerationele beroepsmobiliteit bestuderen of sociale homogamie analyseren, dat kan niet met 1600 niet of nauwelijks geordende hokjes. *Enter* HISCLASS, en *enter* Koen Matthijs, wederom.

HISCLASS is een uitwerking van bestaande historische en sociologische kennis over sociale klassen in heden en verleden, en een koppeling van de aldaar belangrijk geachte dimensies van klasse naar enerzijds HISCO en anderzijds een beroepswoordenboek waarin die dimensies gemeten zijn, de *Dictionary of Occupational Titles*. Niet veel nieuws onder de zon – maar dat was goed in dit geval, omdat het bestaande, in enigszins andere combinatie, ook al voldeed. Zo ontstond de eerste en enige historische klassenindeling die zowel op HISCO is gebaseerd als op gemeten kenmerken van beroepen. Daar kun je van alles op aanmerken. Maar dat is juist het mooie ervan: je kunt dit doen omdat je kunt zien hoe HISCLASS precies gemaakt is.

Maar daarmee was er nog geen boek. Wederom richtten wij onze blik naar Koen, die wederom, en op wonderlijke wijze, de Universitaire Pers te Leuven van het internationale, wetenschappelijke belang van deze onderneming wist te overtuigen. Dit keer wel in een kleinere oplage, maar groot

genoeg om de wetenschappelijke wereld te bedienen, en dat is goed gelukt. Inmiddels wordt HISCLASS over de hele wereld gebruikt door wetenschappelijke onderzoekers, bij databases en soms ook onder genealogen. We zullen hopen dat de Universitaire Pers de lof krijgt die haar toekomt.

7. HISCI-BE

Eindelijk, en eerder tegen het einde dan het begin van onze wetenschappelijke loopbanen, konden we onze comparatieve studie naar intergenerationale sociale mobiliteit schrijven. We kunnen nu vergelijkenderwijs mobiliteit onderzoeken voor Westerse en niet-Westerse landen, soms zelfs al vanaf de 17e eeuw tot heden.

Maar om te weten waardoor de gevonden patronen en processen komen, is het nodig om de mogelijke determinanten te meten op een klein geografisch niveau, zeker kleiner dan een land, en kleiner vermoedelijk ook dan een provincie. Laten we zeggen een gemeente. Dat doen we, en we noemen deze loot aan onze instrumentenstam een HISCI (Historical International Standard Community Index). Voor Nederland heeft ons team dat zelf gemaakt, HISCI-NL, maar voor andere landen zoals België konden we dat natuurlijk niet alleen.

Welke informatie was zinnig om te distilleren uit de enorme hoeveelheid gemeentelijke data uit volkstellingen, bijeengebracht door andere Belgische collega's in het Hissstat project, en welke essentiële gegevens moesten er nog bij worden verzameld??

Koen bood hulp in de vorm van studentassistenten. Zij verzamelden gegevens bijvoorbeeld over schoolgang en het gebruik van moderne communicatie- en transportmiddelen. Een lang verhaal kort: op zeker moment was er niet alleen een HISCI-NL maar ook een HISCI-BE. En dat is best bijzonder want er zijn niet zoveel HISCI's en onderzoekers uit andere disciplines beginnen het belang van het gebruik van geografische variatie op dit niveau pas sinds kort goed te onderkennen.

Het doet ons heel veel plezier dat al dit werk uiteindelijk resulteerde in een gemeenschappelijk artikel van Koen en ons in *The History of the Family* over sociale homogamie in Vlaanderen. Daarin komt veel van wat ons bindt samen: beroepstitels, HISCO, en HISCI (in dit geval geen HISCLASS, maar de continue statusschaal HISCAM, die ook op HISCO is gebaseerd). Maar zeker ook inhoudelijke interesse voor historische demografie in het algemeen en trouwpatronen in heden en verleden in het bijzonder. Zonder

Koen was dit artikel er nooit gekomen, en ook deze hele *social science* benadering van sociale homogamie in het verleden niet. Hulde aan hem.

Bij gelegenheid moeten we maar eens een goed restaurant opzoeken om onze lange samenwerking te vieren met een eenvoudig doch voedzaam maal.

Over Koen Matthijs en over de privacy van onze voorgangers in de tijd

Theo Engelen

Hoe men ook denkt over het katholieke geloof, de blijvende invloed ervan op de eruit voortkomende instituties en op de personen die binnen die cultuur zijn grootgebracht, is onmiskenbaar. Neem nu de universiteiten van Leuven en Nijmegen. Wie opgeleid is in een van deze instellingen, herkent meteen iets vertrouwds wanneer h/zij op die andere universiteit vertoeft. Althans, zo verging het mij in de periodes dat ik contact had met Koen Matthijs. Ik herkende in hem de beschaafde academicus die mij herinnerde aan de beste van mijn docenten en collega's in Nijmegen. Een man die nooit zijn stem verheft en ook bij meningsverschillen vriendelijk zijn standpunt uiteenzet. Een gastheer tijdens de bijeenkomsten van de WOG Historische Demografie zoals men zich die het liefst wenst. De afgelopen jaren raakten wij alle twee gefascineerd door de seizoenbewegingen in het demografisch gedrag van historische actoren. Naar aanleiding daarvan bedacht ik bij een van onze ontmoetingen dat Koen gekwalificeerd kan worden met de Engelse uitdrukking *a man for all seasons*. En voor wie deze uitdrukking niet kent, de uitleg luidt: *a man who is ready to cope with any contingency and whose behaviour is always appropriate to every occasion*. De lange lijst prestaties op wetenschappelijk en op bestuurlijk gebied bewijzen dat deze omschrijving Koen perfect past. Bovenal bewonder ik in Koen de fijngevoelige manier waarop hij mensen bejegt, wars van alle kapsones en eigendunk die sommige collega's met een vergelijkbare staat van dienst helaas eigen zijn. Het is mij dan ook meer dan een genoegen het navolgende essay aan hem op te dragen.

Wanneer je op enige afstand van de dagelijkse praktijk, bijvoorbeeld na je emeritaat, door je ooghalen kijkt naar het historisch onderzoek, kun je overvallen worden door vragen die je je eerder nooit gesteld hebt. In eerste

instantie klinken die vragen wat vreemd. De vraag bijvoorbeeld hoe lang na onze dood het recht op privacy gewaarborgd moet worden. En: willen wij als we overleden zijn überhaupt afstand doen van dat recht? En als we vinden dat onze privacy onschendbaar is, zowel nu, maar ook in de toekomst waarvan we geen deel meer uitmaken, geldt dat dan niet ook voor onze voorgangers in de tijd? Schenden wij in ons onderzoek naar historische actoren niet onbewust, onbedoeld en met de beste intenties de principes die we voor onszelf zo heilig achten? Nogmaals, dat klinkt vast als een wat vreemde vraag voor wie dagelijks druk bezig is vragen over het verleden te formuleren, databases te bouwen en vervolgens hypothesen te verifiëren of falsifiëren. En toch, wanneer je nadenkt over het werk van historici in het algemeen en historisch demografen in het bijzonder, is het wel degelijk een gerechtigde vraag.

Wie tegenwoordig onderzoek doet waarbij levende personen betrokken zijn, dient de plannen daarvoor eerst voor te leggen aan een ethische commissie die beoordeelt of de belangen van de onderzoekspersonen wel gewaarborgd zijn en of hun rechten gerespecteerd worden. De vanzelfsprekendheid waarmee het werk van dergelijke commissies geaccepteerd wordt in universiteiten en zelfstandige onderzoeksinstituten, is een bewijs te meer dat we leven in een verlichte samenleving die de rechten van individuen hoog in het vaandel voert.

Is het dan niet merkwaardig dat de genoemde zorg ophoudt wanneer de personen die in het onderzoek betrokken worden, al geruime tijd geleden overleden zijn? Ik doel hier vooral op het terrein waarop ik het meest bekend ben, de historische demografie. Zeker, de gegevens van de burgerlijke stand zijn tot een bepaald jaar in de twintigste eeuw gesloten voor onze nieuwsgierige ogen, al zijn er uitzonderingen mogelijk voor historici die kunnen aantonen de gegevens te anonimiseren. Maar hoe zit het met die honderdduizenden of miljoenen historische actoren die hun leven leefden vóór pak weg 1900? Op het gebruik van data over hun bestaan zijn er geen beperkingen. Alles wat in archieven of anderszins bewaard is gebleven, mag door iedereen vrijelijk gebruikt worden. De schaduwzijde van dat vrijelijke gebruik is dat onze voorgangers in de tijd vogelvrij lijken te zijn. We kunnen met de informatie over hun levens doen wat we willen en hoeven aan niemand verantwoording af te leggen over de schending van hun privacy. Vreemd eigenlijk in een verder verlichte samenleving. Dit geldt voor veel historisch specialismes en de vraag daarbij is wie ervoor waakt dat historisch onderzoek naar historische figuren niet overgaat in historisch voyeurisme.

Ik heb vaak beweerd dat er geen historisch specialisme is dat ons zo dicht bij de levens van mensen uit het verleden brengt als de historische

demografie. Tot in de meest intieme details komen we zaken te weten die de personen zelf meestal als het even kon verborgen hielden. Laat ik een paar voorbeelden geven. Vrouwen die ongewild met een buitenechtelijke zwangerschap geconfronteerd werden, zochten niet zelden de anonimiteit van de grote stad op om hun kind ter wereld te brengen. Wij kunnen tegenwoordig in de gegevens van de negentiende-eeuwse burgerlijke stand de dames in kwestie met naam en toenaam terugvinden, inclusief allerlei andere persoonlijke gegevens. Van de Nederlandse bruiden verscheen in diezelfde eeuw rond 25 procent van de protestantse bruiden zwanger voor het altaar, bij hun katholieke soortgenoten was dat 15 procent. Die percentages verschilden niet alleen naar geloof, maar ook naar regio en beroepsgroep. Punt blijft dat ook hier de betrokkenen hun best deden de schande van het bekend worden van voorechtelijk geslachtsverkeer te vermijden. Vooral ook omdat de dominante geloofsgroepen in Nederland er niet voor terugdeinsden om het ongelukkige stel in het openbaar boete te laten doen. Historici hoeven maar de geboortedatum van het eerste kind naast de datum van de huwelijksakte te leggen om alsnog, of weer eens, aan te tonen dat het bruidspaar zich niet gehouden had aan de maatschappelijk geaccepteerde regels.

Dat is een zeer voor de hand liggend voorbeeld. In veel gevallen is het schenden van de privacy subtieler. In een aantal samenlevingen werden jonge meisjes meteen uitgehuwelijkt na hun eerste menstruatie. We kunnen op basis daarvan de leeftijd van menarche vaststellen. Nu is dit een gebeurtenis waarover de meeste vrouwen buiten de kring van intimi weinig mededeelzaam zijn, een met schaamte of in ieder geval met schroom omgeven transitie in het vrouwenleven. Hetzelfde geldt voor de menopauze, terwijl wij achteraf op basis van de laatste geboorte ook dat tijdstip vrij nauwkeurig kunnen benaderen. Natuurlijk, wij aggregeren die gegevens tot een algemeen gemiddelde, maar aan de basis staat een kennis van persoonlijke omstandigheden die ver ingrijpt in individuele levensgeschiedenissen.

We houden op die manier dus weinig rekening met de gevoelens van historische actoren. Over die gevoelens en hoe wij ermee omgaan is overigens wel meer te zeggen. In de eerste plaats staan we zelden stil bij het feit dat de mensen die we bestuderen, mensen waren met alle daarbij horende gevoelens. In onze drang allerlei causale verbanden te leggen vergeten we dat we vandoen hebben met mannen en vrouwen die verliefd werden, verdriet hadden, wensen koesterden, ambities najaagden. We reduceren de actoren tot rationele personages die binnen bestaande condities bewust keuzes maakten. En de waarschijnlijkheid van die keuzes publiceren wij met betrouwbaarheidsniveau's van duizelingwekkende precisie.

Op deze manier constateren we zelfs dat de betrokken actoren strategieën hadden, niet alleen op persoonlijk, maar zelfs op familieniveau. Kijk bijvoorbeeld naar het gemak en de zelfverzekerdheid waarmee we bepalen waarom moeders op enig moment in de geschiedenis minder kinderen kregen. Wie eerlijk naar zijn eigen levensloop kijkt, weet dat veel van wat we meemaken toeval is, dat we niet zelden op een andere plek uitkomen dan we gepland hadden, dat we eindeloos aarzelen voor we een keuze maken en uiteindelijk, op hoop van zegen, dan maar de knoop doorhakken. En bovendien dat we onze plannen in overeenstemming moeten brengen met die van de belangrijke anderen in ons leven. Van de rationele, in vrijheid genomen beslissingen die in veel van onze modellen ligt opgesloten blijft dan weinig over.

Het bovenstaande komt erop neer dat we nauwelijks rekening houden met het feit dat mensen in het verleden wezens waren met gevoelens, met onzekerheden, met wisselende stemmingen en met veranderend inzicht in de loop van hun levens. Dat is één kant van de medaille. De andere kant is dat, als we ons wel realiseren dat niets menselijks onze voorgangers vreemd was, wij onze gevoelens op hen projecteren. Ik herinner me nog levendig de vrouwelijke PhD-student die mij verontwaardigd toesprak nadat ik een lezing had verzorgd over het Chinese familieleven. Dat het onmogelijk was dat zoveel moeders hun baby's aan vreemden verkochten, zei ze. Dat zou strijdig zijn met de moederliefde die los van tijd en ruimte immers universeel was. Het bewees voor mij eens te meer hoe moeilijk het is historische actoren te bestuderen zonder onze eigen emotionele bagage te laten meespelen.

En wat te denken van het *dédain* waarmee af en toe geschreven wordt over (met name katholieke) vrouwen die zich lieten ringeloren door pastoors en kapelaans die hen verplichtten een eindeloze rij kinderen te baren? Nog los van de vraag of die geestelijken zo nadrukkelijk de reproductie stuurden, komt het me voor dat we zo de basisfout maken waarvoor we elke generatie nieuwe historici waarschuwen. Historische projectie is voor een deel onvermijdelijk, we kunnen nu eenmaal alleen vanuit ons eigen perspectief observeren en denken, dat betekent nog niet dat we onze waarden en normen zo expliciet tot de maat mogen bombarderen waartegen we historische actoren afzetten.

Is de conclusie van dit stuk dan dat we het historisch onderzoek maar weer moeten verrichten op basis van data op gemeentelijk, parochiaal, provinciaal of landelijk niveau? Welnee, we hebben de afgelopen decennia gezien hoeveel vooruitgang we geboekt hebben door studies met individuele gegevens. We weten veel meer van onze voorgangers in de tijd. De digitale hulpmiddelen bieden mogelijkheden die we vooral moeten

benutten. De oproep die in dit stuk besloten ligt is deze. Het zou goed zijn als we als onderzoekers af en toe zouden stilstaan bij de personen die we onderzoeken, niet alleen bij hun te kwantificeren kenmerken. Voor mezelf gold dat ik me dat voor het eerst realiseerde toen ik kinderen kreeg. Vanaf dat moment hadden de personen in mijn onderzoek niet alleen interessante demografische kenmerken. Het waren ook *andere* ouders en *andere* kinderen.

Als we ons dat wat vaker voor ogen zouden houden, doen we niet alleen recht aan de actoren die vooreerst toch mensen waren. Ik ben er vast van overtuigd dat ook de vragen die we aan het verleden stellen beter zullen worden, dieper zullen graven en meer antwoorden opleveren die ook voor ons eigen bestaan van belang zijn.

Koen: bouwer van netwerken in de historische demografie

Isabelle Devos

Mijn eerste ontmoeting met Koen dateert van zo'n zestien jaar geleden, toen ik als beginnende docente vanuit de UGent deel mocht uitmaken van de pas opgerichte Wetenschappelijke OnderzoeksGemeenschap (WOG) Historische Demografie. Koen zette dat netwerk op om de samenwerking te bevorderen tussen onderzoeksgroepen die in Vlaanderen en Nederland direct of indirect bezig waren met historische demografie. Sindsdien zagen we elkaar regelmatig op de jaarvergaderingen of een ander initiatief van de WOG. Koen coördineerde die bijeenkomsten altijd voortreffelijk en het weerzien verliep iedere keer erg hartelijk. Via de WOG wilde hij de onderlinge contacten tussen de onderzoekers stimuleren, maar vooral ook beginnende onderzoekers een kans geven om hun onderzoek te presenteren en te laten becommentariëren. Dankzij onze "Dag van de Historische Demografie", een jaarlijkse workshop met bijdragen uit de verschillende domeinen van de historische demografie, is de WOG, onder leiding van Koen, daar de voorbije jaren goed in geslaagd. Daarnaast was er ook altijd plaats voor onderzoekers uit verwante disciplines, zoals de antropologie, economie en genetica. Samen met Paul Puschmann (RU Nijmegen) proberen we de komende jaren het werk verder te zetten en bouwen we de WOG verder uit. Via het FWO hebben we hiervoor alvast financiering ontvangen tot en met 2025. Met een ploeg van 14 onderzoeksgroepen uit binnen- en buitenland gaan we binnenkort aan de slag. Ook de jaarlijkse traditie van de Dag van de Historische Demografie nemen we graag terug op, zodra het COVID-gevaar is geweken.

Koen heeft niet alleen op het vlak van samenwerkingsverbanden een bijzondere bijdrage tot de historische demografie geleverd, maar ook qua infrastructuur. Al sinds 2003 (!) werken Koen en zijn team aan de COR*-database, een databank met longitudinale data op individueel niveau. De database beslaat bijna zes decennia (1846 tot 1920) en bevat uitgebreide gegevens over de individuele levenslopen (geboorte, huwelijk, migratie en

sterfte) en gezinspatronen van maar liefst drie generaties. Hiervoor werden alle personen geselecteerd waarvan de achternaam begint met de lettercombinatie COR. Voor Vlaanderen is dit een unieke historische micro-database, maar ook internationaal behoort die tot de top. Zeer bijzonder is daarnaast dat de data-invoer vooral in samenwerking met vrijwilligers gebeurde, lang voordat *citizen science* een hot topic werd. Tot op de dag van vandaag blijft de inzet van burgerwetenschap voor de constructie van historische databanken vrij uitzonderlijk in Vlaanderen. Nochtans bestaat een sterke traditie op het vlak van historische datacollectie door burgers. Denken we maar aan de duizenden genealogen en heemkundigen die allerlei data over de geschiedenis van (eigen) familie en streek verzamelen. Maar de stelselmatige inzet van vrijwilligers in functie van een academisch historisch onderzoeksproject is minder gebruikelijk. In vergelijking met Nederland en Engeland staan dergelijke initiatieven bij ons in de kinderschoenen. Koen heeft op dat vlak het pad geëffend. Zo zijn we vorig jaar vanuit de UGent, samen met onderzoekers van de Universiteit Antwerpen, het stadsarchief Antwerpen en Histories vzw, met het burgerwetenschapsproject S.O.S. Antwerpen (Sociale Ongelijkheid in Sterfte) gestart. Ondertussen zijn we met zo'n 600 vrijwilligers het unieke handgeschreven doodsoorzakenregister van de stad Antwerpen van thuis uit aan het invoeren. Aan de hand van die databank zal het mogelijk zijn om de gezondheidsontwikkelingen doorheen de tijd te bestuderen (voor welke ziekten zijn sommige groepen het meest kwetsbaar, en in welke omstandigheden). Idealiter kunnen die gegevens in de toekomst aan de COR*-databank worden gekoppeld.

Beste Koen, bedankt voor de vele kansen en mogelijkheden die je voor de Onderzoekers in Vlaanderen hebt gecreëerd!

Ik wens je van ganser harte een fijn emeritaat toe. Nieuwe uitdagingen, en veel mooie ervaringen met je familie en vrienden. Alles gezond en wel!

Veel geluk met deze nieuwe fase in je leven!

Isabelle

Poortersboeken, matrikels en een zottenboek

*Vroegmoderne persoonsregistratie
in demografisch perspectief*

Eddy Put

De vroegmoderne tijd, geprangd tussen de documentarme middeleeuwen en de onder bulkarchief kreunende negentiende en twintigste eeuw, wordt wel eens de gouden eeuw van de archieven genoemd. Registratie en dossiervorming worden geperfectioneerd met het oog op belastinginning, rechtspraak en de uitbouw van een *information state*. De geoliede fiscale administratie van Filips II en de Venetiaanse diplomatieke correspondentienetwerken zijn klassieke voorbeelden van de documentaire spitstechnologie in de vroegmoderne tijd. In deze periode ontstaan ook de eerste ‘nationale’ archiefdiensten. Het Spaanse Simancas (1540), maar ook het Engelse *State Paper Office* (1618) en het Oostenrijkse *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (1749) kunnen in dat verband genoemd worden.

Ons beeld van de vroegmoderne archiefvorming is vaak bepaald door de *gaze of the state*. De archiefdiensten en -collecties van de negentiende-eeuwse natiestaten dwingen de blik als het ware vanzelf naar de staten uit het ancien régime. Terecht hebben Friedrich en andere auteurs gewezen op het pluriforme karakter van de vroegmoderne archiefvorming: niet alleen staten, maar ook families, steden, kerken en andere archiefvormers speelden een belangrijke rol in de exponentiële groei van archieven tussen de vijftiende en de achttiende eeuw. Steden bijvoorbeeld hebben vooral in de Nederlanden, Noord-Italië en andere sterk verstedelijkte regio's een bijzonder grote archivistische voetafdruk achtergelaten. Archieven drongen vanaf de zestiende eeuw dan ook meer en meer door in het dagelijks leven van gewone mensen (Friedrich, 2013; Head, 2019; Ketelaar, 2020).

Er was niet alleen een opmerkelijke stijging in de archiefproductie, die ging ook gepaard met een opvallende typologische diversificatie. Tal van nieuwe documenttypes ontstonden in de vroegmoderne tijd. De ratio ach-

ter deze archiefvorming is vaak terug te voeren tot dezelfde functies: goederenbeheer, conflictbeheersing, communicatie, enz. Persoonsregistratie nam stelselmatig toe tussen de vijftiende en de achttiende eeuw. Er kwamen diverse types documenten tot stand waarin systematisch namen van mensen werden geboekstaafd, en dit in de meest uiteenlopende contexten.

In zijn demografisch onderzoek heeft Koen Matthijs uitvoerig gebruik gemaakt van de registers van de burgerlijke stand, zoals die door de Franse Revolutie gemodelleerd zijn op basis van de parochieregisters, misschien wel de meest extreme vorm van persoonsregistratie. In de vroegmoderne tijd verliep registratie minder systematisch en minder gestandaardiseerd dan in de negentiende en de twintigste eeuw, maar het blijft onmiskenbaar een boeiend, en veel te weinig bestudeerd onderzoeksdomein (De Moor, 2016): een uitdaging voor historische demografen die zich buiten hun comfortzone willen wagen!

1. Registreren versus oplijsten

Vele instellingsarchieven bestonden in het *ancien régime* overwegend uit registers. Die innovatieve technologie was al in de middeleeuwen ingevoerd. In ingebonden boeken werden ingekomen of uitgegane documenten (geheel of gedeeltelijk) gekopieerd; soms gebeurde het inbinden achteraf. Aanvankelijk ging het vooral om ontvangen akten die als bewijs voor rechten en eigendommen geregistreerd werden: cartularia met daarin kopieën van de voornaamste privileges van abdijen, heren, steden enz. zijn voor de hand liggende voorbeelden. In de vroegmoderne tijd zou vooral de registratie van uitgaande stukken ongeziene proporties aannemen. Rechtbanken gingen vonnisboeken bijhouden waarin ze de tekst kopieerden van de sententies die ze op perkament en gezegeld aan de partijen bezorgden, notarissen legden – sinds 1540 verplicht in de Nederlanden – protocollen aan met daarin de minuten van de akten die ze expedieerden, enz...

In een tweede type registers werden geen documenten gekopieerd, maar werd systematisch informatie over personen of goederen genoteerd. Voorbeelden hiervan zijn: manualen, cijnsboeken en diverse vormen van handelsboekhouding. Belangrijk is dat registratie *doorlopend* gebeurt. Er moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen registratie (*registration*) en opsomming of oplijsting (*enumeration*). Lijsten van weerbare mannen, *status animarum* en bevolkingstellingen zijn belangrijke bronnen voor de demografie, maar vallen niet onder het begrip 'registratie' omdat

het eenmalig opgestelde documenten zijn die als het ware een moment-opname tonen. Een poortersboek, waarin een stadsbestuur jaar in jaar uit de nieuwe burgers laat optekenen, is dat wel, net zoals een schepenregister waarin dezelfde stadssecretarissen dag na dag de talloze akten van verkoop kopiëren die ze ten behoeve van burgers in de vorm van een schepenbrief expediëren.

Daar waar de overgrote meerderheid van de expedities verloren is gegaan, bleven vele reeksen van deze vroegmoderne kanselarijregisters vrij homogeen bewaard. De proliferatie van deze reeksen is een bijzonder intrigerend gegeven. Vooral Duitse historici hebben aandacht besteed aan de diplomatische aspecten van deze *amtsbücher*, maar over het algemeen genieten deze registers omwille van hun techniciteit relatief weinig belangstelling. Ook hun omvang maakt dat ze niet alleen voor archivariissen, maar ook voor historici niet bepaald gemakkelijk te overzien of te verwerken zijn. De reeks schepenregisters van de stad Leuven bijvoorbeeld telt meer dan duizend kloeke delen voor de periode 1362-1795!

Niet alleen de ongebreidelde toename, ook de bifurcatie van deze reeksen is een bijzonder interessant fenomeen. Met die laatste term benoemen archivariissen de afsplitsing van reeksen, waarbij – zoals touw dat splitst – de aanvankelijke kanselarijregisters zich typologisch steeds verder ontwikkelen en nieuwe reeksen genereren. De Raad van Brabant, het hoogste gerechtshof van het oude hertogdom, hield in de eerste jaren van haar bestaan in de vroege vijftiende eeuw één register bij, waarin alle belangrijke documenten werden opgetekend. In de loop van de eeuwen kwamen er vertakkingen in afzonderlijke rollen en vonnisboeken, die op hun beurt weer splitsten. Op de vooravond van de afschaffing van de raad in 1795 waren er meer dan dertig registers in gebruik die dag na dag werden bijgehouden (Put, 1999). Ook algemene parochieregisters die na verloop van tijd uitgesplitst werden in afzonderlijke doop-, trouw- en begraafboeken, een vaak voorkomend scenario, kunnen als een voorbeeld van bifurcatie worden aangehaald.

2. Persoonsregistratie in kaart gebracht

De boeking van personen is een prominente vorm van vroegmoderne registratie (About et al., 2013; Breckenridge & Szreter, 2012). Een van de meest tot de verbeelding sprekende voorbeelden uit de Zuidelijke Nederlanden is het zogenaamde 'zottenboek' uit Ronse (Gadeyne, 2008). Van heinde

en ver bezochten pelgrims in deze Zuid-Vlaamse stad de relieken van de heilige Hermes, die er voor chronische geestesziekte aanroepen werd. De bedevaarders ondergingen een duiveluitdrijving en moesten negen dagen na elkaar (een noveen) in de buurt van de relieken blijven, vastgeketend aan een van de ijzeren ringen in de kerk, en liefst ook dagelijks een zuiverend bad nemen. Al in de vijftiende eeuw leidde dit ceremonieel tot registratie. De bedevaarders kregen een ‘badbrief’ (*litterae balneares*) mee naar huis als attest voor hun behandeling en hun naam werd in een register opgetekend. Zoals zo vaak zijn de eerste registers verloren gegaan, het oudst bewaarde exemplaar dateert uit 1670. “Hij staat op den boek te Ronse” was in de volksmond een bekende en veelzeggende uitdrukking.

De context voor deze optekening is bijzonder, maar niet uitzonderlijk. Om te beginnen zijn de meeste vormen van persoonsregistratie in de vroegmoderne tijd kerkelijk of stedelijk van oorsprong. Als een van de meest verstedelijkte regio’s in het vroegmoderne Europa bieden de (Zuidelijke) Nederlanden hiervan indrukwekkende voorbeelden. Reeds in de middeleeuwen lieten stadsbesturen in poortersboeken de namen van de (nieuwe) poorters optekenen, die op die manier de bescherming van de stedelijke privileges genoten. Het oudste poortersboek in Vlaanderen is dat van Oudenaarde dat inschrijvingen bevat die teruggaan tot 1276. Ook andere Vlaamse steden zoals Geraardsbergen (1396) en Kortrijk (1398) bieden vroege voorbeelden van deze registratie. Voor een aantal (grote) steden zijn de oudste exemplaren verloren gegaan. Vele van deze poortersboeken zijn uitgegeven; voor de periode tussen de zestiende en de achttiende eeuw vormen het mooie aaneengesloten reeksen (Blockmans, 1943).

Nogal wat types persoonsregistratie zijn als inschrijvingsregisters of ledenregisters te omschrijven. Courante voorbeelden hiervan zijn ambachtsrollen en broederschapsregisters waarin respectievelijk de leden van ambachten en van godvruchtige genootschappen werden opgetekend. Andere genres, zoals stedelijke registers van reizigers en vreemdelingen waren dan weer bedoeld als een instrument van sociale controle en repressie (Groebner, 2007).

Kerkelijke archiefvormers hebben, naast parochieregisters, necrologia (dodenboeken) en obituaria (jaargetijdenboeken) talloze vormen van persoonsregistratie in het leven geroepen. Kloosterorden hielden professieboeken bij, waarin afgelegde geloften werden opgetekend, al dan niet door de kloosterlingen zelf. Bisschoppelijke administraties registreerden priesterwijdingen in wijdingsregisters. Het aantal priesters en religieuzen is – gelet op het hoge aandeel blijvend ongehuwden in de vroegmoderne tijd – een relevant demografisch gegeven, maar bij mijn weten beschikken

we niet over een algemeen beeld van de evolutie van de priesterwijdingen (Vanden Broecke, 1994).

De afzonderlijke registratie van ziekten en doodsoorzaken werd in België pas in de negentiende eeuw ingevoerd (Velle, 1985), maar (kerkelijke) aanzetten daartoe zijn veel ouder. De verwoestende pestepidemies uit de zestiende en de zeventiende eeuw zijn in de parochieregisters dag na dag te volgen. Claude Bruneel heeft dit in zijn standaardwerk over de mortaliteit in vroegmodern Brabant (Bruneel, 1977) op een beklemmende wijze weergegeven. Vooral voor de middeleeuwen is er nogal wat onderzoek gebeurd naar de impact van lepra, maar voor de vroegmoderne tijd ontbreken elementaire cijferreeksen. De hoofdleprozerieën zoals Terbank bij Leuven of Gent, Brugge en Ieper voor Vlaanderen, onderzochten wie er met melaatsheid was besmet en gaven hun een zogenaamde 'vuylbrief' mee die gold als attest van hun bijzonder statuut. Hun gegevens werden ook genoteerd in schouwings- of visitatieregisters, waarvan de oudste teruggaan tot de late vijftiende eeuw. Ondanks de interpretatieproblemen ten gevolge van onduidelijke registratie vormen deze bronnen een goede basis voor een demografische benadering van de leprozen in de vroegmoderne tijd (Maréchal, 1976).

Bij de centrale en regionale overheidsinstellingen is persoonsregistratie eerder beperkt. De provinciale justitieraden hielden admissieregisters bij, waarin genoteerd werd welke advocaten, procureurs, notarissen en landmeters na een examen werden toegelaten (Nauwelaers, 1947). In de late achttiende eeuw duiken de eerste gevangenisrollen op, waarin opsluiting en ontslag van gedetineerden systematisch werden opgetekend. In de negentiende eeuw zullen dat belangrijke ruggengraatrekken worden in de archieven van gevangenis en bedelaarskolonies.

Het klassieke narratief dat vroegmoderne staatsvorming leidde tot verregaande controle van individuen door registratie in het kader van fiscaliteit, militie, enz. moet gerelativeerd worden. Van conscriptie is in onze gewesten pas sprake vanaf 1798 en belastingplichtigen werden niet rechtstreeks door de centrale overheid opgetekend. Steden en kerken daarentegen registreerden wel in toenemende mate de namen van personen, niet alleen met het oog op controle, maar ook in het kader van de bescherming van hun rechtszekerheid. Stedelingen in de laatmiddeleeuwse steden ontleenden hun burgerrechten aan hun inschrijving in poortersboeken. Ambachtslieden werden geregistreerd in ambachtsregisters en konden in geval van discussie op die manier hun status van meester of gezel aantonen.

En ook registratie in het befaamde zottenboek in Ronse had belangrijke juridische consequenties. Daar waar zelfmoordenaars normaliter geen kerkelijke begrafenis kregen, werd een uitzondering gemaakt wanneer bewe-

zen kon worden dat de betrokkene in Ronse op bedevaart was geweest. Misschien nog belangrijker was dat de eigendommen van iemand die zich het leven benam, niet geconfisqueerd werden wanneer de erfgenamen konden aantonen dat hij of zij in Ronse behandeld was geworden.

3. De Leuvense universiteitsmatrikels als casus

Matrikels, waarin universiteiten vanaf de middeleeuwen in heel Europa namen van studenten en professoren optekenden, vormen een belangrijk voorbeeld van persoonsregistratie (De Ridder-Symoens, 1996; Paquet, 1992). Voor de universiteit van Leuven – een kerkelijke instelling, voor alle duidelijkheid – is er voor de periode 1453-1794 een mooie, nagenoeg volledige reeks registers bewaard gebleven. In totaal gaat het over meer dan 140.000 studenten en andere suppoosten van wie de namen, de geografische afkomst en de datum van inschrijving werden opgetekend.

Ook hier leidt registratie tot de verwerving van een bijzonder statuut: studenten genoten immers alle privileges van de universitaire gemeenschap wanneer ze in de matrikels waren ingeschreven. En die waren niet onbelangrijk: op die manier ontsnapten ze aan de – meestal veel strengere – stedelijke rechtspraak. De universiteit had eigen rechtbanken, een afzonderlijke ordedienst en zelfs een gevangenis.

Studenten vertonen ook al in de middeleeuwen een verrassend grote mobiliteit, die niet alleen een licht werpt op intellectuele netwerken, maar die ook in demografisch opzicht interessant is. Een project als *Repertorium Germanicum Academicum*, dat op basis van de matrikels van diverse universiteiten de afgestudeerde universiteitsstudenten in het Heilige Roomse Rijk tussen 1250 en 1550 in kaart brengt, is een mooi voorbeeld van een zinvolle valorisatie, die bovendien interessante interdisciplinaire perspectieven biedt (<https://rag-online.org/>).

Ook de Leuvense universiteitsmatrikels, die door de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis werden uitgegeven (Reusens et al., 1903-1980) en die sinds kort ook on line bevroegbaar zijn (<https://search.arch.be/>), lenen zich tot diverse vormen van demografisch onderzoek. Op de keper beschouwd zorgt een vroegmoderne universiteit immers voor een grote, zij het tijdelijke, migratie van duizenden jonge mannen, die enkele jaren van hun leven doorbrengen in een stad die – net door hun aanwezigheid – een soort bastion van geprivilegieerde ongehuwde heren vormt. De meeste professoren waren geestelijken en meisjes waren uiteraard nog niet toege-

laten als student. De enige vrouwen die in de matrikels voorkomen, zijn de meiden van de rector en de weduwen van een aantal suppoosten, die op die manier toch nog van de privileges van de universiteit konden genieten.

Om te beginnen vormen de matrikels een vrij betrouwbare basis voor de reconstructie van de globale studentenaantallen in Leuven. De algemene evolutie is bekend: op het einde van de vijftiende eeuw al meer dan 500 inschrijvingen per jaar, ca. 1520 meer dan 750, een drastische terugval tijdens de opstandsjaren, en een voorzichtig herstel tot 400 à 500 immatriculaties per jaar in de zeventiende en de achttiende eeuw. Interessant is dat er na de basisregistratie van de instroom na verloop van tijd ook een registratie komt van de uitstroom (in de *acta* van de faculteiten en in de rekeningen van de pedellen), wat toelaat om voor een aantal faculteiten het aantal afgestudeerden in beeld te brengen (Bruneel & Moreau de Gerbehaye, 2004; Lamberts & Roegiers, 1990).

Ook het geografische bereik van de recrutering is een interessant gegeven. De grote lijnen zijn bekend. In de late vijftiende en de vroege zestiende eeuw heeft Leuven een internationale reputatie, wat zich vertaalt in grote aantallen buitenlandse studenten. Later krimpt dat geografische bereik; de universiteit wordt ten tijde van de katholieke hervorming wel een *pied à terre* voor katholieke Ieren, Engelsen, Schotten en Noord-Nederlanders. De gegevens uit de matrikels laten toe om de evolutie van de – nationale en internationale – recrutering van de universiteit gedetailleerd in beeld te brengen.

Een laatste mogelijke onderzoekspiste raakt aan het onderzoek dat Koen Matthijs gedaan heeft naar de afstand tussen de woonplaatsen van bruid en bruidegom. Zelf heb ik dat altijd een bijzonder fascinerend gegeven gevonden, dat achterliggende fenomenen als mobiliteit, migratie en sociale promotie bloot legt. In het *ancien régime* trouwden de meeste mensen bij wijze van spreken onder de kerktoren. Studenten verstoorde dat algemene patroon in die zin dat een aantal onder hen hun partner vonden in de stad waar ze studeerden. In de vroegmoderne Nederlanden was dit fenomeen bekend als 'een Leuvens huwelijk' (Cats gebruikte de term al) en het had niet bepaald een goede reputatie. Naar verluidt ging het vaak om huwelijken met een groot standsverschil: de studenten waren doorgaans van betere komaf dan de dochters van hun kotmadammen waarmee ze trouwden. Misschien is het een idee om eens een onderzoekje te wijden aan dat afwijkend huwelijkspatroon!

4. Perspectieven

In de standenmaatschappij van het ancien régime werden de namen van individuele mensen vaak opgetekend met het oog op het verwerven van een bepaald statuut. Opmerkelijk is dat dit meestal gebeurde door kerkelijke instellingen en steden, niet door de centrale overheid. Op de parochieregisters na betreffen de meeste vroegmoderne vormen van persoonsregistratie relatief beperkte groepen. Dat neemt niet weg dat er zinvol demografisch onderzoek kan gebeuren naar specifieke categorieën. Vooral tijdelijke migraties, de omvang/spreiding van bepaalde beroepsgroepen en de impact van ziekten kunnen dankzij vroegmoderne persoonsregistratie in kaart worden gebracht.

Wat traditioneel als de pre-statistische periode getypeerd wordt, zou beter als het tijdperk van de registratie beschreven worden. Die loopt overigens door in de negentiende eeuw wanneer de (centrale) overheid zich op heel wat terreinen de bestaande registratie toe-eigent en uitbreidt. Uiteindelijk vormen statistieken vaak ook maar het topje van een ijsberg die door registers wordt gevormd. Een belangrijke bron als de *Mouvement de la population* (Preneel, 2010) steunt op basisgegevens die afkomstig zijn uit registers van de burgerlijke stand, bevolkingsregisters, doodsoorzakenregisters, enz. Registratie is met andere woorden een cruciaal en te weinig bestudeerd gegeven, niet alleen in de geschiedenis van archiefvorming, maar ook in demografisch onderzoek. Ik heb voor de vuist weg maar enkele voorbeelden gegeven die me uit mijn eigen archiefwerk bekend zijn, maar ik ben ervan overtuigd dat de systematische studie van vroegmoderne persoonsregistratie nieuwe, onvermoede sporen voor demografisch onderzoek kan bloot leggen.

Referenties

- About, I., Brown J., & Lonergan, J. (Eds.) (2013). *Identification and registration practices in transnational perspective, people, places and practices*. New York: Palgrave Macmillan.
- Blockmans, F. (1943). De poortersboeken der groote steden tussen Aa en Scheldebekken. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 22, 204–219.
- Breckenridge, K., & Szreter, S. (Eds.) (2012). *Registration and recognition. Documenting the person in world history*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruneel, C. (1977). *La mortalité dans les campagnes: Le duché de Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Leuven: Nauwelaerts.

- Bruneel, C., & de Moreau de Gerbehaye, C. (2004). *Les gradués de la Faculté de médecine de l'ancienne Université de Louvain (XVIe-XVIIIe siècles)*. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis.
- De Moor, T. (2016). Dare to dig! More history is needed to take historical demography a few steps further.... In K. Matthijs, S. Hin, J. Kok & H. Matsuo (Eds.), *The future of historical demography: Upside down and inside out* (pp. 16–18). Leuven: ACCO.
- De Ridder-Symoens, H. (Ed.) (1996). *A history of the university in Europe. Volume II: Universities in early modern Europe (1500–1800)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedrich, M. (2013). *Die Geburt des Archivs: Eine Wissensgeschichte*. München: Oldenbourg.
- Gadeyne, G. (2008). Het “Sint-Hermesboek” of “Zottenboek” van Ronse. *Annalen van de Geschied- en oudheidkundige Kring van Ronse*, 57, 9–38.
- Groebner, V. (2007). *Who are you? Identification, deception, and surveillance in early modern Europe*. New York: Zone Books.
- Head, R. (2019). *Making archives in early modern Europe: Proof, information, and political record-keeping, 1400–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ketelaar, E. (2020). *Archiving people, a social history of Dutch archives*. Den Haag: Stichting Archiefpublicaties.
- Lamberts, E., & Roegiers, J. (1990). *Leuven University, 1425–1985*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Maréchal, G. (1976). De leprozen in de kwartieren Brugge en het Brugse Vrije. Nieuwe cijfers. *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgesciedenis*, 14, 27–65.
- Nauwelaers, J. (1947). *Histoire des avocats au souverain Conseil de Brabant*. Brussel: Bruylant.
- Paquet, J. (1992). *Les Matricules universitaires (Typologie des sources du moyen âge occidental, 65)*. Turnhout: Brepols.
- Preneel, M. (2010). Over levendgeboren onwettige meerlingen in Wortel, Luikse emigratie naar Argentinië en epidemische meningitis in Zedelgem: de Mouvement de la Population et de l'État Civil: een nauwelijks ontgonnen bron voor historische demografische statistiek in België. In T. Eggerickx & J.-P. Anderson (Eds.), *Histoire de la population de la Belgique et de ses territoires* (pp. 73–81). Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.
- Put, E. (1999). *Inventaris van het Archief van de Raad van Brabant. Deel II: Archief van de secretariaten*. Brussel: Algemeen Rijksarchief.
- Reusens, E., Wils, J., & Schillings, A. (1903-1980). *Matricule de l'Université de Louvain*. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis.
- Vanden Broecke, S. (1994). Seculiere geestelijken in het 17de-eeuwse bisdom Gent: Een prosopografie. *Trajecta*, 3, 193–208.
- Velle, K. (1985). Statistiek en sociale politiek: De medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 16, 213–242.

Durkheim, Bertillon and Koen Matthijs

*Notes on the history of divorce
in the 19th century*¹

Michel Oris

“Tous les hommes recherchent d'être heureux,
jusqu'à ceux qui vont se pendre”²
Blaise Pascal in *Pensées* (1670)

This famous statement by Blaise Pascal expresses a contradiction that is only apparent, because for the French philosopher, suicide allows one to escape suffering and seek peace in death. For an unhappy marriage, divorce could be a less dramatic alternative. In this sense, these two ruptures, suicide and divorce, share much in common.

In the 18th century, a new generation of philosophers promoted the right for individuals to search for happiness in their lives, without waiting for a hypothetical paradise, and the concept spread throughout political and daily lives, eventually serving as one of the causes of the French Revolution. In the sociological vocabulary of today, French revolutionaries wanted to break the traditional, strong ties of the patriarchal family and promote weaker, less stable ties based on contracts and bargaining among the individuals (Corno, 2009). The law of 20 September 1792 reflected this view. Authorizing the formal separation of couples this law revealed a large demand: a sudden rise in divorce was observed in many places, demonstrating that many individuals had waited for some time for the chance to formalize their separation (Phillips, 1988). It was, however, such an abrupt and major change from the previous social and family orders that, unsurprisingly, a conservative backlash rapidly arose. The Civil Code of 1804 reestablished

1 I am grateful to Paul Puschmann for his careful reading and useful comments. Remaining mistakes are of course mine.

2 “Everybody is looking for happiness, even those who are going to hang themselves”.

the father's power over his children's marriage choices and restricted access to divorce by limiting the number of accepted causes, resulting in an immediate decrease in the frequency of divorce. The civil code was maintained in Belgium, the Netherlands, the canton of Geneva and many other areas that were once parts of the Napoleonic Empire, while in France in 1816, just after the restoration of the monarchy, divorce was completely forbidden. It was only 68 years later that the Naquet law reinstated the right to end a marriage in France. This new legislation was also the source of a debate between two prominent figures, Bertillon and Durkheim. Their dispute about divorce and suicide is still seen as a landmark in the history of sociology (Ronsin, 1995). In the last decades, a Belgian sociologist from the University of Leuven named Koen Matthijs has revisited this debate.

In several publications, Jacques Bertillon supported the Naquet law through a comparative analysis of divorce. In an 1884 article that is especially eloquent, he made an explicit link between divorce and suicide. Essentially, he wanted to demonstrate that in both cases, laws, and especially punitive laws, were inefficient to counteract the impact of living environment (towns opposed to countryside) and culture. Incidentally, he observed the association of suicide and divorce across Europe, emphasizing the higher prevalence of both behaviors in Protestant cantons compared to the Catholic regions in Switzerland. This association is, however, questionable from a demographic perspective since only those who are married can divorce while suicide concerns people of all matrimonial statuses (Bertillon, 1884).

Differential risks by gender and matrimonial status were a crucial point for Durkheim. In a famous sociological study of suicide published in 1897, he "argued that the macrosocial insecurity and normlessness that prevailed at that time led to an increase in chronic anomie and subsequently to a rise in the number of divorces (and ultimately in the number of suicides)" (Matthijs et al. 2008, p. 240). Durkheim (1897, p. 197) suggested the cause was the transition from a family-based society, based on a logic of continuity and reproduction within family lines, to a conjugal society, where – for him – aspirations for love and marriage were too often exaggerated and, consequently, disappointing. Using the limited statistics available, he saw suicide among the young newly married as illustrating that disillusionment (Borlandi, 2004, p. 31). Durkheim also suggested that even maternity (a proxy for family society) was unable to protect women from the negative impact of marriage in a conjugal society, as was reflected in a rise in suicide rates associated with increased duration of union. "Par elle-même, la société conjugale nuit à la femme [conjugal society by itself harms women]" (Durkheim, 1897, p. 196; Borlandi, 2004, p. 32-34). At this stage, the link between suicide and divorce becomes subtler and depends on gen-

der and matrimonial status. In the regions like the Protestant ones, where suicide was highly prevalent, Durkheim considers that it was explained by married men's propensity to kill themselves, while married women had the lowest probability of suicide (Durkheim, 1897, p. 302). Durkheim thought that this result was explained by the right to divorce in the Protestant countries, offering another chance to escape the disappointment and pain of marriage than suicide, thus lowering self-given death but only for the brides and not for the husbands (Zaidman, 2007).

Koen Matthijs highlighted the question of divorce in several important publications. His research is based on a long-term investment into creating large databases to support empirical analyses, which are the cornerstones of historical demography. Koen insisted that major changes were observed during the 19th century, when an original system of late unions and high levels of final celibacy, which marked the history of West European populations since at least the 16th century, was drastically transformed. The decreases of singlehood and in the age at first wedding were rapid from the 1850s onward; age homogamy rose, as did the presence of kin (mainly brothers) as witnesses (Matthijs et al., 2008, p. 241), demonstrating the rise of a peers culture. A more "pronounced emotionalization and romanticization of (marital) relations" explained the growing "appetite" for marriage (Matthijs et al., 2008, p. 255; Matthijs, 2002). Koen Matthijs saw the roots of romanticism, of the valorization of love and higher hopes to find happiness in marriage in the transition from a family to a family wage economy, the distinction between public and private spheres and the associated gender roles. Marriage, maternity and domestic life were promoted as the core domains for women's self-realization, resulting in a valorized relegation of women as home icons (Matthijs, 2002). In the late 19th century Durkheim, observed this gendered division of work, which he saw as "natural," biologically funded and consequently legitimate. Although he assumed a highly misogynous position, he was also realistically aware that such a live could not fulfill all women's expectations. For a minority of them, marriage was like a prison. Marital life, "en bornant l'horizon, [...] ferme les issues et interdit toutes les espérances même légitimes" ["by limiting the horizon, [...] closes the exits and prohibits all hopes, even legitimate ones"] (Durkheim, 1897, p. 302, 306).

To a large extent, Koen Matthijs agreed with Durkheim when he interpreted the rise of marriages and divorces as the paradoxical result of the same cause: a search for happiness. That romantic aspirations, followed by the disillusionment of a confined marital daily live, were sources of divorces is confirmed by the high rates of formal separations observed by Koen among the women who married young in 19th-century Flanders (Matthijs

et al., 2008, p. 251). Similar observations, for both men and women, were found in the Netherlands and in Switzerland (Oris, 2020; van Poppel, 1997). That those who broke the old Malthusian system of late marriage and were the most enthusiastic about a union of love comprised a higher proportion of those disappointed by marital life is coherent. Yet, this does not mean that they were “normless,” as Durkheim said, but that they adhered to the new social norms of romanticism and self-realization. And women were pioneers of this transition (Matthijs, 2002).

Although Koen and many other researchers identified the mid-19th century as a turning point, an original study on the “Calvinist Rome,” Geneva, had detailed such changes in norms one century earlier, far before the decrease of late marriage. In a fascinating study of criminal records, American historian Jeffrey Watt observed a simultaneous rise of suicides and divorces from 1750 onward. He saw those dramatic moments as revealing the growth of romantic love and companionate marriage, especially within the middle class (merchants and artisans), while parents from the elites still severely controlled their children’s choices (Watt, 1996). This pioneering role of a place like Geneva, better known for the austerity of its manners than for passionate expressions of sentiments, may be surprising but is coherent with the presence of divorces in all the Protestant traditions. Indeed, Durkheim saw the possibility of divorce as already being enough to undermine the family society (Borlandi, 2004, p. 34). For Calvinists, Lutherans and Presbyterians, marriage was not a sacrament but a contract, and the Christian family necessarily had to be ordered. Divorce was consequently a serious decision, a non-normative event strictly regulated by the (religious) law, but it was sometimes recognized as needed to restore the order of a family that had to be united by the love of God. In this vision, divorces implied the identification of a fault and of a culprit, the breaker who had to be condemned. This was clear for situations of adultery and “malicious desertion” (Mottu-Weber, 1997).

The French law of 1792 was revolutionary, changing the meanings of both marriage and divorce by introducing mutual consent and incompatibility. This is not by chance that accepting or rejecting such causes was a core issue in the debates across Europe about divorce all throughout the 19th and most of the 20th centuries (Oris, 2020). In conservative contexts, dis-united couples agreed to circumvent the law. In 1883, the Dutch high court condemned a practice that seemed to be widespread: one spouse would accuse the other one of adultery, which the other spouse acknowledged or simply did not refute, and the uncontested allegation would be enough to obtain a divorce (van Poppel & de Beer, 1993, p. 429-430). In France, after the 1884 law was passed that maintained a fault by one of the partners as a

condition, those who wanted to divorce did not necessarily submit the real cause but one they thought the court could accept (Ronsin, 1995, p. 294). In Switzerland, the law of 1874 included a list of faults (repeated violence, adultery, condemnation of one of the spouses or desertion) but added that if none of those causes existed but the conjugal tie was deeply affected, the tribunal *could* pronounce the divorce. This *could* was a compromise: when this law entered into force in 1876, the liberal (mainly Protestant) cantons used this half-open window to accept mutual-agreement divorces, while other cantonal jurisdictions refused (Oris, 2020).

As late as 1906, Durkheim himself still advocated against mutual-consent divorces to protect a family order—not the old spiritual Protestant order but the bourgeois family model of this time, characterized by a gendered distribution of power and roles. He, in fairness, acknowledged his embarrassment since he saw such functioning as benefitting husbands while increasing suicides among married women (Durkheim, 1906; Durkheim, 1897, p. 442; Zaidman, 2007). It seems the focus on the (im)possibility of a divorce without fault, without condemnation, had hidden conjugal conflicts, which Jacques Bertillon brutally recalled when he wrote, “Dans la plupart des divorces, on peut dire qu’il y a un bourreau et une victime” [“In most divorces, it can be said that there is a persecutor and a victim”] (Bertillon, 1884, p. 36). Both converged in their assessment of women’s conditions but diverged in their conclusions, with Durkheim condemning divorce on the basis of a moral philosophy but Bertillon adopting a utilitarian perspective and supporting legislation easing divorce to reflect new social realities (Serverin, 2011).

From those sometimes-confused debates emerges the importance of considering the diversity of couple and family situations within regional and national contexts of changes in social norms, family life and individual aspirations. At the state level, legislation limited the opportunities for divorce. Until progressivist reforms succeeded, divorce was economically and emotionally highly costly. Through their exploration of 1865–1914 Bruges court records, Matthijs and Meulders (1997) offered a clear demonstration of the difficulties faced by those who wanted to break their marital chains. What individuals could do obviously depended on their gender and their socioeconomic position. This is this individual agency-within-structures approach that Koen Matthijs and his colleagues developed in several publications that highlighted the micro-macro interactions in the 19th and 20th centuries, through the study of divorce’s determinants.

The abovementioned costs suggested that elites were the pioneers of the divorce revolution. Analyses of empirical data in Flanders and the Netherlands showed unexpectedly different behaviors between the cultural elites,

who were indeed precociously open to divorce, and the economic elites, who were highly resistant (Kalmijn et al., 2011). This reluctance reflects a social culture based on a strong normativity. The 19th-century bourgeoisie was deeply imbued with the ideals of order, control, self-representation and, ultimately, respectability (Oris, 2020)—ideals that were central to Durkheim's moral philosophy.

The question of women's autonomy associated with professional activities outside the home was also raised (Matthijs et al., 2008, 249), but the resulting hypotheses were difficult to test because of the massive under-registration of married women's activities, an under-registration illustrating the respectability norms. In 19th-century Geneva, women from the middle class who owned their own sources of income (especially the merchants, in the clothing and other domains) were over-represented among the divorced. And this was even more the case if the analyzed sample is limited to the divorces that were requested by the brides (45 percent of the divorces). Those women could assume the costs of the legal procedure and face the consequences of a formal break without dramatically endangering their living conditions, thanks to their economic autonomy. They were also used to managing their business and were probably more inclined to conflict with a male authority restricting their empowerment. This could also be the continuation of the middle-classes' (merchants, artisans) pioneering role in the rise of companionate marriages, as Jeffrey Watt (1996) observed in 18th-century Geneva.

While contemporary family sociology consistently observes a higher frequency of divorce in the lower classes, it was the opposite in the late 19th- to early 20th-century Flanders and Netherlands, as studied by Kalmijn, Vanassche and Matthijs (2011). The illiterate did not have the administrative literacy needed to manage a divorce procedure and maybe were not even aware of its existence (Vallgarda, 2017). The financial costs were also prohibitive. However, this does not mean that members of the popular classes had no agency. Their break with the norms needed to be more radical, taking the form of a desertion or a disappearance. This behavior appears in the divorce acts when the cause recognized by the court was domicile abandonment, usually by the husband. Even when the cause was not mentioned, when one spouse was absent with the place of residence unknown, the signification was the same. Matthijs Kalmijn and his colleagues (2011, p. 162) note that desertion was often called "the poor man's divorce." Deserters, mainly males, were observed in the 19th-century United States, England, and Scotland. But in Geneva, women from the urban working class (tailors, ironers, linen maids, music box polishers, etc.) acted the same (Oris, 2020). Whatever the gender, those people escaped from

conjugal conflicts simply by leaving. Going unnoticed, they benefited from the city's anonymity where the control of inhabitants was not too strict. Although facilitated by the massive migratory flows in which they were drowned, they perpetuated a behavior that Olwen Hufton (1974) spotted in France and Jeffrey Watt (1996) had seen in Geneva even during the 18th century.

The study of social change unifies history and sociology. Koen Matthijs, as a sociologist, demographer and historian, had always studied social change, especially at the micro-level, in a dynamic life course perspective, to give sense to women's and men's lives, reveal their diversity and do justice to their interactions and complexity. Among many other topics, Koen logically scrutinized a specific life course transition, a non-normative event that reveals all of those facets: divorce. Breaking up a couple was – and maybe still is – breaking rules and norms about marriage, family, gender and, ultimately, the social order. This short contribution offers an imagined implication of Koen's viewpoint in the debates between Durkheim and Bertillon on the relationships between divorce and suicide, differentiated by gender and matrimonial status. This exercise has revealed what the two old prestigious thinkers neglected and what Koen Matthijs has demonstrated: by conducting history (and sociology) from the bottom, he simultaneously highlighted the agency of the individual actors and the power of the social, economic and legal structures.

References

- Bertillon, J. (1884). Le divorce et la séparation de corps dans les différents pays de l'Europe. *Journal de la société statistique de Paris*, 25, 28–42.
- Borlandi, M. (2004). État civil et suicide des Bertillon à Durkheim. *Revue européenne des sciences sociales*, 42(129), 23–37.
- Corno, P. (2009). La loi révolutionnaire du divorce et ses représentations théâtrales: Du droit à la morale, une pensée de l'appartenance familiale. *Dix-huitième siècle*, 41(1), 60–77.
- Durkheim, E. (1897). *Le suicide. Etude de sociologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1906). Le divorce par consentement mutuel. *Revue bleue*, 44(5), 549–554.
- Hufton, O. (1974). *The poor of eighteenth-century France, 1750–1789*. Oxford, UK: Clarendon Press.
- Kalmijn, M. Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011). Divorce and social class during the early stages of the divorce revolution. Evidence from Flanders and the Netherlands. *Journal of Family History*, 36(2), 159–172.

- Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History*, 27(2), 101–127.
- Matthijs, K., Baerts, A., & Van de Putte, B. (2008). Determinants of divorce in nineteenth-century Flanders. *Journal of Family History*, 33(3), 239–261.
- Matthijs, K., & Meulders, C. (1997). On ne se jouera pas du divorce! Echtscheiding in de negentiende eeuw in het licht van de echtscheidingspraktijk te Brugge, 1865–1914. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26 (3–4), 64–103.
- Mottu-Weber, L. (1997). Des ordonnances ecclésiastiques au Code civil (1804). Jalons pour une étude du divorce à Genève de la Réformation à la Restauration. In C. Simon (Ed.), *Dossier Helvétique, II, Structures sociales et économiques. Histoire des femmes* (pp. 167–185), Bâle/Francfort-sur-le-Main.
- Oris, M. (2020). Divorcer à Genève au 19e siècle. Analyse sociodémographique d'une rupture contractuelle. *Annales de Démographie Historique*, (2), 61–82.
- Phillips, R. (1988). *Putting asunder: A history of divorce in Western society*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ronsin, F. (1995). Une aventure de jeunesse de la sociologie: Les relations entre divorce et suicide, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 42(2), 292–312.
- Serverin, E. (2011). Légiférer à l'ombre des statistiques: Des usages des chiffres à partir et au-delà du rétablissement du divorce au 19e siècle. *Journal électronique d'Histoire des Probabilités et de la Statistique*, 7(1).
- Vallgarda, K. (2017). Divorce, bureaucracy, and emotional frontiers: Marital dissolution in late-nineteenth-century Copenhagen. *Journal of Family History*, 4 (1), 81–95.
- van Poppel, F., & de Beer, J. (1993). Measuring the effect of changing legislation on the frequency of divorce: The Netherlands, 1830–1990. *Demography*, 30(3), 425–441.
- Watt, J. (1996). The family, love, and suicide in early modern Geneva. *Journal of Family History*, 21(1), 63–86.
- Zaidman, C. (2007). Derrière *Le Suicide*, le divorce. *Les cahiers du CEDREF*, 15, 217–227.

De mateloze interesse in de negentiende eeuw

Maarten H. D. Larmuseau

Twee jaar geleden werd het boek ‘De mateloze negentiende eeuw’ van Koen Matthijs (2001) de *talk of the lab*. Hoewel de publicatie al dateerde van 2001, werden de vermelde theorieën en hypotheses druk besproken en werden uitgebreide statistische analyses op de aangeleverde gegevens losgelaten. Het was wel bijzonder dat dit boek van Koen plotseling zo een page-turner werd in het *Laboratory of Socio-Ecology and Social Evolution*. Voornamelijk omdat de meeste onderzoekers in dit lab waarmee ik deels geaffilieerd ben, zich normaal enkel focussen op mieren, bijen en andere sociale dieren. Het begrippenkader en de inzichten uit de historische demografie waren bijgevolg voor velen volledig nieuw. Nochtans waren de negentiende-eeuwse veranderingen op het vlak van de huwelijksstrategie, de seksualiteit en het voorkomen van onwettige kinderen heel relevant geworden. Het bood een context en interpretatie aan nieuwe laboresultaten die we over de historische ‘koekoeksgraad’ in Vlaanderen en Nederland hadden gerealiseerd.

Ons onderzoek naar die zogenaamde ‘koekoeksgraad’ gaat terug tot een klein decennium geleden. Dit neologisme hadden we toen zelf gecreëerd om er een speciale frequentie in een populatie mee aan te duiden: de mate waarin het voorkomt dat kinderen onverwacht een andere biologische vader blijken te hebben dan de juridische vader. Het aantal van dergelijke kinderen dat met een ietwat pejoratieve term ‘koekoekskinderen’ en in de volksmond ‘kinderen van de melkboer of postbode’ worden genoemd, is altijd al voer geweest voor stevige discussies onder biologen, antropologen en sociologen. Dit interdisciplinaire onderwerp is dan ook gelinkt aan de universele onzekerheid die een vader heeft over de biologische band met zijn kind. Met *Mater certa, pater semper incertus* hadden de Romeinen trouwens hiervoor al hun eigen versie van de meer hedendaagse uitdrukking *Mommy’s baby, daddy’s maybe*.

Tegenwoordig kan bij twijfel via DNA een sluitende vaderschapstest uitgevoerd worden. Via een beetje speeksel, wangslijmvlies of bloed afkomstig van vader en kind is het mogelijk om te achterhalen of er al dan niet een biologische band tussen beiden is. Deze nieuwe moleculaire mogelijkheden betekenden een ware revolutie, maar zoals verwacht heeft genetica de zoektocht naar het vaderschap niet opgelost. Vaderschap is immers niet alleen een biologisch fenomeen, maar eveneens een sociaal, cultureel en politiek gegeven (Milanech 2019).

Toen de eerste resultaten van dergelijke genetische paterniteitstesten in de jaren 1990 bekend gemaakt werden, beweerden vele wetenschappers en journalisten ronduit dat de algemene koekoeksgraad in de huidige Westerse bevolking 10% betrof. Sommigen spraken zowaar zelfs over 30%, wat zou betekenen dat meer dan één op vier kinderen onbewust een andere biologische vader zou hebben. Dat er in de Westerse samenleving dergelijke hoge cijfers voorkwamen, bleek achteraf om een broodje-aapverhaal te gaan. Deze frequenties waren immers gebaseerd op de eerste resultaten afkomstig van geteste mannen die meestal al serieuze twijfels hadden over hun biologische ouderschap (Gilding 2005). Resultaten van paterniteitslaboratoria geven helemaal geen representatief beeld voor de volledige samenleving. Meer representatieve studies via bijproducten van klinische studies geven aan dat de werkelijke koekoeksgraad in het Westen heel wat lager ligt, namelijk gemiddeld één procent. Toch blijven er tot op vandaag veel hogere cijfers hardnekkig rondcirculeren in mediaberichten, populaire wetenschapsliteratuur en zelfs hoorcolleges. Zoals zo vaak wint de mythe het van de werkelijkheid.

De gemeten koekoeksgraden uit klinische hoek geven enkel een beeld over de huidige populatie. Kan een historisch-demograaf er daarom wel van uitgaan dat slechts eenzelfde klein percentage van de vaders in zijn of haar onderzoeksdatabank onverwacht geen biologische band met hun kinderen hadden? En kan een gepassioneerde genealoog dan wel zo zeker zijn dat de meeste individuen vermeld in de stamboom ook zijn of haar biologische voorouders zijn? Misschien was de frequentie aan koekoekskinderen de voorbije eeuwen wel (sterk) verschillend in vergelijking met vandaag door een gebrek aan de moderne anticonceptie of een hogere religiositeit in de maatschappij. Of heerste er vroeger toch een andere opvatting over biologisch ouderschap en werd hierop niet zoveel nadruk gelegd dan tegenwoordig het geval is.

Om die vragen te beantwoorden en de historische koekoeksgraad effectief te meten, stelden we een nieuwe toepassing binnen de genetische genealogie voor. DNA is een levend archiefdocument dat in combinatie met klassiek genealogisch onderzoek kan bepalen of er in het verleden

zich al dan niet een breuk tussen de juridische en biologische stamboom heeft voorgedaan. Omwille van het stochastisch overervingspatroon van de algemene genomische variatie, verlegden we voor deze toepassing onze focus op variatie op het Y-chromosoom. Dat is het mannelijk geslachtschromosoom dat enkel van vader op zoon wordt overgedragen en hierdoor gelinkt is aan de paternale stamreeks. Om biologische vaderschap in het verleden te testen, steunt deze uitgewerkte methode op het feit dat het Y-chromosoom enkel in directe paternale lijn wordt doorgegeven en dat personen met een gekende gemeenschappelijke voorvader ook eenzelfde familie-specifieke Y-chromosomale variant moeten vertonen. Als de juridische stamboom op basis van archiefdocumenten inderdaad overeenkomt met de biologische afstamming, dan zullen de DNA-donoren eenzelfde familie-specifieke Y-chromosomale variant hebben. Indien dit niet zo is, moet men concluderen dat ergens in de loop van de stamreeks minstens één koekoekskind de biologische band tussen de twee familiale lijnen heeft verbroken, ondanks het feit dat daarvoor nochtans geen genealogische aanwijzingen waren. De redenen voor een dergelijke breuk in de biologische band en het voorkomen van een 'koekoekskind' in een stamreeks kunnen divers zijn, gaande van overspel, verkrachting tot anonieme adoptie. Door tientallen tot honderden representatieve koppels van genealogische verwanten – mannen met een gekende verre gemeenschappelijke voorvader in directe vaderlijke lijn – genetisch te analyseren, werd het voor ons mogelijk om vaderschapsanalyses in het verleden uit te voeren en de historische koekoeksgraad binnen een populatie te berekenen.

In 2013 volgde een eerste publicatie, samen met Koen als co-auteur, waarin we de historische koekoeksgraad voor Vlaanderen hebben gemeen op basis van een honderdtal koppels van verre paternale verwanten en een uitgebreide Y-chromosomale screening. We toonden aan dat in de voorbije eeuwen de frequentie koekoekskinderen in onze contreien gemiddeld 1 à 1,5 procent bedroeg (Larmuseau et al. 2013). Het was wereldwijd de eerste studie die hierin slaagde. Een cruciaal element van de analyse was absoluut de kwaliteit van onze genealogische opzoekingen. Er werd zeer nauwkeurig gecontroleerd opdat alle kinderen in de stamlijnen binnen het huwelijk waren geboren en dat de vader telkens leefde op het moment van de geboorte of doop. Enkel stamlijnen waarbij er op basis van archiefstukken geen enkele indicatie was voor een kind verwerkt buiten het huwelijk, werden meegenomen in de analyse. Het opzoeken van alle nodige akten in de burgerlijke stand en parochieregisters is van nature uit een zeer tijdrovende klus. Gelukkig wordt deze taak steeds meer vereenvoudigd dankzij de digitaliseringprojecten waar Koen de laatste jaren mee aan de kar heeft getrokken. Vooral het Demogen-project springt daarbij in het oog,

waarbij gediensstige vrijwilligers de openbare akten van de burgerlijke stand in Vlaams-Brabant en Brussel digitaliseren en op deze manier makkelijker bereikbaar maken voor onderzoekers, genealogen en het brede publiek (Matthijs et al. 2019).

Onze genetisch genealogische methode werd vervolgens ook gebruikt om de historische koekoeksgraad buiten Vlaanderen te meten. Eenzelfde graad van 1% werd gevonden voor buurland Nederland en collega's rapporteerden overeenkomstige frequenties voor verschillende andere Europese en zelfs enkele Afrikaanse populaties (Larmuseau et al. 2016a). Het is daarbij opvallend dat deze resultaten in de Westerse wereld bijgevolg ook samenvallen met de hedendaagse frequenties uit klinische studies. Blijkbaar heeft de aanwezigheid van moderne anticonceptie de koekoeksgraad niet substantieel beïnvloed. Dit hoeft wel niet noodzakelijk te betekenen dat buitenechtelijke relaties tegenwoordig meer voorkomen dan vroeger. Het kan immers even goed zijn dat de strategieën om niet zwanger te geraken ook vóór de komst van moderne anticonceptie reeds vrij effectief waren (Larmuseau et al. 2016b).

Al deze resultaten voor West-Europese populaties toonden op macro-niveau een quasi uniform patroon. Maar zou dit ook zo zijn als we dieper zouden inzoomen binnen een populatie? Zouden er verschillen in tijd en tussen regio's te observeren zijn, die bovendien een glimp zouden geven over welke factoren er invloed hadden en in welke context voormoeders een koekoekskind kregen in het verleden? Dat was het onderzoeken meer dan waard, ook al zou dit een grote inspanning vergen. Om eventuele subtiele verschillen vast te kunnen stellen, hadden we voor de genetische analyse veel meer nodig dan slechts een kleine honderd genealogische verwantschappen. Daarom deden we in 2015 beroep op enkele duizenden genealogen uit Vlaanderen en Nederland die bereid waren hun stambomen ter beschikking te stellen en verwantschappen in directe mannelijke lijn uit te zoeken. De opdracht om de nodige honderden verwantschappen te vinden en genetisch te verifiëren zou voor een professionele onderzoeksgroep vele jaren tijd gevegd hebben en als een onmogelijke taak beschouwd worden zonder de hulp van een grote groep genealogen – of met een modern woord 'burgerwetenschappers' – die hun jarenlang onderzoek naar akten en archivale bronnen beschikbaar stellen voor de wetenschap (Gijssels et al. 2019). Daarbovenop mochten we ook specifiek beroep doen op de Leuvense COR-databank, een ander initiatief van Koen, waarbij alle akten van de burgerlijke stand uit de regio Antwerpen van personen wiens familienaam begon met 'Cor-' (Matthijs en Moreels 2010). Achteraf bekeken was dit een erg belangrijke bijdrage aangezien via deze COR-databank ook ver-

wantschappen werden gevonden binnen een sinds de negentiende eeuw sterk geïndustrialiseerde regio.

Uiteindelijk werden 513 ver verwante duo's, die enthousiast hun stamboom en DNA ter beschikking stelden, geselecteerd in Vlaanderen en Nederland. Voor sommige genealogische koppels werden nog extra donoren geanalyseerd, als dit bijkomende informatie kon verschaffen over waar in de genealogie een breuk tussen de juridische en biologische afkomst had plaatsgehad. Wanneer alle genealogische gegevens gekoppeld werden aan de genetische informatie in een mathematisch model, bleek al snel dat in de Lage Landen de koekoeksgraad niet constant in de tijd was gebleven. Tussen 1400 en 1900 steeg de geschatte frequentie, met vooral een duidelijke piek in de tweede helft van 19de eeuw. De vraag was nu: wat was hier de oorzaak van?

Eerst moest uitgezocht worden of dit om een daadwerkelijk signaal ging en het niet louter een methodologische oorzaak had. Bij de aanvang van ons genetisch genealogisch onderzoek vroegen verschillende wetenschappers zich reeds af of de beschikbare genealogische bronnen wel accuraat genoeg zouden zijn opdat waarneembare temporele verschillen in de koekoeksgraad niet gewoon toe te wijzen zouden zijn aan foutieve aannames van (verre) verwantschappen. Hoe verder terug in de tijd men gaat, hoe minder bronnen beschikbaar zijn en hoe meer fouten men kan verwachten in de aanname van een bepaalde voorvader in de stamlijn. Elke startende genealoog weet hoe moeilijk het wordt om de stamboom verder op te klimmen van zodra men het jaar 1800 passeert. Door het gebrek aan voldoende contextgegevens in de parochieregisters is dat niet evident, ook al vul je ze aan met andere bronnen uit het *ancien régime*. Maar het verkregen signaal in onze analyse liet net een andere trend zien dan er werd verwacht in het geval van foutieve genealogische aannames. De koekoeksgraad was net het hoogste in de negentiende eeuw, in een periode waarin dankzij de akten van de burgerlijke stand de kans op foute aannames in de stamboom aanzienlijk lager is dan op basis van de bronnen van voor de Franse Revolutie. De zichtbare trend toonde bijgevolg aan dat de waargenomen trend niet gerelateerd was aan de kwaliteit van het genealogisch onderzoek.

Maar ook voor ons als biologen was het verkregen resultaat anders dan wat we op voorhand – enigszins naïef – hadden ingeschat. Aangezien er in de periode voor de negentiende eeuw minder controle op de vruchtbaarheid was en er meer kinderen per gezin werden geboren, zou men volgens een simpel biologisch principe kunnen veronderstellen dat het aandeel aan koekoekskinderen in de samenleving destijds ook hoger was. Om zijn evolutionaire fitness te vrijwaren zou een vader het biologisch ouderschap veel meer controleren binnen een klein gezin dan met een uitgebreide kroost.

Maar ook deze biologische hypothese gelinkt aan de demografische transitie met een overgang van een hoog naar een laag sterfte- en geboortecijfer, werd niet bevestigd. Er moesten in de negentiende eeuw wel andere specifieke culturele, sociale en/of economische factoren een sterke rol hebben gespeeld. De nodige achtergrond over de veranderingen tijdens deze eeuw was daarom onontbeerlijke kennis. Vandaar dat Koens boek 'De mateloze negentiende eeuw' in ons lab zo druk gelezen werd op zoek naar mogelijke verklaringen.

Wat al snel duidelijk werd, was dat de negentiende eeuw een scherpe breuklijn in de Westerse demografie had betekend. Om het (veel te) kort samen te vatten: vele gezinnen migreerden van het door hongersnood geplaagde platteland naar de stad om daar in de nieuw ontstane industrie aan het werk te gaan. Er ontstond een grote sociale ongelijkheid waarbij de vele laaggeschoolde arbeiders vaak in armoedige omstandigheden samenleefden, wat uitmondde in de 'sociale kwestie' of het arbeidersvraagstuk. De urbanisatie scherppte daarbovenop de anonimisering aan waarbij er in de stad veel minder sociale controle werd uitgevoerd dan op het platteland. En ook de secularisatie kreeg meer voet aan de grond. Al deze veranderingen hadden logischerwijs bijgevolg een effect op de individuele levenskeuzes en het seksueel gedrag. Niet voor niets hebben verschillende generaties van historische demografen op basis van geboorte- en doopregisters vastgesteld dat de frequentie aan onwettige kinderen piekte in de negentiende eeuw en dit vooral bij stedelijke vrouwen uit de lagere sociale klassen (Laslett et al. 1980). Deze frequentie aan onwettige kinderen, kinderen wiens moeder ongehuwd was, bereikte in die periode zo'n vijf procent op het platteland tot maar liefst twaalf procent in Belgische en Nederlandse steden. Onder de meiden, arbeidsters en dagloonsters uit Brussel liep de frequentie aan onwettige kinderen zelfs op tot 36% (Matthys 2016). Die vaststellingen vonden wij als biologen bijzonder boeiend: zouden dergelijke factoren als bevolkingsdichtheid en harde leefomstandigheden ook een substantiële invloed gehad hebben op het eveneens stijgend aantal koekoekskinderen in de negentiende eeuw?

Om meer te weten te komen over de context waarin voormoeders in het verleden een koekoekskind kregen, voegden we aan onze analyse extra genealogische gegevens toe. Hierbij werd gefocust op onder meer de leeftijden en leeftijdsverschillen tussen de ouders, de bevolkingsdichtheid in de woonplaats van de ouders (op het moment dat het kind werd geboren) en de socio-economische status van het gezin (op het moment van de geboorte van het kind). Op basis van het beroep van de vader dat vermeld werd in de geboorteakte, konden de gezinnen via de HISCLASS onderverdeling ingedeeld worden in verschillende sociale klassen: de landbouwers, de midden-

klasse (met de ambachtslieden, handelaars, kleine zelfstandigen), de lage sociale klasse (met de dagloners, arbeiders, wevers) of de gegoede klasse (met de burgerij, adel, en universitair opgeleiden) (van Leeuwen en Maes 2011).

Op basis van deze extra gegevens voor de 513 genetisch geteste verwantschappen in Vlaanderen en Nederland gaf de statistische analyse duidelijk twee factoren aan die onafhankelijk van elkaar veel invloed hebben gehad op het voorkomen van koekoekskinderen en die samen de eerder geobserveerde temporele verschillen volledig konden verklaren (Larmuseau et al. 2019). Deze twee factoren waren de bevolkingsdichtheid van de geboorteplaats van het kind en de socio-economische klasse van het gezin waarin het kind geboren werd. Zo was er een hogere kans op de geboorte van een koekoekskind in de grootstad dan op het platteland. Hoogstwaarschijnlijk reflecteert dit resultaat de dalende sociale controle en grotere anonimiteit naarmate de bevolkingsdichtheid steeg. In de stad werd men veel minder in het oog gehouden door de omgeving en de eigen familie dan in een dorp waar iedereen elkaar kende. Onafhankelijk van het effect van de bevolkingsdichtheid observeerden we ook verschillen tussen de socio-economische klassen. Een veel hogere koekoeksgraad vond plaats onder de lage sociale klasse – waaronder arbeiders, dagloners en wevers – dan onder de landbouwers, de ambachtslieden en de gegoede klasse. Dit vastgesteld verschil was opmerkelijk, aangezien archiefbronnen omtrent het betwisten van vaderschap zo goed als altijd betrekking hadden op rijkere families en gelinkt werden aan het (mogelijke) overspel van de betrokken echtgenote. Dit was echter vaak naar aanleiding van een erfenis of mogelijke vergoeding, waar men binnen lagere sociale klassen toch niet of weinig aanspraak op kon maken (Matthews-Grieco 2014).

Door de invloed van urbanisatie en sociale ongelijkheid werden de meest opvallende verschillen tussen bevolkingsgroepen binnen Vlaanderen en Nederland vooral zichtbaar in de tweede helft van de negentiende eeuw. In die tijdperiode lag de koekoeksgraad bij de landbouwers op het platteland op slechts een half procent, terwijl dit in de laagste sociale klasse in de grootsteden kon oplopen tot zes procent (Larmuseau et al. 2019). Voor de interpretatie van deze resultaten is het echter jammer dat we de betrokken voormoeders niet meer kunnen interviewen. Toch is een algemene interpretatie van dergelijke sociale processen complex en moet deze altijd meervoudig gezocht worden (Dresen-Coenders en van Haaren 1989). Zo kan het hoge cijfer aan het groter aantal aan koekoekskinderen bij de arme stedelingen verklaard worden door meer buitenechtelijke affaires en ontrouw, maar evenzo door prostitutie en meer verkrachting en seksuele agressie waartegen vrouwen in die lagere sociale posities toen veel minder

beschermd waren. Dat we geen eenzijdige verklaring kunnen vooropstellen om onze resultaten rond de sociale verschillen in historische koekoeksgraad te interpreteren, was voor ons wel de belangrijkste les van ‘De mateloze negentiende eeuw’. Hoewel vele collega-wetenschappers en journalisten achteraf onze resultaten niet zelden door slechts één bepaalde bril bekeken, omschreef Koen Matthijs (2001) zo een eenzijdige verklaring voor (voor-bije) sociale processen eerder als een ‘sturing door buiten-wetenschappelijke motieven’.

Het blijft hoe dan ook een opvallend resultaat dat we dezelfde patronen waarnemen voor de hogere frequenties aan koekoekskinderen binnen het huwelijk als onwettige kinderen bij ongehuwde moeders in de negentiende eeuw. Om die patronen nog verder uit te klaren, blijven er in de toekomst nog verschillende interdisciplinaire uitdagingen open. Zo zal genetische genealogie nog een belangrijke rol spelen in de verdere analyse en interpretatie van het hoge aantal onwettige kinderen in de negentiende eeuw. Er werden toen heel wat onwettige kinderen na de geboorte alsnog door een later huwelijk van de moeder gewettigd door haar echtgenoot. Soms was het huwelijk reeds enkele weken na de geboorte, maar dat kon ook nog vele jaren nadien gebeuren, met voorbeelden tot zelfs 14 jaar op basis van de Demogen databank. De vraag rijst hierbij hoeveel van deze kinderen gewettigd werden door de biologische vader of niet. Dit biologische aspect is niet bijkomstig maar zelfs van cruciale waarde in de reeds decennialange discussie van de oorzaak van de hoge cijfers aan onwettige kinderen in die tijd. In dit toekomstig interdisciplinair onderzoek zal het werk en inzichten van Koen Matthijs daarom actueel blijven.

Hoe kan het ook anders, die negentiende eeuw blijft mateloos interessant.

Referenties

- Dresen-Coenders, L., & van Haaren, J. (1989). Ontmoetingsplaatsen van vrijers en vrijsters. In P. van Boheemen, T. Brandenburg, T., L. Dresen-Coenders, & J. van Haaren, & H. de Mol (Eds.), *Kent, en versint Eer datje mint – Vrijen en trouwen 1500-1800* (pp. 64–84). Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Gijssels, L., Huyse, T., & Van Hoyweghen, I. (2019). *Citizen Science. Hoe burgers de wetenschap uitdagen*. Kalmthout: Pelckmans Pro.
- Gilding, M., (2005). Rampant misattributed paternity: the creation of an urban myth. *People and Place*, 13(2), 1–10.
- Larmuseau, M. H. D., Vanoverbeke, J., Van Geystelen, A., Defraene, G., Vanderheyden, N., Matthijs, K., Wenseleers, T., & Decorte, R. (2013). Low historical rates of

- cuckoldry in a Western European human population traced by Y-chromosome and genealogical data. *Proceedings of the Royal Society B*, 280 (1772): 20132400.
- Larmuseau, M. H. D., Matthijs, K., & Wenseleers, T. (2016a). Cuckolded fathers rare in human populations. *Trends in Ecology & Evolution*, 31(5), 327–329.
- Larmuseau, M. H. D., Matthijs, K., & Wenseleers, T. (2016b). Long-term trends in human extra-pair paternity: increased infidelity or adaptive strategy? A reply to Harris (2016). *Trends in Ecology & Evolution*, 31(9), 663–665.
- Larmuseau, M. H. D., van den Berg, P., Claerhout, S., Calafell, F., Boattini, A., Gruyters, L., Vandenbosch, M., Nivelles, K., Decorte, R., & Wenseleers, T. (2019). A historical-genetic reconstruction of human extra-pair paternity. *Current Biology*, 29(23), 4102–4107.
- Laslett, P., Oosterveen, K., & Smith, R. M. (1980). *Bastardy and its comparative history: studies in the history of illegitimacy and marital nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica, and Japan*. Cambridge: Harvard University Press.
- Matthews-Grieco, S. (2014). *Cuckoldry, impotence and adultery in Europe (15th-17th century)*. Surrey: Ashgate.
- Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw – Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Matthijs, K., & Moreels, S. (2010). The Antwerp COR*-database: A unique Flemish source for historical-demographic research. *The History of the Family*, 15(1), 109–115.
- Matthijs, K., Put, E., & Trio, P. (2019). Demogen – Crowdsourcing, genealogie en historisch-demografisch onderzoek in het Rijksarchief. *Science Connection*, 60, 46–48.
- Matthys, C. (2016). Discourses versus life courses: Servants' extramarital sexual activities in Flanders during the nineteenth and early twentieth centuries. *Journal of Urban History*, 42(1), 81–100.
- Milanech, N. B. (2019). *Paternity: The elusive quest for the father*. Cambridge: Harvard University Press.
- van Leeuwen, M., & Maas, I. (2011). *HISCLASS. A historical international social class scheme*. Leuven: Leuven University Press.

Hoe de mateloze 19de eeuw een welvaartsstaat baarde

Bart Van de Putte

Om een of andere reden is de historische sociologie binnen het geheel van de sociologie maar een nichespeler. Nochtans zijn het bepaald geen nichevragen die door de historische sociologie gesteld worden. Hoe evolueert de maatschappelijke context waarbinnen mensen handelen? En hoe veranderen mensen die maatschappelijke context? In de 'De mateloze negentiende eeuw' (Universitaire Pers Leuven, 2001) hanteert Koen Matthijs ook deze historisch-sociologische aanpak. Centraal staat de redenering dat de gewone mens op de toenmalige economische veranderingen (onbewust) reageerde met een herinrichting van de privésfeer. "Het tegengewicht voor de kwantitatieve, lineaire industrietijd was de uitbouw van kwaliteitstijd in het gezin", zo luidt het op p. 240.

Naast deze private reactie kwam er ook een publieke of politieke reactie van de gewone mensen. In de late 19de eeuw zagen we een sociale strijd die stapsgewijs, of schoorvoetend, leidde tot de verruiming van het kiesrecht en het opzetten van sociale wetgeving. Na de Tweede Wereldoorlog was de welvaartsstaat pas echt een feit met een verplicht en uitgebreid stelsel van sociale verzekeringen en voorzieningen. Er kwam een ganse reeks van fondsen (pensioenen, werkloosheid, ziekte, ...) en organisaties (scholen, ziekenhuizen, OCMW's, sporthallen, ...) gericht op de sociaal-economische, fysieke en culturele lotsverbetering van de totale bevolking. Dit was een enorme logistieke operatie waarbij door samenwerking kosten gemobiliseerd werden die via deze instellingen getransformeerd werden tot baten voor de 'gewone mens'. Het is deze politieke reactie die we in deze bijdrage zullen bespreken.

De welvaartsstaat kwam niet volledig uit de lucht gevallen. Ook voorheen waren er inspanningen voor de gewone mensen in het algemeen en de behoeftigen in het bijzonder. Er waren de gemene gronden (*the commons*) waar sommige dorpelingen turf konden steken, hout konden kappen en een koe konden laten grazen. Er werden dijken gebouwd die het

land droog hielden – of gecontroleerd nat lieten worden. Er waren de gilden die mee hielpen om zowel de positie op de markt te handhaven als de weduwen te onderhouden. Veel van deze initiatieven zijn vormen van collectieve actie ondernomen door de gewone mensen zelf, al dan niet in samenspraak met, of onder het oog van, de overheid. Daarnaast waren er top down initiatieven vanuit de elite, de kerk en de overheid, zoals de armenzorg en de weeshuizen.

Het krioelde dus van voorzieningen. Deze initiatieven waren voornamelijk lokaal. En de beperkingen hiervan zijn gekend. Ook al waren ze ontstaan als manieren om aan risicospreiding te doen (het zal maar jouw individuele weide zijn die onderliep) of om schaalvoordelen te boosten (bv. in de vorm van betere aankoopvoorwaarden voor grondstoffen) (De Moor, 2008), het bleven vaak kleinschalige oplossingen met dus een beperkte risicospreiding en schokbestendigheid (er zal maar een misoogst in je dorp geweest zijn) en geringe schaalvoordelen (een dorpsziekenhuis kon nooit specialisten financieren). Veel van deze initiatieven misten ook brute slagkracht. Als de lokale gemeenschap arm was, dan de zorginstelling ook.

En er waren nog meer problemen. In het geval van commons en gilden ging het in essentie om een collectieve reactie op de uitdagingen gesteld door bevolkingsgroei en marktkrachten. De exclusiviteit van deze organisaties (De Moor, 2008) toont dat het eerder om een vorm van sociale sluiting ging (tegen andere dorpsbewoners of *would be* ambachtslui) dan om pure en universele solidariteit. In geval van door de elite gefinancierde en beheerde instellingen ging het bovenal om de verdediging van de elitaire belangen (zie bv. Van Leeuwen, 2000). De rijke boeren hielpen de landarbeider de winter door te komen om te vermijden dat deze naar de stad trok en niet meer terugkwam om in de zomer op het land te werken.

Ongetwijfeld was er hier en daar wel iets vinden dat aan dit patroon ontsnapte. En natuurlijk kon kleinschaligheid ook toen al flexibiliteit en maatwerking stimuleren. Maar kleinschalig was in deze, zoals zo vaak, wel charmanter maar daarom niet beter. Met de nieuwe instellingen van de welvaartsstaat kwam de solidariteit in een andere dimensie terecht. De welvaartsstaat werd voorzichtig geïnitieerd in de late 19de eeuw maar met de doorstart aan het einde van de Tweede Wereldoorlog werd ze nationaal, grootschalig, omvangrijk, verplicht en democratisch. En ze had een grote impact op de welvaartsverdeling. Cijfers voor het Verenigd Koninkrijk, bijvoorbeeld, tonen dat de sociale ongelijkheid zeer hoog was in de Vroegmoderne periode en de 19de eeuw, maar daalde in de 20ste eeuw, vooral na de Tweede Wereldoorlog (Roser & Ortiz-Ospina, 2013). Niet dat elke welvaartsstaat het even goed doet, en niet dat werkelijk iedereen het goed heeft. Maar met de welvaartsstaat legt het gros van de bevolking wel een

succesvolle claim op de geproduceerde welvaart. Er wordt natuurlijk nog geklaagd, maar knagen doen de meeste magen niet meer na de Tweede Wereldoorlog. Een eeuw van uitersten, zou Hobsbawm zeggen, met een lange periode van miserie en wereldoorlogen gevolgd door een lange periode van voorspoed.

Een wonder, dus. Dat de inspanningen voor de gewone mens zo'n vaart zouden nemen, was echt niet te voorspellen voor iemand geboren vóór de 19de eeuw. Hoe is dat toch kunnen gebeuren? Waarom is er in de late 19de eeuw een begin gemaakt van een systematische, collectieve en succesvolle aanpak van de verbetering van de levensvoorwaarden van de gewone mens? En als die aanpak dan toch zo goed is, waarom zijn samenlevingen er stomweg niet vroeger op gekomen om dat te doen?

1. Waarom ontstond de welvaartsstaat (niet)?

1.1. Een arme bevolking?

Een eerste voor de hand liggende piste is dat de welvaartsstaat ontstond omdat er een grote nood aan was. Maar dat kan moeilijk kloppen. Uiteraard was er in de late 19de eeuw een grote, arme bevolking voor wie de welvaartsstaat een goede zaak was. Maar de welvaartsstaat is niet ontstaan omdat er plotseling een grote nood aan was. Gedurende de ganse periode voorafgaand aan de oprichting van de welvaartsstaat kon, de elite uitgezonderd, nooit iemand het echt lang uithouden bij een economische crisis, ziekte of verweduwing. Als de prijzen stegen, dan werd het huwelijk uitgesteld, werd er gemigreerd, werden er minder kinderen geboren en werd er meer gestorven. Dat toont een samenleving op het scherp van de snee. Dat was altijd al het geval, dus dat kan nooit een verklaring zijn van de ontwikkeling van de welvaartsstaat.

1.2. Het idee?

Misschien is het zo dat vroeger de ideeën ontbraken die mensen ertoe aanzetten om zoiets als een welvaartsstaat te maken. De huidige pensioenregelingen via het repartitiestelsel en het systeem van tijdelijke, langdurige en permanente werkloosheid zijn inderdaad best complex. En al wie de geschriften van Marx wel eens las, weet dat politieke economie begrijpen

niet weggelegd is voor de eerste de beste pauper die nog nooit de binnenkant van een school zag. Zelfs met een doctorstitel is het meestal nipt. Maar laten we wel wezen. De basisconcepten van de collectieve solidariteit van de welvaartsstaat zijn op zich niet zo ingewikkeld. En veel van die concepten bestonden natuurlijk al, in de oude kleinschalige initiatieven. De stap naar iets op grotere schaal, met ruimere dekking, dat is als idee zo moeilijk niet. Als men het had gewild en gekund om een grootschalig verzekeringsstelsel of iets dergelijks op te zetten, dan viel dat wel conceptueel uit te werken. Dat zijn geen complexe ideeën. Dat is niet te vergelijken met Einsteins relativiteitstheorie, Newtons zwaartekracht of Copernicus' heliocentrisme. Als ze het in de 19de eeuw konden uitvinden, dan konden ze dat ook wel in de 17de of de 18de eeuw. Met een beetje verbeelding kunnen we zelfs in Plato's teksten al communisme zien. Hij vond privé-eigendom maar niets. Het feit dat er geen welvaartsstaat ontstond, ligt niet aan het gebrek aan ideeën.

1.3. Welvaart?

Een andere hypothese is dat er te weinig welvaart in de samenleving zat om het voor iedereen echt voldoende te maken. Er moet immers iets te verdelen zijn. De Middeleeuwse en Vroegmoderne hospitalen, scholen en weeshuizen bestonden wel, maar hadden onvoldoende economische middelen om het grondig en op grote schaal te organiseren. Als de gemeenschap maar net voldoende graan teelde om te overleven, dan kon je geen graan oppotten om later te gebruiken wanneer je hoofd nood had aan een sabbatical of een wereldreis. Als de (geld)economie onvoldoende sterk was, kon je te weinig belasten om op die manier middelen te mobiliseren om nieuwe projecten op te zetten. En die middelen kwamen er pas laat in de 19de eeuw. Vooral in de tweede helft van de 19de begon de welvaart immers substantieel toe te nemen.

Maar klopt deze redenering wel? Voor defensie, paleizen en kerken lukte het alvast wel om middelen te mobiliseren. En er lag er toch veel landbouwpotentieel ontsloten in de bossen en woeste gebieden. Het was toch ook maar een kwestie van uitbouwen? Wat hield dorpen tegen om ganse stukken grond systematisch in ontginning te brengen om daarmee jaar na jaar een substantiële en vooral collectieve voorraad aan te leggen om zo een buffer te creëren voor de meest behoeftigen of zelfs de ganse bevolking? Of om de landlozen op gecoördineerde wijze een stuk grond aan te bieden? Wellicht was het zo dat de beste landbouwgrond al ingenomen was, en dat de onontgonnen gronden te pover of te bezet waren (bv. als jachtgebied). Bovendien was het enthousiasme van de elite en de overheid voor

dergelijke projecten beperkt. En als het dan toch gebeurde (zie bijvoorbeeld de binnenlandse kolonisatie-initiatieven, Dorgelo, 1964), dan kaderde dat doorgaans in de toenmalige kijk op armenzorg: landlopers min of meer verplicht tewerkstellen in de hoop dat ze minder last zouden veroorzaken en hun schulden konden terugbetalen. Het feit dat dergelijke pogingen niet talrijker, grootschaliger en effectiever waren, ligt niet per se aan het gebrek aan welvaart.

Een ontwikkelde (geld)economie en welvaart tout court lijken dus geen echt noodzakelijke voorwaarden om iets te doen wat fundamenteel meer in de richting van een grootschalige, systematische en effectieve aanpak gaat. Maar dat wil niet zeggen dat echte economische groei geen rol speelde. Het is iets te toevallig dat beiden in de late 19de eeuw op de voorgrond traden. De groei bood wel kansen om vooruit te gaan met de ontwikkeling van de welvaartsstaat. Maar waarom zouden er automatisch zo'n massieve gevolgen van moeten komen? Om dat te analyseren moeten we kijken naar een belangrijke motor achter de economische groei: kapitalisme.

1.4. Kapitalistische grootschaligheid?

De pre-industriële samenleving was voornamelijk lokaal georganiseerd. Uiteraard was er wel wat handel en geografische arbeidsverdeling. De commercialisering nam toe met, volgens Wallerstein, een duidelijke doorbraak in de 16de eeuw. Maar het kapitalisme was, althans volgens Weber, pas vanaf het midden van de 19de eeuw echt de dominante kracht in het economisch systeem. Dergelijke lokale economische organisatie beperkte de slagkracht. Er kwamen dus vooral lokale collectieve goederen als strategie tegenover uitdagingen van welvaart.

Boeren hadden, als het meeviel, een kleine eigendom. De collectieve oplossing bij economische uitdagingen bestond logischerwijs vaak uit het "bijdrukken" van grond. Commons draaiden rond het collectieve gebruik en beheer van 'gemene' gronden. En dat was iets fysiek: er moest grond zijn. En wou die nuttig zijn, dan moest het in de buurt zijn. In het dorp, en dus was het noodgedwongen kleinschalig van aard. De gewone mensen richtten geen bovenlokale collectieve goederen op. Het vergde een logistieke en organisationele basis die ze in de landbouweconomie niet hadden. Ook de instellingen die door de elite aangestuurd werden, waren meestal lokaal. Als de economie beperkt grootschalig is, dan zijn de collectieve goederen gericht op ledigen van de noden van de mensen dat blijkbaar ook. Al was er enige vorm van coördinatie zichtbaar vanaf de jaren '20 van de 16de eeuw. De opstoot van bedelarij en woelig protest leidde tot een meer systemati-

sche aanpak van de armenzorg, of misschien beter armencontrole, op stedelijk niveau (Lis & Soly, 1980).

De organisationele slagkracht nam fors toe in de nieuwe economie. De industriële sector evolueerde naar een gemechaniseerde en kapitaalsintensieve sector en dus ook naar een organisationele grootschaligheid. In de late 19de eeuw kwam die tot volle ontwikkeling: het leven was meer en meer georganiseerd in stad en fabriek (en op landniveau). In dergelijke omstandigheden was het wel plausibel dat er gedacht werd aan collectivisering op grotere schaal.

Enerzijds kwamen er grootschalige initiatieven vanuit de elite. De centralisering van bijvoorbeeld de armenzorg nam toe, maar ze vertrok nog altijd niet bepaald vanuit de behoefte van de gewone mens. Een klassiek voorbeeld zijn de *new poor laws* van 1834 (Lis & Soly, 1980). Dit centraliseerde de oude armenzorg via het oprichten van werkhuizen waarin armen tewerkgesteld werden en hun gezin wat zorg kreeg. Het uitgangspunt was het *less eligibility* principe. Het idee was dat de arme die geholpen werd niet beter af was dan de 'normaal' werkende arme in de fabriek, anders zou het systeem de luiheid organiseren. De lat lag dus niet hoog. Het kwam neer op een zo goedkoop mogelijke financiering van de arbeidsreserve in functie van de industriële elite. Dit was dus niet het begin van de welvaartsstaat.

Anderzijds kwam er vanuit de gewone bevolking een meer grootschalige aanpak. Het sterkste voorbeeld was de arbeidersbeweging. In sommige industriële centra slaagde deze er in om een eigen web van collectieve goederen op te richten. De Gentse coöperatieve Vooruit had bijvoorbeeld eigen winkels en fabrieken en organiseerde ook sociale zekerheden zoals pensioenen. De werking breidde zelfs uit naar verschillende steden in de omgeving. Dat was zeker een organisatie met impact, maar als middel om de materiële levensstandaard duurzaam te verankeren, was het toch ontoereikend. Omdat het een privé-initiatief was, bleven de middelen en de reikwijdte beperkt, zowel qua doelpubliek, qua soorten dienstverlening als qua niveau van hulp.

Er was dus een tendens tot de vorming van een meer grootschalige infrastructuur. Maar dit bleven sowieso elitebenaderingen die disciplineerend waren, of fragiele arbeidersbenaderingen die slagkracht misten. Dus ook hier geldt: waarom zou de toegenomen schaalgrootte van de economie per se tot een grootschalige welvaartsstaat mét grote impact moeten leiden?

1.5. *Commodificatie?*

De economie was in toenemende mate gebaseerd op loonarbeid. Mensen waren voor hun overleven steeds meer afhankelijk van hun verkoopwaarde op de arbeidsmarkt. Ze werden gecommificeerd, zoals Marx het stelde. Economische lotsverbetering werd dan ook meer en meer gefocust op de uitbreiding van het loon. Het werd geformuleerd als een verhoging van de koopkracht. Dergelijke oplossing moet welhaast financieel én grootschalig zijn. Er zijn immers veel lageloontrekkenden nodig om een efficiënt verzekeringssysteem op poten te zetten. Een financiële oplossing vereist in theorie ook geen fysieke nabijheid. Dit wil niet zeggen dat een financiële constructie gemakkelijk is. In elk geval is de oprichting van de commons gemakkelijker. Het potentieel van op loon gebaseerde collectieve goederen is wel veel groter.

Een ander gevolg van loonarbeid is de beperkte terugvalkracht. Lonen zijn volatiel (vroeger toch). En rap opgegeten. Eigendom geeft meer stabiliteit. Je verbrast het niet zo gauw (al is het niet onmogelijk natuurlijk). Hoe beperkt ook, het levert een terugvalbasis. Het gevolg is dat loontrekkenden een inherent grotere nood hebben om die zekerheid elders te halen, uit een collectief systeem bijvoorbeeld. Bij kleine bezitters is dat anders, wat typisch zorgt voor een conservatieve reflex. Ook kleine bezitters pleiten doorgaans voor de bescherming van het eigendomsrecht.

De pijlen van de 19de-eeuwse commodificatie leidden dus naar collectieve, grootschalige, financiële systemen ter verbetering van de koopkracht. Maar we botsen altijd op hetzelfde bezwaar: het is niet omdat het logisch is, dat het per se ook automatisch moet gebeuren.

De ontwikkeling van de welvaartsstaat lijkt dus sterk verbonden te zijn met de doorbraak van de industriële kapitalistische economie: 1, er was economisch groei en dus meer welvaart om te verdelen; 2, de grotere schaalgrootte van de economie liet ook toe om bovenlokale antwoorden te formuleren; en 3, de commodificatie zorgde voor een grotere nood aan een nieuw systeem ter verhoging van de koopkracht. Niet dat er voorheen niet méér kon gedaan worden voor de gewone mens, zeker wel, maar op zijn minst creëerden de nieuwe economische omstandigheden opportuniteiten. Maar er is geen automatische verbinding tussen het kapitalisme en de welvaartsstaat. Het kapitalisme kan ook zonder welvaartsstaat. Het Globale Zuiden staat er vol van. En ook in Westerse volbloedkapitalistische landen is er een grote variatie in de sterkte van de welvaartsstaat. Mocht kapitalisme dé determinant zijn, waarom is de welvaartsstaat in de Verenigde staten dan zo zwak?

1.6. Een sterke en gesofisticeerde staat?

Het opzetten van grootschalige collectieve goederen is een zwaar logistiek proces. Het vereist een back-up door een grote en sterke staat. Maar staten bestaan al heel lang, namelijk al een slordige 5000 jaar. De staat groeide onder militaire omstandigheden (endemische oorlogsvoering) en was al vroeg op nationaal of zelfs imperiaal niveau georganiseerd. Toegegeven, dat ging met ups en downs en haar infrastructurele macht was lange tijd niet al te indrukwekkend. Pas sinds pakweg de 16de eeuw begon de staat kloeker voor de dag te komen. In die periode begonnen staten stilaan de steden en de stadstaten te overvleugelen. De geopolitieke concurrentie zorgde voor blijvende druk en zette staten ertoe aan zich beter te organiseren. Gaandeweg was er dus een sterke staat die vanuit een centraal punt met enige slagkracht impact kon hebben op haar grondgebied. Zo integreerde de staat steeds meer de fiscale en militaire capaciteit binnen haar eigen instellingen, in plaats van ze uit te besteden aan makelaars en huurlingen. Bovendien was de staat steeds meer gesofisticeerd. Er kwam een gerationaliseerde inrichting, ergens na de Franse revolutie. Een staat met een gecodificeerd legaal systeem, uniforme maten en gewichten, een uitgebouwd transport- en communicatiesysteem, enzovoort.

Bij de stelling dat een sterke en gesofisticeerde staat een noodzakelijk voorwaarde voor de oprichting van een welvaartsstaat was, zijn drie kanttekeningen te maken. Ten eerste, er zijn maar weinig redenen om aan te nemen dat de staatselite enkel gehinderd werd door logistieke beperkingen wanneer ze nadacht over het verbeteren van de levensomstandigheden van de gewone mens. Er bestonden ongetwijfeld ook minder gesofisticeerde manieren om een vorm van sociale zekerheid te bedenken. De elite, was het nu de koning of de lokale baron, had voldoende grond ter beschikking om iets te verzinnen. Een sterk ontwikkeld staatsorgaan is handig hierbij, maar ook niet meer dan dat. Ook hier geldt: wie er in slaagde piramides, paleizen en kathedralen te bouwen en een leger op te zetten, kan logistieke beperkingen niet als excuus inroepen. Had de elite het gewild, er had meer gekund.

Een tweede kanttekening hierbij is dat zo'n staat, indien ze dan toch noodzakelijk zou zijn om aan collectieve lotsverbetering te doen, ook vroeger uitgevonden had kunnen worden. Dat niet gebeurde, ligt aan het feit dat zij die het nodig achtten niet machtig genoeg waren om dat te doen. Het opbouwen van de staat vergde wat know-how, maar vooral een klasse die de nood voelde én de macht had om dit te doen. Dat leert ons de geschiedenis van de staat. De landbouwelite maakte de eerste staten, als organen om grond te veroveren of te beschermen, en de ongelijke verdeling van grond binnen de gemeenschap te bestendigen. De handels- en industriële burgerij

emancipeerde en creëerde haar staatsinstrument, ten koste van de grootgrondbezitters, of hervormde de staat in samenspraak met die grootgrondbezitters. Eenmaal die staat bestond, kon het natuurlijk ook voor meer gebruikt worden dan oorlogen te organiseren, handel te bevorderen en het schorriemorrie in haar kot te houden. Maar dat gebeurde niet spontaan.

En ten derde, het voorbeeld van de *new poor laws* in de 19de eeuw en, eerder, de poging tot centralisering onder Karel V in de 16de eeuw (Lis & Soly, 1980) tonen dat het niet zo was dat als de centralisering van de armenzorg er kwam, ze automatisch vertrok vanuit de behoefte van de gewone mens.

Anders geformuleerd, vanuit het perspectief van de lotsverbetering voor de gewone mens was een sterke staat zeer handig en wellicht zelfs noodzakelijk. Maar de staat werd pas bruikbaar als de gewone mens er ook impact op had. De cruciale factor was dus niet per se het bestaan van de staat, maar het veroveren van de staat – ze onttrekken uit de greep van de elite.

2. Een tussenstand

In de tweede helft van de 19de eeuw veranderde de economie ingrijpend. De kapitalistische samenleving met haar economische groei, toegenomen schaalgrootte en commodificatie opende de piste van decommodificatie via een min of meer geavanceerd systeem van collectivisering van materiële en niet-materiële hulp. Om tot zo'n systeem te komen, was er een sterke staat nodig. En die was er in voldoende mate. De eerste staten ontwikkelden zich vanaf de prille landbouwsamenleving. Er was meer centralisatie vanaf de Vroegmoderne tijd, en een gerationaliseerde werking sinds de 19de eeuw. Maar die staat, in gelijk welke fase, bewoog nauwelijks in de richting van iets wat op een ingrijpend en doeltreffend project voor de gewone bevolking leek. Om de kansen die de nieuwe economie en de door de elite uitgebouwde staat boden ook te grijpen, hadden de gewone mensen dus macht nodig. De staat moest veroverd worden. En daarvoor moesten eerste de spelregels van het politieke systeem gewijzigd worden.

3. De toenemende macht van de gewone mens in de 19de eeuw

De opbouw van machtsbronnen van de gewone mens werd in de 19de eeuw structureel gestimuleerd. Wat waren hiervan de oorzaken?

3.1. *Versnelde urbanisatie*

De lagere klasse leefde steeds meer gegroepeerd binnen steden. Daar waren de fabrieken, daar waren de volkswijken. De stedelijke context zorgde voor nabijheid en dus voor kennis van elkaars omstandigheden én wederzijdse aanmoediging en steun. Steden werden broeihaarden van verzet. De Waalse arbeiders woonden dicht opeengepakt in de nabijheid van mijnen en hoogovens, wat explosieve en massale acties stimuleerde (Witte et al., 1990).

Urbane omgevingen faciliteerden ook de formele organisatie van opstandigheid. Hoewel er vele duurzame vormen van collectieve actie waren op het platteland (gemakkelijk gevormd binnen kleine en homogene gemeenschappen), boden steden wellicht meer mogelijkheden tot het combineren van dergelijke duurzame vormen met kortetermijn mobilisatie, bijvoorbeeld voor manifestaties. Acute vormen van protest vereisten een grote groep meer ‘anonieme’ en snel op te trommelen en op te hitsen medestanders. De voorraad aan ontevreden actielustigen werd steeds groter in de steden.

Daarnaast bood de stad door haar schaalgrootte onderdak aan vele organisaties waardoor de sprong naar een grote, solide koepelorganisatie daar mogelijk werd. Ook wat de weerstand tegen repressie betreft, bood de stad mogelijkheden. Een stedelijke context verhoogde de kans dat de gewone man de macht van het getal kon laten spelen. Op het platteland ging de repressie van huis tot huis, één per één. Dat spel lukte minder in een stedelijke omgeving.

De machthebbers kenden uiteraard het gevaar van de stad. Ze probeerden mensen op het platteland te houden, bijvoorbeeld door goedkope spoorabbonnementen (Matthijs, 2001). Maar de 19de eeuwse urbanisatie verliep te snel om alle gevolgen ervan sociaal te kunnen controleren. Al waren er vele boerenopstanden in het verleden, en bestaan er vandaag wereldwijd bewegingen van landloze boeren, de grootschalige urbanisatie lijkt een belangrijke voorwaarde voor de politieke emancipatie van de gewone mens. Of gematigder geformuleerd, het zal de kans op opstandigheid verhoogd hebben. Maar niet alle steden met grote sloppenwijken leidden tot welvaartsstaten, weet men in Manila en Sao Paulo.

3.2. Externe effecten

De versnelde urbanisatie hielp ook nog op een andere manier. Mensen en fabrieken werden bijeengestoken in steden die daarvoor niet gebouwd waren. Dat was om problemen vragen. De miserieverhalen over de sloppenwijken (beluiken, cités, gangetjes...) zijn gekend. Vaak braken epidemieën uit, met de choleracrisis van 1866 als iconisch voorbeeld. En bij cholera is het zoals bij COVID-19: het kent het verschil niet tussen Chinezen en Italianen. De cholera stopt niet bij de middenklasse- en de elitedeur. Wat doe je dan? Stap 1: vluchten uit de stad. Maar dat kost geld, en als je moest werken om te overleven, was dat ook niet zeer handig in een wereld zonder efficiënt transport. Dat was dus enkel mogelijk voor de *very happy few*. Stap 2: curatief optreden. Maar men wist amper wat cholera was. Stap 3: preventie. Rioleringswerken bijvoorbeeld. Investeren in openbare hygiëne. Met andere woorden: collectieve goederen voor de ganse groep.

Dit is het mechanisme dat door de Swaan (1989) een extern effect genoemd werd. De miserie van de ene heeft een effect op de andere, waardoor die andere geneigd is om de miserie van de ene te milderen. Het heeft zeker gezorgd voor specifieke sanitaire maatregelen en voor een boost van liefdadigheid. Maar daar hield het vaak bij op. Op een bepaald moment wordt het voor de elite toch weer goedkoper om elders te gaan wonen. Er was dus meer nodig opdat er een structurele en duurzame oplossing zou komen.

3.3. Een tegencultuur

Mensen werden samengebracht en uitgebuit in steden, ze vertoonden tekenen van opstandigheid en hun miserie zorgde voor druk. Ze kregen er anarchistische, communistische en socialistische gedachten van. Op zich was dat niet nieuw. Velen die dachten slecht behandeld te worden, haalden zich wel eens ideeën in het hoofd die niet al te katholiek waren. Op het uitdenken van ideeën staat geen rem. Indien Marx het niet had geformuleerd, dan was er wel een andere middenklasser geweest die een bundeling van principes kon formuleren die regelrecht ingingen tegen de gangbare legitimatieculturen van de elite.

Belangrijker is de verspreiding van die alternatieve ideeën. Ideeënsystemen worden maar geformaliseerd en versterkt door ze te delen. Hier zien we in de late 19de eeuw een belangrijke ontwikkeling. De populaire dagbladen ontstonden. En die werden verkocht, misschien niet aan iedereen, maar toch aan velen. Uiteraard hadden deze dagbladen grote rubrieken 'brood en spelen', en had de elite impact op de inhoud. Maar er werd ook gecom-

municeerd over miserie, verzet en repressie. 'Anti-socialistische dagbladen' vanuit het katholieke kamp milderden deze toon wel, maar op het vlak van inhoud zijn kapitalistische uitgeverijen doorgaans nogal blind: als het maar verkoopt. De nieuwe druktechnieken lieten ook toe om via pamfletten het protest vlotter te promoten. Minder efficiënt dan *facebook* en *instagram*, maar toch een flinke stap vooruit ten opzichte van het perkament. Ook de ontwikkeling van spoorlijnen hielp de diffusie van mens en idee. En vrijheid van meningsuiting was er al sinds de liberale grondwet van 1831.

Deze technische en logistieke ontwikkelingen stimuleerden dus de verspreiding van tegenculturen. Ook de vatbaarheid voor nieuwe ideeën nam toe. Wellicht de belangrijkste factor op dit vlak was de massale toename van de geletterdheid in de tweede helft van de 19de eeuw. Bovendien lagen de oude ideeën steeds minder in de weg. Franstalig België stond dicht bij de Franse bron van de secularisatie. Dat hielp. En de Kerk was blijkbaar organisatorisch niet echt paraat om de migratie naar de steden op te vangen met nieuwe kerken in de volkswijken (Art, 1979). Haar reactie kwam te laat en slaagde maar half. Het goddeloze socialisme en communisme kregen voet aan grond.

Die vatbaarheid kreeg wellicht ook een impuls door de rijzende verwachtingen die ontstonden door de economische transitie. Er was ongeziene economische groei in de tweede helft van de 19de eeuw, maar in eerste instantie volgde de levensstandaard voor de algemene bevolking amper. Wellicht toonde de economische groei dat er nu, in tegenstelling tot vroeger, echt voldoende welvaart beschikbaar was om te kunnen verdelen. Wat verwachtingen opwekte (Witte et al., 1990). En dat maakte de lagere klasse vatbaarder voor reformistische ideeën die verder keken dan directe loonsverhoging. Vanop afstand beschouwd: als er spectaculaire groei is maar weinig herverdeling, dan stijgt de vatbaarheid van de havenots voor grote theorieën rond herverdeling. En neemt de actiebereidheid toe.

3.4. *Stakingen*

Tegenculturen wakkeren de geestdrift voor verzet aan, maar dat is onvoldoende. Je moest af en toe ook je tanden kunnen laten zien. Een cruciale machtsbron was de mogelijkheid tot staken. Deze mogelijkheid kwam in de industriële samenleving prominent naar voor. Uiteraard kon de werkende klasse ook vroeger staken, maar dat had minder potentieel op een goede afloop.

Wat heb je nodig om succesvol te zijn als staker? Een cruciale factor is een productieproces in serieschakeling. Stel dat de productie van katoenen

stoffen uit 10 stappen bestaat (spinnen, weven, kleuren, wassen enzovoort), en stel dat je voor elke stap één werknemer nodig hebt. Als de wever staakt, is er geen enkele meter katoen. Want er wordt niet geweven. Hetzelfde geldt voor de spinner, de kleurder en de wasser. Als 1 van de 10 keuterboeren met elk een eigen stukje grond waarop ze produceren voor de baron, staakt, dan blijft 90% van de opbrengst overeind. Het industriële productieproces was dus zeer kwetsbaar voor stakingen. Een toename van interdependentie dus.

Stakingen werden hét wapen in de industriële samenlevingen. Staken was wel gecompliceerd: er waren stakingsbrekers, er was repressie, er was onderlinge onenigheid. Maar staken was een veel belangrijker wapen in de industriële samenleving dan in de landbouwsamenleving waar de meer geïsoleerde keuterboeren en landarbeiders voor hun rechten moesten opkomen. Door het staken werd het ongenoegen en de miserie van de arbeiders geëxporteerd naar het bord en de portemonnee van de werkgever. Waar ziekte en criminaliteit zorgden voor 'automatische' externe effecten, was de staking een middel om die externe effecten hardhandig op te leggen. De werkgever moest dan kiezen: de strijd aangaan en druk en repressie (laten) uitoefenen, of zoeken naar een compromis: werkbereidheid afkopen door loonsverhoging.

Maar er was nog een randvoorwaarde die het succes van stakingen bepaalde: de organisatiegraad van de werknemers. Staken doe je best in groep. Dat verhoogt de impact en bemoeilijkt de repressie. Eén staker ontslaan, is simpel, maar 10 stakers ontslaan, dat is al iets minder evident. De organisatie moet ook zorgen voor alternatieve inkomsten. De grootte van de weerstandskas van de organisatie speelt dus een belangrijke rol: hoe gevulder die was, hoe langer de staking kon uitgehouden worden.

3.5. Nationale arbeidersbewegingen

Een fabriek stilleggen, was vanuit arbeidersstandpunt bekeken al een doortastende stap. Het was nog beter om met alle arbeiders van de stad tegelijk te staken. In alle sectoren. Of om zelfs het ganse land plat te leggen. De volgende stap was dus het hanteren van het stakingswapen als een efficiënt middel om duurzame oplossingen te realiseren. Dat was geen *walk in the park*. Er waren de gebruikelijke onderliggende economische, culturele en geografische verschillen. Bovendien, hoe dominanter de markt werd, hoe harder de gecommodificeerde werknemers concurreerden met elkaar. Dit speelde tussen werknemers van hetzelfde bedrijf, tussen werknemers van verschillende bedrijven binnen dezelfde regio en tussen werknemers uit

verschillende regio's. Als de werknemers in Gent een loonsverlaging slikten, zette dat druk op de lonen in Luik, en vice versa.

Werknemers en lokale vakbonden konden dus rap uit elkaar gespeeld worden. De eenheid forceren en bewaren was moeilijk en vergde een sterke organisationele basis. De voorlopers van de nationale arbeidersbeweging waren de vakverenigingen. Naast gilden (met werkgevers) waren er ook gezellenverenigingen (met enkel werknemers). Na de Franse Revolutie doken opvolgers op, bijvoorbeeld in de vorm van Maatschappijen van Onderlinge Bijstand, die ook onder industriearbeiders gevormd werden (Pittomvils, 1994-1995). In een vergelijkbare vorm kwamen dan later de 'moderne' maar nog steeds zeer sectoraal georganiseerde vakbonden. De sprong naar verenigingen die sectoren, lokaliteiten en regio's overspannen, was niet evident. Er zijn altijd lokale varianten van bewegingen, zowel qua organisatie, zienswijze als identiteit. De Waalse arbeiders denken niet noodzakelijk op dezelfde wijze als de Vlaamse: de enen zijn radicaler dan de andere, of anarchistischer, of gewelddadiger. Deneckere (1997) schetst het als volgt. Vóór 1886 was er in België wel een veelheid aan arbeidersorganisaties en lokaal protest. Tot dan was er dus geen protest dat op de centrale staat georiënteerd was en in functie van de totale arbeidersbevolking stond. In de decennia daarna veranderde dat, en de arbeidersbeweging ontwikkelde zich tot een goed georganiseerde en bezielde massabeweging met een sterke stakingstraditie en massale straatbetogingen.

De vraag is wat deze belangrijke ontwikkeling structureel mogelijk maakte. Op zich is het een logische transitie. De organisatie van de economie oversteeg steeds meer het lokale en het bedrijfsniveau. Als de arbeidersbeweging wou wegen op de beslissingen was het nodig om zichzelf ook op een hoger niveau te organiseren. De weg vooruit lag in de politieke sfeer. Politiek werd al op natiestaatniveau georganiseerd. Samen met de inrichting van de parlementaire democratie op basis van cijnskiesrecht zorgde dit ervoor dat politieke ondernemers gedwongen werden om zich op nationaal niveau te organiseren en landelijke kiesverenigingen te vormen. Bovendien was de parlementaire democratie op basis van cijnskiesrecht een logisch inhoudelijk doelwit voor de arbeidersbeweging. Als een staat bestuurd werd als een natie, dus dóór en in naam van burgers, dan was het niet zo vreemd de vraag te stellen om *alle* burgers hierbij te betrekken. De burgerij had dat vehikel moeten creëren in haar strijd tegen het Ancien Régime, maar nu werd het haar tactische zwakke plek. Het zat voorlopig dan wel op slot, maar eenmaal er een uitbreiding van het kiesrecht zou komen, lag via de macht van het grote getal de weg open naar politieke impact, en zo naar economische macht.

De lokale arbeidersgroepen hadden dus elkaar nodig. Als ze het politiek wouden spelen, dan waren ze tot elkaar veroordeeld, wat ook de ideologische verschillen waren. Het was de enige kans. Maar het loutere bestaan van het burgerlijke politieke systeem was geen voldoende oorzaak voor de vorming van sterke, nationale arbeidersbewegingen. Vóór de 19de eeuw zou een burgerlijk politiek systeem met grondrechten en cijnskiesrecht nooit een nationale tegenbeweging hebben 'uitgelokt'. Maar in de 19de eeuw had de politieke en economische elite, die grotendeels samenvielen, een moderne infrastructuur gecreëerd in de vorm van spoorwegen, drukpers en andere communicatiemiddelen. Dat was de logistieke bedrading van een nationale maatschappelijke ruimte die ook door de tegenstanders volop gebruikt kon worden om zichzelf te verenigen. Het vergde tijd om de verschillen te overbruggen, maar de lokale groepen hadden meer te winnen bij samenwerking en gebruikten deze infrastructuur.

Het eerste grote doel van de nationale sociale strijd werd dan ook zuiver politiek: het verkrijgen van Algemeen Enkelvoudig Stemrecht. De sociaal-democratische arbeidersbeweging werd gevormd in de strijd voor het algemeen stemrecht (Deneckere, 1997). De aard van het politieke systeem had op deze manier een grote impact, in die zin dat het de weg toonde waarlangs de opgebouwde macht kon gekanaliseerd worden richting daadwerkelijke impact.

4. Conclusie

Door de economische groei, toegenomen schaalgrootte en commodificatie opende de kapitalistische samenleving de piste van de decommodificatie via de oprichting van een welvaartsstaat. Daarvoor moest echter de door de elite steeds beter uitgebouwde natiestaat veroverd worden door de gewone mens. De kans om dit te doen nam sterk toe in de tweede helft van de 19de eeuw. De snelle urbanisatie creëerde een groot potentieel voor opstandigheid, en zorgde er via gezondheids crisissen en onveiligheid ook voor dat de miserie van de gewone mens de elite nu echt ging irriteren. Ideologische innovatoren konden door de vrije pers en nieuwe druktechnieken hun ideeën makkelijker verspreiden aan een meer geletterde en geseculariseerde populatie die aangevuurd door de zichtbare expressie van rijkdom steeds grotere verwachtingen had over deelname in de opbrengsten van de economische transitie. De serieschakeling waarop het industriële productieproces gebaseerd was, verhoogde de potentiële schade die door stakin-

gen kon worden aangericht. De lokale arbeidersverenigingen organiseerden dit. Bovendien wisten ze de moderne communicatie-infrastructuur te gebruiken om zich te groeperen tot een nationale beweging die de ambitie had om de burgerlijke parlementaire democratie her in te richten via de formule van het Algemeen Enkelvoudig Stemrecht, waardoor de gewone mens eindelijk de macht van het getal optimaal zou kunnen laten spelen. En dan zou de welvaartsstaat er wel komen.

Dramatic event

De samenleving was er klaar voor. Maar veranderingen komen er niet zomaar, gratis, omdat ze misschien nodig zouden zijn. Vooraleer bestaande structuren kunnen vervormen, moeten ze op een kookpunt gebracht worden. Hierbij waren, zoals zo vaak, enkele *dramatic events* belangrijk. Een eerste reeks gebeurtenissen was inherent aan de arbeidersstrijd. Stakingen, betogingen, onregelmatigheden en repressie creëerden een zeer gespannen sfeer. In België leidde dat in 1893 tot het Algemeen Meervoudig Stemrecht. Daarna kwamen er ook externe gebeurtenissen die de zaken op scherp zetten. De Eerste Wereldoorlog was blijkbaar nodig om tot het Algemeen Enkelvoudig Stemrecht te komen, en de Tweede om de daadwerkelijke implementatie van de welvaartsstaat te realiseren. Deze *dramatic events* zijn disruptief, omdat ze het gewone leven stilzetten (een eufemisme in het geval van de Wereldoorlogen), de actiebereidheid doen toenemen en machthebbers schrik doen krijgen voor nog erger. In een dergelijke situatie werd repressie duurder en onzekerder dan compromissen sluiten. Dus werd er gezocht naar samenvallende belangen. Koopkracht voor de een werd verkoopkracht voor de ander. De deal werd gemaakt, de welvaartsstaat geboren.

Referenties

- Art, J. (1979). *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914*. Gent: Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde (Verhandelingen XIV).
- De Moor, T. (2008). The silent revolution: A new perspective on the emergence of commons, guilds, and other forms of corporate collective action in Western Europe. *International Review of Social History*, 53, 179–212.
- Deneckere, G. (1997). *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831–1918*. Antwerpen: Hadewijch.

- De Swaan, A. (1989). *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Dorgelo, J. (1964). *De koloniën van de maatschappij van weldadigheid (1818–1859). Een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment*. Assen: Van Gorcum en Comp.
- Lis, C., & Soly, H. (1980). *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*. Antwerpen/Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw: Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Pittomvils, K. (1994-1995). De Genste Maatschappijen van Onderlinge Bijstand in de eerste helft van de negentiende eeuw. Solidariteit, staking en/of segmentering? *BTNG-RBHC*, 25(3–4), 433–479.
- Roser, M., & Ortiz-Ospina, E. (2013). *Income Inequality*. Published online at OurWorldInData.org. Retrieved from: '<https://ourworldindata.org/income-inequality>' [Online Resource]
- Van Leeuwen, M. (2000). *The logic of charity, Amsterdam. 1800-1850*. London, UK: Palgrave Macmillan.
- Witte, E., Craeybeckx, J., & Meynen, A. (1990). *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

Spreekwoordelijk gedrag in de mateloze negentiende eeuw?

Frans van Poppel

Het door data gedreven historische onderzoek naar de patronen van gezinsvorming heeft in de afgelopen drie decennia in België en Nederland een enorme vlucht genomen. Een zeer belangrijke rol is daarbij gespeeld door de door Koen Matthijs geleide onderzoeksgroep in Leuven. Geavanceerde en comparatieve analyses van enorme databestanden met gegevens uit geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten hebben het inzicht in de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd, de leeftijdsverschillen tussen huwelijkspartners, seizoenspatronen in huwelijkssluiting en vele andere bepalende elementen van de bevolkingsontwikkeling enorm uitgebreid. Van een overeenkomstige toename van informatie over de culturele kant van deze ontwikkelingen, de evolutie van de menselijke opvattingen over en ervaringen met deze demografische fenomenen is minder sprake geweest en dit ondanks allerlei inventieve studies op basis van onder meer dagboeken, afbeeldingen, preken, autobiografieën etc. Het zoeken naar aanvullende bronnen van informatie op dit terrein blijft daarom noodzakelijk, maar het is een terrein van onderzoek dat bezaaid is met voetangels en klemmen.

In een indrukwekkende serie boeken en artikelen heeft de Nederlandse hoogleraar Interculturele Literatuurwetenschap Mineke Schipper (2004, 2018) zegswijzen en spreekwoorden van over de hele wereld over vrouwen en mannen geanalyseerd en in verband gebracht met de positie en gedragspatronen van beide seksen. Daarbij gaat het in belangrijke mate om zaken die ook voor de historisch-geïnteresseerde demograaf van belang zijn: om het baren van dochters of zonen, het nemen van initiatieven in liefde en seks, de positie van weduwen enz. Uit de talloze definities die er van spreekwoorden voorhanden zijn valt te destilleren dat het gaat om algemeen bekende, in de volksmond gebezigde uitdrukkingen, afkomstig uit de algemene levenservaring, een praktische leefregel en vaak ook een morele opdracht inhoudend (Turksma, 2005, p. 12-14). In hun compacte en goed

te onthouden vorm onthullen spreekwoorden de manier waarop mensen naar het leven kijken. In West-Europa maken spreekwoorden tegenwoordig niet meer in dezelfde mate deel uit van de dagelijkse conversatie als in het verleden. Veel spreekwoorden vindt men ouderwets, niet meer van deze tijd. Ook in de negentiende eeuw zal men ze vaak al met een korreltje zout hebben genomen. Spreekwoorden reflecteren vooral de ideeën van een specifieke groep in een bepaalde periode. Maar toch echoën hun boodschappen nog steeds na in de hoofden van een veel ruimere groep. Bewust of onbewust zullen mensen nog steeds de druk tot het erin verwoorde ‘traditioneel’ gedrag voelen, ook omdat in vele spreekwoorden vaak impliciet een raadgeving zit besloten en een dominant gedragsmodel wordt gepresenteerd. Paremiologen, spreekwoorddeskundigen, gaan er daarom van uit dat gedragingen in het openbaar en in de privésfeer nog voor een deel de spreekwoordelijke boodschappen weerspiegelen van hoe gedrag eruit zou moeten zien (Fialkova, 2010).

Schipper's werk heeft zich voor een deel gericht op dat wat de demografen het meest beroert – vruchtbaarheid, zwangerschap en bevalling –, zonder dat overigens als zodanig te benoemen (Schipper, 2017). Dat is wel expliciet het geval in het werk van de Russische onderzoekster Maria Koroleva. Koroleva (2015; Koroleva & Sinitsa, 2008) stelt dat spreekwoorden een waardevolle bron van informatie kunnen vormen over de culturele kant van demografische gedragingen. Spreekwoorden fungeren immers als een representatief gedragsmodel, een cultureel ideaal, voor velen in een samenleving en brengen een populaire opvatting over uiteenlopende levensterreinen tot uiting. Zij presenteren modellen en oplossingen voor problemen die gebaseerd zijn op de collectieve ervaringen van een groot deel van vele generaties. Spreekwoorden zijn in het bijzonder van nut omdat er een enorme hoeveelheid aan materiaal beschikbaar is, materiaal dat tegelijkertijd beknopt en veelzeggend is en vele levensterreinen beslaat.

Het is niet vreemd dat talloze spreekwoorden het huwelijk tot onderwerp hebben. Het huwelijk was immers een uiterst belangrijke sociale gebeurtenis die niet alleen de direct betrokken man en vrouw aanging, maar de hele samenleving raakte; het werd door wet en gewoonte gereguleerd, ging vaak gepaard met overdracht van rechten en bezittingen, was onderworpen aan intense gevoelens van goed-en afkeuring en had grote invloed op de status van de betrokken partijen, met name op die van de vrouw en de in het huwelijk voortgebrachte kinderen. Het huwelijk vormde een belangrijk moment in de overgang van jeugd naar volwassenheid; voor veel jongeren betekende het huwelijk de definitieve verslapping van de ruimtelijke, financiële en soms ook emotionele band met de ouders, en de leeftijd waarop dat gebeurde had grote consequenties. Het huwelijk was

veelal het tijdstip waarop (een deel van) de overdracht van bezittingen van de ene op de andere generatie plaatsvond. De leeftijdsverschillen tussen de huwelijkspartners bepalen mede de gezagsverhoudingen, de competentie en de wijze van communicatie tussen de echtgenoten. Het huwelijk van de kinderen betekende voor de ouders het begin van een nieuwe levensfase, namelijk die van de inkrimping van het gezin.

Kunnen de in Nederland en Vlaanderen gebruikte spreekwoorden ons iets leren over de opvattingen van de bevolking ten aanzien van gezinsvorming, en in het bijzonder het huwelijk in zijn vele facetten? Spreekwoorden hebben een constaterende en vaak ook raadgevende vorm en de vraag is of deze te rijmen zijn met de uitkomsten van de Vlaamse (en Nederlandse) empirische historisch-demografische studies die geïnitieerd zijn door Matthijs en de leden van zijn onderzoeksgroep. Het werk van Matthijs heeft zich in het bijzonder op de ontwikkeling van het huwelijkspatroon in de negentiende eeuw gericht en het is ook in deze periode waarin op grote schaal verzamelingen van spreekwoorden zijn aangelegd. Kortom, de vraag die hier gesteld wordt is hoe het spreekwoordenvocabulaire rondom het huwelijk er in de negentiende eeuw uitzag en hoe zeer dat zijn weerslag vond in het gedrag van de negentiende-eeuwse man en vrouw.

Beschrijvingen van spreekwoorden in de vorm van verzamelingen worden vanaf de negentiende eeuw populair. Bedacht moet worden dat veel van de in de negentiende-eeuwse spreekwoordenboeken opgenomen spreekwoorden een veel oudere oorsprong hebben en wellicht in deze periode al veel minder gebruikt en gedragen werden.

Voor het Nederlandse taalgebied zijn met name van belang P.J. Harrobomée's *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal of verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd* (1858, 1861, 1862). In 1901 werd dit werk gevolgd door F.A. Stoett's *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden naar hun oorsprong en betekenis verklaard* (1901) en A. de Cock's *Spreekwoorden en zegswijzen, afkomstig van oude gebruiken en volkszedes* (1902) en *Spreekwoorden en Zegswijzen over de Vrouwen, de Liefde en het Huwelijk* (1911). Met name beide laatstgenoemde bronnen zullen hier worden gebruikt.

Over het algemeen brengen de spreekwoorden tot uitdrukking dat de huwelijkse staat te verkiezen valt boven een celibatair bestaan. In verschillende vormen komt dit tot uitdrukking zoals in "Beter te trouwen dan te branden" en "Beter trouwen als aanhouden". Maar opmerkelijk genoeg wordt ook duidelijk gemaakt dat een huwelijk geen paradijs is. "Wat is 't houwelijk? Schrikkelijk en grouwelijk – en voor velen niet houwelijk", "Men gaat met zijn tweeën naar de kerk en komt met zijn drieën terug;

dan is de duivel er bij gekomen". "Die trouwt krijgt een blok aan 't been". Deze ambivalente houding tegenover het huwelijk spreekt ook uit andere kwalitatieve bronnen (Matthijs, 1994). Deze dubbelzinnigheid wijst erop dat spreekwoorden zeker geen representatieve afspiegeling vormen van de opvattingen van de samenleving als geheel. Welke opvatting de dominante was valt ook niet te bepalen.

De langetermijnveranderingen die zich in Vlaanderen (maar ook in andere landen in West-Europa) in de negentiende eeuw in de frequentie en de leeftijd bij huwelijk hebben voorgedaan hebben in elk geval een duidelijke voorkeur voor de huwelijkse staat aan het licht gebracht. Matthijs (2002) heeft immers nadrukkelijk de aandacht gevestigd op het feit dat een duidelijke verandering in de sociale positie en genderidentiteit van vrouwen heeft plaatsgevonden, waaruit een "passionate zest" voor het huwelijk voortvloeide. Vrouwen werden in toenemende mate verbannen uit het publieke domein en in reactie daarop ontwikkelden zij een eigen specifieke vrouwelijke statusschaal gericht op het romantische huwelijk, het huisgezin en het moederschap. Deze ontwikkeling valt niet anders te interpreteren dan als een eenzijdige voorkeur voor één van de mogelijke spreekwoordelijke voor- of nadelen van de huwelijkse staat.

Benadrukt werd in de spreekwoorden dat vooraleer men een huwelijk wenste te sluiten men in staat diende te zijn in het levensonderhoud van het gezin te kunnen voorzien. "Eerst het kooitje klaar en dan een vogeltje erin" (Men moet eerst zorgen een vrouw te kunnen onderhouden, alvorens aan trouwen te denken), "Zij brengen niets te zamen dan vier naakte billen", "Haast getrouwd, lang berouw". Dit was een thematiek die in de negentiende eeuw centraal stond in de permanente discussie over het armoedevraagstuk. De onberaden huwelijken uit de lagere sociale klassen werden als belangrijke factor hierin gezien en een expliciet verbod op huwelijken bij onvoldoende middelen van bestaan werd dan ook als serieuze oplossing voorgesteld. Moreels en Matthijs (2011) vonden inderdaad een veel lagere huwelijksleeftijd bij ongeschoolde arbeiders in Vlaamse steden maar de alarmistische betogen van de vertegenwoordigers van hogere sociale klassen waren zeer overdreven.

Over de beste leeftijd om te huwen vond men overigens uiteenlopende raadgevingen in de spreekwoorden. Er is begrip voor jong huwen, uitgedrukt in "Jonge jaren Willen paren" maar ook besef van de risico's. "Jong getrouwd, jong berouwd". Daarnaast is er de constatering dat boven een bepaalde leeftijd de kansen voor met name vrouwen om een partner te vinden gering waren. Die opvatting komt in vele gedaantes terug. "Een vaatje zuur bier" (een ongehuwde dochter die boven de 25 jaar komt), "Zij komt op de klompenmarkt" (van een meisje dat de 30 nadert, de klompenmarkt

de plaats zijnde waar dingen van geringe waarde worden verkocht), of “De klop is er op” (De Cock, 1911, 145-148) (zij is achtentwintig jaar, een zilvermunt van achtentwintig stuivers waar een stempel, een klop, was opgeslagen), “Zij zit al in St. Anna’s schapraai” (van een bejaarde maagd gezegd die drie kruisjes of meer achter den rug en dus weinig kans heeft om nog te trouwen en kinderen te krijgen), “Op den ossenboek staan” (van ongehuwde meisjes gezegd, in verband met de tot voortteling ongeschikte os), “Gerimpeld vel, en vrijt niet wel”. Overigens, de kansen op een huwelijk zijn nooit helemaal verkeken: “Geen schip zoo oud” zei het schippersmeisje “of ’t doet somtijds wel een reisje”.

Afgaande op de verdeling van de eerste huwelijken naar leeftijd bij huwelijk werden inderdaad in Vlaanderen in de negentiende eeuw relatief weinig huwelijken door vrouwen van boven de dertig gesloten (Van de Putte & Matthijs, 2001). Bovendien nam in de loop van de negentiende eeuw de mate van sociale conformiteit in de leeftijd bij eerste huwelijk sterk toe, (zichtbaar in de afname van de standaarddeviatie van de huwelijksleeftijden) wat duidt op een intensivering van een norm. In die zin drukken de spreekwoorden wel degelijk een norm uit. Toch waren ook de kansen om te huwen van 30-39-jarige vrouwen en mannen nog lang relatief hoog (Matthijs, 2002).

Een onderwerp dat vele publicisten in de negentiende eeuw bezighield was de vraag in hoeverre huwendes gelijksoortige dan wel afwijkende kenmerken mochten hebben. Dat betrof niet alleen de sociale herkomst van de huwendes, maar ook hun religie, hun geografische herkomst en hun leeftijd. Leeftijdsverschillen tussen huwende partners komen in vele spreekwoorden aan de orde en het is duidelijk dat gelijkheid in leeftijd daarbij verre de voorkeur krijgt. Dat blijkt onder meer uit “Jong met jong en oud met oud, dient het best te zijn getrouwd” en “Jong bij oud is heet bij koud”. Hoewel er begrip lijkt te zijn voor een oudere man die met een jongere vrouw in zee gaat (“Een oude bok lust nog wel een groen blaadje”) worden de risico’s van ongelijkheid in leeftijd nadrukkelijk benoemd: “Hij moet met den bril op naar het wiegetouw”, “Die een jong wijf heeft en een oud huis, heeft werk genoeg”, “Een jonge vrouw is eens ouden mans doodskist”, “Jonge vrouwen zijn de paarden, waar oude mannen op naar de hel rijden”. Is deze voorkeur voor gelijke leeftijd van huwendes ook in de demografische studies terug te vinden? Van de Putte & Matthijs (2001) en Van de Putte et al. (2009) hebben grondige analyses verricht van de feitelijk gevonden leeftijdsverschillen in de negentiende eeuw, in Vlaanderen, Wallonië en Nederland. Lange tijd was ondanks de sterke weerstand ertegen het percentage huwelijken waarin mannen en vrouwen duidelijk van leeftijd verschilden zeer groot, in de orde van 75-85 percent. In de negentiende eeuw was echter wel sprake

van een voortdurende afname van dat percentage. Met name in de steden was er een sterkere voorkeur voor huwelijken met geringe leeftijdsverschillen tussen de partners. Met name bij huwelijken waarin vrouwen ouder waren dan mannen was sprake van een sterke afname.

Ook anderszins gemengde huwelijken stonden in een kwaad daglicht. Spreekwoorden als “Twee geloven op één kussen, daar slaapt de duvel tussen”, “Gelijk goed, gelijk bloed, gelijke jaren, zijn de beste paren” en “Die verre gaat vrijen, bedriegt of wordt bedrogen”, “Vrijers, die van verre komen, Zijn u, jonge maagd, te schromen” en “Vrijt, daar je zijt” brengen de kwalijke gevolgen van ongelijkheid in godsdienst, sociale klasse en geboorte- en woonplaats tussen man en vrouw duidelijk voor het voetlicht.

Tot ver in de negentiende eeuw betrof een aanzienlijk deel van de gesloten huwelijken een huwelijk waarbij tenminste één van de betrokken partijen al eerder gehuwd was geweest. In talloze spreekwoorden en zegswijzen kan men een negatieve houding terugvinden tegenover dit soort van huwelijken. In het algemeen wordt het hertrouwen in zeer krasse bewoordingen afgeraden. De volgende voorbeelden kunnen als illustratie dienen. “Die één wijf heeft gehad, verdient een kroon van lijdzaamheid; die er twee heeft gehad, verdient er een van dwaasheid”, “De tweede echt is een duivelsgift”, “Tweemaal trouwen en bruiloft houen, Doet berouwen en ‘t hoofd klouwen”, “Drie dingen en deuge niet: herzaaien, herbakken en hertrouwen”, “De beenderen worden wel eens meer betreurd dan het vleesch”. Het is vooral het hertrouwen met een weduwe dat ten stelligste wordt afgekeurd: “Een weduwe brengt veelal haar eigene en ook eens anders gebreken ten huwelijk”, “Die weeuwen trouwt En worsten kout, Weet niet wat er in is gedouwd”. Speciaal van de weduwe met kinderen diende men verre te blijven. Immers, “Die eene koe koopt, heeft het kalf toe.” De grote trouwlust van de weduwen werd herhaaldelijk aangeroerd, blijkens “Die eens het geweer gedragen heeft, wil wel weder dienen” en “Die weduwe loopt met een stroowisch op haar gat” (=Stelt zich te koop; FVP), “Een weeuwte in den rouw of een besmet meisje, vrijt best”, “De zoetste vrijenstijd, dien iemand kiezen kan, Is als een weduw komt van d’uitvaart van haar man”. Begrip spreekt uit: “Men kan met de dooden niet huishouden”.

Matthijs (2003) heeft een diepgaande analyse uitgevoerd van de hertrouw in drie Vlaamse gemeenten in de negentiende eeuw en wist het uit de spreekwoorden af te leiden beeld daarmee duidelijk te nuanceren. Immers, weduwnaars leken zich aan de culturele weerstand tegen hertrouw weinig gelegen te laten liggen: één op de drie was in staat een nieuwe partner te vinden, van de weduwen één op de vier. In de tweede helft van de negentiende eeuw namen de kansen op hertrouw echter duidelijk af. Van een snellere hertrouw van weduwen was geen sprake, integendeel, ook al werd

hun aantrekkingskracht hoog geacht. Weduwnaars vonden ook sneller een nieuwe partner dan weduwen. In de loop van de negentiende eeuw was sprake van een duidelijke afname van de kans van een verweduwde om te hertrouwen, een afname die door Matthijs onder meer in verband werd gebracht met de groeiende betekenis van het eerste huwelijk als centrale factor in de ontwikkeling van het privéleven. Daardoor zou de verwaterde versie daarvan, het tweede huwelijk, minder aantrekkelijk geworden zijn.

Deze beknopte vergelijking tussen de in Nederlandstalige spreekwoorden vastgelegde opvattingen met betrekking tot het huwelijk en de waar te nemen kenmerken van het negentiende-eeuwse huwelijkspatroon in Vlaanderen heeft opnieuw bevestigd hoe complex de relatie is tussen opvattingen en gedrag. De vraag is allereerst of spreekwoorden inderdaad wel de collectieve voorstellingen zijn van een bevolking in een gegeven tijdsperiode, in dit geval de negentiende eeuw. Het is denkbaar dat de relatie tussen de inhoud van de spreekwoorden en demografisch gedrag slechts in beperkte segmenten van de bevolking in bepaalde periodes is terug te vinden (Vovelle, 1985). Ook Roche (1983) stelt zich de vraag op welke wijze de waarnemingen van de demografie, die vaak continue reeksen over langere periodes betreffen, kunnen worden verzoend met de in tijd en ruimte beperkte en vaak vertekende informatie over opvattingen en houdingen. De vaststelling dat bepaalde opvattingen over het huwelijk hebben bestaan betekent daarom nog niet dat deze opvattingen breed zijn nagevolgd of überhaupt invloedrijk zijn geweest. Van belang is de vraag hoe de ideeën zijn verspreid, hoe ze zijn geaccepteerd en in welke mate zij zijn veranderd en beïnvloed door andere factoren. Het komt voor historisch-demografen als gedragswetenschappers pur sang immers vooral aan op de vraag of en hoe opvattingen ook gepraktiseerd werden. Matthijs (2001, p. 8) heeft op het 'kromme mensbeeld' van sommige mentaliteitshistorici dat erop neer komt dat feitelijk gedrag de resultante is van achterliggende opvattingen en houdingen nadrukkelijk gewezen. De sprong van mogelijke inwendige motivatie naar uitwendig gedrag is niet gemakkelijk te maken en de demografisch gedragspatronen wijken soms af van de moraal zoals deze schets van de spreekwoorden over het huwelijk heeft laten zien.

Referenties

- De Cock, A. (1908). *Spreekwoorden en zegswijzen afkomstig van oude gebruiken en volkszedes*. Gent: Ad. Hoste.
- De Cock, A. (1911). *Spreekwoorden en zegswijzen over de vrouwen, de liefde en het huwelijk*. Gent: Ad. Hoste.
- Fialkova, L. (2010). Proverbs and medicine: The problem of applied folklore. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 46, 111-124.
- Koroleva, M. (2015). The industrious must be on the move': Migration through Gaelic proverbs. In K. MacNeil (Ed.), *Struileag: Shore to shore. Cladach gu cladach* (pp. 77-82). Edinburgh, UK: Birlinn.
- Koroleva M., & Sinitsa, A. (2008). Proverbs about spending on children as a subject of socio-demographic research. In E. Denisenk, & I. A. Trinity (Eds.), *Historical demography: Collection of articles* (pp. 277-297). MAK Press.
- Matthijs, K. (1994) *Achterwaards de toekomst in. Het zekerheidssyndroom in de sociale wetenschappen*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Matthijs, K. (2003). Frequency, timing and intensity of remarriage in 19th century Flanders. *The History of the Family*, 8(1), 135-162.
- Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History*, 27(2), 101-127.
- Moreels, S., & Matthijs, K. (2011). Marrying in the city in times of rapid urbanization. *Journal of Family History*, 36(1), 72-92.
- Roche, D. (1983). Démographie historique et histoire culturelle, Bulletin d'Information. *Société de Démographie Historique*, 38-39, 51-61.
- Schipper, M. (2004). *Trouw nooit een vrouw met grote voeten. Wereldwijsheid over vrouwen*. Utrecht: Het Spectrum.
- Schipper, M. (2018). *Heuvels van het paradijs. Een geschiedenis van macht en onmacht*. Amsterdam: Prometheus.
- Schipper, M. (2017). *A womb makes a woman. Fertility, pregnancy and childbirth in proverbs from around the world*. Paper presented at the 11th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs, Tavira, Portugal.
- Stoett, F. A. (1923-1925). *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Turksma, L. (2005). *Over spreekwoorden en uitdrukkingen. Een inleiding tot de paremiologie*.
- Van de Putte, B., & Matthijs, K. (2001). Romantic love and marriage: A study of age homogamy in 19th century Leuven. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31(3), 579-619.
- Van de Putte, B., van Poppel, F., Vanassche, S., Sanchez, M., Jidkova, S., Eeckhaut, M., Oris, M., & Matthijs, K. (2009). The rise of age homogamy in 19th century western Europe. *Journal of Marriage and Family*, 71(5), 1234-1253.
- Vovelle, M. (1985). De dood. In M. Vovelle (Ed.), *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef-en beeldwereld* (pp. 33-53). Nijmegen: SUN.

Measuring the age-dependent economic costs and benefits of children and juveniles

*Annual auctions of pauper orphans*¹

Richard Paping, with the assistance of Dinos Sevdalakis

1. Introduction

I will always remember the many times Koen invited me and others to Leuven or elsewhere to discuss future projects or to have workshops related to his WOG Historical Demography. Everything was always perfectly organised, not least the food and drinks. The Days of the Historical Demography in particular were fantastic, as they were extremely interesting scientifically, but also provided the meeting-place for all historical demographers in Flanders and the Netherlands. In his long career, Koen Matthijs has touched upon many topics related to demography and family history, with a special attention to marriages (Matthijs, 2001; 2006). In the western demographic system, these marriages usually result in simple (nuclear) families consisting of two married parents and their children. Of course, human beings get children for biological reasons, whether as an unintentional result of their sexual actions or as an intrinsic need to be satisfied. To put it more positively, people have children because they love to make love or because they just want to have children. These aspects, however, are not what this contribution will be about. It will deal with the economic consequences for (lower class) families of having those children during their adolescent years.

¹ An extended version of this research has been presented at the ESSHC in Vienna, April 2014. We want to thank Wim Jongman for his comments.

Some economic historians argue that it could be beneficial for families to raise many children if these become already productive at a young age (Cohen, 1996; Gratton & Moen, 2004; Levine, 1987; McDonald Way, 2018). The argument can even be that in some circumstances the potential earnings of children provide an incentive to marry young and start reproduction early. However, it is also generally accepted that caring for young children is not without costs (Cunningham, 1990; Wales, 1985). This is reflected in Seeböhm Rowntree's (1901) family poverty cycle. The living standard of a family falls shortly after marriage due to the rising number of costly children, while the economic position of the family improves again once the eldest children are capable of working and begin to contribute to the household income.

Another approach to this topic is the one started by Gary Becker's (1976) distinction between "quantity" and "quality" of children (See also Becker et al., 1990). This approach maintains that historical progress favoured higher investments in children, which increased the economic burden of extra children and required the family size to shrink. Furthermore, Zelizer (1991) holds that the sanctification of childhood precluded children from being used as an economic asset, which may also explain the significant burden that children put on their families. While these insights are very valuable for the understanding of family economics, some seem to implicitly assume that a high number of children ensured an increase in family income in periods when children were part of the workforce, which has not always been the case.

Cunningham (1990) shows that in pre-industrial England and Wales children were not put to work as often as is implied in literature, which would have decreased their economic contributions. A similar view is held by Smith (1985), who – based on a theoretical model – maintains that until the age of sixteen adolescents were an economic burden. His cost-benefit analysis predicts that in a pre-industrial context, children would only become – however to a marginal degree – economically beneficial after that age. Conversely, Gratton and Moen (2004), who present a grim view of family economics in the United States, argue that parents in a pre-industrial, rural context often made the conscious decision to put their children to work even when it was not necessary for survival. This would increase the parents' income and their old-age security.

While there may be some merit to all these claims, there has not yet been much empirical research into the economic costs and benefits in pre-industrial times of having children. The literature usually focuses on the extent to which children were put to work or sent to school and how that may have impacted family income, without any attempt to quantify if and to what

extent getting children was economically viable in pre-industrial contexts (see Cunningham, 2000). Moreover, economists and historians that do try to assess and quantify the contributions of children to the family economy focus on industrial(ising) contexts (Cunningham, 2000; Horrell & Humphries, 1995). In this article, we want to measure precisely how large the economic costs and benefits were of younger and somewhat older children during the last decades of the eighteenth and in the first half of the nineteenth century in a pre-industrial context. How much did it cost to care for a boy or girl of a specific age, and around what age children became financially interesting because they generated more financial benefits than costs?

Our main source are the annual sums paid or received by the poor relief board of the tiny town of Appingedam (province of Groningen, in the north of the Netherlands), that were the result of public auctions of orphans and half-orphans during the period 1770-1860. These amounts give an impression of the costs and benefits of children that foster families and potential employers were expecting. Appingedam (1,595 inhabitants in 1795) was situated in a relatively modern and very market-oriented agricultural region (Paping, 1995). It accumulated more functions and fewer people were working in agriculture than in the numerous surrounding rural villages. Industry and services were the main sources of income and until the end of the eighteenth century, a system of guilds existed.

First, we will discuss the available data and the methods used to analyse them. Subsequently, the change in costs and earnings of boys and girls over their first twenty years is analysed, taken gender differences into account and whether the poor relief board invested in the future skills of these children.

2. Sources, methods and the Appingedam system of boarding out pauper children

Until the second quarter of the nineteenth century the provision for paupers was almost exclusively left to religiously organised local poor relief boards in the province of Groningen. This system also existed in most other parts of the Dutch countryside and in many towns. Only in the second half of the nineteenth century did the general civil poor relief (organised by the municipality) begin to play some role in Appingedam, partly due to the unwanted effect of the new Dutch Poor Law of 1854 (Groninger Archieven, Provinciaal Archief, Gemeenteverslag Appingedam 1854-1860). In 1809

87% of the population of the municipality of Appingedam still belonged to the Dutch Reformed Church, falling to 78% in 1849, due to the secession of an orthodox branch.

Around 1800, the Appingedam Reformed poor board often maintained more than a hundred persons a year, and this number increased in the second quarter of the century. Apart from widows, the disabled, and old-aged, a considerable part of those relieved consisted of adolescents. Especially orphans or half-orphans (without a father) were a vulnerable group. If their parents had occupied lower-class positions and did not leave behind enough reserves to raise their children properly, the children became the responsibility of the local poor relief board.

As until 1858 there was no orphanage in Appingedam, the guardians of the poor board had to find a way to get people to take care of these numerous orphans (usually 10 to 20 each year). The solution was an annual auction of children, usually in February/March. These pauper children were presented by the poor relief board to an audience in which everyone interested and suitable could place a bid. A child was allotted to the family that was prepared to take care of him or her for the smallest fee, expressed in weekly or annual amounts. Orphans who were able to earn some money themselves were auctioned similarly. Possible employers were bidding against each other to establish who was prepared to pay the highest wage. In addition, many children who had lost only one parent were auctioned, if they could earn some money. In this way, the poor relief board prevented older children of relieved pauper families from remaining idle, reducing the money such a family would cost to the Board. This appears both a pretty cruel but also extremely rational system, using market forces to provide care for pauper children in the cheapest way possible. However, the system was not unique. Similar practices could be found in other areas of the Netherlands during the nineteenth century as well (van Solinge et al., 2000).

Archival information shows that the Appingedam guardians did actually take the interests of the pauper children into account to some extent also. Several children were repeatedly allotted to family members such as grandparents or uncles and aunts. In this respect, it has to be remarked that in the Groningen poor relief system, only parents could be held officially responsible for the care of children, and not more distant relatives (Paping, 1995). Also, orphans under the age of 12 usually remained with the same foster family for several years. There is even one example of when such a family was outbid by others, the guardians decided nevertheless that the orphan should stay with its original foster family, as that had become so much attached to the child.

Guardians also made provisions that foster parents should send the children to school. Even when they were 12 or above, they still had to attend the special evening school in Appingedam for 1-2 hours a day. In one case, a regular foster family explicitly lost their children, because they did not regularly attend primary school. Also, many teenage boys were not auctioned, but were provided by the guardians with quite expensive long-term learning and caring contracts with skilled artisans. Sometimes (older) children ran away (usually half-orphans returning to their mother); others were let go by their employer or were dismissed because they had fallen ill. Nevertheless, the poor relief board only rarely expelled children from the dole.

For the period 1770-1860, six preserved books report in detail the individual results of the annual auctions and the specific conditions of the annual contracts for the pauper children under the Appingedam poor relief board (Groninger Archieven, N.H. Gemeente Appingedam, nrs. 41-46). They specify precisely what the conditions were, who was to become the foster father/mother or the employer, the length of the contract, and how much money was involved. This information is partly supplemented and checked against the account books, minutes and letters of the poor relief board (N.H. Gemeente Appingedam, nrs. 7, 13-14, 18-19, 31-34, 38-40: 1771-1860).

The main difficulty was to find out the precise identities of the pauper children mentioned in the books and to establish their exact age, especially before 1800, for which the civil registration and the older baptism registers were employed. In the end, more than 80% of the pauper children in the accounts were identified, resulting in a database with 1,368 annual data on 203 children. For some, there is only information for one year, for others, the information stretches over periods of ten years or more. Unfortunately, some cases proved unsuitable for a straightforward analysis when, for instance, board and lodging at home and wage were separated, or when juveniles were too ill to work for years, resulting in increasing costs of caring during their teenage years. After a process of elimination, 1,103 annual data were available for analysis.

The nominal provisions under which children went to foster families or employers were translated into monetary terms to make them comparable. In the eighteenth century, foster parents usually received one rye bread of four kilograms every week, whose value was estimated using city of Groningen prices (Paping, 1995: 366, 370-371). The value of the peat supplied was estimated using an Appingedam price-series (Paping, 1995: 368, 376-377). In some cases, the receiving family paid for the clothing. Clothing was reckoned to cost 10 guilders annually, footwear 6 guilders, and the maintenance of clothing or footwear 2 guilders. For the sake of simplicity, we used a fixed sum for the whole period. Rare other expenditures were

also recalculated in money. In this way we reconstructed the amount of costs or earnings of a child in a consistent way, assuming that foster parents and employers only supplied board and lodging, while the poor relief board paid all other costs.

For instance, the poor relief board paid 20 guilders annually from May 1804-1805 plus one rye bread a week (costs 23,99 guilders according to the relatively high prices in this period) for the illegitimate child Fester Snaak (born July 1792) to the tailor Johannes Vijge, who had to teach the boy his handicraft. The board itself was responsible for all other costs (mainly shoes and clothing). Consequently, excluding these expenses the annual cost of Fester amounted to 43,99 guilders. The next year 1805-1806, the tailor only received a weekly bread, as by that time Fester was much more trained and therefore more productive.

3. The real value of the costs and earnings of pauper children

Of course, the archival sources provide only the nominal costs and earnings of children in a year, so for interannual comparison it is necessary to deflate the values, or in other words, correct them for the changing price level over the years 1770-1860. The real values of costs and earnings (prices of 1831/1850) are estimated using a price index for the value of board and lodging (Paping, 1995: 404-407). Costs and earnings covering a year from the middle of May onwards have been related to the price index in the year of the conclusion of the contract.

The outcome of the deflation procedure is that from about 1810 onward, the real value of the payments for pauper children below age 10 began to decline. This corresponds to other indications that the quality of the poor relief in the Groningen countryside deteriorated seriously from the end of the eighteenth century onwards (Paping, 2013). A growing social distance between the lower class – benefiting from poor relief – and the more well-to-do middle class and rich farmers – financing the poor relief – resulted in the end of the generous eighteenth-century system of poor relief, particularly in the second quarter of the nineteenth century. Although average real per capita income was rising in the Groningen clay area, real incomes of the growing group of labourer families stagnated, while real incomes of the poorest families fell in this period, mainly due to the higher food prices (Paping, 1995).

The method applied here assumes to some extent that the standard of living that foster parents and employers provided to the pauper children was about the same over the whole period 1770 to 1860. However, our calculations suggest that this living standard decreased significantly in the last decades that were studied. Annual costs of caring for pauper children are partly influenced by price movements, though there was no one-to-one relationship. Real costs seem to have diminished rapidly in the course of the nineteenth century. The conclusion has to be that the calculated annual costs of caring for pauper children do not reflect a bare minimum standard of living but were also related to what was seen as acceptable in society. Presumably, a lower standard of living for pauper children met less resistance around 1850, and consequently the nourishment of pauper children deteriorated significantly compared to the eighteenth century. Notwithstanding this, the mortality under pauper children remained limited, even in this period, with two deceased boys – 1830 (aged 2); 1853 (14) – and seven deceased girls – 1786 (6); 1800 (0); 1809 (0); 1809 (17); 1809 (18); 1841 (6); 1858 (16). Information before 1806, however, might be incomplete.

4. Age-dependent costs and earnings of pauper boys and girls

What are the costs of raising young children? Economically speaking costs are related to the consumption of goods. Some costs are quite straightforward; as they concern goods a child consumes individually, especially food items, and which are purely private goods. To some extent, this is also the case for clothes and footwear, but these products can be used for a longer period, can be bought second hand and sold again. Children regularly need other clothes and footwear as they continue to grow physically. Consequently, the more children one has, the lower the costs of clothing and footwear per child (economies of scale). A slightly different consumption category is shelter and heating (including furniture, cooking apparel, etc), that partly has a public character within the household. All members within the household profit from heating and the use of the house and its equipment. Although the quality may decrease when more people are living in one house, the costs only rise to a limited extent and are also characterised by economies of scale. A fourth category is a rest group comprising of luxury goods and services (such as medical assistance and school fees). For eighteenth- and nineteenth-century lower-class families, these were of only

limited importance. A final cost item relates to the time invested in caring for a child within the household. This time is normally not converted into money. Nevertheless, it must definitely be seen as an economic cost, especially for foster parents who do not have a strong social bond with the child.

If a family accepts to take care of a child, it can be expected – taking a neo-classical economic approach – that at a minimum they want a full compensation covering their (marginal) costs. Next to this, they also might want to make a profit on the child. However, if there is enough supply of potential foster parents this profit will become quite small due to competition. As we have seen, the poor relief board usually paid for clothes and footwear, but also covered the costs of medical assistance and school fees for the pauper children. Consequently, the money paid by them almost exclusively compensated for 1. food, 2. shelter and heating, and 3. caring. Of course, various cost categories depend on the age of a child. Very young children eat less but demand more care. In Appingedam, both guardians and foster parents seem to have assumed that these two effects largely compensated each other, as the money paid by the dole usually did not change for an individual child between the age of zero and nine. The costs of feeding and sheltering teenagers, however, were considered to be substantially higher, presumably because they ate notably more than younger children.

Caring for foster children also had some clear benefits. One can think of satisfying a desire to do charity, or the need for juvenile companionship. There are, however, few indications that these aspects played a decisive role, given the frequent poverty of the families who took in these pauper children. This may have been different if the children were family, but the amounts received for caring for nieces, nephews, or grandchildren do not seem to have been much less than that for children who were not family members.

A much more important benefit was that the foster parents could use the labour of the children in their care for a variety of housekeeping tasks, but also for economically lucrative ones. However, the custom in Groningen that such children should go to school during an important part of their day until the age of 10 to 12 severely limited this potential. Mandatory schooling restricted the short-term economic capabilities of younger children in other areas of Europe and the United States as well (Cunningham, 2000; McDonald Way, 2018). Therefore, the foster families who took in children under the age of 12 usually did not have many economic tasks for them. Often the heads of households were (farm) labourers, ship carpenters' hands or widows. Between the age of 11 and 15 pauper children usually moved to middle-class households where their labour could be used more fruitfully, as for instance, artisans (boys), merchants, reverends, or schoolmasters (girls), or else to farmers.

The amounts paid or received by the poor relief board to take care of, and/or to employ children covered all the costs and benefits. Therefore, they are a good indication of what would-be foster parents expected these to be. The system of auctioning the children annually will have prevented large deviations from true costs and benefits. However, not all pauper children were auctioned each year. Especially for many older (teenage) boys, but also sometimes for girls, guardians concluded contracts of usually three years to learn a handicraft from an artisan. The guardians were keen on not spending too much money, so it seems unlikely that these contracts resulted in high windfall profits for the employers either.

5. Results: Costs and earnings of Appingedam children

In Figure 1, the general results of the analysis of the costs and revenues of Appingedam pauper children are presented, with averages and the spread for each particular age and gender in our database. Children aged zero to nine were put together as in that age group no significant change was found over the years. It has to be taken into account that the poor relief board paid the costs of clothing and footwear, and special costs like school fees and medical care for all children directly to the suppliers. Aside from board and lodging, teenagers needed at least a real wage of presumably about 20 guilders to cover these costs. Those capable of earning such sums structurally – usually between the age of 16 and 19 – often ran away or were dismissed by the poor relief board. Therefore, the revenues of teenagers of the age of 17, but even more of those of 18 or 19, reported in the graph are strongly underestimating their average earning power. Those 18- and 19-year-old boys and girls still in the accounts of the poor relief board were also those who had the lowest earning capacity.

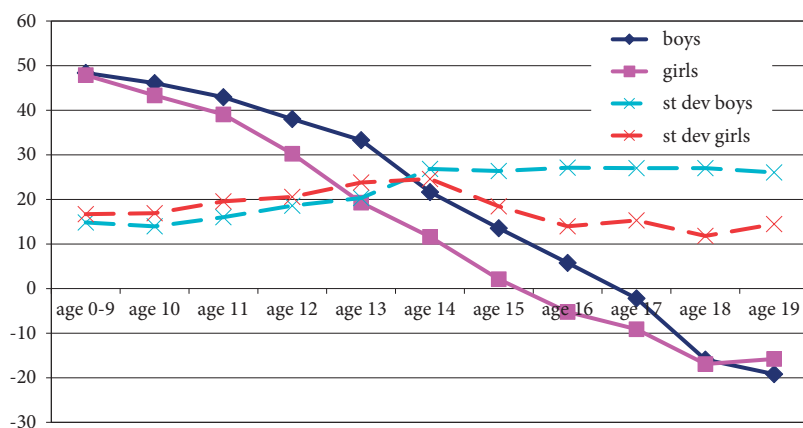

FIG. 1. Average costs of pauper children in Appingedam, 1770–1860 (excluding clothing e.a.)

One of the most surprising results according to Figure 1 is that the average costs of young teenage girls were far less and their average earnings were better than of teenage boys. In other words, girls in Appingedam were on average much more economically attractive than boys. When they were 15, their work was valued nearly just as high as the costs of board and lodging. For boys this was not even the case when they were 16. Only when they were 18, boys earned as much as their female counterparts. In general, young teenage girls were at least one year ahead of boys of the same age. Although boys of 13 to 17 must have been physically much stronger than girls, they earned on average less due to the investment in human capital strategy of the poor relief board.

Most of the Appingedam pauper boys became artisan apprentices, usually to shoemakers or tailors, sometimes to bakers, coopers, or ship carpenters. Some of them became the hand of a shipper or a merchant. These were all occupations that fitted into the Appingedam local urban economic system. As apprentices, they accumulated skills and capabilities that allowed them to become artisans themselves later in life. The main benefit of this costly investment strategy in skills for the poor relief board seems to have been that it strongly limited the chance that these boys and their offspring again had to appeal for poor relief later on. Social (and urban) awareness among the guardians of what an appropriate position was, might also have played a role. However, the Appingedam poor relief board did not have large financial reserves at all, so it must not have been an easy decision to make.

Especially establishing boys as apprentices of tailors or shoemakers was popular with guardians. These were handicrafts demanding only limited

capital and were ideally suited to guarantee good prospects for pauper children. However, to let a boy become a tailor's or shoemaker's apprentice was certainly not without costs. The guardians concluded contracts with artisans promising to teach the pauper boy – usually aged 12 to 16 – their craft in about three years. Each year, the poor relief board had to pay a substantial sum for such a learning agreement. The other urban occupations were usually not highly rewarding either in the case of boys. However, those Appingedam boys who were moved to the surrounding countryside by the poor relief board to become an (unskilled) farm hand, were much less costly and earned much higher wages at the same age than those occupied in more urban-like jobs.

The poor relief board invested far less in the skills of young girls, although there are a few exceptions of teenage girls who were allowed to learn to become a seamstress in two to three years. This was also a costly strategy as these girls were more expensive than those becoming live-in maids. Though even in the putting out of the teenage pauper girls, the guardians showed some urban social awareness. They would rather let them become the maid of a middle-class family than send them to a farm to become a farm maid, despite the fact that girls working as a live-in farm servant could already earn a wage at the age of 13 or 14 (Paping, 2017), while maids working in other households usually could not. Again, a similar kind of argument can be made as for boys: farm maids usually married labourers, while other domestic servants had a bigger chance to marry an artisan or someone else from the lower middle class. So, although to a lesser extent, the decision not to send all the Appingedam pauper girls to farms was in a sense an investment in the future of these girls.

Another interesting conclusion that can be drawn from Figure 1 is that it indeed took a very long period for children to become economically attractive. In the town of Appingedam, children were an economic burden for a household until the age of 15 or 16. Therefore, it was a completely irrational strategy to procreate as many children as possible. Only around the age of 17 did costs and benefits begin to equalize, taking the costs of clothing into account as well. Even if the costs are somewhat exaggerated by the method used here, and the poor relief board's costs were much higher than of an ordinary lower-class family, then the break-even point for a child will not have come much before the age of 15, a conclusion in line with Smith's (1985) analysis of rural England.

Consequently, marrying young and procreating a lot resulted in a continuous budget problem for lower-class households (compare Cunningham, 1990 showing a strong relationship between the number of children a family has and the chances of receiving poor relief in nineteenth-century England).

As a result, average ages at marriage for both lower-class males and females were quite high in the region (Paping & Schansker, 2014: males 26-28, females 25-27). Even a relatively favourable guesstimate – assuming annually 40 guilders for the first ten years and 20 guilders for the next five years – suggests that the overall costs of one child must have been about 500 guilders (prices of 1831/1850). This is a very large sum, considering that the daily wage of carpenters was 0.90/1.15 guilders, of male labourers 0.60/0.70 guilders, and of female labourers 0.33/0.35 guilders (Paping, 1995: 342, 348-349).

Another conclusion is that the spread in age-dependent costs and earnings of children was very high. Part of this spread had to do with differences over time in the real maintenance sums of young children that we already mentioned. Another part of the spread is the effect of increasing differences between children. From the age of 11 onwards, the spread in costs for both boys and girls is increasing. For girls, the standard deviation reaches a peak for the ages 13 and 14, and this is exactly the age when some girls did not do any work, while others already earned a small annual wage. When at the age of 15 most girls more or less worked, the standard deviation diminished again.

The standard deviation of the age-dependent costs and revenues of boys – at first a little bit lower than of girls – also started to increase from the age of 11 onwards. However, after reaching a peak around the age of 14, this spread remained high for later years, showing very large differences in maintenance costs and revenues between individual boys in the later teenage years. This large spread was mainly due to the difference in rewards between urban jobs and well-paid farm work already mentioned.

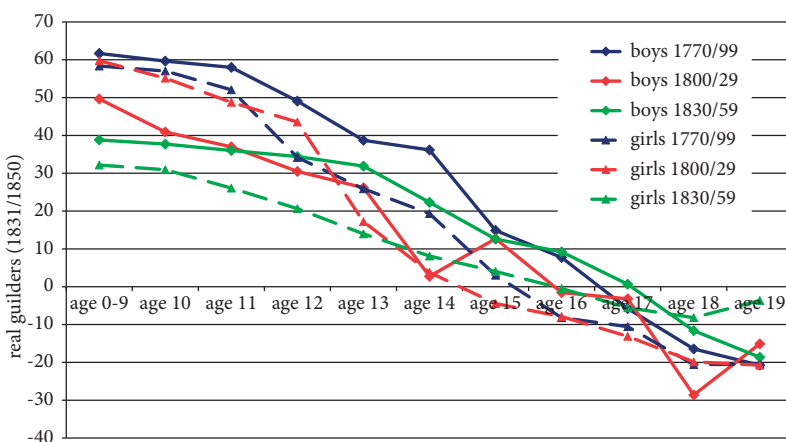

FIG. 2. Age-dependent costs and revenues in Appingedam of boys and girls for different periods

In Figure 2 the data for pauper children is presented again, but now for different time periods. The real sums paid to foster parents who cared for *young* children decreased indeed significantly in the first half of the nineteenth century. For *older* teenage children, on the other hand, the differences between the periods are more limited and not easy to interpret. The graph suggests that their wages in 1830/1859 were lower than in the earlier periods. The number of observations in the analysis, however, is only small.

The difference between boys and girls clearly shows up for both the first and the last period 1770/1799 and 1830/1859, when even young boys were more expensive than young girls. However, the situation for the period 1800/1829 (exactly the period when we have the least data) is more complex. Boys cost less until the age of 12, though from age 13 to 17 girls are more attractive. In conclusion, in every period girls between 13 and 17 on average cost less or earn more than boys of the same age. A tentative conclusion could be that investments in young boys were much higher than young girls, which indicates a gender difference in the way resources were allocated to improve what Becker (1976, p. 195-196) calls the “quality” of children.

6. Concluding remarks

This contribution offers an analysis of the extensive and highly detailed information of the Appingedam poor relief board on the costs to raise pauper children and the incomes they earned. Although there may be some minor methodological issues with regard to deflation, to the sample size and to other effects influencing the values over time, the data show very distinct patterns in respect of age and gender, and their relevance extends well beyond the casus of this small Dutch city. Most importantly, it is beyond doubt that in an eighteenth/nineteenth-century capitalistic environment it took a long time before children became economically beneficial for parents. Consequently, expected revenue of children could hardly have been a rational incentive to strive to large families, as the costs of feeding and clothing them was – at least in the example studied – much higher. Therefore, children not only in the present, but also in the past could be extremely costly until well into their puberty, so people likely got them for non-economic reasons or perhaps as a social insurance for old age (compare McDonald Way, 2018).

The Appingedam poor relief board’s strategy often included heavy investment in the skills of boys (and only to a lesser extent, girls) by placing them

in apprenticeships that incurred considerable learning fees and generated relatively low wages, but that also opened the prospect of brighter positions later in life as independent artisans. Normal lower-class families also stood for this choice to invest or not in their teenage sons' (and daughters') social chances. Difficult financial times or strategies directed towards maximizing short-run consumption of parents must have had major consequences for their children's prospects. Every lower-middle- and lower-class family with boys and girls in their early teens had to make such hard decisions! Were they capable or prepared to invest in the future of their children by securing them jobs with the promise of a better future, or did they choose or perhaps had to choose for a short-term income-maximizing strategy?

References

- Becker, G. (1976). *The economic approach to human behavior*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Becker, G., Murphy, K., & Tamura, R. (1990). Human capital, fertility, and economic growth. *Journal of Political Economy*, 98(5), 12–37.
- Cohen, J. (1996). Institutions and economic analysis. In T. Rawski (Ed.), *Economics and the Historians* (pp. 60–84). Berkeley: University of California Press.
- Cunningham, H. (1990). The employment and unemployment of children in England c.1680–1851. *Past & Present*, (126), 115–150.
- Cunningham, H. (2000). The decline in child labour: Labour markets and family economies in Europe and North America since 1830. *Economic History Review*, 53(3), 409–428.
- Gratton, B., & Moen, J. (2004). Immigration, culture, child labor in the United States, 1880–1920. *Journal of Interdisciplinary History*, 34(3), 355–391.
- Horrell, S., & Humphries, J. (1995). The exploitation of little children: Child labor and the family economy in the industrial revolution. *Explorations in Economic History*, 32(4), 485–516.
- Levine, D. (1987). *Reproducing families: The political economy of English population history*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw: Bevolking, huwelijk, en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Press Leuven.
- Matthijs, K. (2006). Changing patterns of familial sociability: Family members as witnesses to (re)marriage in nineteenth-century Flanders. *Journal of Family History*, 31(2), 115–143.
- McDonald Way, M. (2018). *Family economics and public policy, 1800s-present: How laws, incentives, and social programs drive family-decision making and the US economy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Paping, R. (1995). 'Voor een handvol stuivers'; *Werken, verdienen en besteden: De levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770–1860*. Groningen: NAHI/RegioProjekt.

- Paping, R. (2013). *Rural poor relief in the coastal Netherlands: From a 'collective insurance' to a 'supplement-system' (Groningen 1770–1860)*. Paper presented at the Rural History Conference, Bern, Germany.
- Paping, R. (2017). Dutch live-in farm servants in the long 19th century: the decline of the life-cycle service system for the rural lower class. In J. Whittle (Ed.), *Servants in rural Europe 1400–1900* (pp. 203–226). Woodbridge, UK: Boydell & Brewer.
- Paping, R., & Schansker, G. (2014). De reproductie van de rurale arbeidersklasse in achttiende- en negentiende-eeuws Groningen: vruchtbaarheid, nuptialiteit en overlevingskansen. *Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland. Jaarboek Historische Demografie*, 71–98.
- Rowntree, S. (1901). *Poverty, a study of town life*. London, UK: Macmillan and Co.
- Smith, R. (1985). Some issues concerning families and their property in rural England 1250–1800. In R. Smith (Ed.), *Land, kinship and life-cycle* (pp. 1–86). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- van Solinge, H., Walhout, E., & van Poppel, F. (2000). Determinants of institutionalization of orphans in a nineteenth-century Dutch town. *Continuity and Change*, 15(1), 139–166.
- Wales, T. (1985). Poverty, poor relief and the life-cycle: Some evidence from seventeenth-century Norfolk. In R. Smith (Ed.), *Land, kinship and life-cycle* (pp. 351–404). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Zelizer, V. (1994). *Pricing the priceless child: The changing social value of children*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

‘Dat trouwt maar voor het vaderland weg’

*Gedwongen huwelijken en huwelijksleeftijd,
Nederland 1811–1915*

Jan Kok en Kees Mandemakers

1. Inleiding

In verschillende West-Europese gebieden vond in de tweede helft van de negentiende eeuw een geleidelijke daling plaats van de huwelijksleeftijd, zo ook in Nederland en Vlaanderen (Matthijs, 2001; van Poppel, 1992). Niet dat men het traditionele, ‘restrictieve’ huwelijkspatroon losliet: de huwelijksleeftijd bleef aan de hoge kant omdat de meeste huwelijken pas werden gesloten als het paar zich verzekerd wist van voldoende inkomen, huisvesting en inboedel. Deze voorwaarden verschilden uiteraard per stand. De daling zou dan samenhangen met de stijging van de inkomens en de verbetering van de werkgelegenheid als gevolg van de industrialisatie (van Poppel, 1992, p. 207). Koen Matthijs heeft in enkele van zijn baanbrekende historisch-demografische werken erop gewezen dat de daling van de huwelijksleeftijd eerder bij de vrouwen begon dan bij de mannen (Matthijs, 2001; 2002; 2003). Hij ziet dit als een reactie op het terugdringen van vrouwen uit het publieke domein dat rond het midden van de negentiende eeuw steeds zichtbaarder werd. Vrouwen begonnen, geïnspireerd door het burgerlijke gezinsideaal, een plaats voor zichzelf op te eisen en wel als hoedster van het gezin. Dit leidde tot méér en vroegere huwelijken, allereerst bij vrouwen. Deze trend is door Koen Matthijs samengevat als ‘mimetische huwelijksbegeerte’; ofwel het verlangen naar een burgerlijke levensstijl die steeds meer

binnen bereik kwam doordat de mannen steeds meer in staat waren een volwaardig 'gezinsloon' te verdienen.

De negentiende-eeuwse burgerij zelf zag in de lagere huwelijksleeftijden zeker geen lovenswaardig kopieergedrag. Integendeel, de klachten over onberaden en onbezonnen huwelijken onder de arbeiders waren niet van de lucht. Een waarnemer uit Appelscha (Friesland) meldde in 1890 over de veenarbeiders aldaar: '... de lieden trouwen op zeer jeugdigen leeftijd; hun geheele kapitaal hebben zij bij zich en bestaat uit twee paar goede en gezonde armen en beenen. Dat trouwt maar voor het vaderland weg' (geciteerd in van Poppel, 1992, p. 54). In veel rapporten komt naar voren dat die vroege huwelijken veelal 'gedwongen' waren, dat wil zeggen dat de vrouw zwanger was en dat men door te trouwen een buitenechtelijke geboorte wilde voorkomen. De directeur van de grootste Hilversumse meubelfabriek meldde in 1890 dat van de huwelijken onder zijn personeel er in de laatste acht jaar slechts één niet gedwongen was: 'Men bezat dan bij het trouwen niets, zelfs geen enkel meubelstuk; ging dan bij de schoonouders inwonen' (geciteerd in van Poppel, 1992, p. 65). Overigens beschouwt Koen Matthijs, net als Frans van Poppel, deze jammerklachten als overdreven. De gemiddelde huwelijksleeftijd onder arbeiders bleef tamelijk hoog en suggereert voldoende gezinskomen – ook al werden de mogelijkheden van de vrouw om daar zelf aan bij te dragen steeds beperkter.

Toch is het merkwaardig dat in veel studies over de huwelijksleeftijd niet systematisch gekeken is naar de leeftijdsverschillen tussen gedwongen en niet-gedwongen huwelijken. De vraag of sociale verschillen en veranderingen in de huwelijksleeftijd ook beïnvloed kunnen zijn geweest door veranderingen in de voorechtelijke seksualiteit blijft daardoor onbeantwoord. Zowel in Vlaanderen (Vandenbroeke, 1979) als in Nederland (Kok et al., 2016) was het gedwongen huwelijk een veelvoorkomend verschijnsel. In deze bijdrage gaan we in op de vraag welke rol zwangere bruiden speelden in de trend naar lagere huwelijksleeftijden, en wat dat zegt over de huwelijksmotivatie in de negentiende eeuw. Ons onderzoek is gericht op Nederland en is gebaseerd op een geautomatiseerde gezinsreconstructie, waardoor we van maar liefst 1,7 miljoen wettige eerstgeboren kinderen konden nagaan of hun moeder al in verwachting was tijdens de sluiting van haar huwelijk. We zullen nu allereerst uitleggen hoe het bestand is opgebouwd.

2. Bronnen en berekeningen

De dataset is gebaseerd op de indexen op de registers van de burgerlijke stand zoals die door talrijke vrijwilligers zijn verzameld en door het CBG-Centrum voor Familiegeschiedenis (zie <https://www.wiewaswie.nl>) ter beschikking zijn gesteld aan LINKS (zie <https://iisg.amsterdam/en/hsn/projects/links>). LINKS staat voor *LINKing System for historical family reconstruction* en heeft als doel om alle negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse families te reconstrueren door middel van het linken van de akten van de burgerlijke stand (Mandemakers et al., 2021, Mourits et al., 2020). Bij deze analyse is gebruikgemaakt van de release *LINKS Dataset Linked Births and Marriages Certificates Parents, Netherlands, 1811-1919, Release 2020_01* (Mandemakers & Laan, 2020). Beroepstitels werden gestandaardiseerd en geclassificeerd door middel van de dataset *HSN standardized, HISCO-coded and classified occupational titles, HSN release 2020.02* (Mandemakers et al., 2020), see <https://iisg.amsterdam/en/hsn/data/occupations>). Voor gegevens over buitenechtelijke geboorten werd gebruik gemaakt van de *Historical Sample of the Netherlands (HSN). Data Set Civil Certificates Release 2017.01*.

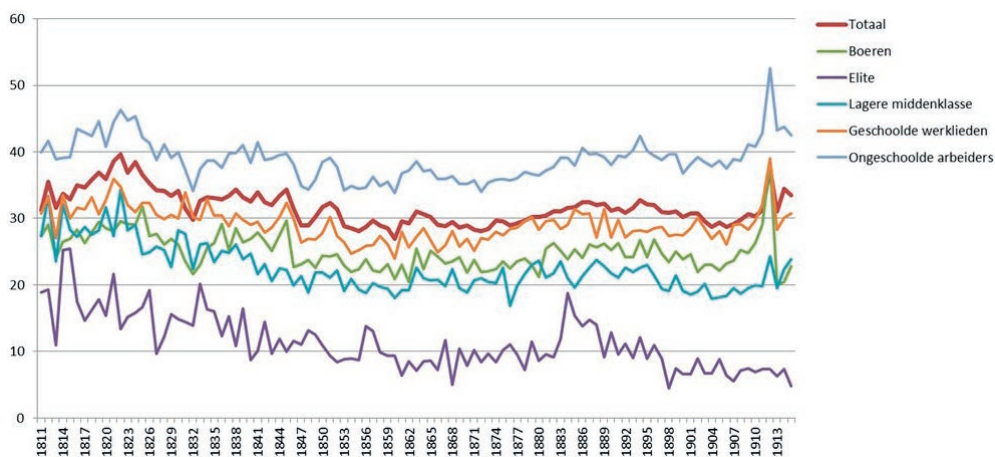
De release omvat afgerond 9,8 miljoen geldige geboorteakten uit de periode 1811-1918 waarvan er 7,7 miljoen, 78,3%, konden worden gelinkt aan een huwelijksakte (geboorteakten zijn pas na honderd jaar openbaar). Missende links komen vooral door geboorten afkomstig van ongehuwde stellen, van huwelijken die vóór 1811 of in het buitenland zijn afgesloten, door ambigue matches waardoor er geen keus voor een bepaald huwelijk kon worden gemaakt of door slechte of geen 'ouder-informatie' op de geboorteakte waardoor er überhaupt niet gematcht kon worden. Overigens, archieven die bij het indexeren helemaal geen ouders hadden opgenomen, zijn buiten de release gebleven. Matching vond plaats op basis van de voornaam en achternaam van beide ouders in een geboorteakte en de namen van bruid en bruidegom in een huwelijksakte. Hierbij werd rekening gehouden met de reproductieve leeftijdsperiode van de bruid in relatie met de leeftijd van de bruid en de huwelijksdatum. Matching gebeurde door middel van het Levenshtein algoritme waarbij per naamelement niet meer dan twee verschillen in karakters mochten optreden. Gegeven deze voorwaarden bleef het aantal ambigue matches (een match met meerdere huwelijksakten) beperkt, maar dit betekent ook dat er matches zijn gemist. Het percentage gematchte geboorteakten loopt op van ongeveer 60% in 1840 tot 90% in de periode vanaf 1880. Zogenaamde 'levenloos aangegeven kinderen' maken in Nederland onderdeel uit van

de registratie op de overlijdens en zijn daarom niet opgenomen in deze release. Vooralsnog hebben we geen redenen om aan te nemen dat deze selecties tot grote vertekeningen leiden.

In totaal konden er 7,7 miljoen geboorten aan 1,7 miljoen huwelijken worden gekoppeld. Om te corrigeren voor bij de matching eventueel gemiste kinderen, werd de analyse beperkt tot huwelijken waarin binnen vijf jaar het eerste kind werd geboren (95,5%, $n=1.652.650$). Mogelijk komt het percentage zwangere bruiden daardoor iets te hoog uit, maar daar staat tegenover dat we levenloos aangegeven eerste kinderen niet konden meenemen. We definiëren een bruid als 'zwangere bruid' als het kind binnen acht maanden (244 dagen) na het huwelijk werd geboren. Omdat de burgerlijke staat bij het huwelijk niet consequent is mee geïndexeerd, kunnen we geen onderscheid maken tussen eerste en opvolgende huwelijken. Het gemiddelde percentage zwangere bruiden dat we op deze manier berekenen voor de periode 1811-1915 is 31,2 wat dicht in de buurt komt van het op dezelfde manier met data van de Historische Steekproef Nederland (HSN) berekende cijfer van 29,6% over de periode 1870-1950 (Kok et al., 2016, p. 171).

3. Zwangere bruiden

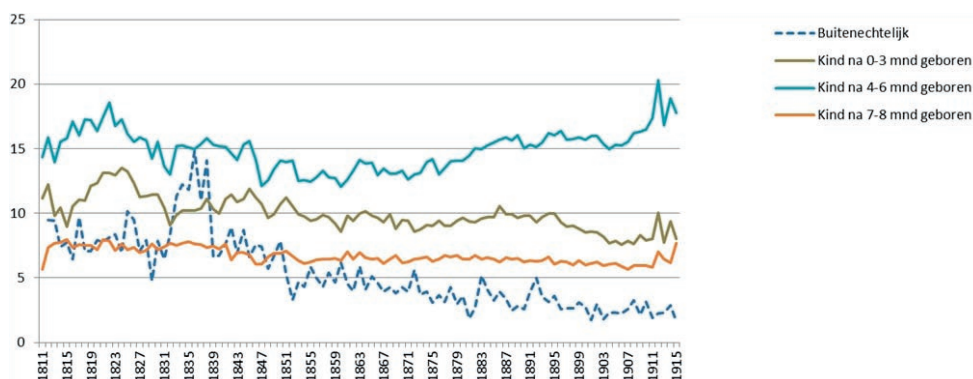
Misschien is wel het opmerkelijkste aan de trend van de zwangere bruiden (zie Figuur 1) dat er zo weinig verandert gedurende de hele periode, ondanks de 'burgerlijke zedelijkheidsoffensieven' van de tweede helft van de negentiende eeuw (Damsma, 1988; Righart, 1988). Het percentage zwangere bruiden schommelt continu rond de dertig, waarbij de eerste helft van de 19e eeuw wel iets hogere cijfers laat zien. De sociale verschillen in dit verschijnsel zijn groot en al even bestendig. De laagste cijfers vinden we bij de elite, waarvan bekend is dat de contacten van de dochters met mogelijke huwelijkspartners vaak werden gearrangeerd door de ouders waarbij de ontmoetingen in de gaten werden gehouden door chaperonnes (De Nijs, 2005). De hoogste cijfers vinden we bij de ongeschoolde arbeiders, die ruim vier keer zo vaak een huwelijk aangaan met een zwangere bruid. Het is duidelijk dat als er weinig of geen ouderlijk bezit was of als uitzicht daarop niet op het spel stond, seksualiteit vóór het huwelijk vrij normaal was.

BRON: LINKS Release 2020_01. Sociale lagen werden vastgesteld met de HISCLASS 5 indeling, van Leeuwen en Maas (2011). Het betreft bruiden die binnen vijf jaar na het huwelijk een kind kregen.

FIG. 1. Percentage zwangere bruiden naar huwelijksjaar en sociaaleconomische groep, 1811–1915

Maar wanneer werd dan die ruimte voor seksualiteit geboden (of genomen): als het huwelijk al in kannen en kruiken was, en het stel wellicht al in ondertrouw was gegaan, of eerder? In dat geval waren veel bruiden zich wellicht niet eens bewust van de zwangerschap en werd het eerste kind zeven of acht maanden na het huwelijk geboren. Figuur 2 geeft aan dat dit betrekkelijk weinig voorkwam – slechts bij zo’n 7% van de bruiden. De grootste groep is die waarbij de bruid zo’n 4-6 maanden zwanger was en dit lijkt vanaf 1875 weer toe te nemen. We kunnen aannemen dat het in deze groep vaak om een vaste relatie gaat, want het huwelijk werd toch vrij snel geregeld. Het percentage hoogzwangere bruiden waarbij het kind binnen drie maanden na het huwelijk werd geboren schommelt rond 10% en neemt af vanaf ongeveer 1890. Natuurlijk kan het huwelijk ook te laat komen en wordt het kind pas na de geboorte door het huwelijk van de ouders gewettigd. Ons bestand maakt het niet mogelijk om vóór het huwelijk geboren kinderen in de berekeningen mee te nemen. Maar de HSN laat zien dat het percentage buitenechtelijk geboren kinderen gestaag daalt na een piek ten tijde van de Belgische opstand in de jaren dertig van de negentiende eeuw. Ten opzichte van voorechtelijk verwekte maar binnen het huwelijk geboren kinderen gaat het om bescheiden aantallen.

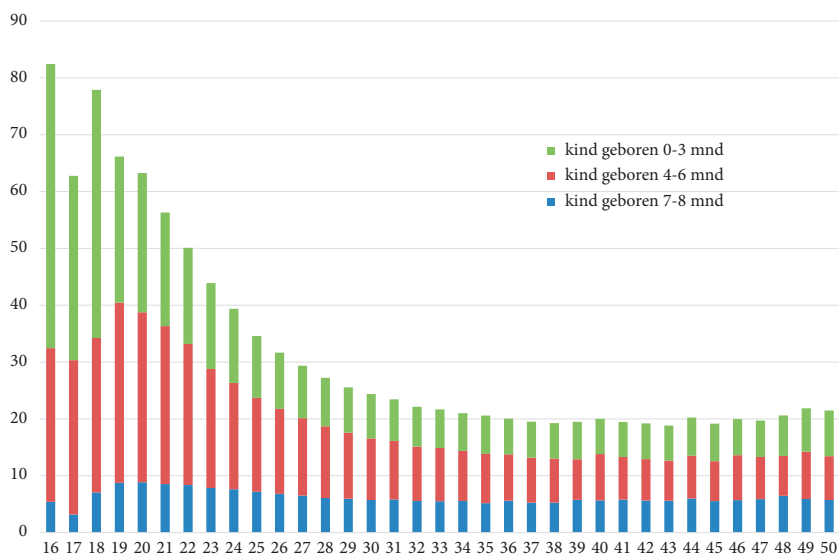

BRON: LINKS Release 2020_01, en HSN, Release Birth Certificates (2017.01). Het betreft bruiden die binnen vijf jaar na het huwelijk een kind kregen.

FIG. 2. Percentage buitenechtelijke geboorten en percentage zwangere bruiden naar interval tussen huwelijk en geboorte, Nederland 1811–1915

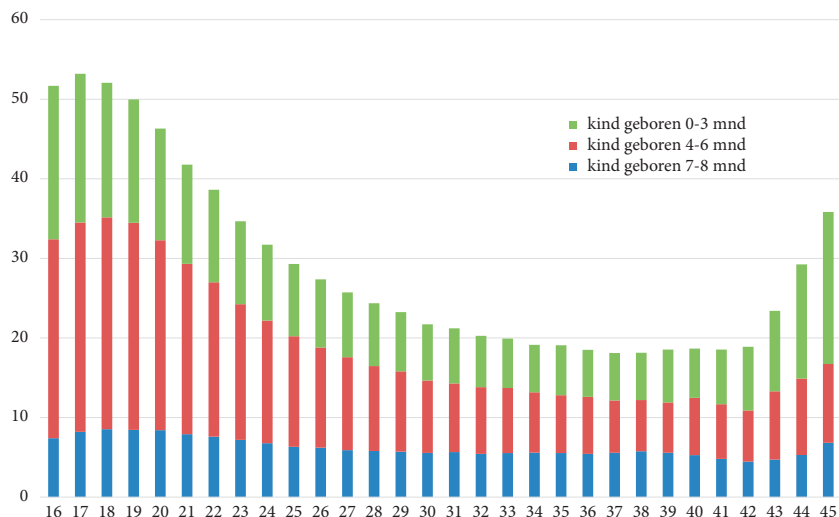
We hebben vastgesteld dat het leeuwendeel van de zwangere bruiden ten tijde van de huwelijksluiting al behoorlijk ver gevorderd was in de zwangerschap. En dus kan het huwelijk in veel gevallen zijn vervroegd om de schande van een buitenechtelijke geboorte te voorkomen. Volgens de tijdgenoten was dat de reden voor de meeste van de zogenaamde ‘ontijdige’ huwelijken. In Figuur 3 (bruiden) en Figuur 4 (bruidegoms) kijken we naar de huwelijksleeftijd naar vordering van de zwangerschap. Bij minstens de helft van de huwelijken van vrouwen van 19 jaar of jonger en van mannen van 23 jaar of jonger was er een zwangerschap in het spel en ging het vooral om een gevorderde zwangerschap. Dit percentage neemt gestaag af om vanaf het dertigste jaar te stabiliseren. Bij de vrouwen is er dan weer een forse toename na het 42^e levensjaar.

Maar hoeveel jaar eerder trouwden zwangere bruiden en hun partners dan anders het geval was geweest? En was dit verschil constant gedurende de negentiende eeuw?

BRON: LINKS Release 2020_01; Het percentage is berekend op het aantal bruiden die binnen vijf jaar na het huwelijk een kind kregen.

FIG. 3. Cumulatief percentage zwangere bruiden naar interval tussen huwelijk en geboorte en naar huwelijksleeftijd, 1811–1915

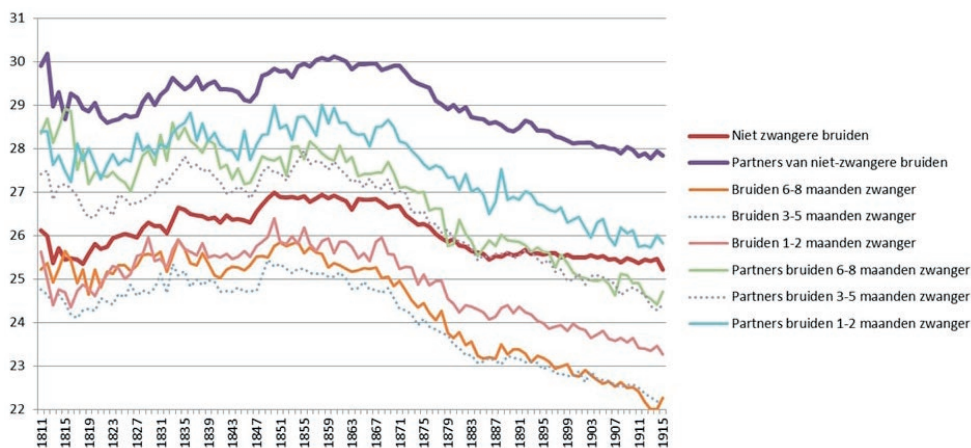

BRON: LINKS Release 2020_01; Het percentage is berekend op het aantal bruiden die binnen vijf jaar na het huwelijk een kind kregen.

FIG. 4. Cumulatief percentage zwangere bruiden naar interval tussen huwelijk en geboorte en naar huwelijksleeftijd van de mannen, 1811–1915

4. Invloed van zwangerschap op de huwelijksleeftijd

In Figuur 5 splitsen we de huwelijksleeftijden uit naar het aantal maanden waarin de bruid zwanger was – of nog niet zwanger was. De niet-zwangere bruiden en hun partners hebben zoals verwacht steeds de hoogste huwelijksleeftijden. Bruiden die nog maar enkele maanden zwanger waren, trouwden gemiddeld ongeveer een jaar tot anderhalf jaar jonger, en hun partners eveneens. Mogelijk is hier sprake van ‘jeugdig ongeduld’ of van hogere vruchtbaarheid van de jongere koppels. Groter zijn de verschillen als de bruid drie maanden of langer in verwachting was: het loopt dan op naar zo’n drie jaar bij de mannen en twee en een half jaar bij de vrouwen. Interessant is ook dat alle lijnen zich parallel bewegen: rond het midden van de negentiende eeuw, als de economische situatie in Nederland heel slecht wordt (De Meere, 1982; Knibbe, 2007), blijkt het restrictieve huwelijkspatroon nog springlevend: ook van de zwangere bruiden en hun partners stijgen de leeftijden. Tenslotte zien we voor alle groepen na deze periode een geleidelijke daling van de huwelijksleeftijden. Wel is het opmerkelijk dat die daling bij de niet-zwangere bruiden al snel stagneert, terwijl die zich bij de zwangere bruiden voortzet. Het leeftijdsverschil tussen zwangere en niet-zwangere bruiden wordt dan ook groter na circa 1880. Ook bij de mannen wordt het verschil groter.

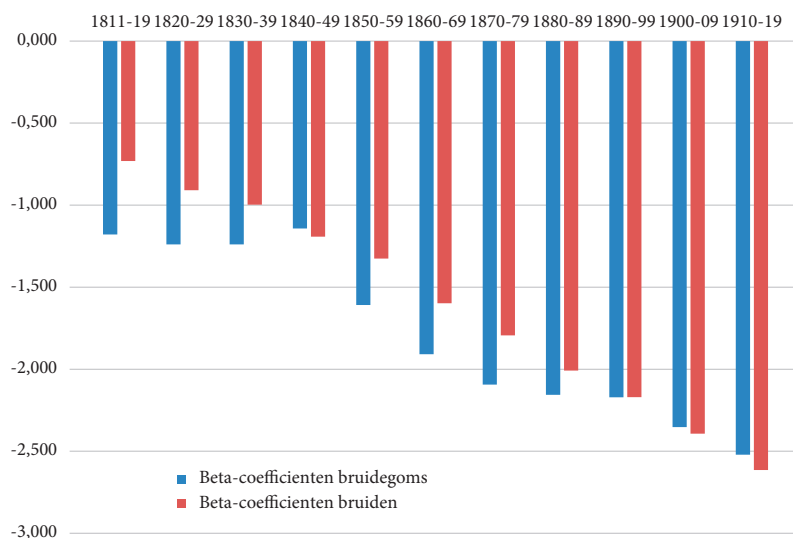
BRON: LINKS Release 2020_01; het betreft bruiden die binnen vijf jaar na het huwelijk een kind kregen.

FIG. 5. Gemiddelde huwelijksleeftijd bruiden en hun partners naar het al dan niet zwanger zijn (en hoeveel maanden zwanger) van de bruid, per huwelijksjaar, 1811–1915

We kunnen geen rechtstreekse vergelijking maken met de situatie in Vlaanderen, omdat we de eerste huwelijken niet kunnen isoleren. Maar op grond van onze grafiek zouden we kunnen stellen dat het specifiek de zwangere bruiden zijn die een 'pioniersrol' hadden in het op steeds jongere leeftijd trouwen. De daling van hun leeftijden zet zich iets eerder in dan bij hun partners, en is veel uitgesprokener dan bij de niet-zwangere bruiden.

Natuurlijk kunnen de genoemde ontwikkelingen door allerlei compositie-effecten zijn beïnvloed. Als er verhoudingsgewijs meer sociale groepen komen die op relatief jonge leeftijd huwen en relatief vaak aan voorrechtelijke seksualiteit doen, dan wordt het gemiddelde leeftijdsverschil gaandeweg groter. Urbanisatie zal zo'n effect hebben als er in de steden minder sociale controle op de vrijage is en men er makkelijk vroeg kon huwen. Hetzelfde geldt voor proletariseringseffecten; we hebben in grafiek 1 al gezien dat de ongeschoolde arbeiders relatief veel zwangere bruiden telden. En zowel bij de huwelijksleeftijd als bij het percentage 'gedwongen huwelijken' bestonden grote verschillen naar regio. Dit laatste hing vooral samen met religie: onder protestanten kwam het verschijnsel veel vaker door dan onder katholieken (Engelen, 2009, p. 47). Een compositie-effect kan dus ook ontstaan door verschuivingen in de regionale samenstelling van de huwelijken.

Om vast te stellen of gedwongen huwelijken in loop van de tijd steeds vaker op jongere leeftijd plaats vonden dan de niet-gedwongen huwelijken voeren we een lineaire regressieanalyse uit. We doen dat per tienjaarlijks periode en controleren daarbij voor sociale klasse, regio (provincie) en verstedelijking (naar de indeling van Kooij, 1985). De daling van de huwelijksleeftijd kan wellicht ook bepaald zijn door een proces van 'romantisering' waarbij instrumentele (bijvoorbeeld financiële) motieven om te trouwen geleidelijk plaatsmaken voor emotionele. In dit proces wordt de overeenstemming van partners, zoals op het vlak van de leeftijd, steeds belangrijker (Van de Putte & Matthijs, 2001). We voegen daarom als laatste controlefactor leeftijdshomogamie toe (gedefinieerd als een gelijke huwelijksleeftijd met een bandbreedte van drie jaar). In Figuur 6 geven we alleen de Beta-coëfficiënten van het effect van de zwangerschap op de huwelijksleeftijd weer. We zien dat de visuele indruk uit Figuur 5 wordt bevestigd: het leeftijdsverschil tussen zwangere en niet-zwangere bruiden (en die van hun partners) wordt steeds groter en loopt op naar 2,5 jaar – los van de effecten op de huwelijksleeftijd veroorzaakt door sociale klasse, regio, urbanisatie of leeftijdshomogamie.

BRON: LINKS Release 2020_01.

FIG. 6. Beta-coëfficiënten van het effect van voorechtelijke bezwangering op de huwelijksleeftijd (lineaire regressie), 1811–1915

5. Discussie en conclusie

We hebben vastgesteld dat de huwelijksleeftijden gedurende de hele periode vrij hoog waren en dat twee-derde van de bruiden niet zwanger was. Wil dat zeggen dat een groot deel van de stellen zich keurig van seksualiteit onthield tot de huwelijksnacht, zoals de kerk en de burgerij van hen verwachtte? Jona Schellekens heeft wel eens voorgerekend dat stellen die ééns per week seks hadden, maar daarbij de (niet al te betrouwbare) methode van coïtus interruptus toepasten, *gemiddeld* pas na drie en een half jaar met een conceptie verrast werden (Schellekens, 1991, p. 151). Onder de negentiende-eeuwse jongeren, zeker op het platteland, bestonden tal van gebruiken ('nachtvrijen') waarbij (beperkte) seksualiteit tijdens de vrijage werd toegelaten, zij het min of meer gecontroleerd door de *peer group* (Kok, 2020). Het leeftijdsverschil zou dus eenvoudig verklaard kunnen worden uit de spreiding rond het gemiddelde: sommige stellen hebben pech, andere hebben geluk en gebruiken de tijd om te sparen voor het huwelijk.

We hebben ook gezien dat de huwelijksleeftijd sterk gekoppeld bleef aan de bestaansmogelijkheden, en daar lijkt vanaf 1870 wel een verruiming in te

komen (van Poppel, 1992). Maar waarom trouwden juist de zwangere bruiden en hun partners steeds jonger en dat in toenemende mate? Een mogelijke verklaring is dat seksualiteit tijdens de verkering riskanter werd door het verdwijnen van het collectief georganiseerde nachtvrijen, maar dat zou dan gepaard moeten gaan met hogere percentages zwangere bruiden en buitenechtelijke geboorten en dat zien we niet. Het is ook mogelijk dat het toegenomen leeftijdsverschil komt door het efficiënter toepassen van geboortebeperking door de wat oudere stellen, zoals in de twintigste eeuw het geval was. Maar dan zouden we juist een daling van het percentage zwangere bruiden verwachten en daar is ook geen sprake van. Hoe kunnen we dan de combinatie van grotere leeftijdsverschillen bij gelijkblijvende percentages zwangere bruiden verklaren? Er zal waarschijnlijk sprake zijn van een grotere differentiatie onder de jongeren: een deel zet in op een vroeg huwelijk en neemt daarbij het risico op een zwangerschap op de koop toe. Sterker: dat kan een bewuste strategie zijn geweest om de toestemming van de ouders te verkrijgen. De kans op een gedwongen huwelijken werd (in Oost-België in de tweede helft van de negentiende eeuw) groter wanneer beide ouders nog leefden (Oris et al., 2014). Misschien moesten jongeren vaker naar deze strategie (zichtbaar in de trend van de geboorten 4-6 maanden na het huwelijk, zie grafiek 2) grijpen omdat ouders vaker bleven leven en het huwelijk konden tegenhouden.

Maar die strategie kwam voort uit een toenemend streven naar (vroeg) zelfstandigheid. Dat streven vinden we in veel van de negentiende-eeuwse commentaren terug. Jongeren hoopten zich met een vroeg huwelijk te bevrijden van het 'het slavenleven bij den boer' (van Poppel, 1992, p. 61) en hun loon zelf te kunnen houden in plaats van alles aan hun ouders af te moeten staan. Een matroos gaf het in 1896 kernachtig weer: 'Wij mensen trouwen vroeg – want dan heb je een beter leven en dan weet je voor wie je werkt en als je thuiskomt...heb je het maar goed bij haar' (ibid. p.63). Het vroege huwelijk van vrouwen lijkt niet ingegeven door hun verbanning van de arbeidsmarkt. Integendeel, jonge vrouwen gingen er vaak vanuit dat ze hun verdiensten konden blijven inbrengen. Volgens de secretaris van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht (1887) trouwden velen zo jong vanuit de gedachte dat '...elk zooveel verdient en dat tellen ze dan bijeen, er niet aan denkende dat er kinderen komen enz' (ibid, p.51). Weliswaar rukte het verschijnsel 'huisvrouw' gestaag op vanaf 1850 (in de zin van het niet vermelden van het beroep op de huwelijksakte), maar dit bereikte de lagere klassen het laatst en bovendien vervingen ze geregistreerd door ongeregistreerd werk (bijvoorbeeld thuisnijverheid) (van Poppel, Van Dalen, & Walhout, 2009, p. 124). We vermoeden bovenal een motief van zelfstandig willen zijn, in de zin van een eigen huishouden te hebben en niet lan-

ger het loon aan de ouders te hoeven afstaan. Dat kan als een ‘mimetische begeerte’ worden geïnterpreteerd, niet zozeer begeerte naar een burgerlijke levensstijl, laat staan een fatsoenmoraal, maar wel naar het huiselijke ideaal waarin de burgerij het voortouw nam.

Koen Matthijs heeft een voortrekkersrol gespeeld in het onderzoek naar de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd, en heeft aangetoond dat tal van maatschappelijke processen, zoals het opkomen van het burgerlijke gezinsideaal, daarin weerspiegeld worden. Met deze bijdrage hebben we de aandacht gevestigd op de rol van seksualiteit tijdens de verkering en de invloed van een voorechtelijke zwangerschap op de huwelijksleeftijd. Dit brengt ons – vooralsnog – tot de conclusie dat een groeiende wens naar vroege zelfstandigheid een daling van de leeftijd van zwangere bruiden en hun partners kan verklaren, en daarmee van de algemene huwelijksleeftijd.

Referenties

- Damsma, D. (1988). Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850–1960. In H. Peeters e.a. (Eds.) *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (pp. 209–247). Nijmegen: SUN
- De Meere, J. M. M. (1982). *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw: Aspecten en trends*. 's-Gravenhage: M. Nijhoff.
- De Nijs, T. (2005). Partnerkeuze in de hoge Rotterdamse burgerij. In J. Kok en M.H.D. van Leeuwen (Ed.), *Gelegenheid en genegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (pp. 309–330). Amsterdam: Aksant.
- Engelen, T. (2009). *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800–nu*. Amsterdam: Boom.
- Historical Sample of the Netherlands (HSN). *Data Set Civil Certificates Release 2017.01*.
- Knibbe, M. T. (2007). De hoofdelijke beschikbaarheid van voedsel en de levensstandaard in Nederland, 1807–1913. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 4(4), 71–107.
- Kok, J. (2020). Courtship and rites: A survey of the world's family systems. In P. Puschmann (Ed.), *A cultural history of marriage in the age of empires* (pp. 17–37). London, UK: Bloomsbury Academic.
- Kok, J., Bras, H., & Roterling, P. (2016). Courtship and bridal pregnancy in The Netherlands, 1870–1950, *Annales de Démographie Historique*, 132(2), 165–191.
- Kooij, P. (1985). Stad en platteland. In F.L. Holthoorn (Ed.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (pp. 93–115). Assen: Van Gorcum.
- Mandemakers, K., & Laan, F. (2020). *LINKS Dataset linked births and marriages certificates parents, Netherlands, 1811–1919, Release 2020_01*.
- Mandemakers, K., Bloothoofd, G., & Laan, F. (2021 forthcoming). *LINKS: The LINKing System for historical family reconstruction in the Netherlands*.

- Mandemakers, K., Hornix, J., Mourits, R. J., Muurling, S., Boter, C., van Dijk, I. K., Maas, I., Van de Putte, B., Zijdemans, R. L., Lambert, P., van Leeuwen, M. H. D., van Poppel, F., & Miles, A. (2020). *HSN standardized, HISCO-coded and classified occupational titles, HSN release 2020.02*. Amsterdam: IISG.
- Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History*, 27(2), 101–127.
- Matthijs, K. (2003). Demographic and sociological indicators of privatisation of marriage in the 19th century in Flanders. *European Journal of Population*, 19, 375–412.
- Mourits, R., van Dijk, I., & Mandemakers, K. (2020). From matched certificates to related persons. *Historical Life Course Studies*, 9, 49–68.
- Oris, M., Alter, G., & Servais, P. (2014). Prudence as obstinate resistance to pressure: Marriage in nineteenth-century rural eastern Belgium. In C. Lundh & S. Kurosu (Eds.), *Similarity in difference. Marriage in Europe and Asia, 1700–1900* (pp. 261–293). Cambridge, MA: MIT Press.
- Righart, H. (1988). Moraliseringsoffensief in Nederland in de periode 1850–1880. In H. Peeters e.a. (Eds.) *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (pp. 194–208). Nijmegen: SUN.
- Schellekens, J. (1991). Determinants of marriage patterns among farmers and agricultural laborers in two eighteenth-century Dutch villages. *Journal of Family History*, 16, 139–155.
- Vandenbroeke, C. (1979). Het seksueel gedrag in Vlaanderen sinds de late 16e eeuw. *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 62, 193–230.
- Van de Putte, B., & Matthijs, K. (2001). Romantic love and marriage. A study of age homogamy in 19th century Leuven. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31(3–4), 579–619.
- van Leeuwen, M. H. D., & Maas, I. (2011). *HISCLASS: A historical social class scheme*. Leuven: Leuven University Press.
- van Poppel, F. (1992). *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw*. Wageningen: Landbouwuniversiteit.
- van Poppel, F., van Dalen, H., & Walhout, E. (2009). Diffusion of a social norm: tracing the emergence of the housewife in the Netherlands, 1812–1922. *Economic History Review*, 62(1), 99–127.

Differential fertility by place of birth in early 20th century Madrid¹

Diego Ramiro-Fariñas, Michel Oris and Stanislaio Mazzoni

1. Introduction

Among the many topics Koen Matthijs has investigated, the differential fertility between migrants and natives in historical urban populations was certainly one of the most fascinating (see Schumacher et al., 2013). Such an issue necessarily calls for an interdisciplinary approach aligning demography, migration and urban studies, to name only the most important. This question also has particular significance when situated in a transitional period, when “the world we have lost” became “the world we have gained”, when not only urbanization and industrialization, but also the expansion of education, romanticism and new aspirations for life, changes in the secular rules of family formation, birth regulation, as well as the decline of mortality all drastically changed Western societies. This modernization has not, however, been smooth and peaceful. Urban development was chaotic, and typically newcomers from the popular classes tended to be relegated to slum areas with bad housing conditions and poor public hygiene, endangering their lives and their children’s survival (Oris & Ramiro Fariñas, 2016). This pattern has been observed in many places, among them in the Belgian port city of Antwerp (Hannes & Lis, 1969), that Koen and his colleagues extensively studied, and in the capital of Spain, Madrid (Pérez Moreda et al., 2004), which we will consider below in this contribution. Our focus will

1 This contribution summarizes ongoing research. All the statistical elements will be made available in forthcoming publications.

be on differential fertility by place of birth in 1905, considering how the migrants' behavior was affected by their urban environment.

2. Hypotheses on migrant fertility

Among the four hypotheses on differential fertility which are discussed in the literature, the first, "disruption", is precisely related to this issue. Disruption assumes that the experience of city life could have been so harsh and caused such a rupture in their life course that migrants' fertility lowered, at least until they could adapt. Indeed, a second hypothesis is about the newcomers' adaptation to the urban living style, including fertility. Inversely, a third hypothesis is about socialization and concerns the long-term impact of values acquired during childhood in the migrants' region of origin. It would imply persisting differences in behaviors. Finally, the last hypothesis, selection, suggests that because they took the risk of moving and changing their lives, migrants were more innovative and adaptive than those who remained. In such a case, their fertility in the town would diverge from the fertility in the region of origin (see Kulu, 2005; Schumacher, 2013; Schumacher et al., 2013). All processes behind these hypotheses are dependent on the migrant's age upon arrival (or time spent) at the place of destination, spatial proximity, the existence of an immigrant community and its size (Oris, 1996; Schumacher et al., 2013, p. 23-24).

3. Data and context

Studying demographic behavior while considering all the above-mentioned dimensions implies the collection of data at an individual and family level. This is always a challenge, but even more so in a large city. Moreover, we could not benefit from the unique data source such as the population registers, used to reconstruct the population of Antwerp (Jenkinson et al., 2020; Matthijs & Moreels, 2010).

For this study, two data sources have been used. First, the "padrón municipal", an administrative register of residents, which was basically a census where we find a person's name and surname, date and place of birth, address, household composition, duration of residence in Madrid, literacy,

With the development of the new liberal state, the country's national centralization ideology was embodied in Madrid, which had become the vanguard of Spanish modernization (Cardesín Díaz & Mirás Araujo, 2017). Still, in 1860 the town had only 279,370 inhabitants, but grew to 518,656 in 1900, and approached one million by 1930 (948,401) (Reher, 1994). This expansion was associated with rising social inequalities and segregation, while large public and private investments improved public hygiene; new buildings were constructed to receive the inhabitants; new educational facilities and national administrations; and business and shopping districts emerged. Progressively, the city center gained the attributes and appearance of a modern capital. Inversely, at least during the first phase of growth, living conditions were very poor in peripheral areas. The outer *barrios* were a refuge for those who had escaped the center and its excessive rental prices. Outer *barrios* acted as a barrage for the newcomers (Carballo Barral et al., 2008).

1905 was a turning point in Madrid's history. In the 1880s it was a city of craftsmen. The social structures of the population shifted impressively over the following half century. Skilled workers in new industries, shopkeepers, merchants, liberal professions, civil servants, and other modern occupations grew in number. In 1905, right in the middle of this transition toward "a more industrious than industrial city" (Otero Carvajal & Pallol Trigueros, 2010, p. 551), a dynamic construction sector extensively and continuously recruited migrants. A large informal sector was another outlet for the newcomers. As a consequence, the unskilled worker was clearly the dominant social figure in 1905 Madrid. Spanish social historians referred to a "jornalerización" ("day-laborerization") of the city labor market (Beltrán Tapia & de Miguel Salanova, 2017; Pallol Trigueros et al., 2014). The Hospital district was not an exception. In our sample, almost six out of ten married men were day laborers, a situation which was associated with job and income insecurity. Most were engaged in the construction sector, which was quite cyclical. This proportion, moreover, reached up to 71 percent in the periphery neighborhoods while falling to 36 percent in the city center where higher-status occupations dominated.

Estimations of the proportion of natives in the capital population varied between 41 and 45 percent, but three out of four adults of working age were born outside the capital. Madrid alone attracted 21 to 23 percent of all Spanish permanent internal migrations (Silvestre, 2007). The recruitment of migrants was however highly regional, with the largest group of migrants coming from Castilla-La Mancha, situated to the south of the city, and those from Castilla y Leon, situated to the north of the city. Half of the married women aged 15-49 we sampled were born in those regions. The

capital city's attraction to people living in the rest of Spain was not completely negligible since 23.3 percent of the migrants came from several other provinces, with Asturias and Lugo, in the northwest of Spain, standing out.

4. Results

Previous research has amply established that legitimate fertility differed widely among the regions of Spain. Around 1900, the highest values were observed in the provinces located on the Castilian plateau (Delgado, 2009). Madrid was however an exception in this area, with a value of the Coale index I_g 12.5 percent inferior to that of Castilla-La Mancha and almost 30 percent below the I_g of Castilla y León.

Keeping in mind that marital fertility in our sample of the Hospital district was similar to what was observed in the city and the province of Madrid at that time, we were surprised to see the natives' Total Marital Fertility Rate slightly higher than that of the migrants: 5.9 children per woman versus 5.5. In a logistic regression on the probability of having a legitimate birth in 1905, the mother's region of origin was not the source of statistically significant differences. Of course, around 73 percent of our sample members shared a similar culture, since they were born in Castilla but, as we will see below, Castilla was not homogeneous. Clearly, the Spanish regionalism of fertility was not apparent among the Madrid population. Similarly, while 83 percent of the migrants in the Hospital district came from the countryside, in the same regression, the distinction between rural and urban origin was not a significant source of variation in legitimate fertility. Those results suggest, at least, an adaptation of migrants' fertility in Madrid that we can quantify: female married migrants born in Castilla-La Mancha and living in Madrid had 25.6 percent lower fertility than their counterparts who remained in their region of birth (I_g of 0.467 vs. 0.628); for Castilla y León, the difference reached 30.1 percent (I_g of 0.501 vs. 0.717).

A partial exception emerges when we include in the regression an index of marrying during Lent. This index is a measure of secularization, referring to a well-known hypothesis in the study of fertility transition (see specifically for Spain, Lesthaeghe & Lopez-Gay, 2013). The level of this birth index in their provinces of birth did not make a difference to the fertility behavior of migrants in Madrid. However, married women born in Spanish provinces where the Lent restriction was strictly respected represented 14 percent of migrants and had a higher probability of giving birth in 1905

(odds ratio of 1.544, $p=0.047$). This result suggests a long-term impact of socialization, although it holds only for a relatively small group of women coming from areas where Catholicism was strong.

After looking at the impact of origin, we wanted to locate fertility behavior as part of a multidimensional process of integration into Madrid and its neighborhoods. Several models tested how the probability of having a legitimate birth in 1905 was shaped by the duration of residence or age at arrival, the homogamy or heterogamy of couples, parents' literacy, the working status of the mother, the social class of the father, household type, rents paid for lodging, and the neighborhood of residence.

The first variable provides limited support to the disruption hypothesis. In our sample, 13 percent of the married women lived in Madrid for less than 5 years. Those recent migrants had a lower fertility (odds ratio 0.655), suggesting that the difficulties faced in the early phase of integration in the city discouraged reproduction. It is highly probable that a study of single mothers, illegitimate births and child abandonment would give more support to this hypothesis. But this is beyond the scope of this contribution.

Otherwise, migrant women who had lived in Madrid for 5 or more years behaved like the natives. Unexpectedly, the age at arrival (45 percent of this group arrived when aged under 15) did not make a difference, confirming that in 1905 Madrid, socialization in the region of origin played a role only for a small minority. The homogamy or heterogamy of the married couples also was not a significant source of diversity in fertility behavior. Most of the migrants to Madrid came from poor and conservative rural areas which were put under pressure by the demographic growth and economic depression at the end of the 19th century (Reher & Iriso Napal, 1989). Compared to those who remained, migrants were positively selected among the most literate in their land of origin. (Beltrán Tapia & de Miguel Salanova, 2017). Once arrived at their destination, the education of the couple (both husband and wife) was however not a factor influencing legitimate fertility in 1905, nor was their SES or housing status (paying rent or the neighborhood).

5. Discussion

Although a fair amount of work has been done to understand migrants' fertility in Madrid in the early 20th century, the conclusions of this exercise require caution. First, we are aware that the absence of significant differences in the regressions does not imply, strictly speaking, that the opposite

is true, i.e. homogeneity in behavior. Second, longitudinal data would be needed to properly assess causal links. That said, only the higher fertility of the migrants born in the regions where the control of the Catholic church was the strongest, is compatible with the socialization hypothesis. Inversely, our results consistently support adaptation as the main process governing the integration of newcomers in the big city. Even duration of residence supports the adaptation hypothesis, but this is less true in the case of migrants recently arrived in the capital (<5 years). The group of newcomers experimented a lower probability of having a birth, at least until they had settled for some time in the capital and had become accustomed to the uneasy life in the city.

In the middle of rapid urban development, spatial and social segregations affected the migrants, but the Madrid popular classes were also confronted with a change that had been taking place for a few decades. The artisan economy, typical of the mid-19th century, was giving way more and more to industries, shopkeepers, merchants, and, more generally, to new liberal professions. In many cities, Geneva being a typical example, it was possible to observe a core of rooted families who were much better acquainted than the newcomers with the labor, housing, and matrimonial markets. They maintained their domination in city life even when they became a demographic minority (Oris & Perroux, 2007). In the Madrid of 1905, however, rapid economic and social changes affected everyone, blurring the differences between natives and non-natives. Most of the adults registered in the “*padrón municipal*” were migrants (3 out of 4) while most of the natives were in fact children of migrants. That a new, mixed population, emerged in the Madrid cauldron, is confirmed when the provinces of origin of both the husband and the wife are cross-tabulated. When one of the spouses was a native of the capital, in almost 70 percent of cases the other was born abroad. Among the married couples where both were migrants, in almost 6 cases out of 10, the husband and wife were born in different provinces of the country. Homogamy was not absent, but the dominant pattern was clearly the opposite (heterogamy). Considering the ages at arrival and the marital ages, it is clear that a majority of the adult married women in our study found their husband on the Madrid matrimonial market, which favored a high level of mixed alliances. Although we acknowledge that this is speculation, we conclude that a large majority of newcomers contributed to the “transition to the mass society” that Otero Carvajal and Pallol Trigueros (2010) had identified in Madrid at that time.

The dark side of the coin, however, is that the cost of this transition disproportionately weighed on the shoulders of the popular classes which were renewed continuously by new migrants arriving in Madrid. As noted in the

first paragraph of this contribution, conditions in the outer *barrios*, where migrants tended to be segregated, were especially dire, with no sewers or proper access to clean water, and poor light and ventilation in the lodgings. Consistently, mortality in children under five reached its highest levels in these areas (Casado Ruiz & Ramiro Fariñas, 2018). Altogether, our results support the interpretation that if migrants in Madrid were less fertile than their counterparts who stayed in their regions of origin, this is because they adapted their reproductive behavior to the urban environment of a capital city that was unaccommodating to large families, a pressure that most of the city's natives also shared.

With this contribution, we went far from Antwerp and Flanders, but stayed close to the research of Koen and to the research of those who were inspired by him. We tried to be faithful to what has been one of his distinctive features: an interdisciplinary approach marrying historical sociology and historical demography, based on original micro data and a confrontation of theories with empirical analyses. Such an approach will remain a source of inspiration far after his retirement which we are sure he will use to enjoy one of his favorite sports, cycling, following De Ronde van Vlaanderen, along with reading, relaxing and exploring high cuisine with family and friends.

References

- Ayuntamiento de Madrid. (1906). *Estadística Demográfica. Año 1905. Resumen general*. Madrid.
- Beltrán Tapia, F. J., & de Miguel Salanova, S. (2017). Migrants' self-selection in the early stages of modern economic growth, Spain (1880–1930). *Economic History Review*, 70(1), 101–121.
- Carballo Barral, B., Pallol Trigueros R., & Vicente Albarrán, F. (2008). *El Ensanche de Madrid. Historia de una capital*. Madrid: Editorial Complutense.
- Cardesín Díaz, J. M., & Mirás Araujo, J. (2017). Historic urbanization process in Spain (1746–2013): From the fall of the American empire to the real estate bubble. *Journal of Urban History*, 43(1), 33–52.
- Casado Ruiz, Y. P., & Ramiro Fariñas, D. (2018). La evolución de la mortalidad en la ciudad de Madrid en el primer tercio del siglo XX y su infraestructura de saneamiento. In L.E. Otero Carvajal, S. de Miguel Salanova. (Eds.), *La escuela y la despensa. Indicadores de modernidad. España, 1900–1936* (pp. 183–217). Madrid: Catarata.
- Delgado, M. (2009). La fecundidad de las provincias españolas en perspectiva histórica. *Estudios Geográficos*, 70(267), 387–442.
- Hannes, J., & Lis, C. (1969). De sociale hiërarchie in de woningbouw, Antwerpen omstreeks 1834. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (1), 86–131.

- Jenkinson, S., Anguita, F., Paiva, D., Matsuo, H., & Matthijs, K. (2020). The 2020 IDS release of the Antwerp COR*-database. Evaluation, development and transformation of a pre-existing database. *Historical Life Course Studies*.
- Kranker, K. (2018). *DTALINK: Stata module to implement probabilistic record linkage*. Statistical Software Components S458504, Boston College Department of Economics, revised 16 Feb 2019.
- Kulu, H. (2005). Migration and fertility: Competing hypotheses re-examined. *European Journal of Population*, 21(1), 51–87.
- Lesthaeghe, R., & Lopez-Gay, A., (2013). Spatial continuities and discontinuities in two successive demographic transitions: Spain and Belgium, 1880–2010. *Demographic Research*, 28(4), 77–136.
- Matthijs, K., & Moreels, S. (2010). The Antwerp COR*-database: A unique Flemish source for historical-demographic research. *The History of the Family*, 15(1), 109–115.
- Oris, M. (1996). Fertility and migration in the heart of the industrial revolution. *The History of the Family*, 1(2), 169–182.
- Oris, M., & Perroux, O. (2007). La minorité catholique dans la Rome protestante. Contribution à l'histoire démographique de Genève dans la première moitié du XIXe siècle. In J.-P. Poussou, & I. Robin Romero (Eds.), *Histoire des familles, de la démographie et des comportements, en hommage à Jean-Pierre Bardet* (pp. 201–226). Paris: Presses de l'Université Paris-Sorbonne.
- Oris, M., & Ramiro Fariñas, D. (2016). New approaches to death in cities during the health transition. An introduction. In D. Ramiro Fariñas, & M. Oris (Eds.), *New approaches to death in cities during the health transition* (pp. 1–16). Charm: Springer.
- Otero Carvajal, L. E., & Pallol Trigueros, R. (2010). El Madrid moderno, capital de una España urbana en transformación, 1860–1931. *Historia Contemporánea*, 39, 541–588.
- Pallol Trigueros, R., de Miguel Salanova, S., & Diaz Simon, L. (2014). HISCO en Madrid: Una propuesta metodológica para el estudio de los mercados laborales en el pasado. *Revista de Demografía Histórica*, 32(1), 103–143.
- Pérez Moreda, V., Ramiro Fariñas, D., & Sanz Gimeno, A. (2004). Dying in the city: Urban mortality in Spain during the middle of the health transition. In E. Sonino (Ed.), *Living in the city* (pp. 617–654). Rome: Centro Stampa d'Ateneo of the University of Rome "La Sapienza".
- Reher, D. S. (1994). Ciudades, procesos de urbanización y sistemas urbanos en la Península Ibérica, 1550–1991. In M. Guàrdia, F. J. Monclús, & J. L. Oyón (Eds.), *Atlas histórico de ciudades europeas: Península Ibérica* (pp. 1–29). Barcelona: Salvat - Centre de Cultura Contemporàni de Barcelona.
- Reher, D. S., & Iriso-Napal, P.L. (1989). Marital fertility and its determinants in rural and urban Spain, 1887–1930. *Population Studies*, 43(3), 405–427.
- Reuelta Eugercios, B. A., & Ramiro Fariñas, D. (2016). Understanding infant mortality in the city: exploring registration and compositional effects. Madrid, 1905–1906. In D. Ramiro Fariñas, & M. Oris (Eds.), *New approaches to death in cities during the demographic transition* (pp. 19–42). Charm: Springer.
- Schumacher, R. (2013). Demographic socialization and reproductive behavior in a transitional context: A macro-micro perspective. *History of the Family*, 18(2), 154–168.
- Schumacher, R., Matthijs, K., & Moreels, S. (2013). Migration and reproduction in an urbanizing context. Family life courses in 19th century Antwerp and Geneva. *Revue Quetelet/Quetelet Journal*, 1(1), 19–40.
- Silvestre, J. (2007). Temporary internal migrations in Spain, 1860–1930. *Social Science History*, 31(4), 539–574.

The relationship between the family sizes of two successive generations in Sardinia

Marco Breschi, Massimo Esposito and Gabriele Ruii

Intergenerational fertility transmission is a well-documented phenomenon in various contemporary societies, while the same cannot be said for pre-transitional communities, in which the link between the fertility of parents and children has been designated as weak. Using an original data source, that of the 1961 fertility survey, matched with the Italian census, the objective of this paper is to investigate the intergenerational transmission of fertility among women during the first eight years of marriage in 12 Sardinian communities, in which fertility transition was still in its infancy. We found that the daughters of high fertility mothers (those with more than four children in the first eight years of marriage) tended to have more children than those born from mothers, characterised by lower fertility levels. This relationship also survives in relation to the potential confounding effects of educational level (of both generations), age at the time of marriage and context fixed effects.

1. Introduction

As argued by Murphy and Knudsen (2002), the continuities in the relationship between the fertility of parents and children have clear consequences for the size of the population and its structure. Italy is among the countries with the lowest fertility in the world, and Sardinia is currently the Italian region, characterised by the lowest TFR. Offering a better understanding of the mechanism behind the intergenerational transmission of fertility is

thus relevant for both the scientific audience and for policymakers who are interested in reversing this situation.

Intergenerational fertility transmission is a well-documented phenomenon in various post-transitional contemporary societies. The same cannot be said for pre-transitional communities, in which the link between the fertility of parents and children, has been designated as weak or even as non-existent (Murphy, 1999). Various works have highlighted the role that the transmission of cultural beliefs may play in this context. Ander-ton et al. (1987) argued that the family has a primary historical locus for the intergenerational transmission of fertility. The socialisation process by which parents pass their behavioural propensities to their offspring, it is claimed, constitutes the process that drives this transmission. In line with this research, a relatively recent study, carried out by Fernandez and Fogli (2009), used the General Social Survey to examine the cultural determinants (intended as a system of beliefs and values that is transmitted from fathers to sons) of the fertility behaviour of second-generation American women. They argued that this particular selection of women is suited to disentangle the effect of the institutional framework from that of culture. This is possible because the sons of immigrants born in the US have not been exposed to the economic and institutional context of their fathers' country. However, they have been exposed to the latter's cultural influence. Fernandez and Fogli demonstrated that by controlling for a large set of individual and parental characteristics, a one standard deviation increase in their cultural proxy was associated with approximately 0.4 extra children born from second-generation Americans in 1970. It was also underlined that the impact of the cultural proxy was larger for those ethnic groups that tended to cluster in the same neighbourhoods. This indirectly confirmed the cultural transmission model proposed by Bisin and Verdier (2000). Indeed, according to Bisin and Verdier (2000), the formation of ethnic clusters can be seen as an instrument used by minority groups to preserve their cultural values, as it makes easier for them to socialise sons to determined values.

Gagnon and Heyer (2001) analysed the intergenerational transmission of fertility, using a rich historical dataset on the population of Quebec, covering a period from 1600 to 1800. They showed that the correlation between parents' and children's fertility is almost null, but demonstrated that there is a clear intergenerational transmission of the effective family size. The effective family size was measured by the number of children that settled in the same region as their fathers. This result was interpreted as evidence supporting the existence of the vertical transmission of nuptiality, fertility and migration factors.

Rotering (2017, 2020) examined the transmission of reproductive behaviour in Sweden during the first demographic transition (1850-1889). He found that the correlations between the age of parents having their first-born child and that of their children continued to increase during the period under consideration, while the opposite was true with regard to the total number of children. In general, even though these correlations were modest in terms of magnitude, they were consistently statistically significant over time.

Using a very rich Swedish dataset, Kolk (2013) showed that the transmission of childbearing preferences and family formation norms explained most of the intergenerational transmission of fertility. The transmission of socio-economic conditions seemed to play a limited role, even though the possibility of underestimating the latter effect was a possibility in the analysis. Indeed, a potential alternative explanation for the observed fertility associations across generations is that an individual's socio-economic status tends to be correlated with that of his/her parents. Socio-economic conditions (e.g., education, occupational class and income) are important determinants of fertility and therefore, one is tempted to suggest that it is this kind of intergenerational persistence that drives intergenerational fertility transmission rather than culture. Anderton et al. (1987) questioned this interpretation and supported the cultural explanation rather than the hypothesis relating to socio-economic conditions. The same conclusion is also reached for pre-transitional cohorts by Matsuo and Matthijs (2016), using data from the district of Antwerp (Belgium). Interestingly, Vandezande and Matthijs (2013) suggested that values and norms related to childcare are also transmitted from mother to daughter, especially in pre-transitional contexts. They surmise that this mechanism of socialisation may be a possible determinant of the intergenerational transmission of both reproductive behaviour and infant mortality risks. Donrovich et al. (2018) further analysed the intergenerational transfer of infant death in Antwerp during the late 19th and early 20th century and confirmed that women who grew up in an environment with a high risk of infant mortality tended to have children earlier and faster. These women had experienced higher infant mortality at an early age than other women who had not been exposed to such harsh conditions during their childhood. Donrovich et al. conclude that these findings cannot be attributed solely to the inheritance of socio-economic conditions or to the lack of experience in caretaking or to genetic factors (the latter are important mainly for neonatal mortality). Neither are these findings solely attributable to the existence of a biological mechanism that leads to the adoption of an accelerated life course strategy

for those women who have survived particularly perilous conditions during childhood.

Another strand of the literature emphasises the role of transmission of fecundability. In other words, the biological ability to procreate is said to be inherited from one's parents. This position has been questioned in research conducted by Williams and Williams (1974). For a more recent empirical work, see also Madrigal et al. (2003).

In this paper, we use the individual retrospective fertility survey, matched with the 1961 Italian census, to study the intergenerational transmission of fertility in 12 Sardinian communities. To the best of our knowledge, this is the first time that this data source has been used for such a purpose. The region of Sardinia represents a particularly interesting case study because of the peculiar fertility transition it has experienced (Breschi et al., 2014). As highlighted by Bernardi and Oppo, "Sardinian fertility trends could scarcely be more striking, given that fertility has fallen from Italy's highest to its lowest in less than half a century" (2007, p. 3). The evolution of Sardinian fertility in the second half of the twentieth century can be seen in Figure 1. Noteworthy is the fact that this region at the time of the considered census, was characterised by the highest fertility rate in Italy (around 3.5 children per woman). We focus on all women who, at the time of the 1961 census, had been married for at least eight years, and with whom we can establish a link with the fertility history of their respective mothers during their first eight

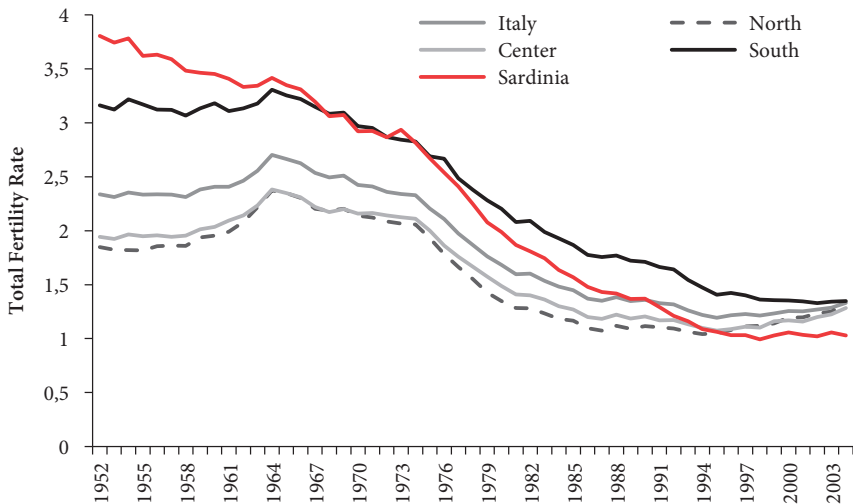

FIG. 1. The fertility transition in Italy and in Sardinia, 1952–2004

years of marriage (obtained from the same data source). Therefore, similar to Gagnon and Heyer (2001), we have carried out a study on the heritability of “effective family size” since we are limited to linking mothers and daughters that were settled in the same village at the time of the census. However, by contrast to Gagnon and Heyer, we have investigated this transmission during the first eight years of marriage. On the one hand, there is a practical reason for this choice, that is, it allows for a larger sample size with respect to a study based only on completed fertility histories. On the other hand, this choice allows us to investigate whether there are also similarities in the timing in which fertility is expressed by these two generations.

Our research question can be formulated as follows: are the socio-economic conditions (paying particular attention to education) of parents a significant predictor of children’s fertility? If the answer is affirmative, a related question is posed: are parents’ and children’s fertility still significantly correlated once the parents’ characteristics are controlled for? If not, it may be tentatively concluded that the influence of parents on the fertility of their offspring passes almost exclusively through the effect of socio-economic conditions. However, caution must be exercised since even in this case, we are not able to rule out the fact that biological mechanisms, similar to those described by Donovich et al. (2018), play a role. Answering these questions is, in our opinion, important in terms of understanding the evolution of fertility on the island of Sardinia.

The paper is organised as follows: in the next section, we will provide information relating to our data source and will discuss the main limitations. In the third section, we will present the descriptive statistics relating to the 12 Sardinian communities under investigation. In the fourth section, we will show the results of our empirical investigation. The last section is devoted to final remarks.

2. Data source: The 1961 Fertility Survey

The information on the reproductive history of Italian women, collected in the 1961 general census, are described in section VI of the census form. The section comprises two parts. Part A, entitled “Information on marriage”, takes into consideration each married woman living in the family, reporting the date (month and year) of her most recent/current marriage, the date (month and year) of widowhood (spouse’s date of death) or divorce/separation (if applicable), the birth years of her parents and the dates (start

and end) of previous marriages. Part B, entitled “Information on children from current and previous marriages”, records the number and sex of all children born and the number and sex of those still alive at the time of the census (whether they lived with the parental family or not). The years of birth of all children are also recorded (without gender distinction). It is possible to reconstruct, at least approximately, the complete reproductive history (in terms of intensity and frequency) of all married women born before 1911, as well as the incomplete history of those born afterwards. The interested reader is referred to Breschi et al. (2013) for a detailed discussion of the contents of the survey.

A retrospective analysis of the fertility survey of 1961 inevitably poses selection bias issues due to differential mortality and the migration of fertility. The empirical evidence on the relationship between fertility and the mortality of women is often contradictory with regard to historic populations, which only practised primitive fertility control (Doblhammer & Oeppen, 2003; Dribe, 2004; Gagnon et al., 2009). The relationship between fertility and maternal mortality is also uncertain among historical populations. This is due to the difficulty of measuring maternal mortality (Scalone, 2014). Meanwhile, with regard to the relationship between fertility and longevity, the empirical evidence seems to suggest a higher age of survival among women with fewer children and primarily higher age at the time of their last birth (Caselli et al., 2013). Interestingly, Hin et al. (2016) also highlighted that the offspring of a mother that ended her reproductive history at an older age is characterised by higher longevity comparing with his/her counterparts whose mother was younger when giving birth to her last child. Among more recent populations, which practice “modern” contraceptive techniques, the results have been clearer. The evidence for fertility and relative mortality risks suggests a u-shaped correlation between the number of children and the mortality risk (Dior et al., 2013). Childless women have a higher mortality risk than parous women, and women with fewer children have lower mortality. Women with many children (more than five) experience higher mortality (Le Bourg, 2007), although the differences are contextual (Doblhammer, 2000; Grundy, 2009). The existence of this mortality differential would have resulted in a selection against high-fertility women in the census of 1961. This, in turn, is likely to have resulted in an artificially lower completed family size for these groups. If we assume that non-educated women were among those with the highest levels of fertility, any positive correlation between the mother-daughter numbers of children in our sample, which is biased in favour of educated women, provides compelling evidence that even among highly educated women, there is an intergener-

ational transmission. This is not entirely explained by levels of education since it is possible to control for this factor.

The relationship between fertility and the migration of women, couples and families, is an even more uncertain issue for historical populations. The uncertainty emerges as a result of the limited availability of nominative sources concerning migration. Migration is more likely to involve childless women than high-parity women, as has been demonstrated in contemporary Italy. Therefore, we cannot rule out a level of over-estimation in terms of fertility, especially in relation to the oldest cohorts. See Caltabiano and Dalla Zuanna (2015) for similar considerations in the Veneto region, using the 1971 census fertility survey and Van Bavel (2014), using the Belgian census of 1981. However, Caltabiano and Dalla Zuanna (2015) proved that this kind of bias is negligible. Brée et al. (2016) reached the same conclusion, using retrospective data from Belgium and France (in addition to the aforementioned problems, they also analysed the possible bias generated by the problem of an incorrect account of past events).

Unfortunately, we were also unable to individuate cases of children born before the marriage dates in our sample. This has also prevented us from investigating the transmission of another reproductive behaviour: the tendency of having children outside marriage.

To summarise, even though we cannot exclude the presence of biases in our sample, we believe that the 1961 fertility survey is a valuable source of data, representing a period in which other potential individual-level sources are, in general, not available. We believe that studying fertility during this period is particularly interesting for the following reasons: i) Sardinia was experiencing a period of industrialisation, which a few years later resulted in a radical transformation of its economy (see King, 1977); ii) Livi-Bacci (1977) pointed out that the beginning of the dramatic decline in Italian fertility overall, occurred between the end of the 19th century (in Northern Italy) and the early 1960s (in Sardinia and Basilicata). Therefore, this survey enables us to include the protagonists of this change in the sample and to connect their fertility to that of their mothers.

Furthermore, the survey used in our analysis has, surprisingly, been neglected by Italian demographers. Before 1971, census returns were indeed processed at the municipal level; therefore, the original materials were found only in city halls (Istat has never computerised these data). In addition, it should be considered that since the conservation of this documentation is no longer required by law, its availability is now severely limited. Its existence depends on the availability of physical spaces to store the material and on the historical sensibility of local administrators.

3. The communities under investigation

The 12 Sardinian communities used in this study are Alghero, Bulzi, Chiaramonti, Laerru, Macomer, Martis, Nulvi, Ottana, Perfugas, Porto Torres, Seulo and Torralba. These municipalities are located in very different areas of the island and are very diverse in terms of population size and their main economic activities. Their use, therefore, allowed for a certain degree of heterogeneity in terms of the socio-economic context of the individuals under investigation. Figure 2 details the geographical location of each community on the Sardinian Island.

In six villages (Bulzi, Laerru, Martis, Nulvi, Ottana, Perfugas), all the original family sheets of the census had been preserved and were available in the respective historical archives. In three cases (Chiaramonti, Macomer, Porto Torres), the degree of coverage (due to data availability) was approximately 80-90%. In the case of Alghero, Seulo and Torralba the coverage was 54%, 39% and 51%, respectively. The missing data are clearly linked to storage issues of the original, paper-based material, resulting in data missing at random. In total, our process of creating mother-daughter linkages started from 11,267 family sheets. Considering average population sizes and the percentage of the active population not employed in agriculture, Alghero, Porto Torres and Macomer can be regarded as urban areas.

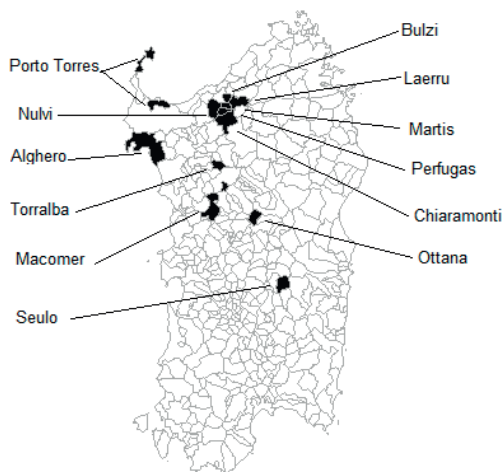

FIG. 2. The communities under analysis

TABLE 1. Active population by employment sector, according to the 1961 census

Community	Primary in % of Act Pop.	Secondary in % of Act Pop.	Tertiary in % of Act Pop.	Looking for a first job	Inactive Population	Tot. Pop. 10+	Total Population
Alghero	2829.9	2767	3027	143	12326	21092	26688
Bulzi	222	21	44	3	417	707	903
Chiaramonti	641	172	140	2	1250	2205	2729
Laerru	346	76	68	6	745	1241	1521
Martis	315	48	69	1	578	1011	1220
Nulvi	822	131	241	37	2008	3239	4044
Perfugas	767	165	161	3	1571	2667	3371
P. Torres	544	1172	1587	100	5218	8621	11199
Torralba	231	103	104	8	688	1134	1395
Macomer	215	1023	1402	61	3739	6440	8125
Ottana	294	191	85	2	887	1459	1894
Seulo	380	125	106	0	817	1428	1772

Table 1 presents the employment distribution, by sector, of the active population of these 12 communities, according to the official statistics derived from the 1961 census. It must be specified that in the 1961 census, the active population was defined as those who were at least ten years of age and were employed. The active population also comprised individuals who were unemployed, were in the army (both conscripts and professional soldiers), were temporarily hospitalised or in nursing homes, as well as prisoners awaiting trial or those sentenced to less than five years in prison. In relation to the latter categories, the sector of activity was assigned on the basis of the professional activity exercised prior to unemployment, military service, hospitalisation or detention.

4. Data and methodology: The sample under investigation

As anticipated above, we focus on women, who at the time of the 1961 census, had been married for at least eight years and for whom we were able to establish a link with the first eight years of the fertility history of their respective mothers (obtained from the same data source). The linkage of mothers and daughters was only possible in the case of those women whose mother was still alive and living in the same village at the time of the census. This is because the latter must have completed the fertility survey in conjunction with the census questionnaire. The geographical constraints were due to the impossibility of obtaining information for daughters (or mothers) who had left one of the communities from which we collected data relating to the original family sheets. In addition to the use of surnames, we linked the records using the parents' birth years, exploiting the fact that this information was available from the survey. All the limitations of this procedure, discussed in the second section of this work, must be taken into account to interpret our results.

This linkage process led us to a total of 445 women for whom it was possible to investigate the intergenerational transmission of fertility. The characteristics of our sample can be viewed in Table 2, in which we categorise the communities in an urban context (Alghero, Macomer and Porto Torres) and a rural context (all the remaining municipalities). For this purpose, we maintained a straightforward criterion: all villages with more than 45% of the active population employed in the primary sector and with less than 6,000 inhabitants were included in the rural context. These cutoffs

were established considering that the percentage of the active labour force employed in agriculture in Sardinia amounted to 37.7% and that the average size of the municipal population was 4,044 (the total population of Sardinia amounted to 1,419,362). In Table 3 with generation_t, we indicate the number of daughters, who at the time of the 1961 census, had been married for at least eight years. With regard to generation_{t-1}, we estimated these data in relation to their respective mothers.

TABLE 2. Descriptive statistics regarding the communities

	Urban context	Rural context
N	281	164
Avg no. of offspring of generation _t *	2.7	3.0
Avg no. of offspring of generation _{t-1} *	3.4	3.3
% of those not educ. generation _t	12.8	14.7
% of those not educ. generation _{t-1}	39.7	62
mean age of marriage generation _t	22.3	23
mean age of marriage generation _{t-1}	22.4	23.5
mean age of generation _t at time of census	39.3	38.8
mean age of generation _{t-1} at time of census	68.9	68.5

NOTE: Corr. between number of children of generation *t* and *t-1*: 0.08. * Average number of children in the first eight years of marriage.

TABLE 3. Composition of the sample, broken down by the number of offspring

	Generation _t	Generation _{t-1}
0-2 children	190 (42.7%)	102 (22.9%)
3-4 children	203 (45.6%)	276 (62.0%)
more than 4	52 (11.7%)	67 (15.1%)
Total	445 (100)	445 (100)

The main difference between the urban and the rural contexts can be seen in the percentage of uneducated women among generation_{t-1}, with the latter characterised, not surprisingly, by a more elevated number of the female population, unable to read and write. The correlation between the number of children born (in the first eight years of marriage) from women of generation_t and from generation_{t-1} is 0.08. This low level of correlations is in line with previous literature. In particular, the lowest reported cor-

relation coefficient between female pairs was 0.0418, whilst the maximum coefficient ever reported was around 0.21 (see Murphy, 1999).

Our empirical methodology consists of running a series of multivariate Poisson regressions in which the number of children born from generation_{*t*} (women in the first eight years of marriage) is used as the dependent variable, and the number of children born during the first eight years of marriage from generation_{*t-1*} (grouped into three classes, those fewer than three children, those with between three and four children and those with more than four children) constitutes the main explanatory variable.

5. Empirical results

Table 4 reports the results of our estimations. In column 1, the number of children born from woman *i* during her first eight years of marriage is regressed against the number of children born from woman *i*'s mother (during the first eight years of marriage), with a dummy capturing whether woman *i* is from a village, classified as rural context. In the second column, we add the level of education of woman *i* and the level of education of woman *i*'s mother. Finally, in column 3 we add the age of woman *i* at the time of marriage and control for the cohort birth.

Examining column 1, we find that being the daughter of a mother who gave birth to five (or more) children implies an incidence ratio, which is 1.21 times higher than that associated with the daughter of a mother who gave birth to one or two children (21% higher). This association is strongly significant from a statistical point of view. This result seems to suggest that the effect of transmission is present mainly in relation to women coming from large families. In other words, family size is transmitted from one generation to another. In addition, coming from a rural context implies an incidence ratio that is 12% higher than that of a woman from an urban context. However, this last result has a low level of statistical significance (10%).

When the education of both mother and daughter are included in the model, we find that the effect of coming from a large family (with five or more children) is slightly reduced in terms of magnitude (the incidence ratio varies from 1.21 to 1.19) but is still clearly statistically significant. In relation to these mothers, it is to be noted that the highest level of education in our data was the completion of elementary education. This implies that there are only three alternative dummies for capturing the level of education of these mothers (no education, not completed elementary education,

completed elementary education). This supports the argument proposed by Guiso et al. (2003) that education can, at least in part, moderate the effect of culturally transmitted values and beliefs on individual behaviour. Thus, we have two channels through which education seems to affect fertility: a direct channel which implies that women, educated to a higher level, tend to have fewer children than less educated women, and an indirect effect, i.e., education may weaken the cultural transmission of a trait. The direct effect is likely to be due to the fact that the opportunity cost of having a

TABLE 4. The intergenerational transmission of fertility. Results from multivariate Poisson regression, using the 1961 census data

	(1)	(2)	(3)
Urban or rural context (ref. urban)			
Rural	1.112*	1.045	1.037
Number of children of the mother (ref. 1-2)			
3-4	1.130	1.117	1.116
5+	1.216***	1.192**	1.180**
Education (ref. no education)			
Not completed elementary education		0.971	0.962
Elementary education		0.951	0.939
Secondary education or +		0.691**	0.718*
Education of the mother (ref. no education)			
Not completed elementary education		1.023	1.038
Elementary education		0.865**	0.856**
Age at the time of marriage (ref. <21 years of age)			
21-25			0.975
> 25			0.872
Birth cohort (ref. <1921)			
1921-1928			0.949
> 1928			0.266
N	445	445	445
Chi2 (p-value)	0.0177	0.0032	0.0016

NOTE: IRR are reported; the exposure is equal to the first eight years of marriage for all subjects. The results of the over-dispersion test indicate that the Poisson model should be preferred to NBR.

Stat. sig.: *** 0.01; ** 0.05 ; * 0.1.

child increases with the level of education. In addition, education may also promote knowledge and comprehension of contraceptive methods.

Considering the indirect effects of education and using the model of Bisin and Verdier (2001) as a framework for understanding the transmission of cultural traits, a process of indirect socialisation (through the educational system) implies less effort by parents to transmit a cultural trait (in Bisin and Verdier's model, the rarer the trait, the greater the effort made to transmit it); however, this means the child will be socialised to the dominant trait in society. The women in our sample lived during times in which societal transformation was knocking at the door, and new ideas were beginning to spread. However, it is plausible that the probability of being exposed to such innovations could only increase when children were indirectly socialised. At the same time, indirect socialisation decreases the probability of successfully transmitting a specific cultural trait, especially if this trait is rare in society. Hence, according to this framework, the traditional conception of the family could gradually disappear in parallel with the rise in education levels.

With regard to the direct effect of education, we find that having completed at least a secondary level of education implies an incidence ratio of 0.69 times (in other words, a 31% decrease) in relation to the women in our sample, who were unable to read and write. Another negative effect on the daughter's fertility results from the level of education of the mother. This seems to be consistent with the aforementioned explanation. If a mother was indirectly socialised, she, in turn, was less likely to transmit the traditional model to her daughter.

However, other explanations can be proposed. For instance, education promotes both income and income/career expectations (Ruiu & Ruiu, 2019). Thus more educated mothers, who never had the opportunity to enter into the job market because of the dominance of the male breadwinner model, might have encouraged their educated daughters to pursue a different life path to avoid their expectations being frustrated. This mechanism may have been facilitated by the decline of the male breadwinner model, typical of the agro-pastoral society, which began during the period under consideration in this study.

It may also be noted that when education is included in the model, the dummy associated with the urban/rural context loses its statistical significance. This suggests that in the Sardinian communities analysed here, the higher fertility levels registered in the rural context (see Esposito, 2016) are in part attributable to the vast difference in the educational level of the respective populations. Finally, when the marriage age is included in the model as an explanatory variable in column 3, the direction of the relation-

ship is clear (i.e., the more advanced the age at the time of marriage, the lower the incidence ratio). However, this finding was not significant from a statistical point of view.

Finally, another note of caution is required when interpreting our results. In 390 of 445 sample units, we were able to identify the occupation of the husband. This variable could, in principle, be used as a proxy for the economic status of the family. However, on the one hand, in relation to the wives of agricultural workers and fishermen (37% of our sample), the maximum level of education is the primary school certificate. On the other hand, all the women with a standard of education higher than a middle school certificate were wives of non-manual workers. With such a small sample and a significant correlation between the wife's education and the husband's occupation (with both variables included in the model), a serious issue of collinearity is implied. Thus, we were unable to include both in the estimated model. This implies that we were not able to rule out, at least in part, that the direct effect of education may be attributed to the economic status of the family.

6. Conclusions

Using an original data source, that of the 1961 fertility survey, matched with the Italian census, this paper has investigated the intergenerational transmission of fertility in a sample of 445 women from 12 Sardinian communities during the first eight years of marriage. The data collection was particularly difficult because the original materials were only available in the historical archives of the town halls of each community.

We found that the daughters of high fertility mothers (those with more than four children in the first eight years of marriage) tended to have more children than those born from mothers, characterised by lower levels of fertility. The correlation also extends to the possible confounding effects of the level of education (of both generations) to context fixed effects and age at the time of marriage. As sustained by Murphy and Knudsen:

[I]n the transitional phase, if different groups change behaviour at different times, those who start early will tend to have low values of fertility in successive generations, and late starters will have high values. The outcome will be a positive intergenerational correlation... (2002, p. 237).

We find evidence supporting this view, especially in the case of large families. This intergenerational continuity in fertility is thus coherent with the idea that preferences for large family size are culturally transmitted (Ander-ton et al., 1987; Kolk, 2013). Hence it is possible that this group has been the most reluctant to accept the cultural changes that were taking place on the island. Nevertheless, alternative explanations may also be at the basis of the observed correlation. For instance, the biological mechanism described by Donrovich et al. (2018) can also explain why individuals tend to reproduce the behaviour (and the outcome in terms of both fertility and infant mortality) that they have experienced during their childhood.

When education is considered, our results show that both the mother's education and the daughter's education are significant explanatory factors in terms of fertility levels. This suggests that education may affect fertility by means of two channels: i) a direct channel which implies that more educated women tend to have fewer children than less educated women (this may reflect the fact that they have to bear a higher opportunity cost than the latter) or ii) an indirect channel, i.e., education may weaken the cultural transmission of a trait. If this interpretation is correct, the delayed process of human capital on the island may also have played a role in explaining the delayed fertility transition on the island. It must be highlighted that although our findings are coherent with this explanation, we cannot exclude the fact that other forces (for instance, the aspirations of educated mothers to see their daughters occupying a position of status in the job market or the economic status of the family) are driving the observed correlation.

Hence, although our work is, admittedly, not conclusive about the origin of the observed relationship, we believe that it provides the basis for future research efforts relating to this topic, perhaps facilitating the use of the data in our possession in other communities.

Acknowledgements

This study was only made possible thanks to the support of the administrators, functionaries and staff of the local authorities of the 12 communities under investigation.

We also thank Paul Puschmann for his informative comments and suggestions.

References

- Anderton, D. L., Tsuya, N. O., Bean, L. L., & Mineau, G. P. (1987). Intergenerational transmission of relative fertility and lifecourse patterns. *Demography*, 24(4), 467–480.
- Bernardi, L., & Oppo, A. (2007). *Fertility and family configurations in Sardinia*. MPIDR WORKING PAPER WP no. 033.
- Bisin, A., & Verdier, T. (2000). Beyond the melting pot: Cultural Transmission, marriage, and the evolution of ethnic and religious traits. *Quarterly Journal of Economics*, 115(3), 955–988.
- Bisin, A., & Verdier, T. (2001). The economics of cultural transmission and the dynamics of preferences. *Journal of Economic Theory*, 97, 298–319.
- Brée, S., Eggerickx, T., Sanderson, J.-P., & Costa, R. (2016). Comparaison des données rétrospectives de condité dans les recensements en Belgique et les enquêtes Famille en France. *Population*, 71 (1), 85–120.
- Breschi, M., Fornasin, A., & Manfredini, M. (2013). Patterns of reproductive behavior in transitional Italy: The rediscovery of the Italian Fertility Survey of 1961. *Demographic Research*, 29, 1227–1260.
- Breschi, M., Mazzoni, S., Esposito, M., & Pozzi, L. (2014). Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866-1939). *Demographic Research*, 30, 823–852.
- Caltabiano, M., & Dalla Zuanna, G. (2015). The delayed fertility transition in North-East Italy. *European Journal of Population*, 31(1), 21–49.
- Caselli, G., Lipsi, R. M., Lapucci, E., & Vaupel, J. W. (2013). Exploring Sardinian longevity: Women fertility and parental transmission of longevity. *Vienna Yearbook of Population Research*, 11, 247–266.
- Dior, U. P., Hochner, H., Friedlander, Y. et al. (2013). Association between number of children and mortality of mothers: Results of a 37-year follow-up study. *Annals of Epidemiology*, 23(1), 13–18.
- Doblhammer, G. (2000). Reproductive history and mortality later in life: A comparative study of England and Wales and Austria. *Population Studies*, 54, 169–176.
- Doblhammer, G., & Oeppen, J. (2003). Reproduction and longevity among the British peerage: The effect of frailty and health selection. *Proceedings: Biological Sciences*, 270, 1541–1547.
- Donrovich, R., Puschmann, P., & Matthijs, K. (2018). Mortality clustering in the family. Fast life history trajectories and the intergenerational transfer of infant death in late 19th- and early 20th-century Antwerp, Belgium. *Historical Life Course Studies*, 7, 47–68.
- Dribe, M. (2004). Long-term effects of childbearing on mortality: Evidence from pre-industrial Sweden. *Population Studies*, 58(3), 297–310.
- Esposito, M. (2016). La transizione demografica in Sardegna: Uno studio microanalitico sui dati del censimento del 1961. In A. Fornasin, C. Lorenzini (Eds.), *Per una Popolazione Italiana del Novecento* (pp. 371–385). Udine: Forum Editrice.
- Fernandez, R., & Fogli, A. (2009). Culture: An empirical investigation of beliefs, work, and fertility. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 1(1), 146–177.
- Gagnon, A., & Heyer, E. (2001). Intergenerational correlation of effective family size in early Québec (Canada). *American Journal of Human Biology*, 13, 645–659.
- Gagnon, A., Smith, K. R., Tremblay, M., Vézina, H., Paré, P. P., & Desjardins, B. (2009). Is there a trade-off between fertility and longevity? A comparative study of women

- from three large historical databases accounting for mortality selection. *American Journal of Human Biology*, 21(4), 533–540.
- Grundy, E. (2009). Women's fertility and mortality in late mid-life: a comparison of three contemporary populations. *American Journal of Human Biology*, 21, 541–547.
- Guiso, L., Sapienza, P., & Zingales, L. (2003). People's opium? Religion and economic attitudes. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 225–282.
- Hin, S., Ogórek, B., & Hedefalk, F. (2016). An old mom keeps you young: Mother's age at last birth and offspring longevity in nineteenth-century Utah. *Biodemography and Social Biology*, 62 (2), 164–181.
- King, R. (1977). Recent industrialisation in Sardinia: Rebirth or neo-colonialism? *Erdkunde*, 31(2), 87–102.
- Kolk, M. (2013). Understanding transmission of fertility across multiple generations – Socialization or socioeconomics? *Research in Social Stratification and Mobility*, 35, 89–103.
- Le Bourg, E. (2007). Does reproduction decrease longevity in human beings? *Ageing Research Review*, 6(2), 141–149.
- Livi-Bacci, M. (1977). *A history of Italian fertility during the last two centuries*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Madrigal, L., Relethford, J. H., & Crawford, M. H. (2003). Heritability and anthropometric influences on human fertility. *American Journal of Human Biology*, 15, 16–22.
- Matsuo, H., & Matthijs, K. (2016). Women's age at last childbearing and its determinants: A case study of Antwerp (Flanders, Belgium) on the basis of the multi-source COR⁺ historical sample. *The History of the Family*, 21(2), 175–194.
- Murphy, M. (1999). Is the relationship between fertility of parents and children really weak? *Social Biology*, 46 (1-2), 122–145.
- Murphy, M., & Knudsen, L. B. (2002). The intergenerational transmission of fertility in contemporary Denmark: The effects of number of siblings (full and half), birth order, and whether male or female. *Population Studies*, 56(3), 235–248.
- Rotering, P. (2017). Intergenerational transmission of reproductive behavior in Sweden, 1850–1889. *Historical Life Course Studies*, 4, 181–202.
- Rotering, P. (2020). *Family influences on fertility in Europe, 1850-1920* (Doctoral dissertation). Wageningen University, Wageningen, NL.
- Ruiu, G., & Ruiu, M. L. (2019). The complex relationship between education and happiness: The case of highly educated individuals in Italy. *Journal of Happiness Studies*, 20, 2631–2653.
- Scalone, F. (2014). Effects of nutritional stress and socio-economic status on maternal mortality in six German villages, 1766-1863. *Population Studies*, 68, 217–236.
- Van Bavel, J. (2014). The mid-twentieth century baby boom and the changing educational gradient in Belgian cohort fertility. *Demographic Research*, 30, 925–962.
- Vandezande, M., & Matthijs, K. (2013). Inherited dimensions of infant mortality. Detecting signs of disproportionate mortality risks in successive generations. *The History of the Family*, 18(2), 169–186.
- Williams, L. A., & Williams, B. J. (1974). A re-examination of the heritability of fertility in the British peerage. *Biodemography and Social Biology*, 21(3), 225–231.

The 2016 European Society for Historical Demography (ESHD) Conference in Leuven and the years before and after

A peek behind the scenes

Saskia Hin, Hideko Matsuo, Namita Bhatia

As members of what Koen liked to describe as his ‘FaPOS family’, we soon got to know Koen as a very enthusiastic, thorough and, to be fair, also somewhat hyperactive colleague and head of the Research Group. Perhaps the latter has something to do with one of his favourite expressions: ‘koffietje?’. By approximation, on our estimates, Koen must have drunk about 7 strong coffees a workday – pretty much the equivalent of a permanent caffeine-high.

One of the ways in which his hyperactivity and enthusiasm expressed itself is that Koen was the member/chair/secretary/board member of an array of commissions, management boards, workgroups and other academic units of organizations (more coffees, of course). Koen is a natural networker, and his mission was to ‘put Leuven on the map’ and ‘to place FaPOS in a strategic position’, as a centre for historical demography.

And so, perhaps, we were not too surprised when, during the European Society for Historical Demography (ESHD) board meeting in Alghero in September 2014, he joined us with a slightly guilty face and said something like ‘I was asked if Leuven might not host the next ESHD conference. I know we are not that many and it’ll be a lot of work. I hope you don’t mind...’ Our memory is somewhat blurred as to whether at that point in time, he had already said yes, or whether he asked us for permission... (?)

Regardless of how things may have gone exactly, historical fact is that from 21 to 24 September 2016 Leuven hosted the second ESHD Conference. Our contribution to this *Liber Amicorum* will, we hope, be a nice little

After the preliminary at the reception: left to right: Professor Willy Vande Walle, Professor Frans van Poppel, Professor Satomi Kurosu, Professor Noriko Tsuya, Ambassador Mr. Masafumi Ishii, Professor Diego Ramiro Fariñas, Professor Ryuichi Kaneko, Hideko and Koen. Photo credit: Embassy of Japan in Belgium (© Photo: Embassy of Japan in Belgium)

drive down memory lane for you, Koen, and, for all others, a peek behind the scenes of what formed the beginning of, indeed, plenty of work and an intensive collaboration between Koen, the three of us, and various ESHD board members, such as Diego Ramiro-Fariñas and Michel Oris.

1. From Alghero to Leuven to Brussels to Paris

After some more joyful days in Alghero, where alongside the serious academic work, we remember visiting the beach; sun and sea; Koen happy to leave his wife Lut in the hands of Namita for some delightful shopping that revolved around scarves (Koen says 'I don't really understand what the added value of another scarf is because she has like a hundred of them already, but she just really likes them!'); and enjoying the island's fish, the reality of the situation dawned upon us when already on 14 November 2014, Koen had officially announced and already invited the dean (Professor Bart Kerremans at that time) of the Faculty of Social Sciences to give one of the

opening speeches at the event of the 2016 ESHD Leuven Conference! This conference would turn out to be a pretty big deal indeed.

Preparations for the conference gently started in Brussels, where Diego Ramiro Fariñas and Michel Oris from the ESHD board joined the Leuven team for a kick-off meeting sometime in spring 2015. The Lola restaurant at the Sablon in Brussels served lovely French-style cuisine and wine. We might state that clearly there was no further need to sell Leuven as a conference location, or we would have had beer and *ballekes* in a Leuvenite student café... but in reality, we suspect that Koen brought us all to Brussels (quod non!) because the meeting was a great excuse to enjoy one of his favourite restaurant streets – and perhaps get a little inspiration for his post-retirement plan of opening a restaurant together with his son, Jeroen.

From the meeting, we brought back a little pile of notes, and an idea of the general viewpoints of the ESHD on the aims and main outline of the conference. Thereafter, we happily started drafting conference plans, finding a suitable location, laying out creative plans to secure additional funding, and thinking about interesting conference themes.

Ambitious as always, the idea to publish an edited volume on ‘the future of historical demography’ took shape simultaneously. We set ourselves the target to collect the views of 60 scholars in the field; old and young, from the core and the periphery of the discipline; encourage them to leave nothing unsaid; and have the volume printed before the conference; provide each participant with a copy at the start of the conference; and have digital copies freely accessible online so as not to have any barrier to readership. We thought having three core conference team members plus Jan Kok as extra editor would do the job.

So, there we were, with ambitions and outlined plans. But the devil is in the detail. This we learnt, or learnt again, on a trip to Paris, where we were to present our plans to the full or nearly full ESHD-board. It was a beautiful sunny September, we had managed to find a charming hotel, affordable by Parisian standards near the Sorbonne. The Saturday meeting started with a morning coffee (surprise!) in the sun, after which serious security personnel let us into the imposing building.

The experience is best summarized by Hideko’s succinct note: ‘tough meeting!’. We learnt a thing or two about intercultural exchanges, diplomacy, and smoothing out issues and differences. In response to their criticism, which was not altogether unfair, we had to adjust some of our plans and above all, find additional funding. Leuven is expensive, as we all know....To sum it up, proposing the theme “*Innovating historical demography: the world and Europe*” and the series of plenary sessions that would

Saskia with FaPOS colleagues, left to right, Eli Nomes, Robyn Donrovich Thorén, Saskia and Alessia Ruggeri

start with an exclusive focus on Japan, since application for funding to the Japanese Foundation had already started, had also created other counter-points where all these proposals needed to be discussed and negotiated. If we wanted to do it this way, we had to convince all stakeholders involved. We, of course, realised that this conference was important to a lot of people and cooperation was key.

2. Homework, lots of homework

And so followed an intensive period of programme development and funding applications immediately after our return from Paris– again succinctly described by Hideko: ‘hell of a lot of work’ not quite knowing what would be coming next. By the end of 2015 the overarching theme was set, “Innovating historical demography: the world and Europe”; the Leuven Faculty Club was selected as the conference location (their guided tour involved coffee and chocolate, how could we not be convinced...); Professor George Alter was approached for the opening lecture; plenary session themes – ‘Lessons from the Far East’, ‘The relevance of contemporary methods for

historical demography', 'Broadening perspectives: the global view', and the 'final plenary for discussion and conclusion' –, were developed; sixteen international chairs and keynote speakers were invited; the call for papers was sent; and invitations to contribute to the edited volume were sent to sixty colleagues in the field.

As New Year dawned, and we entered the actual conference year 2016, the pressure went up. The deadlines for submitting papers and sessions were set up on 10 January and session proposals and papers were storming in. We had started to run slightly behind the original schedule... hundreds of abstracts were evaluated and structured into 40 sessions with the help of the ESHD board. The website for the conference was built, with carefully selected photo material on Leuven, and as much practical and tourist information we could think to prepare attendees as well as possible beforehand and provide us with good reference material to gently steer away as many on-site questions as we could think of. After all, since none of the three of us actually lived in Leuven, we were a bit wary of becoming the target for the range of 'where can I ...' questions (with the most awkward thing you can think of entered at the

Namita, Hideko, Saskia

dots) that we ourselves like to ask anyone manning conference receptions. In parallel, contributions to the edited volume started to come in and asked for editorial attention. The social program was developed; with a guided tour of Leuven coordinated by the tourist office, arranging an organ concert at the Begijnhof church by Mr. Jan Vermeire, and a top-level conference four course dinner in a beautiful setting at the Faculty Club. One of the ESHD board members softly whispered to us at the dinner: 'This was the best conference dinner I ever had.' What a compliment!

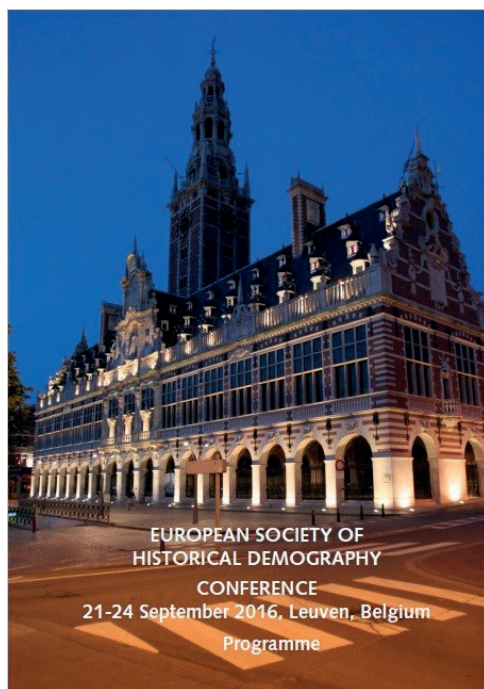
Meanwhile, the financial side had started to come – more or less – together, with little pots of money added to the income budget left and right. In addition to the internal funds, numerous external financial sources, including the Scientific Research Community Historical Demography funded by the Research Foundations Flanders (FWO), the KBC Bank and the Japanese embassy. The latter resulted from relentless diplomatic effort towards convincing the Japanese embassy in Brussels that their money available in the context of 150 years of Belgian-Japanese diplomatic relations could not be better spent than on contributing to the ESHD conference by inviting several Japanese scholars and hosting them in Leuven. Somehow between Hideko (Japanese-married-to-a-Belgian), Professor Willy Vande Walle (emeritus professor of Japanese studies) with Koen as an intermediary, and lots of forms and phone calls with the Embassy staff (Ms. Motoko Utashiro), the opening plenary was arranged with the Japanese ambassador Mr. Masafumi Ishii and his security guard (due to the attacks in Brussels in March earlier that year) and funds for ESHD were secured. What a relief!

We were in full swing during spring and summer of 2016. Creating a conference programme based on the submitted papers was a priority. Accepted papers (158) were allocated into forty sessions, aligned with conference themes and the timing of four different plenaries. Practical issues needed to be sorted out, taking account of the time schedule of all participants: plenary and session presenters but also chairs and discussants. In parallel, the conference book (*The Future of Historical Demography*) had to be thoroughly edited, keeping in mind the entire story line of the book. Thoroughness and the 'devil in the detail' were enforced. Each contribution was thoroughly reviewed and edited if necessary. The allocation of each contribution into thematic chapters took place but also adding 'great words of wisdom' to each of them. After several discussions on what and where to cite, the introduction chapter cited, for instance, Kobo Abe '*Without threat of punishment, there is no joy in flight*'; chapter 8 on concepts and proxies: refining the old, and introducing new, cited words of Mahatma Gandhi '*In a gentle way, you can shake the world*' (appropriate for the book title 'upside

down'), the final chapter 11 on where to go?, by Albert Einstein, "*The important thing is not to stop questioning. Curiosity has its own reason or existing. One cannot help but be in awe when he contemplates the mysteries of eternity, of life, of the marvelous structure of reality. It is enough if one tries merely to comprehend a little of this mystery every day. Never lose a holy curiosity*". A beautiful compilation of 60 contributions spread over 11 chapters resulted in two book reviews in the following year (2017) from the *European Journal of Population* (Caltabiano, 2017) and the *Japanese Journal of Population Studies* (Hara, 2017). Great, well done!

3. Whirlwind week

Then came the week of the conference. The days beforehand felt like a race against the clock – or rather against a never-ending to-do list of small activities and logistics planning. The 'devil in the detail' notion made its appear-

Front page ESHD conference programme

ance once again. The edited volume was finished and printed, and so was the conference programme but with numerous checks of galley proofs. Conference bags were prepared and fee payments checked with the help of Diego, the ESHD secretary. Posters, flyers, signage, and beach flags were printed. And then the first guests arrived. Koen's strong sense of Belgian hospitality insisted that guests had to be treated well, and so welcome packages with Leuven's best chocolates from Bittersweet (correction: Belgium's best chocolates 😊) and wine with a FaPOS logo on it, were distributed over the hotel rooms which the keynote speakers were occupying. These small thoughtful gifts must have at least compensated for some of the downsides of this hotel, which is actually known as the Irish College and functions as student accommodation during academic terms. And so we later painfully learnt that guests arriving there late were actually locked out of the premises, and had to find themselves another place to sleep... Or perhaps we could consider this as a classic, placing Leuven in par with the Oxbridge College experience where one ought to be in bed before midnight, unless you know the night guard? 😊

And then it was 21 September and the conference formally started at 14:30, allowing participants to register. Opening and plenary session commenced at 16:00 hours with a number of high-profile speeches, from the president of ESHD (Professor Frans van Poppel), the KU Leuven Rector (Professor Rik Torfs) and the Dean of the Faculty (Professor Bart Kerremans) followed by an opening lecture by Professor George Alter from the University of Michigan. And then the plenary chaired by Professor Willy Vande Walle, papers presented by Professor Satomi Kurosu, Professor Noriko Tsuya and Professor Ryuichi Kaneko, and a lovely reception in the courtyard with a toast by Japanese ambassador Mr. Masafumi Ishii referring to global ageing issues in China, India and Japan, a right word for the conference theme, the world and Europe set exactly the right tone.

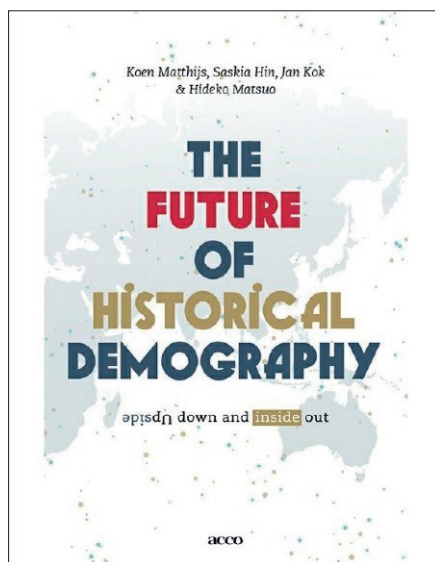
We would honestly love to write more about the academic conference highlights: innovative papers, great plenaries and inspiring speeches and discussions in every session. But, to tell you the truth, the behind-the-scenes experience was a very different one. It did not allow for the creation of many such vivid memories. We rather remember Namita charming the 'I am-so-special-you-rather-ought-to-pay-me'-type of professor into paying; food issues affecting 'hangry' (hungry and angry) types; technical and logistical issues right when you don't want them; finding out the hard way that emancipation can be disadvantageous when trying to drag around lots of heavy stuff, like changing the position of the conference flags from one street to another street; reception peak-hours; late night e-mails on certificate issues; colour-coding guests for guided tours; disappeared guests at the banquet; vanished objects a.k.a. reminders that the greedy personality type

is also found amidst academics; found objects; and questions, questions, questions... But it actually did not matter at the end, as the three of us knew well enough to stay discreet, gracious and congenial (like a black clothed 'kuroko' in kabuki theater), and to ensure the smooth running of the big international conference. We knew we had to succeed and we did, thanks to the generous assistance of our FaPOS colleagues and students; their support also brought us relief and many laughs in between.

Another thing we think we must share is the viewpoint of all participants: the weather was a-m-a-zing, the location was wonderful and the outdoor terrace of the Faculty Club, a great place to have a coffee. And so, in our memory, it seems like it could have been a neat little vacation.

4. The aftermath

Back in the office and with the return of Belgian rain, we realized that the end of the conference did not mean an end to the work pertaining to the conference. Somehow, judging by the e-mail history, it seems to have taken until at least the first quarter of 2017 before we could close the books on this. This included finances and an unexpected amount of follow-up

Front page Acco book *The future of historical demography: Upside down and inside out*

forms...But those winter days also counted many small conference-related highlights. Among those, the kind thank-yous and compliments we received from different participants and the satisfaction of learning that the conference and the edited volume seemed to have been both enjoyable and successful in the eyes of the ESHD members. But the more lasting impact, for us, has been the opportunities that this experience has provided to nurture understanding and friendship with academics within and outside the Family and Population Studies Research Group at KU Leuven. Among them, not in the least, Koen.

Therefore, we would like to address the last few words of this contribution to you, Koen. It has been a great pleasure to spend several years together in Leuven and beyond. We wish you a very happy, healthy future with pleasures big and small! And, with that, we somehow suspect that your new future will still keep you very busy, so please don't forget to take Lut out for some scarf-shopping every once in a while 😊. We hope our paths will cross soon again.

Hideko, Namita & Saskia, 9 October 2020.

References

- Caltabiano, M. (2017). Book Review. Matthijs, K., S. Hin, J. Kok & H. Matsuo. (2016). The future of historical demography: Upside down and inside out. *European Journal of Population*, 33, 153–154.
- Hara, T. (2017) Book review (*shohyo*) Matthijs, K., S. Hin, J. Kok & H. Matsuo. (2016). The future of historical demography: Upside down and inside out. *Japanese Journal of Population Studies*, 53(9), 78–80.
- 2016 European Society of Historical Demography Conference programme (2016).
- Matthijs, K., Hin, S., Kok, J., & Matsuo, H. (2016). *The future of historical demography: Upside down and inside out*. Leuven: Acco.

Part IV

Family Sociology

Doing the FaPOS family

An Katrien Sodermans en Sofie Vanassche

Wat is een gezin? Het lijkt een heel eenvoudige vraag, maar dat is het helemaal niet voor hedendaagse gezinssociologen en demografen. Wat we begrijpen onder een 'gezin' hangt af van de criteria die we gebruiken om het te definiëren: het al dan niet samenwonen onder één dak, wel of geen biologische verwantschap, de juridische basis van de onderlinge relaties, het hanteren van eenzelfde levensstijl, gemeenschap van goederen en middelen, het 'doen' van typische gezinsactiviteiten, gedeelde waarden en opvattingen, de hechtheid van een relatie, ... Onder elk van deze criteria (en we missen er ongetwijfeld nog een paar) bevindt zich een grote waaier aan diversiteit: je kan deeltijds of voltijds samenwonen (bv. op kot studerende kinderen of kinderen in verblijfsco-ouderschap), je kan volledig of gedeeltelijk samenwonen (bv. diverse varianten van cohousing); je kan biologische kinderen, halfkinderen, pluskinderen of donorkinderen hebben, je kan getrouwd zijn, wettelijk of feitelijk samenwonend of geen van die drie, je kan samen opstaan en gaan slapen of elkaar sporadisch zien doorheen de week, je kan als gezin kiezen voor een 100% veganistische levenswijze of een flexitairisch compromis sluiten met je vegetarische partner, ... Als we deze criteria bovendien nog eens met elkaar kruisen kunnen we spreken van een ware superdiversiteit in gezinnen.

Spreekt over 'hét gezin' is dus geen evidentie. Maar voor deze speciale gebeurtenis willen we wel graag één uniek 'gezin' onder de loep nemen en dat is de hechte FaPOS-familie met Koen als pater familias. Het is meteen duidelijk dat FaPOS absoluut niet voldoet aan een aantal van bovenstaande criteria die worden gebruikt om gezinnen te beschrijven: we slapen niet samen onder één dak, we waren niet biologisch verwant, we hadden geen gedeelde kinderen (behalve dan misschien LAGO of SiV), we beloofden elkaar geen eeuwige trouw voor de wet of voor de kerk, we hadden geen gedeelde spaarrekening of eigendommen en we hielden er uiteenlopende hobby's op na. We zouden door de meeste demografen dan ook niet beschouwd worden als een 'gezin'. Toch voelde FaPOS altijd als een echte 'thuis'. Koen hechtte immers veel belang aan *doing family*: tijd

doorbrengen samen, samen leren en ontdekken, samen vallen en opstaan, samen leuke dingen doen...

Gezinsleden groeien samen op, vieren samen de transitie naar nieuwe levensfasen en bouwen samen aan de toekomst. Binnen de FaPOS-familie groeiden we samen in nieuwe rollen van predoc of assistent naar wetenschappelijk medewerker, postdoc en *beyond*, tot vandaag de overgang van hoogleraar naar emeritus. In tegenstelling tot veel Vlaamse gezinnen bouwden we in FaPOS hierbij geen huizen met bakstenen, maar bouwden we aan onze toekomst via innovatieve onderzoeksprojecten. Zo zag in onze tijd het LAGO-project het levenslicht, bouwden we het SIV-project uit en schoot FiTTiF uit de startblokken. De FaPOS-familie werd hierbij alsmaar groter. Naast de uitbreiding van de familie bij de start van nieuwe projecten, waren er ook nog een aantal 'speciallekes': denk aan de komst van *uncle* Gray en de geboorte van vele FaPOS-baby's. Soms moesten we ook afscheid nemen van familieleden: door migratie naar andere onderzoeksgroepen of omdat het huis te klein werd door aflopende projecten. In gezinnen vliegen zonen en dochters op een bepaald moment nu eenmaal uit, ze strekken hun vleugels. Eén ding was zeker: het FaPOS-nest verliet je nooit zonder persoonlijk afscheidsmoment, warme woorden van Koen en een rugzak vol ervaring en mooie herinneringen. En na het verlaten van het nest bleef er een nauw contact bestaan, werk of privé, en werden we gezinsleden-op-afstand.

Gezinnen eten ook geregeld samen. Eten in gezinsverband stond bij Koen hoog aangeschreven. Regelmatig gingen we 's middags samen lunchen en elk jaar zorgde Koen voor een lekker nieuwjaarsentje voor de collega's. Vaak werden er belangrijke zaken besproken tijdens de FaPOS-lunches of ontstonden daar nieuwe ideeën voor gezinsprojecten. Verschillende restaurants behoorden tot onze favorieten, zoals de Mama Mia, Il Peperoncino en het Lukemieke. Soms begaven we ons ook buiten de taalgrens, bijvoorbeeld toen we tijdens het FaPOS-weekend *La Table de Maxime* leerden kennen: een onvergetelijke culinaire gezinsgebeurtenis!

Families delen ook hun passie, in verhalen of in de praktijk. Koen is zelf een uitmuntend kok, en die passie gaf hij door aan zijn zoon, Jeroen, die vele entjes voor de Fapossi verzorgde. Koen was dus zeker niet het boegbeeld van een traditionele genderverdeling als het op koken aankomt. Hij was degene die steeds thuis aan het fornuis te vinden was. Hij vertelde soms, als het een lange werkdag werd, dat hij dringend naar huis moest, "want anders heeft ons Lut geen eten". En ook de leden van de FaPOS-familie konden op regelmatige basis genieten van het culinair talent van de pater familias.

Wat families ook doen is samen op vakantie gaan. Zo behoorde het jaarlijkse FaPOS-weekend tot één van de hoogtepunten. We gingen stevast naar de Ardennen. Eerst naar het huisje in Fays-les-Veneurs, waar Koen

zelf mee aan verbouwde. Later, toen de groep groter werd, weken we uit naar La Maison Blanche in de buurt van Dinant. Typerend voor deze week-ends was dat het volledige gezin welkom was. Zo leerden we ook partners en kinderen van de Fapossi goed kennen. De herinneringen aan deze week-ends zijn nog heel levendig: bezoekjes aan kastelen, struisvogelboerderijen, kloosters... En de dag eindigde, uiteraard, altijd met lekker eten en een bijhorende trappist of een lekker wijntje. Soms gingen we ook op daguitstap, zoals de trip naar de Efteling of naar de kust.

Families delen ook reisverhalen verder van huis: een memorabel bezoekje aan de ambassadeur in Stockholm, de hete hotelkamer van ons familielid met Braziliaans bloed in het prachtige Oslo, de muzikale trip naar Bourbon Street in New Orleans, het genieten van de Spaanse zon en keuken in Madrid en Valencia, avontuurlijke citytrips naar Vilnius, Boedapest, Utrecht, ... (en ook hier vergeten we er nog veel). Ja, we hebben meerdere gezinsalbums gevuld met memorabele foto's van deze uitstappen en reizen!

Families zijn er natuurlijk ook voor elkaar in crisistijden. Een niet te vergeten crisis voor de FaPOS-familie was toch wel de repatriëring van vier gezinsleden na het vastzitten in Dallas door de uitbarsting van de IJslandse Eyjafjallajökull. Na een tocht van Dallas naar Madrid via Mexico City en Bogota, kwamen twee andere Fapossi hen per minibus ophalen om de tocht verder te zetten naar België. In nood kent men zijn familie...

Bon, we waren misschien geen 'klassiek' gezin (wat dat ook mag zijn), maar FaPOS was een hele warme thuis onder Koen zijn vleugels. Na het uitvliegen van vele FaPOS-zonen en dochters is het nu de beurt aan Koen om zijn vertrouwde stek te verlaten. Voor de thuisblijvers zal dit zonder twijfel met een vorm van *empty-nest* gevoel gepaard gaan. Maar ook bij deze grote gezinstransitie hebben wij alle vertrouwen dat de verbindende kracht van Koen de FaPOS-clan in leven zal houden. Wij kijken al uit naar de eerstvolgende gezinsmaaltijd met Koen aan het fornuis!

Warme familiegroeten
An Katrien en Sofie

Linking lives

A life course perspective on my life linked with Koen

Gray Swicegood

In this volume you will find ample references to the scholarly works of prof. dr. Koenraad Matthijs, the research he and his colleagues have conducted and that which he has inspired and supported. Below, I offer a few reflections on Koen's myriad contributions from a rather personal perspective, using the framework of life course analysis as a point of departure. The reasons behind this approach are idiosyncratic but informed. Professor Matthijs is known in the first instance as a historical demographer, but one who has always been eager to explore the links between the past and present, the commonalities and divergences between historical and contemporary societies, and the connections between macro and micro-levels of human activity. Although he may not overtly identify as such, he is a skilled practitioner and promoter of life course sociology.

Principles of life course analysis emphasize the study of lives (individual and collective) with attention to time and place. Others will have to document Koen's youth and early academic career. I only met him for the first time in 2006. This was under the auspices of a faculty exchange program when I came to KU Leuven on sabbatical from the University of Illinois. We had no prior connections, but he kindly agreed to serve as my faculty sponsor for a six-week academic visit. Immediately he began creating a sense place for me within his place, Leuven and the University where he had studied and since taught. Somewhat unexpectedly he set me up in an office with his new PhD student, Sofie Vanassche (now dr. Vanassche). We were both new to KU Leuven. Initially Sofie helped me begin to understand Flanders and Belgium, and perhaps I improved her English a bit. With time, we developed a successful research collaboration and an enduring friendship. This pairing revealed one of Koen's subtle skills. He connects people in ways that produce synergistic outcomes.

During my first week in Leuven, Koen took me out to dinner at a fine restaurant on the Naamsestraat. Accompanied by his son Jeroen, we enjoyed

the five-course *asperges* menu, a true delight. As we began the meal, Koen first taught me the word “smakelijk”. His lesson has served me well. Looking back on that evening also illustrates a key thread in Koen’s life course, his keen engagement with the culinary domain. He has training and practices that art at a very high level. He and Jeroen share this talent thus linking his familial and avocational spheres. No one should turn down the chance to sample either man’s cooking.

Many of us know Koen as an effective coordinator and facilitator. He often works behind the scenes, drawing little attention to himself. This was the case when we set up a student exchange program between the KU Leuven and the University of Illinois. He undertook the many conversations with the administration and located the initial small but crucial financial support we needed to bring the first cohort of Illinois students to Leuven. With colleagues in the faculties of social science and arts, this program provided opportunities for many Illinois and KU Leuven students to study abroad. Frequently, these semesters were transformative experiences that impacted the subsequent trajectories of these young people. Koen always found a way to make the American students welcome in Leuven, and to feel that what they had to say was worthwhile. For many he became “Dr. Koen,” respected and approachable.

Linked-lives are another focal point of life course analysis, consequential connections of mutual influence and shared consequences. Family ties are the most obvious example. This is a private domain, so I will only note that many of us in Koen’s academic circle have been enriched through shared experiences with the Matthijs nuclear and extended family. Linking generations is also one of Koen’s specialties. Guest lessons from his mentor, professor emeritus Wilfred Dumon and his student, professor Jan Van Bavel have been highlights for my students over the years.

As I have already suggested, Koen is a quietly effective leader, especially in terms of building and maintaining collective enterprises that achieve their goals. The FaPOS family demography research group is a first example. This group has produced an exemplary body of scholarly research under his guidance. A key element of that success flows from the environment of collaborative community that he nourishes. The FaPOS group annual retreats across Belgium have been models of team-building, bringing a diverse set of researchers and their families together with an array of challenges and rewards. Koen brings the same deft hand to another remarkable group completely outside of the academy. This is the “loop groep,” an eclectic collection of three dozen or so folks who gather twice a week for jogging and exercising in the woods around Leuven. Most are in a later, but certainly not final stage of the life course. There is no common vocation.

There are no acknowledged officers or designated titles save the trainer. The group has existed for 40 years now. Activities include special runs, biking tours, tennis tournaments, late night dance parties and barbecues. Of course, Koen does not take care of all this alone, but he handles much of the coordination and communication. Equally consequential, Koen and Jeroen often provide superb cooking and catering for the events, thus contributing to the well-being and longevity of this community.

The implication of human agency is another point of emphasis in the life course perspective. Agency involves considered behavior with a matrix of shifting opportunities and constraints. Koen is keen to both across his multiple roles. Despite the mountain of bureaucratic responsibilities, overlapping obligations and constant deadlines, he still has an eye on the group and the individual. In the case of his students, stepping in when support and encouragement are most needed, giving them the space to develop original lines of inquiry, and making tough decisions when they are in order. Koen's legacy must surely note the extent to which he has enabled so many in his orbit to maximize their own agency and lead richer more fulfilling lives. One of my favorite sayings from Koen is usually voiced when I come to him with a problem or tricky issue. "Gray, this is Belgium, we will find a solution," thus curiously connecting agency with sense of place.

This recognition of Koen Matthijs's contributions and influence and the compilation of this *liber amicorum* are taking place during the Covid-19 pandemic, a period event with virtually every person in the world experiencing a range of negative consequences during the same time frame. For some, it would be tempting to ease off into retirement given the complexities posed for previously routine activities. Koen's life course is not unfolding that way. He has been actively engaged in several research projects on various social implications of the pandemic, work that bridges multiple disciplines and develops new approaches. In this sense, Koen's transition to emeritus status is not yet the capstone his career. We are the better for it. Bedankt, Koen en respect altijd.

Gezinnen en huishoudens in België

Veranderingen tussen 1990 en 2020

Martine Corijn

Voor velen was ‘Het gezin in Vlaanderen’ (Dumon, 1977) een ankerpunt in de gezinssociologie. Exact 40 jaar later volgde, weliswaar in een geheel andere stijl, ‘Het gezin in Vlaanderen 2.0’ (Luyten, Van Crombrugge & Emmery, 2017a). In die periode ontsloot Koen Matthijs onder meer in ‘Belgoscopie’ (1988), ‘Belgodata’ (1991), ‘Statistisch Zakboek van België’ (1994) en ‘Bevolking: wie, wat, waar, wanneer?’ (2009) administratieve data uit de publicaties van het Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) om gezinnen in België in beeld te brengen. Hij vervulde dit beeld met beschikbare survey-resultaten, bijvoorbeeld van het Centrum voor Bevolking- en Gezinsstudien. Op deze wijze informeerde hij een breed publiek over allerlei aspecten van de relatie- en gezinsvorming en -ontbinding in België. In zijn historisch-demografisch onderzoek bracht Koen Matthijs ontwikkelingen op het lokale niveau onder de aandacht. In deze bijdrage brengen we deze topics samen door een beeld van de gezinnen in België in 1990 en in 2020 te schetsen aan de hand van administratieve data met aandacht voor het lokale niveau.

1. Gegevensbronnen en begrippen

Bij een beschrijving van de evolutie van gezinnen in de voorbije drie decennia moet men er rekening mee houden dat niet enkel de taal om over gezinnen te spreken veranderd is, maar dat ook de bronnen met cijfermateriaal erover zijn gewijzigd.

1.1. Gegevensbronnen

Sinds 1846 was de Volkstelling of Census de enige bron van informatie over huishoudtypes in België. Doorheen de jaren veranderde de gegevensverzameling van een papieren vragenlijst die aan huis werd bezorgd (tot 1991), via een tussenstap (in 2001) naar een samenvoeging van bestaande administratieve databanken (vanaf 2011). Vanaf 1960 werd ook via enquêtes of surveys informatie over gezinnen verzameld, doch aanvankelijk enkel bij gehuwde vrouwen (Nationale Enquête Gezinsontwikkeling, Cliquet, 1967), later bij alle vrouwen en vanaf 1990 ook bij mannen (Cliquet & Callens, 1993). Pas in de 21ste eeuw werd informatie over gezinnen via surveys zowel aan kinderen, ouders, stiefouders en grootouders gevraagd (Survey Scheiding in Vlaanderen, Mortelmans et al., 2011; Pasteels et al., 2013).

De wijziging van de gegevensbronnen hangt uiteraard vooral samen met de ontwikkeling van de technische mogelijkheden, maar ook deels met de dalende respons op gegevensverzamelingen via surveys. Cijfers over huishoudens moest men niet meer, soms met jaren vertraging (Stand en loop van de bevolking) of soms slechts om de 10 jaar (Census-gegevens) overschrijven uit de NIS-boeken, zoals Koen Matthijs jarenlang deed. De voorbije jaren stelt Statbel (het Belgische Statistiekbureau, vroeger NIS genoemd) heel wat gegevens van de bevolking en huishoudens in België op 1 januari in de maand juni via Open data en/of via Demobel elektronisch ter beschikking.

De verandering van de aard van de bronnen liep niet altijd synchroon met de verandering van de begrippen om huishoudens en gezinnen in beeld te brengen. Administratieve data worden elektronisch verzameld, maar ze kunnen de veranderende structuur van en dynamiek binnen een gezin niet altijd in eenduidige of passende categorieën onderbrengen. Gemeenten geven aan het Rijksregister de huishoudsamenstelling op een bepaald moment op een welbepaalde verblijfplaats door. Maar achter dit geregistreerde beeld schuilde de voorbije decennia steeds vaker een diverse en dynamische realiteit. Gegevensverzamelingen via surveys probeerden allerlei feitelijke en tijdelijke toestanden in beeld te brengen.

1.2. Begrippen

Het gezin, het kerngezin, de gezinnen, de familiekeren... het zijn maar enkele van de vele termen die de voorbije drie decennia werden gebruikt om naar personen van twee of meer generaties te verwijzen die met een zorgafhankelijkheid onder hetzelfde dak woonden (Luyten, Van Crom-

brugge & Emmery, 2017b). Terzelfdertijd werden begrippen als ‘ouder van’ en ‘kind van’ steeds minder eenduidig (Pasteels, 2020).

De Volkstellingen maakten inzake huishoudens destijds een onderscheid tussen private gezinnen (lees niet: private huishoudens) en collectieve huishoudens. De gezinstypes (lees niet: huishoudtypes) waren: alleenwonende man, alleenwonende vrouw, gezinnen met één familiekeren zonder andere personen, gezinnen met één familiekeren en met andere personen en een type ‘overige’. De trends tussen 1961 en 1981 werden geduid aan de hand van de term gezinsindividualisering (Matthijs, 1988 p. 81).

Vanaf de jaren 1990 deed voor de bewerking van de Rijksregistergegevens de LIPRO-typologie van de huishoudens haar intrede (Van Imhoff & Keilman, 1991). Aan de hand van deze typologie werd de geschiedenis van huishoudens, partnerschap en ouderschap in ons land beschreven (Corijn, 2017; Lodewijckx & Luyten, 2017). In deze typologie was geen sprake meer van de notie familiekeren zijnde ‘een wettelijk gehuwd paar met of zonder ongehuwde kinderen, of een vader of een moeder met één of meer inwonende ongehuwde kinderen’ (Matthijs, 1988, p. 81). De LIPRO-typologie onderscheidde gehuwde paren en ongehuwd samenwonende paren, telkens zonder of met inwonende kinderen. Wie niet alleenwonend was, en niet een referentiepersoon van een huishouden, een partner of (stief)kind van die referentiepersoon was (bijvoorbeeld de inwonende vader van een alleenstaande moeder) werd een ‘inwonende andere’ bij een gezin of maakte deel uit van een ‘overig huishoudtype’. Maar 30 jaar later komt, onder meer door de toename van het aantal huishoudens met personen met een migratieachtergrond, de notie familiekeren terug, bijvoorbeeld in de huishoudtypologie voor de Census van 2021 (Eurostat, 2019). De familiekeren (family nucleus) wordt nu omschreven als ‘samenwonende partners en/of ouder en kind(eren) (waarbij een kind geen partner en/of geen eigen kind(eren) heeft)’. De burgerlijke staat van de ouders en van de kinderen is hierbij irrelevant geworden. Eurostat maakt nu een onderscheid tussen gezinshuishoudens, zijnde huishoudens met 1 familiekeren en huishoudens met 2 of meer familiekeren, en niet-gezinshuishoudens zijnde alleenwonenden en huishoudens met meerdere personen zonder familiekeren. Doorgaans worden enkel huishoudens met inwonende kinderen gezinnen genoemd. Instellingen als Kind en Gezin, de Gezinsbond en het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen illustreren de verankering van de term gezin in Vlaanderen. De Huizen van het Kind lieten de term gezin achter zich. Huishoudens die nog geen inwonende kinderen hebben of geen inwonende kinderen meer hebben, worden doorgaans niet tot de gezinnen gerekend. Maar de vervagende en dynamische grenzen van huishoudens en gezinnen creëren een spanning rond de term gezin.

Inzake de koppeling van de familiekeren aan de burgerlijke staat (zoals in de typologie van de Volkstelling) merkte Koen Matthijs reeds in 1988 op: 'Zo bijvoorbeeld wordt ongehuwd samenwonen niet officieel geregistreerd. Al beschouwen ongehuwd samenwonenden zich als gehuwd, zij zijn dat niet voor de samenstellers van de officiële statistiek' (Matthijs, 1988 p. 58). De perceptie van de ongehuwd samenwonenden, door zichzelf en door anderen, is wellicht divers geworden. De LIPRO-typologie probeerde ongehuwd samenwonende partners van verschillend geslacht via een omweg te identificeren: een referentiepersoon die samenwoont met een niet-verwant met een beperkt leeftijdsverschil (Lodewijckx & Deboosere, 2008). Ongehuwd samenwonende partners van hetzelfde geslacht werden niet geïdentificeerd omdat ze moeilijk te onderscheiden zijn van niet-verwante huishoudleden van hetzelfde geslacht (bijvoorbeeld vrienden) die samenwonen. Door de invoering van de wettelijke samenwoning (in 1998) en van het huwelijk van partners van hetzelfde geslacht (in 2003) komen recent gehuwde en wettelijk samenwonende partners van hetzelfde geslacht wel in beeld in de officiële statistieken. In de Census-typologie van 2021 probeert men onder meer via het hebben van een gemeenschappelijk kind (af te leiden uit de nu beschikbare afstammingsgegevens) en via leeftijdsvoorwaarden feitelijk ongehuwd samenwonende paren van verschillend of hetzelfde geslacht beter af te bakenen. Maar zolang de partner waarmee men samenwoont als een niet-verwant moet worden geregistreerd in het Rijksregister, blijft een foutenmarge inzake het aantal ongehuwde samenwonende paren bestaan. Survey-onderzoek was lange tijd de enige bron om het ongehuwd samenwonen en de plaats ervan in de levensloop te achterhalen (vóór een huwelijk, na een huwelijk, zonder perspectief op een huwelijk) (Pasteels & Mortelmans, 2011; Pasteels et al., 2013). Administratieve gegevens over de huidige burgerlijke staat zeggen immers steeds minder over het al dan niet samenwonen met partner en/of kinderen in de voorbije levensloop.

Dertig jaar na de opmerking van Koen Matthijs wijzen Van den Berg & Mortelmans (2018) op de 'onzichtbare scheidingsgolf', omdat scheidingen van ongehuwd samenwonende paren niet in de officiële statistieken worden vermeld. Met analyses van een steekproef uit de Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid op basis van Rijksregistergegevens schatten zij het voorkomen van het ongehuwd samenwonen en de scheidingskansen naargelang men al dan niet ongehuwd samenwoont of heeft samengewoond (Van den Berg & Mortelmans, 2018; 2020). Een verkennende studie voor het Vlaamse Gewest gaf aan dat in 2018 op jaarbasis 47 duizend paren startten met ongehuwd samen te wonen en 22 duizend ongehuwd samenwonende paren uit elkaar gingen (Corijn & Pickery, 2020). Deze aantallen zijn

van een andere grootte-orde dan de 25 duizend huwelijken en de 11 duizend echtscheidingen in 2018 die het Rijksregister noteerde.

In 1988 schreef Koen Matthijs 'In termen van de volkstelling is een eenoudergezin een alleenstaande vader of moeder met ongehuwde kinderen. Op zichzelf is dit een erg onduidelijke omschrijving, die tot gevolg heeft dat de beschikbare gegevens geen nauwkeurige indicatie geven van het aantal eenoudergezinnen in de gangbare betekenis van het woord. Daarmee wordt bedoeld: een gezin bestaande uit een vader of een moeder waarbij tenminste één kind jonger is dan 18 (of 21 jaar), en waarbij geen partner aanwezig is die een vaste relatie heeft met de vader of de moeder' (p. 83). Koen Matthijs schonk in 1988 reeds aandacht aan de burgerlijke staat van de alleenstaande ouders. Hij geeft aan (p. 83-85) dat 'Bij de eenoudergezinnen is er een vrij grote groep van nooit eerder gehuwde mannen met ongehuwde kinderen. In 1981 maakte deze groep bijna 7% van het totaal uit. Alhoewel niet precies kan worden achterhaald welke de karakteristieken zijn van deze groep, gaat het wellicht vooral om ongehuwd samenwonenden'. De discussie over de afbakening van eenoudergezinnen gaat na 30 jaar nog steeds verder. Nieuwe criteria zijn de economische afhankelijkheid van de inwonende kinderen en/of de afwezigheid van andere inwonenden die een bron van inkomsten hebben (Bernardi & Mortelmans, 2018). Door de terugkeer van kinderen naar het ouderlijke huis na een (echt)scheiding of overlijden van de partner is het criterium 'ongehuwd' voor de inwonende kinderen irrelevant geworden (Corijn & Pickery, 2021).

In 1988 vroeg Koen Matthijs reeds aandacht voor nog twee andere 'onzichtbare' aspecten van het gezin. Een eerste aspect sloot aan bij de alleenstaande vaders. 'Vanuit de mannenbeweging wordt hiertegen ingebracht dat ook part-time ouderschap een reële vorm van ouderschap is, en dat dit derhalve ook als zodanig moet erkend worden. Het is duidelijk dat wanneer een dergelijk perspectief wordt aangehouden, de officiële statistische bronnen een geheel vertekend beeld geven' (p. 84). Het tweede aspect sloot aan bij de 'vrij hoge frequentie waarmee individuen na echtscheiding een nieuw relationeel huishoudtype vormen' (p. 78) en 'omdat de timing van de huishoudenssamenstelling of -ontbinding nauwelijks te reconstrueren is. (...) Van een nieuw uitgebreid gezin is sprake wanneer minstens één van de partners kinderen meebrengt uit een vroegere relatie. Over de frequentie hiervan valt niets met zekerheid te zeggen. (...) Vandaar ook dat de beschikbare kennis over hertrouw en stiefrelaties in hoofdzaak fragmentair, impressionistisch en anecdotisch is' (p. 78).

In een huishouden leven zowel ouders, stiefouders als grootouders, kinderen, stiefkinderen en kleinkinderen, stiefbroers, -zussen, halfbroers en -zussen. Maar er zijn ook steeds meer huishoudens die door de verblijfs-

regelingen van kinderen, bijvoorbeeld op weekbasis, ‘tijdelijk’ kinderen in huis hebben en ‘tijdelijk’ geen kinderen in huis hebben. In die huishoudens ‘verhuizen’ kinderen en veranderen ouders van het ene huishoudtype naar het andere huishoudtype naargelang van de verblijfsregeling van betrokken kinderen. Zelfs via survey-onderzoek blijft het moeilijk om deze dynamiek goed in beeld te brengen en bijvoorbeeld te schatten hoeveel samenwonende partners en alleenstaande ouders door de verblijfsregeling van hun kind(eren) tijdelijk geen inwonende kind(eren) hebben en hoeveel alleenwonenden hierdoor wel tijdelijk inwonende kinderen hebben (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011).

Ook op andere wijzen zijn de grenzen van huishoudtypes vervaagd: sommige alleenstaande ouders en alleenwonenden hebben een officieel niet-inwonende partner, waarmee ze veel tijd kunnen delen (Pasteels, Lysens-Danneboom & Mortelmans, 2017). Huishoudtypes in het Rijksregister die een beeld van de samenstelling van het huishouden op een bepaald moment aangeven zijn niet in staat om deze vervagende grenzen, de tijdelijke toestanden en de gedeelde verblijven in beeld te brengen. De structuur van het gezin biedt slechts een beperkt beeld van hoe een gezin dynamisch en flexibel functioneert (Pasteels, 2020).

2. Huishoudtypes in 1990 en 2020

‘In de periode 1846-1981 is het aantal huishoudens sneller gestegen dan het aantal inwoners’ (Matthijs, 1988, p. 80). Deze trends gelden ook voor de voorbije drie decennia. Sinds 1990 is het aantal huishoudens in België toegenomen met 951 duizend: dit is een stijging met 24%. In diezelfde periode nam de bevolking toe met 1,54 miljoen inwoners: dat is een groei met 16%. De groei van de bevolking berustte op een geringe toename van de 0- tot 17-jarigen (+6%) en op een iets grotere toename van de 18- tot 64-jarigen (+11%). De groei werd vooral gevoed door de veroudering van de baby-boomgeneratie; de groep 65-plussers nam immers toe met 50%. Deze wijziging in de leeftijdsopbouw van de bevolking bepaalt in sterke mate de veranderingen inzake de onderscheiden huishoudtypes.

In 1990 vormden in België de 1,43 miljoen huishoudens van gehuwde paren met inwonende kinderen het meest voorkomende huishoudtype (36%). Dertig jaar later wordt deze positie ingenomen door de 1,74 miljoen alleenwonenden (35%) (Figuur 1).

De daling van het aantal huishoudens met gehuwde ouders in de voorbije 30 jaar (-430 duizend of -30%) werd grotendeels, doch niet volledig, gecompenseerd door de toename van het aantal ongehuwde ouders (+336 duizend of een toename met factor 7,6). Bij de paren zonder inwonende kinderen nam het aantal gehuwde paren in beperkte mate toe (+58 duizend of +6%) en steeg het aantal ongehuwde paren bijzonder sterk (+250 duizend of een toename met factor 4,7). Door de sterke toename van het aantal (echt)scheidingen (Corijn, 2016) steeg het aantal eenoudergezinnen met 181 duizend (+59%).

De relatieve verdeling van de huishoudtypes (Figuur 2) illustreert de krimp van de 'traditionele' gehuwde paren met inwonende kinderen in de voorbije drie decennia (van 36% naar 20%). Door deze wijziging in de huishoudtypes en door de daling van het aantal geboorten kromp de gemiddelde huishoudgrootte van 2,49 in 1990 tot 2,30 in 2020.

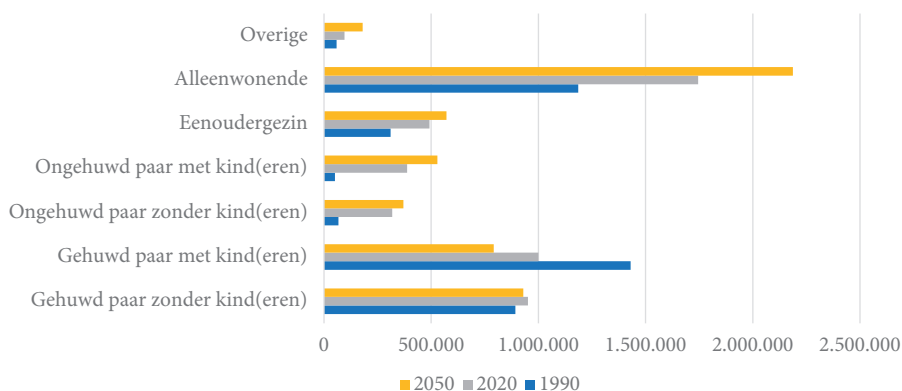

FIG. 1. Huishoudtypes België, observaties in 1990 en 2020 en verwachtingen voor 2050 (aantallen)

BRON: Statbel (observaties) en Federaal Planbureau (verwachtingen), bewerking Statistiek Vlaanderen.

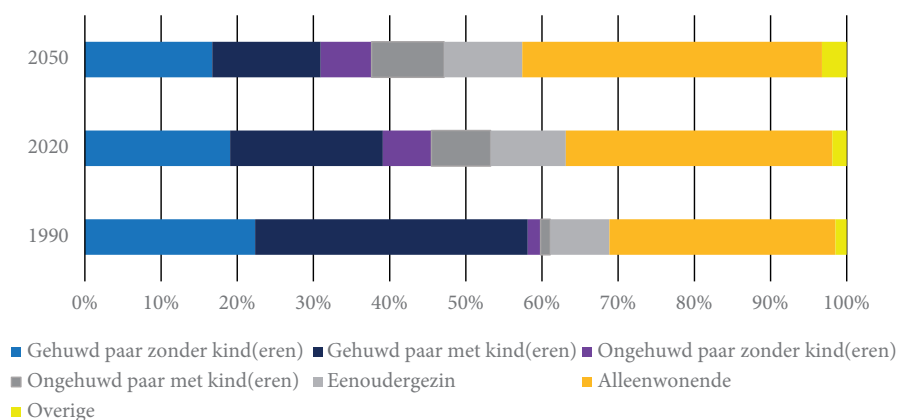

FIG. 2. Huishoudtypes België, observaties in 1990 en 2020 en verwachtingen voor 2050 (%)
BRON: Statbel (observaties) en Federaal Planbureau (verwachtingen), bewerking Statistiek Vlaanderen.

3. Gezinstypes in 1990 en 2020

Kinderen komen en gaan in een huishouden waardoor huishoudens doorheen hun levensloop 'tijdelijk' huishoudens met inwonende kinderen of gezinnen zijn. In de Volkstellingen had een gezin per definitie één of meer ongehuwde kinderen. Tussen de Volkstelling van 1961 en van 1981 steeg in België het aantal gezinnen van 1,53 miljoen naar 1,72 miljoen (+12%). In de LIPRO-typologie speelt de burgerlijke staat en de leeftijd van de inwonende kinderen geen rol meer. Op basis van Rijksregistergegevens steeg tussen 1990 en 2020 het aantal gezinnen verder van 1,79 naar 1,88 miljoen (+5%).

Binnen alle huishoudens was het percentage gezinnen tussen 1961 en 1981 licht gedaald van 51% naar 48%. In 1990 was dat nog 45%. Sindsdien daalde dit percentage systematisch tot 38% in 2020. Tussen 1990 en 2020 ging het licht stijgende aantal gezinnen gepaard met zeer sterke veranderingen inzake het type gezin (Figuur 3).

Tussen 1961 en 1981 steeg in België het aantal echtparen met ongehuwde kinderen van 1,33 miljoen naar 1,47 miljoen (+10%). Binnen de gezinnen betekende dit een geringe daling van 87% naar 85% (Matthijs, 1988). Tussen 1990 en 2020 daalde het aantal gehuwde paren met inwonende kinderen van 1,41 miljoen naar 1,00 miljoen (-30%). Hierdoor bestond in 2020 53% van de gezinnen nog uit een gehuwd paar met kinderen. De toename

van niet-gehuwde paren met inwonende kinderen was tussen 1990 en 2020 enorm: +336 duizend of een toename met factor 7,6. Hierdoor is recent 1 op de 5 gezinnen een ongehuwd gezin (Figuur 4).

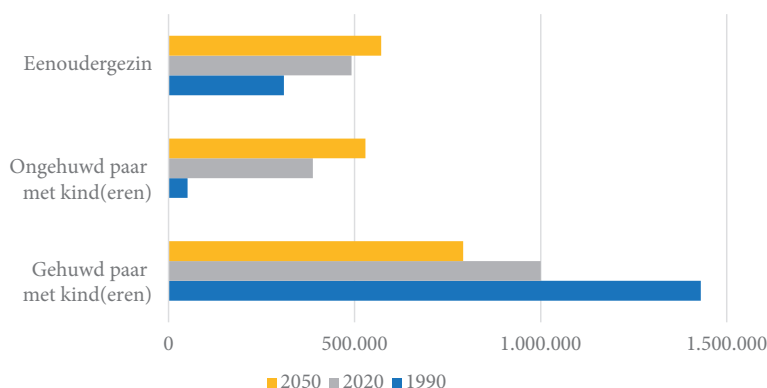

FIG. 3. Gezinstypes België, observaties in 1990 en 2020 en verwachtingen voor 2050 (aantallen)

BRON: Statbel (observaties) en Federaal Planbureau (verwachtingen), bewerking Statistiek Vlaanderen.

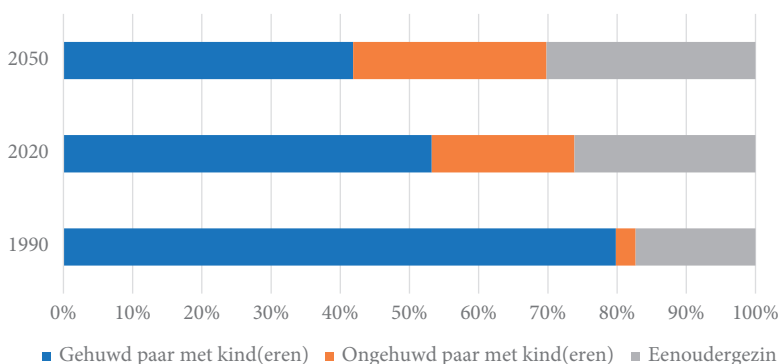

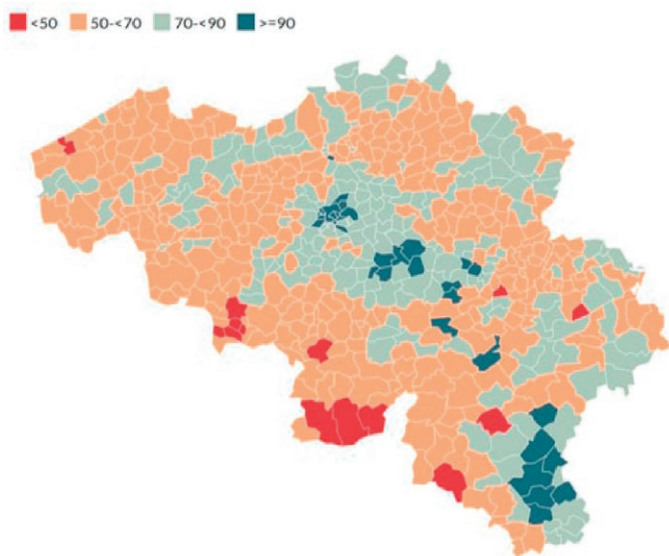
FIG. 4. Gezinstypes België, observaties in 1990 en 2020 en verwachtingen voor 2050 (%)

BRON: Statbel (observaties) en Federaal Planbureau (verwachtingen), bewerking Statistiek Vlaanderen.

Tussen 1961 en 1981 steeg het aantal eenoudergezinnen van bijna 200 duizend naar ruim 250 duizend (+28%) (Matthijs, 1988). Binnen de gezinnen ging dit (met de gehanteerde afbakening) om een stijging van 13% naar 15%. De voorbije drie decennia ging de stijging verder van ruim 300 duizend tot bijna 500 duizend (+58%) waardoor recent 1 op de 4 gezinnen een eenou-

dergezin is. Er ontstond in die periode echter een geheel ander type een-oudergezin. Waar in 1990 eenoudergezinnen nog in grote mate het gevolg waren van een overlijden van de partner (41% van de alleenstaande ouders waren weduwnaars/weduwes), is dit in 2020 gedaald tot 17%. In 1990 waren slechts 8% van de alleenstaande ouders ongehuwd; in 2020 was dit gestegen tot 31%. Alle overige alleenstaande ouders waren uit de echt gescheiden of nog steeds gehuwd (en wellicht in een echtscheidingsprocedure).

Het aantal 'traditionele' gehuwde gezinnen in België daalde tussen 1990 en 2020 met 30% (index 2020 tegenover 1990 is 70). Deze daling was gelijkwaardig in het Vlaamse Gewest (-30%); ze was iets sterker in het Waalse Gewest (-35%). In het Brussels Hoofdstedelijke Gewest was er daarentegen een geringe stijging (+8%) van het aantal gehuwde gezinnen. De daling van het aantal gehuwde gezinnen was in sommige gemeenten sterker dan in andere (Afbeelding 1). De grootste dalingen kwamen voor in de zuidwestelijke rand van België, met Bouillon en Viroinval als uitschieters. In 24 steden/gemeenten (van de 591 Belgische gemeenten met de indeling geldig sinds 2019) was het aantal gehuwde gezinnen in 2020 even groot of iets groter dan in 1990. Het gaat om enkele gemeenten van de Vlaamse Rand, van Waals Brabant en in de provincie Luxemburg.

AFB. 1. Gehuwd paar met kind(eren) (%)

BRON: Statbel, bewerking Statistiek Vlaanderen

Doorheen de levensloop van huishoudens ontstaat bij de komst van een eerste inwonend kind een gezin. Door het vertrek van het laatste (of

enige) kind uit het ouderlijke huis houdt een gezin in zekere zin op als gezin samen te leven. In termen van het aantal inwonende kinderen in een gezin is globaal genomen de voorbije 3 decennia in België niet veel gewijzigd (Figuur 5). Het aantal gezinnen met (reeds of nog steeds) één inwonend kind was in 1990 en in 2020 nagenoeg gelijk (-3 duizend). Het aantal gezinnen met (reeds of nog steeds) twee inwonende kinderen is iets toegenomen (+62 duizend of +10%). De daling van deze aantallen bij de gehuwde gezinnen werden vooral gecompenseerd door de toename van deze aantallen bij de ongehuwde gezinnen en in mindere mate bij de eenoudergezinnen. Bij de ongehuwde gezinnen was de toename van het aantal met één inwonend kind bijna even groot als bij deze met twee inwonende kinderen. De komst van een eerste of tweede kind bij een ongehuwd paar is immers niet meer een aanleiding om te huwen. Nieuw-samengestelde paren blijven ook vaak bij de geboorte van een kind ongehuwd. Vooral het aantal eenoudergezinnen met (reeds of nog steeds) één inwonend kind groeide (+93 duizend of +46%).

Relatief uitgedrukt had in België in 1981 46% van de gezinnen één inwonend (ongehuwd) kind (Matthijs, 1988). In 1990 was dit 47% en in 2020 was dat 45% (Figuur 6). Een uitzonderlijke stabiliteit inzake gezinssamenstelling! Het hebben van één inwonend kind is het meest eigen aan eenoudergezinnen en het minst eigen aan gehuwde gezinnen. De wens of het ideaal van twee kinderen vertaalt zich bij een momentopname in 37% van de gezinnen met 'tijdelijk' twee inwonende kinderen. Gehuwde ouders hebben vaker dan ongehuwde ouders (reeds of nog steeds) twee of meer inwonende kinderen; gehuwde ouders zitten doorgaans verder in de gezinsvorming en/of zitten in een andere leeftijdsgroep dan ongehuwde ouders. Gehuwde ouders hebben iets vaker dan voorheen meer dan één (nog) thuiswonend kind: het langer thuis blijven wonen van hun (oudere) kinderen speelt hierin een rol (Corijn & Pickery, 2021). Maar ook ongehuwde ouders hebben vaker dan voorheen meer dan (reeds of nog steeds) één inwonend kind. Bij hen komt dit onder meer ook omdat ze ongehuwd blijven bij de komst van een tweede of volgende kind of omdat ze ongehuwd een nieuw gezin samenstellen. Ook eenoudergezinnen hebben iets vaker dan voorheen meer dan één inwonend kind. (Echt)scheidingen komen immers in alle fasen van het gezinsleven voor.

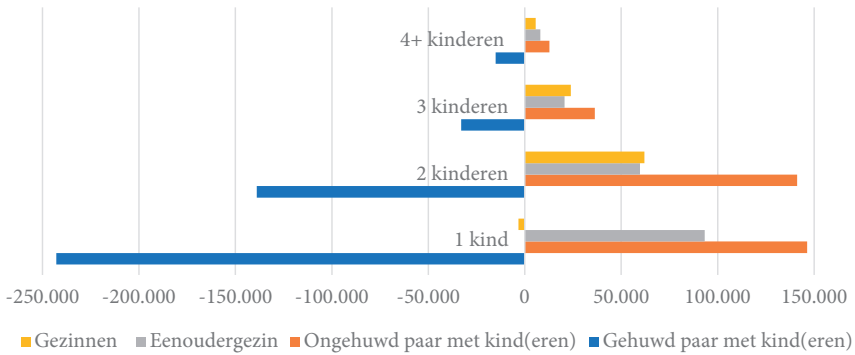

FIG. 5. Aantal inwonende kinderen per gezinstype België, 1990 en 2020 (verandering in aantal)

BRON: Statbel, bewerking Statistiek Vlaanderen.

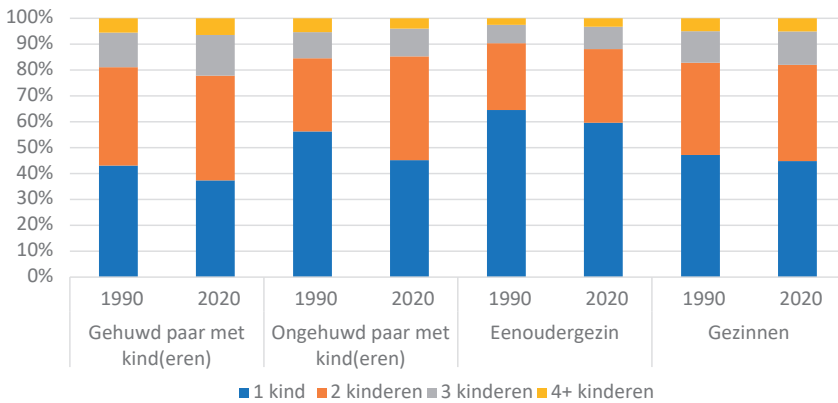

FIG. 6. Aantal inwonende kinderen per gezinstype België, 1990 en 2020 (verandering in %)

BRON: Statbel, bewerking Statistiek Vlaanderen.

Het profiel van gezinnen komt scherper in beeld als we jonge gezinnen belichten aan de hand van de leeftijd van het jongste inwonende kind (Figuur 7). De stijging tussen 1990 en 2020 van het aantal gezinnen waar het jongste kind 25 jaar of ouder is (+65 duizend of +29%), wijst er op dat kinderen langer in het ouderlijke huis blijven boven (of er vaker naar terugkeren) (Corijn & Pickery, 2021). Deze toename komt vooral door de stijging bij de eenoudergezinnen. Bij ongehuwde paren is er vooral een toename van het aantal gezinnen met een jongste kind jonger dan 6 jaar; een aanwijzing dat ouders ongehuwd blijven ook na de geboorte van een kind.

Relatief uitgedrukt zijn deze veranderingen de voorbije 30 jaar zeer beperkt. Gehuwde paren hebben iets minder vaak dan 30 jaar geleden heel jonge jongste kinderen en iets vaker oudere jongste kinderen (Figuur 8). Bij ongehuwde paren is het jongste kind vaak jonger dan 12 jaar. Bij alleenstaande ouders is het jongste kind iets vaker jonger dan 25 jaar.

Als we jonge gezinnen beperken tot gezinnen 'waarbij tenminste één kind jonger is dan 18 jaar' verdwijnt een derde van de gezinnen uit beeld (-630 duizend) (Figuur 8). Deze beperking is in 2020 het grootst bij alleenstaande ouders (-47%); ze is minder groot bij de gehuwde paren (-35%) en het geringst bij de ongehuwde paren (-13%).

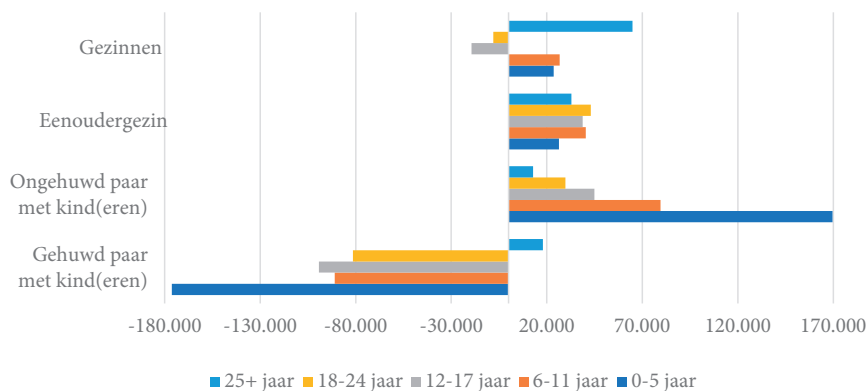

FIG. 7. Gezinnen naar leeftijd van het jongste kind per gezinstype België, 1990 en 2020 (verandering in aantal)

BRON: Statbel, bewerking Statistiek Vlaanderen.

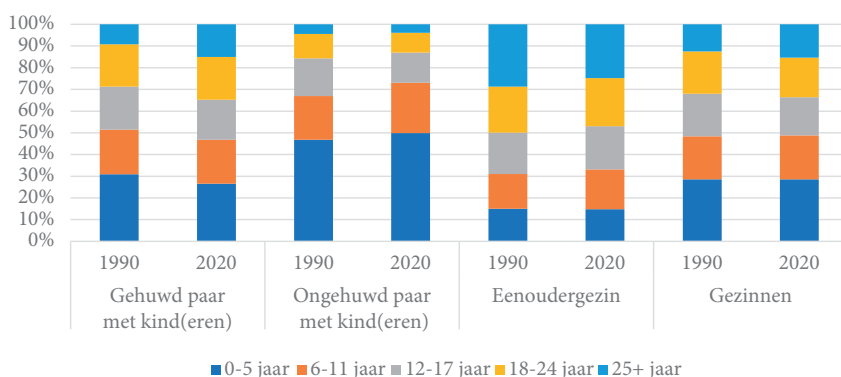

FIG. 8. Gezinnen naar leeftijd van het jongste kind per gezinstype België, 1990 en 2020 (verandering in %)

BRON: Statbel, bewerking Statistiek Vlaanderen.

4. Gegevensbronnen, begrippen en ontwikkelingen in de toekomst

De huishoudtypologie die wordt voorbereid voor de Census 2021 (Eurostat, 2019) biedt nieuwe vooruitzichten inzake de types van huishoudens en gezinnen. Zoals eerder gesteld doet de notie familiekeren opnieuw zijn intrede. Gehuwde paren, wettelijke samenwonende paren en ongehuwd samenwonende paren, evenals paren van verschillend en gelijk geslacht, zullen zo goed als mogelijk worden onderscheiden. Dankzij de toegang tot gegevens inzake afstamming (identificatie van vader en moeder van elke inwoner) zal het ook mogelijk worden om biologisch en sociologisch ouderschap van elkaar te onderscheiden en wordt een eerste meer volledig beeld gegeven van het aantal en van de aard van de nieuw-samengestelde gezinnen in ons land. De Census-typologie kan door de afstammingsgegevens ook duidelijker familiekeren binnen een huishouden (bijvoorbeeld een zoon die met zijn partner bij zijn gehuwde ouders inwoont) in beeld brengen zodat de huishoudtypes, bijvoorbeeld bij personen met een migratie-achtergrond, nauwkeuriger kunnen worden in beeld gebracht. Ook bij de Vlaamse gemeentelijke demografische vooruitzichten van 2021 heeft men huishoudens met meerdere generaties beter in beeld gebracht door een huishouden niet enkel meer te karakteriseren aan de hand van de verwantschap van elk lid van het huishouden met de referentiepersoon van het huishouden, maar door ook onderlinge relaties van alle leden van het huishouden in beeld te krijgen. Zo wordt de inwonende vriend van de dochter van de referentiepersoon, niet langer meer een niet-verwant van de referentiepersoon, maar de partner van de dochter.

Voor de komende 30 jaar wordt verwacht dat het aantal huishoudens minder sterk zal toenemen (+11%) dan de voorbije 30 jaar (+25%) (Figuur 1). In 2050 zullen éénpersoonshuishoudens nog sterker dan in 2020 het meest voorkomende huishoudtype zijn (Figuur 2). Door deze wijzigingen in de huishoudtypes wordt een verdere daling van de gemiddelde huishoudgrootte verwacht naar 2,23 in 2050.

De komende 30 jaar zou het aantal gezinnen amper stijgen (1% meer dan in 2020) (Figuur 3). Van alle huishoudens zou nog één op de drie een huishouden met inwonende kinderen of een gezin zijn (Figuur 4). Deze verdere daling van het percentage gezinnen binnen de huishoudens (naar 34%) plaatst de gezinssociologie, het gezinsbeleid en de organisaties die de belangen van het gezin in hun vaandel dragen in een nieuwe context.

De voorbije trends inzake de gezinstypes worden, zij het iets minder uitgesproken, ook de komende 30 jaar verwacht: een daling met 21% van

het aantal gehuwde paren met kind(eren) en een stijging met 36% van het aantal ongehuwde paren met kind(eren) en met 16% van het aantal eenoudergezinnen. De verwachte verdere daling van het aantal gehuwde ouderparen wordt niet volledig gecompenseerd door een stijging van het aantal ongehuwde ouderparen en van het aantal eenoudergezinnen. In 2050 zou het gehuwde ouderpaar zijn meerderheidspositie verliezen door te dalen naar 42% van alle gezinnen (Figuur 4).

Anno 2021 zijn enkele kenmerken van huishoudens en gezinnen iets minder onzichtbaar geworden. Maar op de vaak gestelde vraag hoeveel nieuw-samengestelde gezinnen er zijn in België kan nog steeds geen antwoord worden gegeven. Het survey-onderzoek 'Scheiding in Vlaanderen' (Mortelmans et al., 2011) gaf een gedetailleerd beeld van de gezinssamenstelling na een echtscheiding van de ouders op basis van informatie over de verblijfsregeling van kinderen (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011). Doch nieuw-samengestelde gezinnen na een scheiding van ongehuwd samenwonende ouders bleven buiten beeld. De aard van de verblijfsregeling (hoeveelheid tijd bij elke ouder) maakt de gezinstypes nog complexer en variërend in de tijd. De 'Gezinsenquête' van de Vlaamse Overheid schat het percentage stiefgezinnen op 11% binnen de gezinnen onder Nederlandstaligen in het Vlaamse en Brusselse Gewest (Audenaert, 2018). Maar door de geringe deelname aan dit onderzoek (24%) kan dit cijfer in vraag worden gesteld.

Recent werden op basis van Rijksregistergegevens huishoudposities op 1 januari van twee opeenvolgende jaren op individuele basis aan elkaar gekoppeld. Deze koppeling brengt op beperkte wijze een dynamiek in beeld. Uit een recente studie bleek dat in het Vlaamse Gewest 10 duizend mannen die op 1.1.2018 samenwoonden met een partner en één of meer kinderen op 1.1.2019 (officieel) een alleenwonende waren (Corijn & Pickery, 2020). Hoe deze vaders hun ouderschap of stiefouderschap verder vormgeven kan niet worden achterhaald.

De voorbije 30 jaar kon de registratie van de huishoudens de wijzigende dynamiek van gezinnen niet bijhouden. Door het vasthouden aan oude registratie-categorieën bleef heel wat van deze dynamiek onzichtbaar. Survey-onderzoek kon een deel van die onzichtbaarheid in beeld brengen. Maar survey-onderzoek bereikte steeds moeilijker representatieve doelgroepen en is duurder geworden. De vraag van Koen Matthijs dat administratieve data sneller huishoudens- en gezinsdynamieken zichtbaar maken blijft dus bestaan. Koen Matthijs heeft alvast zijn blik op het gezin van morgen neergeschreven (Matthijs & Vanassche, 2016): gedeeld ouderschap, verdeeld ouderschap, meervoudig ouderschap, falend of bevrijdend ouderschap dat nood heeft aan betutteling of ondersteuning.

Referenties

- Audenaert, V. (2018). Samengestelde gezinnen in Vlaanderen. In *Gezinnen in Vlaanderen in beeld. Gezinsenquête 2016*. Brussel: Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Gezondheid en Gezin.
- Bernardi, L., & Mortelmans, D. (2018). *Lone parenthood in the life course*. Berlijn: Springer.
- Cliquet, R. (1967). Nationale enquête over de vruchtbaarheid van gehuwde vrouwen in België. Antropologische oogmerken van het onderzoek. *Bevolking en Gezin*, 13, 15–32.
- Cliquet, R., & Callens, M. (Red.) (1993). *Gezinsvorming in Vlaanderen*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien.
- Corijn, M. (2016). *Het Vlaamse en Belgische echtscheidingscijfer. Evolutie, positionering, verklaringen en gevolgen*. Brussel: Vlaamse Overheid, SVR-Verkenning 4.
- Corijn, M., (2017). Evolutie van partnerschap en ouderschap in Vlaanderen. In D. Luyten, H. Van Combrugge, & K. Emmery (Red.), *Het gezin in Vlaanderen 2.0. Over het eigene van gezinnen en gezinsbeleid* (pp. 55–75). Antwerpen: Garant.
- Corijn, M., & Pickery, J. (2020). *Veranderen van huishoudpositie in het Vlaamse Gewest: Samenwonend met partner*. Brussel: Vlaamse Overheid: Statistiek Vlaanderen, Rapport 1.
- Corijn, M., & Pickery, J. (2021). *Veranderen van huishoudpositie in het Vlaamse Gewest: Verlaten van en terugkeren naar het ouderlijke huis*. Brussel: Vlaamse Overheid: Statistiek Vlaanderen, Rapport 2.
- Dumon, W. (1977). *Het gezin in Vlaanderen*. Leuven: Davidsfonds.
- Eurostat. (2019). *EU legislation on the 2021 population and housing censuses. Explanatory notes*. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
- Federaal Planbureau – Statbel. (2020). *Demografische vooruitzichten 2019-2070. Bevolking en huishoudens*. Brussel: Federaal Planbureau – Statbel.
- Lodewijckx, E., & Deboosere P. (2008). *LIPRO: een classificatie van huishoudens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Technisch rapport 2.
- Lodewijckx, E., & Deboosere P. (2011). *Huishoudens en families. Stabiliteit en snelle veranderingen gaan hand in hand*. Brussel: Generations and Gender Programme Belgium, GGP Belgium Paper Series 6.
- Lodewijckx, E., & Luyten, D. (2017). Vijftig jaar evolutie van huishoudens in Vlaanderen. In D. Luyten, H. Van Combrugge & K. Emmery (Red.), *Het gezin in Vlaanderen 2.0. Over het eigene van gezinnen en gezinsbeleid* (pp. 29–54). Antwerpen: Garant.
- Luyten, D., Van Combrugge, H. & Emmery, K. (Red.) (2017a). *Het gezin in Vlaanderen 2.0. Over het eigene van gezinnen en gezinsbeleid*. Antwerpen: Garant.
- Luyten, D., Van Combrugge, H. & Emmery, K. (Red.) (2017b). Wat zijn gezinnen? In *Het gezin in Vlaanderen 2.0. Over het eigene van gezinnen en gezinsbeleid* (pp. 273–286). Antwerpen: Garant.
- Matthijs, K. (1988). *Belgoscopie: de Belgen, de Vlamingen en de Walen, wie ze zijn, waar ze wonen en hoe ze leven*. Tielt/Brussel: Lannoo/De Financieel Economische Tijd.
- Matthijs, K. (1994). *Statistisch Zakboek van België*. Tielt: Lannoo.
- Matthijs, K. (2009). *Bevolking: Wie? Wat? Waar? Wanneer?* Leuven: Acco
- Matthijs, K., & Bosscher, M. (1991). *Belgodata: cijfers, tabellen, grafieken*. Zaventem: Kluwer Editorial.

- Matthijs, K., & Vanassche, S. (2016). Het gezin van morgen. Rood of blauw? In P. d'Hoine, B. Pattyn (Red.), *In verscheidenheid verenigd. Lessen voor de eenentwintigste eeuw* (pp. 49–68). Leuven: Leuven University Press.
- Mortelmans, D. et al. (Red.) (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E., & Mortelmans, D. (2013). Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen. In M. Corijn, & C. Van Peer (Red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 37–72). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Pasteels, I. et al. (Red.) (2013). *Scheiden in meervoud. Over partners, kinderen en grootouders*. Leuven: Acco.
- Pasteels, I., Lyssens-Danneboom, V., & Mortelmans, D. (2017). A life course perspective on living apart together: Meaning and incidence across Europe. *Social Indicators Research*, 130, 799–817.
- Sodermans, A.-K., Vanassche, S. & Matthijs, K. (2011). Gedeelde kinderen en plusouders: de verblijfsregeling en de gezinssituatie na scheiding. In D. Mortelmans et al. (Red.), *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco, 135–152
- Pasteels, I. (2020). *Adaptive and flexible families in contemporary society. Some evidence from Flanders and beyond*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, doctoraatsproefschrift.
- Pasteels, I., & D. Mortelmans (2011). Huwen en scheiden in de levensloop. In D. Mortelmans et al. (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 65–84). Leuven: Acco.
- Van den Berg, L., & Mortelmans, D. (2018). De onzichtbare scheidingsgolf. Een analyse van relatieontbinding van samenwonenden en gehuwden in België. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 1.
- Van den Berg, L., & Mortelmans, D. (2020). Mijn partner is (g)een vreemde vogel. Endogamie en relatieontbinding in België. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 1.
- Van Imhoff, E., & Keilman, N. (1991). *LIPRO 2.0. An application of a dynamic demographic projection model to household structure in the Netherlands*. Amsterdam: NIDI, CBGS, 23.

The matching hypothesis re-examined once more

Does the structure of the partner market matter?

André Grow

1. Introduction

The question of who marries whom has been central to sociological research since the beginnings of the discipline (Mare, 1991). It has also occupied an important place in prof. Matthijs's career (e.g., Puschmann et al., 2016; Van de Putte & Mathijs, 2001; Van Leeuwen et al., 2019). In this contribution, I seek to honor his work by examining the social dynamics that lead to positive assortative mating. Positive assortative mating describes a situation in which romantic partners are more similar in their social, psychological, or biological characteristics than mere chance would imply (Schwartz, 2013). This phenomenon has been observed for many characteristics and can have important consequences for individuals and society. For example, if people tend to match on their social status, existing inequalities between individuals can become aggravated in the families they form (Blossfeld & Buchholz, 2009). Understanding the forces that lead to positive assortative mating is therefore an important step towards a better understanding of society. In this paper, I contribute to this understanding by exploring how people's partner preferences and the structure of the partner market interact in shaping assortative mating.

My contribution departs from Kalick and Hamilton's (1986) work, who sought to explain a puzzling empirical observation in the research literature of their time. Many studies had shown that the physical attractiveness ratings that members of committed romantic relationships receive tend

to be similar, resulting in intra-couple correlations in the range of .3 to .6. Because of this, scholars had argued that people may prefer partners of similar attractiveness, and this view had come to be known as the 'matching hypothesis'. However, experimental research that directly assessed men's and women's partner preferences was at odds with this hypothesis. When individuals are asked to indicate which opposite-sex members they find most desirable as a partner, they typically do not choose somebody who is about as physically attractive as they are. Instead, they tend to choose somebody who is very physically attractive, regardless of their own physical attractiveness.

Kalick and Hamilton (1986) addressed this inconsistency by exploring whether a preference for similarly physically attractive partners is strictly necessary to generate positive assortative mating. For this, they developed a simple simulation model, in which they assumed that there is a closed and balanced population of heterosexual men and women, who are differentiated by their physical attractiveness (captured in a single numerical value, with higher values representing higher physical attractiveness). These individuals encounter each other in random meetings between opposite-sex members, with the goal to find a partner. During each meeting, they need to decide whether they want to form a union with the person they have just met. If both want to do so, they form a union and are removed from the partner market. These decisions are guided by one of three decision rules. The first rule implements the partner preferences implied by the matching hypothesis, so that individuals are the more likely to accept somebody as a partner, the more similar his/her physical attractiveness is to their own. The second rule implements the partner preferences observed in empirical research, so that individuals are the more likely to accept somebody as a partner the more attractive he/she is, regardless of their own physical attractiveness. The third rule combines the first two rules by assuming that individuals desire partners who are very physically attractive but are reluctant to partner with somebody who is much more physically attractive than they are.

Kalick and Hamilton (1986) submitted their model to simulation experiments, in which they applied each of the three rules separately to the entire population. They found that the intra-couple attractiveness correlations that the model generated were high, no matter whether individuals preferred partners who are very attractive, similarly attractive, or a mix of the two. At first glance, it may appear counterintuitive that a preference for attractive partners would generate positive assortative mating. However, a closer look at the model's dynamics illuminates the driving forces behind this result. If individuals prefer physically attractive partners, those who are most physically attractive are most desirable and are most likely to be

accepted as partners by others. Hence, very attractive men and women are most likely to form unions with each other whenever they meet. If such unions form, the male and female attractiveness distributions in the population are curtailed at the top. Still, among the remaining individuals, the same principle remains at work. Those men and women who are most physically attractive in the new distributions are most desirable and therefore most likely to form unions with each other whenever they meet. In this way, the formation of unions among similarly physically attractive individuals over time trickles down through the ranks of the attractiveness ladder, leading to positive assortative mating.

Kalick and Hamilton's (1986) model is simple and abstracts from many factors that may affect people's partner choices in real life. However, it is powerful because it shows in a controlled environment that quite different partner preferences can generate remarkably similar mating patterns. Indeed, the notion that both a preference for partners of similar quality and a preference for partners of high quality can lead to positive assortative mating, regardless of the specific quality under consideration, has become common wisdom in the research literature (e.g., Kalmijn, 1994; Schwartz, 2013). In this contribution, I take a closer look at this wisdom and suggest that its validity may depend on the structural conditions under which partner search takes place. In more detail, Kalick and Hamilton (1986) assumed that the different attractiveness levels in the population were evenly distributed. This means that each attractiveness level was equally likely to occur and—more crucially—that men and women were on average equally attractive. In reality, many characteristics follow more complex distributions, and these distributions often differ between the sexes. For example, women are typically rated as more physically attractive than men (Eastwick and Smith 2018), men tend to be taller than women (Stulp & Barrett, 2016), and men often have higher incomes than women (Grow & Van Bavel, 2020). I expect that such differences can affect the matching patterns that different partner preferences create. A thought experiment helps understanding why.

Imagine that men's and women's physical attractiveness values are normally distributed but differ in their means. Such a situation is illustrated in Figure 1, where women are on average more attractive than men. Assume now that people prefer partners of similar attractiveness. In Figure 1, few men and women are similarly attractive, with the exception of those who are in the overlapping parts of the male and female attractiveness distributions, labeled 'A'. These individuals find each other most desirable and are therefore most likely to form unions whenever they meet. When this happens, the next most-similarly attractive men and women who are not partnered yet are in the areas labeled 'B'. Even though they are not very similar

to each other, they still find each other more desirable than the remaining alternatives on the partner market. They are therefore most likely to form unions whenever they meet. Once these individuals are removed from the partner market, only the most dissimilar men and women in the areas at the top and the bottom of the female and male attractiveness distributions remain (labeled ‘C’), respectively. Unless they accept to remain single, they are forced to form unions with each other for lack of better alternatives. In the end, what emerges is a pattern of negative assortative mating: the most physically attractive men are paired with the least attractive women, average attractive men are paired with average attractive women, and the least attractive men are paired with the most attractive women. This happens even though individuals prefer similarly attractive partners.

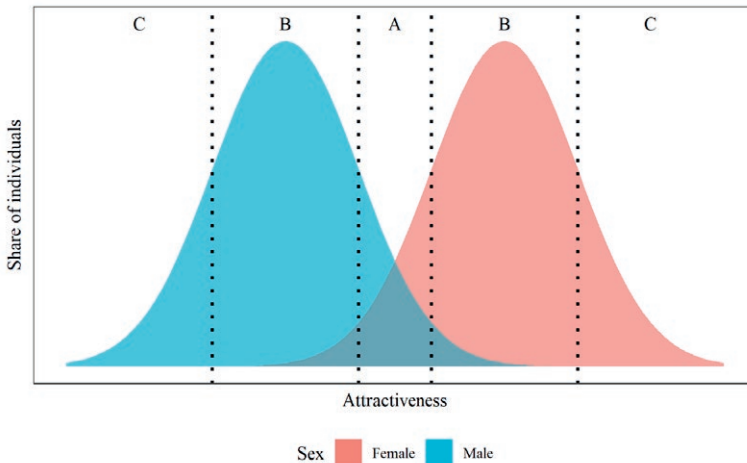

FIG. 1. Example of sex-differences in attractiveness distributions

The above example may appear plausible, but many aspects of the dynamics that it describes remain uncertain. For example, it remains uncertain how large the difference between men’s and women’s physical attractiveness needs to be for negative assortative mating to occur. Furthermore, it is uncertain what dynamics develop when individuals prefer very attractive partners. To address these questions, I extend Kalick and Hamilton’s (1986) model, to allow for more complex, sex-specific attractiveness distributions. I use this model to explore how theoretical distributional differences between men’s and women’s physical attractiveness may affect the intra-couple attractiveness correlations that emerge from the three different partner preferences that Kalick and Hamilton (1986) proposed. In what follows, I describe the model in some detail, present my results,

and close the paper with a conclusion and an outlook for future research. I have implemented the model in NetLogo V6.1.1 (Wilensky 1999). The model code and the scripts of my analysis can be obtained from <https://github.com/MPIDR/MatchingOnceMore>. For brevity, from here on I refer to 'physical attractiveness' also simply as 'attractiveness'. I distinguish this from the notion that one individual may desire somebody else as a partner, to which I refer with the term 'desirable'. To illustrate this, imagine a man X who is (physically) very attractive. If woman Y values attractiveness in a partner regardless of her own looks, she will find man X a desirable partner. However, if she values similarity in attractiveness, she may not find man X a desirable partner, even though he is (physically) very attractive.

2. Modelling partner search with sex-specific quality distributions

The simulation starts with creating 1,000 male and 1,000 female individuals (indexed by $i, j, \dots$), who are characterized by their physical attractiveness A_i . The value of A_i can vary in the range 1 to 10, which higher values indicated higher attractiveness, and is assigned probabilistically, based on the distributions discussed below. Initially, all individuals are single.

After the artificial individuals have been created, the simulation proceeds in the following iterative steps (see Kalick & Hamilton, 1986, p. 676):

1. All men and women who are single are randomly paired with one opposite-sex member for a date.
2. During each date, both individuals decide whether they are willing to form a relationship with the person they have just met; these decisions happen probabilistically based on the two individuals' attractiveness values (see details below).
3. If both participants of a given date decide that they are willing to form a relationship with the respective other, they form a relationship and are removed from the partner market.
4. All 'unsuccessful' dates are dissolved, so that the involved men and women become available for new dates in the next iteration.

Steps 1-4 are repeated in each iteration until all men and women have a partner.

The decision probabilities in step 2 are determined by the following equations (see Kalick and Hamilton 1986, pp. 677-678), that implement differ-

ent partner preferences. The first two equations implement a preference for very attractive partners, so that the likelihood that individual i accepts opposite-sex member j is determined by j 's attractiveness:

$$P_1 = \frac{(A_j)^3}{1,000}.$$

This implies that the probability that i will accept j as a partner convexly increases from a minimum of .001 (in case of $A_j = 1$) to a maximum of 1 ($A_j = 10$).¹ This probability is corrected for the time that i has already been looking for a partner without success, thereby implementing the notion that individuals lower their aspirations if they are unsuccessful in finding a partner. This is implemented as

$$P_{1c} = (P_1)^{(51-d)/50},$$

where d is the number of dates that i has already taken part in. This function has the effect that the probability that i will accept j increases with the number of dates that i has already been on (reaching the value of 1 after 50 dates, at the latest). Note that the value of d is always the same for all individuals who are still on the marriage market, because all single men and women take part in exactly one date per iteration. Hence, the simulation always stops at the latest after 50 iterations, given that at this point everyone accepts anybody they meet as a partner. The simulation can stop earlier if everybody has found a partner in less than 50 rounds of dates.

The second pair of equations implements the matching hypothesis, so that the probability that i is willing to form a relationship with j increases with their similarity in attractiveness:

$$P_2 = \frac{(10 - |A_j - A_i|)^3}{1,000}.$$

This implies that the probability that individual i will accept j is highest ($P_2 = 1$) when $A_i = A_j$, regardless of whether A_i and A_j are high or low. The probability is lowest ($P_2 = .001$) when A_i and A_j are at the opposite ends of the attractiveness scale. Again, this value is corrected by the number of dates that the individual has already taken part in:

1 Note that the model is a two-sex model, which means that both i and j need to accept each other as a partner before a relationship can form. In the model, this is technically implemented by letting each member of a date i and j independently determine whether they want to form a relationship with the respective other according to, e.g., Eq. (1). If both have determined that they want to form a relationship with each other, they actually form such relationship. This means that the fact that, e.g., i may want to form a relationship with j has no impact on j 's decision.

$$P_{2c} = (P_2)^{(51-d)/50}.$$

The last pair of equations implement a mix of the above preferences, so that individuals prefer partners who are attractive, but not much more attractive than they are. This is implemented by taking the average of P_1 and P_2 and correcting the result for the number of dates that individuals have been on already, so that

$$P_3 = \frac{(P_1 + P_2)}{2},$$

and

$$P_{3c} = (P_3)^{(51-d)/50}.$$

In the original model, the random assignment of individuals' attractiveness values was based on a uniform distribution that was the same for men and women. I use this distribution as a benchmark against which I compare the outcomes based on an alternative specification. In this specification, I use sex-specific normal distributions that are truncated at 1 and 10, with $\bar{x}_m/s_m$ and $\bar{x}_f/s_f$ representing the means/standard deviations of the distributions for men and women, respectively. These distributions implement the observation that most individuals are typically rated as average attractive, whereas few individuals are rated as very unattractive or very attractive (e.g., Eastwick & Smith, 2018). The truncations at 1 and 10 are necessary to ensure that the attractiveness values remain within the operational boundaries of the model. By varying the means and standard deviations of these distributions, it becomes possible to explore how different magnitudes of attractiveness differences between men and women affect model outcomes. Note that the model assumes that men and women have the same partner preferences. For simplicity, I do not explore all possible combinations of $\bar{x}_m$ and $\bar{x}_f$ values. Rather, I study pairs of values, moving from a situation of identical means ($\bar{x}_m = \bar{x}_f = 5.5$), to a situation of medium differences ($\bar{x}_m = 4.5$ and $\bar{x}_f = 6.5$), to a situation of large differences ($\bar{x}_m = 3.5$ and $\bar{x}_f = 7.5$) in favor of women. I explore this for three different values of s_m and s_f , representing small ($s_m = s_f = 1$), medium ($s_m = s_f = 2$), and large

($s_m = s_f = 3$) intra-sex variability.² Figure 2 illustrates the nine different combinations of sex-specific attractiveness distributions that these values create in combination. As can be seen from this figure, the overlap in the male and female attractiveness distributions tends to be largest when their averages and standard deviations are the same. The overlap decreases when the difference the means increases, but this is attenuated when intra-sex variability is larger.

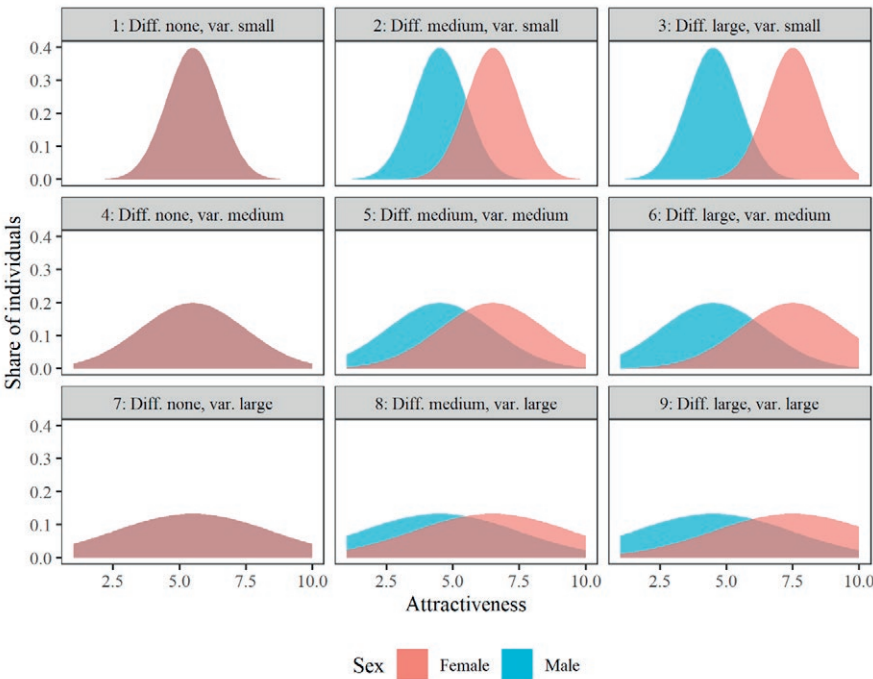

FIG. 2. Combinations of sex-specific attractiveness distributions considered in the simulation

In terms of outcomes, I focus on the intra-couple attractiveness correlations that emerge at the end of a given simulation run. For this, I average outcomes over 50 independent simulation runs for each of the nine differ-

2 It is not necessary to explore the mirror images of these conditions, in which men would be more attractive than women. The reason is that in the model men and women behave in the same way and have the same partner preferences. If we find that, say, a preference for similarly attractive partners leads to negative intra-couple attractiveness correlations when women are on average more attractive than men, the model will generate the same negative correlation when men are more attractive than women. The only difference will be that in the first scenario women will on average be more attractive than their partners, whereas in the second scenario men will be more attractive than their partners, but the resulting correlation remains unaffected by this.

ent combinations of sex-specific attractiveness distributions, to account for outcome variability that derives from the stochastic nature of the model. For brevity, from here on I refer to the preference for very attractive partners as the “attractiveness preference”, the preference for partners of similar attractiveness as the “matching preference”, and the preference that combines the two as the “mixed preference”.

3. Results

Table 1 reports the average intra-couple attractiveness correlations that the model generated across 50 independent simulation runs, under the assumption that men’s and women’s attractiveness values are identically and uniformly distributed. With this assumption, the model is equivalent to the model proposed by Kalick and Hamilton (1986), and the attractiveness correlations that my model generated are very close to those reported by these authors. The highest value occurred under the matching preference (.83), the second highest value occurred under the mixed preference (.73), and the lowest value occurred under the attractiveness preference (.61). Hence, my model likely implements the algorithm of the original model correctly, so that the values shown in Table 1 can be used as benchmarks.

TABLE 1. Results of simulation experiments with uniform attractiveness distributions and different partner preferences

Attractiveness	Matching	Mixed
.61	.83	.73

NOTE: Results show the average intra-couple attractiveness correlations obtained from 50 independent simulation runs per simulation condition. The columns refer to three different types of partner preferences.

Table 2 reports the average intra-couple attractiveness correlations that my model generated under the assumption that men’s and women’s attractiveness values are normally distributed, with different means and standard deviations. As a first observation, what strikes is that the observed correlations for each preference were always lower than those generated by the original model. For example, in the modified model, the highest correlation that could be observed for the attractiveness preference was .47 (vs. .61 in the original model), the highest correlation for the matching preference

was .75 (vs. .83), and the highest value observed for the mixed preference if .62 (vs. .73). Hence, partner search in the context uniformly distributed qualities seems to have a higher potential to generate positive assortative mating than partner search in the context of non-uniformly distributed qualities.

TABLE 2. Results of simulation experiments with different theoretical attractiveness distributions and different partner preferences

Av. diff. Variability	Attractiveness			Matching			Mixed		
	No	Med.	Large	No	Med.	Large	No	Med.	Large
Small	.15	.15	.14	.41	-.17	-.29	.30	-.05	-.09
Medium	.37	.35	.29	.67	.12	-.18	.52	.23	<.01
Large	.47	.46	.42	.75	.42	.15	.62	.44	.24

NOTE: Results show the average intra-couple attractiveness correlations obtained from 50 independent simulation runs per simulation condition. The three columns per preference refer to three different types of differences in the averages of men's and women's attractiveness distributions (no: $\bar{x}_m = \bar{x}_f = 5.5$, med.: $\bar{x}_m = 4.5$ and $\bar{x}_f = 6.5$, and large: $\bar{x}_m = 3.5$ and $\bar{x}_f = 7.5$). The rows refer to three different levels of within-sex variability in attractiveness (small: $s_m = s_f = 1$, medium: $s_m = s_f = 2$, and large: $s_m = s_f = 3$),

A closer look at Table 2 shows that (1) the strength of this depressing effect depends on the specific shapes of the gender-specific attractiveness distributions and (2) is contingent on the specific partner preference under consideration. To illustrate this, consider first the results for the attractiveness preference. For this preference, changes in the variability in the attractiveness distributions (i.e., changes in the standard deviation) among men and women had a strong depressing effect on the attractiveness correlations that emerge, but changes in the average attractiveness of men and women had no such effect. For example, if variability is large, moving from a situation in which men and women are on average similarly attractive to a situation in which women are much more attractive leads the resulting correlation to decrease only from .47 to .42. By contrast, moving from a situation of large variability to a situation of small variability led to a decrease in the resulting attractiveness correlation of a of about .3 units, regardless of whether or not women were more attractive than men.

In case of the matching preference and the mixed preference, both changes in the average attractiveness of men and women and changes in intra-sex variability matter. For example, when men and women prefer

partners of similar attractiveness, the intra-couple attractiveness correlation decreases by about .6 units when we move from a situation in which men and women are on average similarly attractive, to a situation in which women are much more attractive than men. For this, the exact level of intra-sex variability among men and women does not matter much. Similarly, when we move from a situation of small variability to a situation of large variability, the correlation typically increases by about .3 units, and for this it does not matter whether women are more attractive than men.

A second striking feature of the numbers reported in Table 2 is that both preferences that consider similarity in attractiveness (i.e., matching and mixed) can generate negative intra-couple attractiveness correlations. More specifically, negative assortative mating was most likely to occur when there were medium to large differences in men's and women's average attractiveness, and when the intra-sex variability in attractiveness was low to medium. Formulated differently, a preference for similarly attractive partners can lead to negative assortative mating, and this is the more likely, the less the male and female quality distributions overlap.

4. Discussion and conclusion

In this contribution I have explored some of the social dynamics that can lead to positive assortative mating. Common wisdom holds that both a preference for partners of high quality and a preference for partners of similar quality can, in the aggregate, lead to a situation in which romantic partners are predominantly of similar quality. I have argued that this outcome may crucially depend on the way in which the quality is distributed among men and women. If members of one sex are on average of 'higher quality' than the members of the respective other sex, this might affect patterns of assortative mating, and under certain circumstances may even lead to negative assortative mating. To assess the logical consistency of my argument, I modified a seminal simulation model of assortative mating, so that it accommodates sex-specific quality distributions. My experiments with this model largely support my core argument. If there are large differences in men's and women's average qualities, a pattern of negative assortative mating can occur, particularly when individuals prefer partners of similar quality.

My results contribute to a more nuanced picture of how people's partner preferences and the structure of the marriage market interact in shaping marriage patterns. Recent literature highlights that it might be an ecologi-

cal fallacy to infer people's partner preferences from observed marriage patterns, because *very different preferences* can lead to *very similar marriage patterns* (Grow & Van Bavel, 2015, 2020; Smaldino & Schank, 2011). My results add to this, by showing that *one and the same preference* can lead to *very different outcomes*, depending on the exact structure of the partner market. Indeed, my results point to a highly counterintuitive possibility. The matching hypothesis came into being based on the belief that a preference for similarly attractive partners is the only preference that can bring about high intra-couple attractiveness correlations. Kalick and Hamilton's (1986) proved this notion wrong, and my results show that under certain circumstances such a preference can even lead to negative intra-couple attractiveness correlations. What is more, my results suggest that a preference for very attractive partners is the only preference that consistently leads to positive attractiveness correlations, regardless of the structure of the marriage market.

Of course, as with any modelling effort, my results may be contingent on some of the specific assumptions that I make, and it is worthwhile to discuss some of the arguably more crucial assumptions. First, I inherited from Kalick and Hamilton (1986) the assumption that individuals assess each other's desirability based on their 'absolute' attractiveness. In reality, men's and women's relative attractiveness might be more important. That is, when a woman evaluates a man, she might be more concerned about how he compares to all the other available alternatives, rather than his absolute attractiveness, *vice versa*. If this were the case, the matching preference might not lead to a negative attractiveness correlation: even if the average attractiveness of men and women is very different, more attractive men are likely to match with more attractive women, given that their ranks in the respective sex-specific attractiveness distributions will be similar.

Second, I assumed that men and women perceive their attractiveness in the same way. By contrast, empirical evidence suggests that men and women may perceive attractiveness differently and this might lead to dynamics that are difficult to anticipate (Voges et al., 2019). For example, what union patterns would emerge from a preference for similarly attractive partners if, e.g., men perceive themselves as more attractive than women perceive themselves? This is an interesting question that future research could explore with a modified version of my model.

Third, the model assumes that physical attractiveness is the only characteristic that individuals care about in a partner, and that men and women value this characteristic similarly. In reality, individuals consider multiple characteristics in potential partners and there are systematic differences between the characteristics that men and women value in prospective part-

ners. In particular, earlier research suggests that men tend to place relatively more emphasis on the physical attractiveness of women, whereas women place relatively more emphasis on the socioeconomic status of men (Buss, 1989; Buss et al., 1990, 2001). In a social exchange perspective, these differences may partially derive from traditional resource differences between the sexes. In the past, women's average educational attainment, attachment to the labor market, and income potential were lower than that of men. This rendered women's own socio-economic status largely dependent on the status of their partner. In exchange for this status, they would offer other desired resources, such as homemaker skills, youth, and physical attractiveness (McClintock, 2014). Yet, as women became more similar to men in their economic roles in society over the course of the 20th century, so did their partner preferences (Zentner & Eagly, 2015; Zentner & Mitura, 2012). Exploring the possibility that individual's partner preferences may partially result from differences the distribution of resources between the sexes goes beyond the scope of this contribution. However, future research that extends the model in this regard may generate interesting new insights into the dynamics that have shaped partnering patterns in a historical perspective.

Despite these caveats and need for future research, my work highlights the importance of considering both preferences and structure when theorizing about the social forces that bring about observed marriage patterns.

References

- Blossfeld, H.-P., & Buchholz, S. (2009). Increasing resource inequality among families in modern societies: The mechanisms of growing educational homogamy, changes in the division of work in the family and decline of the male breadwinner model. *Journal of Comparative Family Studies*, 40(4), 603–616.
- Buss, D. M. (1989). Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures. *Behavioral and Brain Sciences*, 12(1), 1–14.
- Buss, D. M., Abbott, M., Angleitner, A., Asherian, A., Biaggio, A., Blanco-Villasenor, A., et al. (1990). International preferences in selecting mates: A study of 37 cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 21(1), 5–47.
- Buss, D. M., Shackelford, T. K., Kirkpatrick, L. A., & Larsen, R. J. (2001). A half century of mate preferences: The cultural evolution of values. *Journal of Marriage and Family*, 63(2), 491–503.
- Eastwick, P. W., & Smith, L. K. (2018). Sex-differentiated effects of physical attractiveness on romantic desire: A highly powered, preregistered study in a photograph evaluation context. *Comprehensive Results in Social Psychology*, 3(1), 1–27.
- Grow, A., & Van Bavel, J. (2015). Assortative mating and the reversal of gender inequality in education in Europe: An agent-based model. *PLoS ONE*, 10(6), e0127806.

- Grow, A., & Van Bavel, J. (2020). The gender cliff in the relative contribution to the household income: Insights from modelling marriage markets in 27 European countries. *European Journal of Population*, 36(4), 711–733.
- Kalick, S. M., & Hamilton, T. E. (1986). The matching hypothesis reexamined. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(4), 673–682.
- Kalmijn, M. (1994). Assortative mating by cultural and economic occupational status. *American Journal of Sociology*, 100(2), 422–452.
- Mare, R. D. (1991). Five decades of educational assortative mating. *American Sociological Review*, 56(1), 15–32.
- McClintock, E. A. (2014). Beauty and status: The illusion of exchange in partner selection? *American Sociological Review*, 79(4), 575–604.
- Puschmann, P., Van den Driessche, N., Matthijs, K., & Van de Putte, B. (2016). Paths of acculturation and social inclusion. Migration, marriage opportunities and assortative mating by geographic origin in Antwerp, 1846–1920. *Journal of Migration History*, 2(1), 177–207.
- Schwartz, C. R. (2013). Trends and variation in assortative mating: Causes and consequences. *Annual Review of Sociology*, 39, 451–470.
- Smaldino, P. E., & Schank, J. C. (2011). Human mate choice is a complex system. *Complexity*, 17(5), 11–22.
- Stulp, G., & Barrett, L. (2016). Evolutionary perspectives on human height variation. *Biological Reviews*, 91(1), 206–234.
- Van de Putte, B., & Mathijs, K. (2001). Romantic love and marriage: A study of age homogamy in 19th century Leuven. *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 31(3), 579–619.
- Van Leeuwen, M. H. D., Maas, I., Hin, S., & Matthijs, K. (2019). Socio-economic modernization and enduring language barriers: Choosing a marriage partner in Flemish communities. *The History of the Family*, 24(1), 94–122.
- Voges, M. M., Giabbiconi, C.-M., Schöne, B., Waldorf, M., Hartmann, A. S., & Vocks, S. (2019). Gender differences in body evaluation: Do men show more self-serving double standards than women? *Frontiers in Psychology*, 10.
- Wilensky, U. (1999). *NetLogo*. Evanston, IL: Center for Connected Learning and Computer-Based Modeling, Northwestern University. <http://ccl.northwestern.edu/netlogo/>
- Zentner, M., & Eagly, A. H. (2015). A sociocultural framework for understanding partner preferences of women and men: Integration of concepts and evidence. *European Review of Social Psychology*, 26(1), 328–373.
- Zentner, M., & Mitura, K. (2012). Stepping out of the caveman's shadow: Nations' gender gap predicts degree of sex differentiation in mate preferences. *Psychological Science*, 23(10), 1176–1185.

National origins and cross-nativity marriages between Europeans and Americans

Gillian Stevens

Scholars investigating many different settings have long considered marriage between members of socially defined groups, such as migrants and natives, as indicators of acculturation and social inclusion of the outsider group. Puschmann et al. (2016), for example, investigated the extent to which migrants arriving in Antwerp in the late 19th and early 20th centuries assimilated into the rapidly growing industrial population by marrying natives rather than other migrants. Similarly, early in the 20th century, American scholars considered high rates of intermarriage between the foreign-born and native-born generations as necessary to “fuse” the foreign national groups migrating from Europe into the American native-born population (Drachler, 1920, 1921). This concern about the integration of the foreign national groups drove Carpenter (1927) to analyze data from the 1910 U.S. census. His results suggested high rates of intermarriage between the “American” (i.e., native-born) population and members of three foreign-born national origin groups: Canadians, Germans, and the English, Scotch and Welsh.

But in the American context in the early 20th century, there was an added dimension of intermarriage to consider. The large numbers of European immigrants then entering the United States were entering a national population that contained large proportions of native-born Americans of European ancestry. American scholars in the early 20th century thus entertained the possibility that the marriages between the newcomers and native-born Americans (i.e., cross-nativity marriages) were ethnically endogamous in the sense that the spouses shared similar national origins or ancestral origins. Carpenter (1927), for example, wondered whether:

“... the large number of American-English, American-Canadian, and English-Canadian marriages exhibited for these groups ... are not just as ethnically “pure” as those of English with English and Canadians with Canadians. Likewise, the large number of German-American marriages suggest the existence of alliances between men born in Germany and native-born women of German parentage.”

The obvious implication is that any marriages between immigrants and native-born Americans were not propelling processes of acculturation and social inclusion of the foreign national groups if the marriages were ethnically endogamous, i.e., if the foreign-born and the native-born spouse shared national origins.

Carpenter's early concern about the possibility of widespread ethnic endogamy in cross-nativity marriages derived from a belief that “Americanization” of the foreign groups entering the nation required intermarriage not just between generations but also between the various national origin groups so as to “weld” the groups into an American social and cultural amalgam (Frank, 1928). Unfortunately, Carpenter and other scholars could not pursue this line of inquiry because of data limitations.

Meanwhile, by the late 1920s, the Immigration Act of 1924 had taken effect and the number of immigrants entering the country dropped drastically. In the following decades, the Great Depression and World War II continued to severely depress the numbers of immigrants entering the country. Large-scale immigration into the United States did not pick up again until the 1970s, after the implementation of the Immigration and Naturalization Act of 1965. Without large numbers of immigrants settling into the country, the general concern raised early in the 20th century about the welding of national origin groups from Europe into the American population disappeared from view. (When patterns of intermarriage re-emerged as a social and political concern in the last several decades of the 20th century, it was patterns of racial intermarriage, rather than patterns of ethnic intermarriage or cross-nativity marriage, that captured the attention of scholars and politicians.)

A century after American scholars first raised the possibility of ethnic endogamy within cross-nativity marriages involving an immigrant and a native-born American, I think the patterns should once again be of interest to scholars, although not necessarily for the reasons voiced in the early part of the 20th century. The lack of attention paid to the intersection of ethnic endogamy and cross-nativity marriages constitutes an important lacuna because cross-nativity marriages, whether in the United States or

in Europe, differ from marriages involving two foreign-born spouses. For example, immigrants in cross-nativity marriages in the United States earn higher wages than those married to another immigrant (Furtado & Song, 2015). Immigrants with American citizen spouses are eligible for citizenship after only three years of residency rather than five and children with a native-born American parent are either granted or are eligible for American citizenship whether the child is born in the United States or not. In a parallel fashion, immigrants in Denmark who are married to a native-born Danish spouse are advantaged socioeconomically relative to immigrants married to other immigrants and their children also tend to be advantaged socioeconomically (Tegunimataka, 2020).

The political and socioeconomic advantages accruing to marriages involving one foreign-born spouse and one native-born spouse relative to marriages involving two foreign-born spouses may be attended – or not – by different trajectories of acculturation and inclusion of the foreign-born spouses in ethnically endogamous versus exogamous marriages. Additionally, at a more macro level, ethnic endogamy within cross-nativity marriages may freshen or encourage the maintenance of important cultural attributes such as the use of a non-English language. Alternatively, ethnic endogamy within cross-nativity marriages may reflect the enduring strength of the national group's cultural heritage within the American context.

In this report, I use contemporary U.S. data to show the wide variation in the percentages of European immigrants who married native-born American of matching national origins (versus non-matching national origins) and put forward some of the possible reasons for the wide differences across groups.

1. Data

The data displayed in Figure 1 are from the 5% public use sample of the 1990 U.S. Census. The analysis sample consists of foreign-born men and women from a European country or region, aged 20-34 years, and living in the same household as their native-born American spouse.

The main issue of interest is whether or not the foreign-born person has a spouse of the same or matching national origins or not. I assessed the national origins of the foreign-born spouse via his or her country of origin. The national origins of the native-born American spouse are measured using the responses to the open-ended question “What is this person’s

ancestry or ethnic origin?”. If the national origins of the foreign-born and the native-born spouses match, the foreign-born person is considered to be married “endogamously”; otherwise, the foreign-born person is considered to be married “exogamously.” Determining whether a respondent was in an endogamous or exogamous marriage thus required the pairing of country of origin of the foreign-born spouses with an ancestry or ethnic descent among native-born Americans.

The pairing of country of origin and ethnic ancestry categories was limited by the level of detail in the available data codes for European “place of birth” among the foreign-born population and by single ancestry codes among the native-born American populations. In a few cases, pairing was guided by the national ownership of islands (e.g., Isle of Man which I subsumed under Great Britain) or of internal areas (e.g., Catalonia which I subsumed under Spain). Some respondents could not be included because there were so few from a particular country or because their place of birth was vague (e.g., “Europe”). Overall, it was possible to code a possible match between the foreign-born respondent’s country of birth and his or her spouse’s ancestry for 12,804 couples.

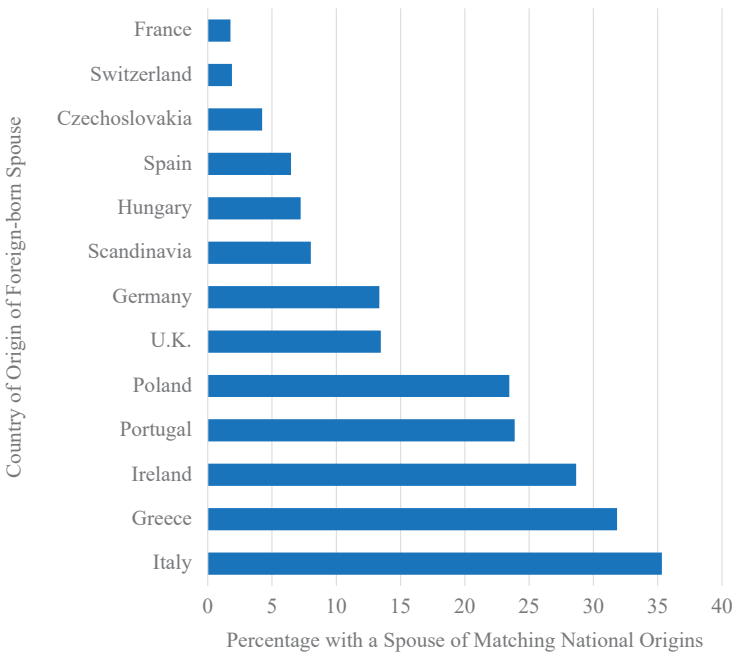

FIG. 1. Percentage of cross-nativity marriages in the United States that are ethnically endogamous by the foreign-born spouse’s country or region of origin

Figure 1 shows the percentage of cross-nativity marriages, which involve a U.S.-born spouse and a foreign-born spouse, by the foreign-born spouse's country (or region) of origin. The foreign-born respondents' countries of origin are arrayed in ascending percentages in ethnically endogamous marriage. Less than 2% of French immigrants with American-born spouses, for example, are married to an American who identifies his or her ancestry as French. In stark contrast, over a third of Italian immigrants with American-born spouses are married to an American who identifies as Italian. What sorts of factors could explain this wide variation?

2. Explaining ethnic endogamy within cross-nativity marriages

There are a variety of factors that can explain levels and patterns of intermarriage. In the case of ethnic and racial intermarriage, these include demographic factors, individual characteristics that are associated with preferences, and the participation of third parties in marriage decisions (Kalmijn, 1998). When considering ethnic endogamy/exogamy within cross-nativity marriages in the United States, there is a wealth of additional factors to consider because the relationship may stretch over two (or more) nations and involves immigration of at least one spouse at some point. These additional factors may include the political and historical features of the national contexts in which each of the spouses grew up, the strength of each of the spouses' ethnic identification, demographic features of the national context in which the relationship was initiated, reason for immigration (which could include the marriage), age at arrival of the foreign-born partner, and factors involved in the spouses' choice of the United States as their residence.

Demographic parameters, such as the size of the native-born national-origin descent group and patterns of geographic concentration in the United States, can constrain the possibility of immigrants marrying into native-born ancestry groups. These structural parameters are set into place by prior levels and patterns of immigration, fertility, and geographic concentration and mobility. For example, recent arrivals from countries such as Ireland and Germany, which sent massive immigration streams to the United States in the mid- and late 1800s, are entering a society in which large numbers of the American native-born population claim the same national origins (and sometimes these numbers are larger than might be expected on the basis of demographic processes (Hout & Goldstein, 1994)).

Recent arrivals from countries such as Switzerland or Czechoslovakia, on the other hand, enter a context in which there are few native-born Americans claiming the same national origins and so the opportunities for marriage into the native-born ancestry group in the United States are much more limited.

Prior processes of acculturation at a group level, which are related to the country-of-origin group's demographic history in the United States, may also affect preferences for endogamy among the new arrivals and their prospective native-born spouses. The social and cultural boundaries between what used to be considered distinctive quasi-racial groups are now so faint that many researchers argue that they are immaterial in most (native-born) Americans' marriage decisions. Still, exceptions exist. Alba (2015) argues, for example, that Italian-Americans, unlike many other European descent groups, have retained a strong ethnic identity over generations in the United States. Italian immigrants may therefore be drawn to marrying an Italian American and vice versa. Similarly, Scourby (1980) suggests that Greek Americans have a strong attachment to their ethnic culture and may therefore be amenable to marrying someone from their homeland.

On the other hand, group-specific processes of cultural change and redefinition occurring over time may dampen preferences for endogamous marriages between immigrants and native-born Americans by increasing the social distance between new arrivals and the corresponding native-born ancestry groups in the American context. Erdmans (1995), for example, points to linguistic and social cleavages in Chicago between native-born Americans of Polish descent and recently arrived Polish immigrants.

At the individual level, the probability of an immigrant marrying a native-born American of the same (versus different) national origins may be strongly related to educational attainment for several reasons. First, preferences for in-group marriage are generally weaker among more highly educated individuals because of the more universalistic norms conveyed and explored at higher levels of education. Second, one of the major pathways into cross-nativity marriage consists of young adults visiting the United States for the purpose of full-time study in an American college or university and then marrying a native-born American, or its reverse, Americans studying abroad and then returning with a foreign-born spouse (Stevens et al., 2012) —and colleges and universities provide numerous opportunities for out-group marriage, particularly among members of minority groups.

Scholars also often consider length of residence in the United State as an individual-level measure of knowledge and adherence to the norms and attitudes found in the larger American context. In general, the longer an immigrant has lived in the U.S., the larger his or her social net-

works, and the more likely that these social networks include native-born Americans of different national origins. In particular, immigrants who enter the United States early in life, often labeled the “1.5” generation, are more likely to be strongly integrated into American society, more likely to encounter Americans of different national origins and less likely to actively search for prospective marriage partners of matching national origins (Choi & Tienda, 2018).

An immigrant’s level of proficiency in English can also be considered a measure of integration into a predominantly English-speaking society. Immigrants’ levels of English proficiency are an outcome of the language characteristics of their country of origin (whether, for example, English is an official or dominant language) as well as an outcome of selection processes operating within each sending country that favor potential emigrants with higher fluency in English. Because immigrants who are less proficient in English may be restricted to forming intimate relationships with Americans who share facility in the same non-English language, and fluency in a specific non-English language among native-born Americans is largely contained within selected national-origin groups, immigrants who are not fluent in English are likely to form relationships with Americans who share the same national origins. Conversely, immigrants born in Spain may find prospective spouses among the very large pool of foreign-born Spanish speakers in the United States who are from Central and South America, and thus marry outside of their national origins group.

The prevalence of cross-generation marriages between the foreign-born and native-born generations may also be viewed as generated, in part, by U.S. immigration policy. Immigration law is generous in the privileges granted to American citizens for sponsoring a foreign-born spouse for entry into the country. Because American men are more likely to serve in the military than American women, American men have more opportunities to meet potential foreign-born spouses overseas and to sponsor them for admission into the United States. Foreign-born women living in countries with a strong U.S. military presence, such as Germany (at least until recently), thus have more opportunities than foreign-born men do to be sponsored by an American-citizen spouse. Because relatively few military personnel are of the same national origins as the country in which they are stationed, relatively few of the resulting marriages are likely to be ethnically endogamous.

3. Discussion

The large array of factors potentially involved in generating ethnic endogamy within cross-nativity marriages—and the wide differences in levels of endogamy by national origins groups in cross-nativity marriages — suggests that Carpenter’s curiosity in the early 20th century about how many European immigrants marrying into the American native stock were marrying co-ethnics was prescient. There are numerous implications for the individual spouses and their children, and for the national origin groups as a whole within the United States (or any other immigrant-receiving country). But the landscape producing levels of endogamy within cross-nativity marriages is complex. It includes a wealth of characteristics of the prospective spouses, the migration history of the foreign-born spouse (and sometimes the native-born spouse as well), the demographic and cultural history of their respective national origin groups, and the operation of social institutions—political, educational, and demographic, along with the operation of military policy and the presence of social media— in both the foreign-born spouse’s and the native-born spouse’s country of origin that link individuals born in different countries during their prime marrying ages. The result, at least in the United States, is a highly variegated assortment of marriages involving foreign-born spouses and native-born Americans. Assessing the implications of ethnic endogamy within these marriages on the “fusing” of European national origins groups into the native-born population requires a great deal of thought about why the processes leading to the formation of cross-nativity marriages are sometimes attended by high levels of national-origins endogamy and sometimes not.

References

- Alba, R. D. (2015). Italian Americans and assimilation. In W. J. Connell & S. G. Pugliese (Eds.) *The Routledge history of Italian Americans* (pp. 495–505). New York: Routledge.
- Carpenter, N. (1927). *Immigrants and their children, 1920. A study based on census statistics relative to the foreign born and the native white of foreign or mixed parentage*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Choi, K., & Tienda, M. (2018). Intermarriage and the lifecycle timing of immigration. *International Migration Review* 52, 929–962.
- Drachler, J. (1920). *Democracy and assimilation: The blending of immigrant heritages in America*. New York: Macmillan Company.

- Drachsler, J. (1921). *Intermarriage in New York City: A statistical study of the amalgamation of European peoples*. New York City: Columbia University.
- Erdmans, M. P. (1995). Immigrants and ethnics: conflict and identity in Chicago Polonia. *Sociological Quarterly*, 36, 175–195.
- Frank, H. (1928). Intermarriage of immigrants with native Americans. *Current History and Forum*, 27, 704–706.
- Furtado, D., & Song, T. (2015). Intermarriage and socioeconomic integration: Trends in earnings premiums among U.S. immigrants who marry natives. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 662, 207–222.
- Hout, M., & Goldstein, J. R. (1994). How 4.5 million Irish immigrants became 40 million Irish Americans: Demographic and subjective aspects of the ethnic composition of white Americans. *American Sociological Review*, 59, 64–82.
- Kalmijn, M. (1993). Spouse selection among the children of European immigrants: A study of marriage cohorts in the 1960 census. *International Migration Review*, 27, 51–79.
- Puschmann, P., Van den Driessche, N., Matthijs, K., & Van de Putte, B. (2016). Paths of acculturation and social inclusion. Migration, marriage opportunities and assortative mating by geographic origin in Antwerp, 1846–1920. *Journal of Migration History*, 2, 177–207.
- Scourby, A. (1980). Three generations of Greek Americans: A study in ethnicity. *International Migration Review*, 14, 43–52.
- Stevens, G., Ishizawa, H. & Escandell, X. (2012). Marrying into the American population: Pathways into cross-nativity marriage. *International Migration Review*, 46, 739–858.
- Tegunimataka, A. (2020). The intergenerational effects of intermarriage. *Journal of International Migration and Integration*, 22, 311–332.

De evolutie van het Belgische recht aangaande horizontale en verticale relaties in vogelvlucht

Patrick Senaeve

De academische carrières van mijn iets jongere collega Koen Matthijs en van mezelf hebben zich grotendeels gelijktijdig afgespeeld. Zijn emeritaat biedt me de gelegenheid om een schets te geven van de razendsnelle evolutie, sinds ons aantreden aan de KU Leuven, op een terrein waar wij beiden mee bezig geweest zijn en nog zijn, Koen als gezinssocioloog, ik als gezinsrechtjurist.

1. Horizontale relaties – Het ontstaan

De mens pleegt affectieve gevoelens te ontwikkelen jegens medemensen en heeft er ook behoefte aan geborgenheid te zoeken en zijn seksualiteit te ontplooien. Indien de gevoelens en de seksuele aantrekking wederkerig zijn, kan tussen de betrokken personen een relatie ontstaan die ingeval zij duurzaam is, kan uitmonden in het blijvend samenwonen. Het is een wezenlijke trek van de mens om met één of meer anderen te gaan samenleven op affectief-seksuele basis.

De grote meerderheid van de volwassenen in onze maatschappij kiest ervoor om samen te leven met één iemand anders, of minstens om een vaste relatie met één iemand anders te onderhouden. Men spreekt aldus van tweerelaties, een wat beperkende term omdat aldus het risico ontstaat dat de kinderen uit de relatie vergeten worden.

Onder de zeer verscheiden samenlevingsvormen die aldus bestaan, is er één die in de Europese maatschappij veruit het meest voorkomt: de besten-

dige samenleving van één man met één vrouw. Een kleinere groep verkiest een andere vorm van tweerelatie, namelijk die van twee personen van hetzelfde geslacht (*homoseksuele tweerelatie*). Een nog kleinere groep van (volwassen) personen woont op bestendige wijze samen met één of meer nauwe familieleden (ouders of één van hen met volwassen zoon of dochter, twee of meer volwassen broers/zusters, enz.), waarbij de seksuele component ontbreekt. Het aantal personen dat op affectief-seksuele basis samenleeft in grotere verbanden (*communes*) is in onze maatschappij verwaarloosbaar.

Elke vorm van samenleving is op zichzelf beschouwd een strikt private aangelegenheid. Toch komt de overheid in deze materie tussen, gelet op het maatschappelijke belang dat gemoeid is met de bescherming van de partners, hun kinderen alsook (in veel mindere mate) derden die met de partners handelen. Zowel de bescherming van partners tegenover elkaar als tegenover elkaars verwanten en aanverwanten is hier van belang. Aldus is er sprake van een *institutionalisering en juridisering* van het samenleven van mensen.

Tot voor enkele decennia was het kenmerkend voor het Belgische rechtssysteem – zoals voor veruit de meeste andere rechtssystemen – dat slechts één enkele vorm van samenleven georganiseerd en gesanctioneerd werd. In ons rechtssysteem, zoals in vele andere, was dit de bestendige levensgemeenschap van één man met één vrouw. Deze traditioneel door het recht georganiseerde man-vrouwrelatie werd met de term ‘huwelijk’ aangeduid. Na WO II werd het recht om te huwen van een internationale waarborg voorzien door het als mensenrecht te formuleren, als reactie tegen de nazistische regels en praktijken met betrekking tot rassenvermenging en tegen andere ongerechtigheden als kinderhuwelijken en huwelijken als dekmantel voor slavernij.¹

Dat ons rechtssysteem niet verscheidene samenlevingsformules organiseerde, betekende nochtans geenszins dat andere samenlevingsvormen dan het huwelijk door ons recht verboden geweest zouden zijn. Er was zelfs een tendens waar te nemen waarbij andere tweerelaties dan het huwelijk door het recht in zekere mate werden *erkend*.

Het huwelijk was evenwel tot het jaar 2000 de enige door ons recht *georganiseerde* samenlevingsvorm, d.w.z. de enige samenlevingsvorm waarbij de partners aan een bepaald statuut (wederzijdse rechten en plichten en rechten en plichten tegenover derden) onderworpen worden. Aldus schiep in ons rechtssysteem alleen het huwelijk een *wettig* gezin, d.w.z. een gezinsvorming overeenkomstig de daartoe door de wet voorgeschreven regels.

1 O.m. gewaarborgd door artikel 16 Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) en artikel 12 Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens (1950).

Zoals in vele andere Europese landen is er op dit vlak ook bij ons een dubbele evolutie geweest. Van de ene kant werd, in navolging van Nederland (2001), door een wet van 13 februari 2003 de van oudsher typisch hetero-instelling van het huwelijk opengesteld voor twee personen van hetzelfde geslacht, dus geslachtsneutraal gemaakt. In zijn advies had de Raad van State toen nog voorgehouden dat het fundamenteel verkeerd was om er van uit te gaan dat het niet-discriminatiebeginsel toegepast op hetero- en homoseksuele paren vereiste dat het huwelijksverbod voor personen van hetzelfde geslacht opheffen diende te worden. Het achterliggende idee was dat dit huwelijksverbod bestond op grond van een nauw verband van causaliteit tussen de instelling van het huwelijk en de noodzaak om de stabiliteit van de verbintenis tussen een man en een vrouw te waarborgen met het oog op de opvoeding van hun kinderen. Maar de toenmalige paars-groene federale meerderheid is radicaal tegen deze opvatting ingegaan. De gelijkslachtige huwelijken kennen een zeker succes: in 2019 werden er naast 43.142 M/V huwelijken, 573 M/M en 555 V/V huwelijken voltrokken.²

Van de andere kant heeft ook in het Belgische rechtstelsel, zoals in de meeste andere Europese rechtstelsels, het huwelijk zijn monopoliepositie van enige door het recht georganiseerde samenlevingsvorm verloren. Door een wet van 23 november 1998 (in werking getreden op 1/1/2000) werd het instituut van de wettelijke samenwoning gecreëerd (al zou “wettelijk partnerschap” een veel adequatere benaming zijn). Als resultaat van een politiek compromis ging het toen nog om een vrij schuchtere poging om een minimale rechtsbescherming op het vlak van het vermogen te bieden voor samenlevingsrelaties van twee personen, en dit ongeacht of het gaat om een heteroseksuele, een homoseksuele of een familiale (bv. een moeder met haar meerderjarige zoon) tweerelatie, maar enkel voor zover de partners uitdrukkelijk voor deze rechtsbescherming kiezen en die dus niet automatisch van toepassing wordt door het enkele feit van bestendig met zijn tweeën samen te wonen.

De wettelijke samenwoning heeft sinds 2000 een razendsnelle opgang gekend: na een schuchtere start in 2000 met 2.573, schommelen de jaarlijks aangegane wettelijke samenwoningen sinds 2011 rond 40.000 – wat een stagnatie op een hoog niveau betekent – met een recordaantal van 40.801 nieuwe wettelijke samenwoningen in 2019.³ Deze statistische gegevens tonen aan dat deze instelling tegemoetkomt aan een grote maatschappelijke behoefte. Hierbij moet wel de kanttekening gemaakt worden dat, door de extreem eenvoudige wijze van ontbinding van een wettelijke samenwo-

2 <https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/partnerschap/huwelijken#figures> (op basis van de gegevens van het Rijksregister).

3 <https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/partnerschap/wettelijke-samenwoning#panel-12> (op basis van de gegevens van het Rijksregister).

ning, partners er vlot kunnen instappen en weer uitstappen. In 2013 waren er zelfs meer partners die voor een wettelijke samenwoning kozen (79.323) dan voor een huwelijk (75.708), maar nadien werd het huwelijk opnieuw licht populairder dan de wettelijke samenwoning.

De voorbije 20 jaar heeft de wettelijke samenwoning een enorme gedaanteverwisseling ondergaan, doordat de wetgever de rechtsgevolgen van deze samenlevingsvorm doorheen de jaren steeds verder uitgebreid heeft. De wettelijke samenwoning is aldus geruisloos opgeschoven in de richting van het huwelijk, zodat het nu reeds bestempeld kan worden als een mini-huwelijk: wettelijk samenwonenden genieten steeds vaker rechten die oorspronkelijk voorbehouden waren voor echtparen. De rechtspraak van het Grondwettelijk Hof heeft deze evolutie mee in de hand gewerkt.

Er is evenwel nog lang geen sprake van een volledige gelijkstelling tussen gehuwden en wettelijk samenwonenden, wat overigens niet zinvol zou zijn doordat dit de keuzevrijheid van de burgers weerom zou beknotten. Het opdoeken van de wettelijke samenwoning ten voordele van een (nog verder) afgezwakt huwelijk zou eveneens een onaanvaardbare verschraling betekenen van de mogelijkheden van de mens om zijn affectieve relatie met een andere mens juridisch gestalte te geven. Om het met een boutade te zeggen: als de consument de keuze heeft tussen volle melk als hij volop wil genieten van de smaak, halfvolle melk als hij tevens wat op zijn cholesterol wil letten, en magere melk als hij *perse* melk wil drinken zonder de smaak te behoeven, waarom zou de burger op het vlak van zijn samenwoning met iemand anders vrede moeten nemen met hetzij toetreden tot een uniek door het recht georganiseerd instituut met alle eraan verbonden rechten en plichten, hetzij quasi zonder rechtsbescherming – tenzij dan op contractuele basis – samenleven. Verre van mij om samenlevingsrelaties te vergelijken met een consumptieproduct, maar we leven nu eenmaal in een maatschappij waar de burger voor alles en nog wat de keuze heeft tussen een veelvoud van opties en mogelijkheden.

Maar zoals voor consumptieproducten thans ingeburgerd is, zou de overheid ook hier veel meer moeten inzetten op een volledige informatieverschaffing in begrijpelijke taal zodat de burger goed voorgelicht zijn keuze zou kunnen maken. Zo zou een verplicht model uitgevaardigd kunnen worden van de verklaring van wettelijke samenwoning die de partners aan de ambtenaar van de burgerlijke stand moeten overhandigen, met daarin een opsomming van de belangrijkste (positieve en negatieve) rechtsgevolgen van de wettelijke samenwoning.

2. Horizontale relaties – De beëindiging

Het uiteenvallen van een samenwoningsrelatie brengt noodgedwongen ook juridische problemen mee waarvoor het rechtssysteem oplossingen naar voor schuift. Voor de partners die gehuwd samenleefden houdt de ontbinding van hun huwelijk, tijdens het leven van beide echtgenoten, een echtscheiding in. Ook op dit vlak is er de voorbije decennia sprake geweest van een geweldige evolutie.

In de *Code Napoléon* van 1804, dat bij de stichting van België ons Burgerlijk Wetboek geworden is, werden de echtscheidingsgronden teruggebracht tot schuldige gedragingen die de ene echtgenoot diende te bewijzen aan de zijde van de andere echtgenoot. Hierbij moet wel benadrukt worden dat in 1804 en nadien in het Belgische recht ook de echtscheiding door onderlinge toestemming van de echtgenoten – ingevoerd tijdens de Franse revolutie – gehandhaafd bleef, zij het zeer streng gereguleerd. Op die manier werd het contractuele karakter van het huwelijk vooropgesteld.

Deze echtscheiding door onderlinge toestemming is tot op vandaag in ons recht behouden gebleven, maar is talloze keren hervormd, telkens in de richting van een versoepeling van de materiële en/of de procedurele vereisten. De echtgenoten moeten nog steeds een verzoekschrift indienen bij de (familie)rechtbank: een echtscheiding voor de ambtenaar van de burgerlijke stand werd vooralsnog niet mogelijk gemaakt. Door een wet van 30 juli 2013 werd evenwel een radicale hervorming van de procedure doorgevoerd: ingeval de echtgenoten al meer dan zes maanden feitelijk gescheiden leefden, verliep sindsdien de echtscheidingsprocedure volledig schriftelijk, wat betekent dat de echtgenoten niet enkel vrijgesteld zijn van persoonlijke verschijning voor de familierechtbank, maar dat ze van verschijning *tout court* vrijgesteld zijn, dus dat ze evenmin via een advocaat of een notaris voor de familierechtbank dienen te verschijnen. De hervorming was gesteund op de overweging dat de echtgenoten geacht worden voldoende de tijd genomen te hebben om te onderhandelen over alle modaliteiten van hun echtscheiding. Door een wet van 25 mei 2018 werd deze versoepeling doorgetrokken naar hen die nog geen zes maanden feitelijk gescheiden leven, zodat deze sindsdien van toepassing is op alle echtgenoten die erin slagen over alle gevolgen van hun echtscheiding een sluitend akkoord te vinden. De procedure verloopt behoorlijk snel: het vonnis wordt binnen de twee maanden uitgesproken en nog eens een maand later is het huwelijk definitief ontbonden.

Buiten deze echtscheiding door onderlinge toestemming was het voor de doorbraak van de schuldloze echtscheiding wachten tot een wet van 1

juli 1974: na tien jaar feitelijke scheiding kon de echtscheiding verkregen worden zelfs tegen de wil in van de 'onschuldige' partner.

Door een wet van 27 april 2007 werd een *recht op* echtscheiding ingevoerd, als antwoord van de wetgever op het toen steeds stijgende aantal echtscheidingen. In deze opvatting mag bij de uitoefening van dat recht geen hindernissenparcours meer worden opgeworpen, niet op materieelrechtelijk vlak met het inbouwen van de schuldvraag als verplichte sluis, en evenmin op procedureel vlak met een lange en ingewikkelde procedure. Sindsdien kan elke echtgenoot de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting verkrijgen na één jaar feitelijke scheiding of na één jaar echtscheidingsprocedure. Als beide echtgenoten de echtscheiding op deze grond wensen, geldt een nog kortere periode van feitelijke scheiding respectievelijk een nog kortere reflectieperiode en dit – zoals voorheen – zonder dat een minimumduur van het huwelijk vereist is. Sinds een wet van 5 april 2011 hoeven de echtgenoten bovendien ook niet meer in persoon voor de rechter te verschijnen.

Deze zakelijke aanpak moet de echtgenoten toelaten een *clean break* te verwezenlijken. Met de vrij provocerende bewoordingen van de toenmalige minister van Justitie is het huwelijk geen star en moeilijk ontbindbaar instituut meer, maar een *sui generis*-pact dat dag na dag wordt hernieuwd⁴, waarmee bedoeld werd: dat dag na dag hernieuwd moet worden en anders maar beter ontbonden wordt. Nochtans: *nihil novi sub sole*. Door deze verregaande liberalisering benadert ons recht het nog liberalere echtscheidingsrecht dat 215 jaar voordien in de Franse revolutionaire periode (wetten van 1792 en 1794) korte tijd – tot aan de *Code Napoléon* – van toepassing was.

Deze radicale versoepeling en vereenvoudiging van het echtscheidings-(proces)recht heeft evenwel ook een keerzijde. Door het creëren van de mogelijkheid om zeer snel van zijn huwelijk af te geraken, en nog sneller als beide echtgenoten daarnaar streven, biedt het recht minder ruimte voor een mogelijks louterende psychologische verwerking van het uiteengaan en voor het vinden van een minnelijke regeling van alle juridische gevolgen van de scheiding (kinderen, onderhoudsuitkering na echtscheiding, verdeling van het vermogen, enz.). Het resultaat is dan ook een spectaculaire daling van het aandeel van de echtscheidingen door onderlinge toestemming dat vóór de wet van 2007 in Vlaanderen bijna 80% uitmaakte naar hooguit 50%, en een geweldige toename van de post-echtscheidingsbetwistingen voor de familierechtbanken.

Bij een ontbinding van de wettelijke samenwoning komt er daarentegen geen gerechtelijke procedure aan te pas. De wettelijke samenwoning neemt gewoon een einde door het overhandigen aan de ambtenaar van de burgerlijke stand van een gezamenlijke verklaring door beide partners, of

4 Toenmalig minister van Justitie Laurette Onkelinx (22 maart 2007).

van een eenzijdige verklaring door een van beide met kennisgeving door de ambtenaar van de burgerlijke stand aan de andere partner. Bovendien wordt voor deze ontbinding geenszins vereist dat er voorafgaandelijk een regeling getroffen werd aangaande de gemeenschappelijke kinderen of de vereffening-verdeling van de goederen.

Terecht wordt er gepleit voor een zekere verruiming van de rechtsbescherming van de partners na de ontbinding van de wettelijke samenwoning (De Schrijver, 2020). Bij een hervorming van de gevolgen van de wettelijke samenwoning na de beëindiging ervan moet niet alleen rekening gehouden worden met de maatschappelijke functie die zij in werkelijkheid heeft, maar van de andere kant ook met de enorme heterogeniteit van degenen die er tot toetreden, van prille twintigers zonder kinderen en zonder enig vermogen, tot personen die al een of meerdere huwelijken en/of wettelijke of feitelijke samenwoningen achter de rug hebben en beiden kinderen en kleinkinderen hebben. In ieder geval moet er bij een hervorming voldoende ruimte blijven voor contractuele vrijheid teneinde de partners die bepaalde postrelationele gevolgen (zoals een partneralimentatie) niet wensen, niet af te schrikken.

3. Verticale relaties

De mens heeft na zijn geboorte gedurende geruime tijd hulp, bescherming, verzorging en opvoeding nodig. Deze bijzondere steun wordt door ons recht geboden via het instituut van de minderjarigheid. Kenschetsend voor het recht is dat het de geboden hulp en bescherming koppelt aan een welbepaalde leeftijd die voor elkeen uniform bepaald is, ongeacht de feitelijke ontwikkeling en de concrete noden van de individuele jongere: alleen degenen die deze leeftijd nog niet hebben bereikt, genieten deze bijzondere hulp en bescherming; degenen die deze bijzondere leeftijd reeds bereikt hebben, genieten deze hulp en bescherming niet langer. Deze scharnierleeftijd wordt de leeftijd van [burgerlijke] meerderjarigheid genoemd. Door een wet van 19 januari 1990 werd de leeftijd van burgerlijke meerderjarigheid verlaagd van 21 naar 18 jaar.

Het beschermingsstatuut waaronder het recht de minderjarigen plaatst, valt uiteen in twee afzonderlijke instellingen: de gezagsuitoefening over de minderjarige en de handelingsonbekwaamheid van de minderjarige.⁵ De personen aan wie het gezag over de minderjarige wordt opgedragen, zijn

5 Deze laatste deelinstantie wordt hier verder niet besproken.

in de eerste plaats zijn ouders. Zijn er geen ouders, dan wordt een beroep gedaan op een voogd, die in de regel een verwante is van het kind (groot-ouder, tante of oom, enz.).

Ook het ouderlijk gezag heeft in de loop van de laatste decennia een diepgaande ontwikkeling gekend. Van een *macht*, d.i. een geheel van rechten waarbij het belang voor de titularis niet uitgesloten werd, werd het een *gezag*, d.i. een geheel van doelgerichte bevoegdheden die uitsluitend in het belang van de minderjarige gegeven zijn. De terminologische aanpassing gebeurde eerst bij een wet van 31 maart 1987. Van *vaderlijke* macht evolueerde de instelling naar *ouderlijk gezag*: oorspronkelijk waren de bevoegdheden alleen aan de vader gegeven, althans tijdens het huwelijk; later werd het vaderlijke overwicht geleidelijk afgebouwd, hetgeen uiteindelijk geleid heeft tot het op voet van volstrekte gelijkheid plaatsen van vader en moeder bij een wet van 1 juli 1974.

De *Code Napoléon* (1804) erkende wel het beginsel van de ouderlijke macht in hoofde van de “natuurlijke” (d.w.z. niet met elkaar gehuwde) ouders, maar behield de regeling van de ouderlijke macht grotendeels voor aan de “wettige” ouders. Tot aan een wet van 31 maart 1987 hadden de meeste bepalingen inzake het ouderlijk gezag uitsluitend betrekking, volgens de tekst van de wet, op met elkaar gehuwde ouders. Sindsdien staat de regeling van het ouderlijk gezag niet langer in functie van de al dan niet gehuwde staat van de ouders. Het enige wat bepalend is, is een wettelijk vastgestelde afstamming langs vaderszijde respectievelijk langs moederszijde.

Van bijna volstrekte macht in het begin was er een evolutie naar een sterk *gecontroleerde* bevoegdheid: sinds geruime tijd komen overheidsorganen tussen bij de uitoefening van het gezag door de ouders, enerzijds om conflicten tussen de ouders onderling te beslechten, anderzijds om de ouders te ondersteunen en desnoods te sanctioneren indien zij hun bevoegdheden t.a.v. hun kind niet naar behoren uitoefenen en aldus het kind te beschermen.

Door een wet van 13 april 1995 werd het beginsel van de gezamenlijke uitoefening door beide ouders van de bevoegdheden over de persoon en de goederen van hun kind ingevoerd, zowel ingeval zij samenleven als ingeval zij niet samenleven. In de niet-juridische literatuur wordt dit het *gezagsco-ouderschap* genoemd, om het essentiële onderscheid te maken met het verblijfsco-ouderschap. Het beginsel van het gezagsco-ouderschap werd door de wetgever vooral geponeerd vanuit de wens om bij beide ouders een grotere verantwoordelijkheid voor hun kind te bevorderen, m.a.w. hen te responsabiliseren, ongeacht of ze samenwonen of niet.

Deze wet heeft een prachtige symbolische waarde: vader en moeder moeten overleg plegen en samen de beslissingen aangaande hun kind nemen en de handelingen met betrekking tot hun kind (bv. schoolinschrij-

ving) stellen. Maar voor de praktijk heeft dit vooral invloed gehad voor gescheiden levende vaders aan wie aldus de kans gegeven werd nauwer betrokken te blijven bij het doen en laten van hun minderjarige kinderen. Het model dat de opvoedingsverantwoordelijkheden vooral bij de moeders liggen was met de tijd onhoudbaar geworden, en gescheiden vaders voelden zich miskend als volwaardige opvoedingspartners.

Door een wet van 18 juli 2006 werd het gelijkmatig verdeeld verblijf of *verblijfsco-ouderschap* van kinderen van gescheiden levende ouders als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling ingevoerd. Het gelijkmatig verdeeld verblijf houdt in dat het kind alternerend bij elk van zijn ouders verblijft gedurende gelijke periodes. In de praktijk gebeurt dit meestal op basis van een week/week-verblijf, maar tal van andere formules van 50/50-verblijf hebben ingang gevonden, inzonderheid rekening houdend met de (jonge) leeftijd van de kinderen (bv. wissel om de 2 of 3 dagen bij heel jonge kinderen) en/of met de werkregeling van de ouders (bv. aangepast aan het nacht- of weekendwerk van een van de ouders).

Hier speelt een gekend fenomeen bij heel wat belangrijke wettelijke hervormingen, zeker in het familierecht. Door een maatschappelijke trend en een gewijzigde opvatting in de samenleving, ondersteund door lobbywerk van vaderbewegingen, werd uiteindelijk deze wetswijziging doorgevoerd. Maar door het inschrijven in de wet van het gelijk(matig) verdeeld verblijf als model of referentiekader, en met alle aandacht die daar sindsdien aan besteed werd, onder meer in de populaire media, wordt in de praktijk vastgesteld dat na de scheiding vaders aanzienlijk vaker dan voorheen een gelijkmatig verdeeld verblijf nastreven, dit zowel bij onderhandelingen met de moeder als voor de rechtbanken.

Typisch voor het Belgische wettelijke systeem is dat enkel een strikt 50/50-verblijfsregeling *gelijkmatig verdeeld verblijf* genoemd kan worden, hoewel ook verblijfsformules van 55% of 60% bij de ene ouder en 45% of 40% bij de andere ouder ingang gevonden hebben en in heel wat situaties meer aangepast zijn aan het leven van de ouders en/of van hun kinderen, terwijl de betrokkenheid van beide ouders bij het leven van hun kinderen daarom niet minder intens hoeft te zijn.

Een hardnekkig voortlevend misverstand moet evenwel worden rechtgezet: onze wet bepaalt geenszins dat de rechter, voor zover door één der ouders gevorderd, een gelijkmatig verdeeld verblijf bij voorrang zou moeten *opleggen*, maar enkel dat hij de mogelijkheid om een gelijkmatig verdeeld verblijf vast te leggen, bij voorrang dient te *onderzoeken*. Het is dan ook onjuist er van uit te gaan dat een gelijkmatig verdeeld verblijf door de familierechtbank opgelegd moet worden bij gebrek aan bewezen tegenaanwijzingen; er dient integendeel positief aangetoond te worden dat het

kind er *in concreto* belang bij heeft dat er gekozen wordt voor de formule van het 50/50-verblijf eerder dan voor een regeling van hoofdverblijf bij de ene ouder en een secundair verblijf bij de andere ouder.⁶ Het verblijfscoouderschap is in de rechtspraak dus zeker geen automatisme geworden op eenzijdig verzoek van vaders, maar er moet worden toegegeven dat de ene familierechter daar al wat toegeeflijker mee omgaat dan de andere.

Ten slotte is er ook op het vlak van de vestiging van een juridische ouderschapsband een belangrijke doorbraak gekomen met een wet van 5 mei 2014 op het meemoederschap. Bij de toelichting van wat de wet van 13 februari 2003 op het homohuwelijk geworden is, hield de toenmalige regering nog voor dat het van rechtswege verbinden van afstammingsrechtelijke gevolgen aan een huwelijk tussen twee personen van hetzelfde geslacht tot een al te grote abstractie van de werkelijkheid zou leiden.⁷ Tien jaar later heeft de wetgever evenwel rekening gehouden met de toename van het lesbische meemoederschap en met de legitieme verwachtingen van de meemoeders om een volwaardige afstammingsband ten aanzien van het kind te kunnen vestigen, zonder nog de omweg te moeten bewandelen van de – in zo'n situatie vrij kunstmatige – adoptie. Adoptie is immers in de eerste plaats een kindbeschermingsmaatregel, terwijl het bij meemoederschap draait om gezinsvorming.

Sinds deze wet is het voor de meemoeder van een kind mogelijk om een oorspronkelijke afstammingsband ten aanzien van het kind te vestigen, en niet enkel ingeval zij met de moeder gehuwd is. Na vestiging van meemoederschap wordt het ouderlijk gezag toegekend aan de moeder en de meemoeder. Evenwel is niet elke feitelijke meemoeder, d.w.z. een sociologisch als meemoeder beschouwde vrouw, ook wettelijk meemoeder. De grondslag van de meemoederlijke juridische afstammingsband is de instemming door een vrouw tot verwekking van een kind bij haar (vrouwelijke) partner, m.a.w. het gezamenlijke ouderschapsproject van een vrouw die moeder van het kind wordt en van haar partner die meemoeder van het kind wordt.

De wet van 5 mei 2014 is niet genderneutraal. Juridisch-technisch bleek het evenwel onmogelijk om ook een instelling van meevaderschap als oorspronkelijke afstammingsband (d.w.z. buiten elke adoptie om) te creëren zonder voorafgaandelijk of tegelijk een uitgewerkte en evenwichtige wet op het draagmoederschap in te voeren. Daarvoor is het nog steeds wachten op nieuwe parlementaire initiatieven in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, nadat de Senaat (als reflectiekamer) reeds op 4 december 2015 een

6 Hof van Cassatie 20 januari 2020, *Tijdschrift voor Familierecht* 2021/6, p. 136, noot P. SENAEEVE.

7 *Parl.St.* Kamer, zitting 2001-2002, DOC 50 1692/001, memorie van toelichting, p. 6.

informatieverslag dienaangaande heeft uitgebracht.⁸ Anno 2021 zijn ook in ons land daarvoor de geesten voldoende gerijpt.

Referenties

- De Schrijver, L. (2020). *Evaluatie en toekomstperspectieven van de wettelijke samenwerking* (Doctoraatsthesis). Universiteit Gent.
- Matthijs, K. & Vanassche, S. (2017). Ouderschap anno 2020: gedeeld en/of verdeeld? In I. Boone, J. Put, F. Swennen, & G. Verschelden (Eds.), *Liber amicorum Patrick Senaeve* (pp.685–704). Mechelen, Wolters Kluwer.
- Pauwels, J. M. (1985). *Beginselen van personen- en familierecht, boekdeel 2. Relatierecht*. Leuven, Acco.
- Senaeve, P. (2003). De Wet van 13 februari 2003 tot invoering van het homohuwelijk in het Belgische recht. *Echtscheidingsjournaal*, 50–62.
- Senaeve, P. (2007). Van concubinaat naar wettelijke samenwoning en verder. In W. Pintens, A. Alen, E. Dirix, & P. Senaeve (Eds.), *Vigilantibus ius scriptum. Feestbundel voor Hugo Vandenberghe* (pp.275–288). Brugge: die Keure.
- Senaeve, P. & Declerck, C. (2020). *Compendium van het personen- en familierecht*. Leuven: Acco.

8 *Parl.St.* Senaat, zitting 2015-2016, DOC 6-98/2, Informatieverslag betreffende een onderzoek van de mogelijkheden voor een wettelijke regeling van meeeouderschap, 381 p.

Verblijfsco-ouderschap als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling

*Lessen uit sociaalwetenschappelijk en
empirisch-juridisch onderzoek*

Ingrid Boone

1. Inleiding

De onderzoeksgroep *Family and Population Studies*, waarvan prof. dr. Koen Matthijs tot zijn emeritaat voorzitter was, heeft baanbrekend sociologisch onderzoek verricht naar (echt)scheiding en verschillende dimensies van ouderschap na scheiding. Het is mijn overtuiging dat de bevindingen uit dat onderzoek uitermate relevant zijn voor juristen, en dit zowel voor academici als voor juristen die als advocaat, bemiddelaar, notaris of magistraat in de praktijk van het familierecht staan. Deze overtuiging leidde in 2016 tot een samenwerking voor een studiedag over co-ouderschap.¹ Deze studiedag ging in op verschillende juridische aspecten van co-ouderschap, maar liet ook prof. dr. Koen Matthijs, prof. dr. Sofie Vanassche en dr. An Katrien Sodermans voor een publiek van (zeer geïnteresseerde) juristen toelichten wat sociaalwetenschappelijk onderzoek leert over de evolutie van verblijfsco-ouderschap in Vlaanderen en de effecten op het welzijn van de kinderen en de ouders. Hun bijdrage aan het verslagboek behoort tot de leerstof voor het masteropleidingsonderdeel Persoon,

1 Deze studiedag organiseerde ik samen met prof. dr. Charlotte Declerck (UHasselt) en vond plaats op 7 oktober 2016 (UHasselt) en op 14 oktober 2016 (KU Leuven campus Kulak Kortrijk).

Gezin en Recht (Vanassche, Sodermans, & Matthijs, 2017). Zelf sprak ik op die studiedag over de juridische uitdagingen met betrekking tot een nieuwe vorm van co-ouderschap, waarbij drie of vier wensouders samen een kind willen en al voor de verwekking afspreken dat ze hun toekomstige kind in co-ouderschap zullen opvoeden (Boone, 2017a).

Deze bijdrage gaat niet over deze nieuwe vorm van co-ouderschap. Ze gaat wel over verblijfsco-ouderschap, in de betekenis van gelijkmatig verdeeld verblijf na een scheiding van de ouders. Sinds 2006 bepaalt het Burgerlijk Wetboek (dat sinds 1 november 2020 het opschrift ‘oud Burgerlijk Wetboek’ draagt²; hierna: OBW) dat de rechter bij voorrang de mogelijkheid van een gelijkmatig verdeeld verblijf moet onderzoeken. Dit wettelijk uitgangspunt was bij de invoering ervan al controversieel³ en is dat vandaag nog steeds. Voor een goed begrip breng ik eerst het wettelijke kader in herinnering. Wat zegt de wet precies over de verblijfsregeling na scheiding van de ouders? Daarna volgt een evaluatie van het gelijkmatig verdeeld verblijf als wettelijk prioritair te onderzoeken verblijfsregeling: welke doelstellingen beoogde de wetgever daarmee en werden die doelstellingen gerealiseerd? De bevindingen uit recent empirisch-juridisch onderzoek en uit sociaalwetenschappelijk onderzoek vormen de basis voor deze evaluatie. Het besluit van deze bijdrage geeft aan welke les de wetgever naar onze mening hieruit zou moeten trekken.⁴

2 De wet van 13 april 2019 (BS 14 mei 2019) voerde een nieuw Burgerlijk Wetboek in, waarvan de inhoud nog grotendeels moet ingevuld worden. Voor het familierecht blijven voorlopig de bepalingen van het oud Burgerlijk Wetboek van kracht.

3 Dit werd uitdrukkelijk erkend bij de parlementaire voorbereiding; zie Wetsontwerp tot het bevoorrechten van een gelijkmatig verdeelde huisvesting van het kind van wie de ouders gescheiden zijn en tot regeling van de gedwongen tenuitvoerlegging inzake huisvesting van het kind, *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/1, p. 6; *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/14, 6-7.

4 Het definitieve manuscript van deze bijdrage werd ingediend in maart 2021. Er kon geen rekening worden gehouden met de wet van 20 mei 2021 tot wijziging van het oud Burgerlijk Wetboek, betreffende de persoonlijke banden tussen broers en zussen (BS 9 juni 2021). Deze wet heeft in artikel 374 § 2 van het oud Burgerlijk Wetboek, tussen het derde en het vierde lid een nieuw lid ingevoegd, luidende: “Ingeval de ouders meerdere kinderen hebben, streeft de rechtbank eenzelfde regeling voor alle broers en zussen na. In voorkomend geval verduidelijkt de rechtbank hoe de broers en zussen persoonlijke contacten met elkaar onderhouden.”

2. Het wettelijke kader

2.1. Akkoord over de verblijfsregeling

Indien de ouders niet (meer) samenleven, blijven zij in de regel gezamenlijk het ouderlijk gezag met betrekking tot hun minderjarige kinderen uitoefenen ('gezagsco-ouderschap'; art. 374 § 1, eerste lid OBW). De familierechtbank kan van dat principe afwijken door de uitoefening van het ouderlijk gezag uitsluitend op te dragen aan een van beide ouders (art. 374 § 1, tweede lid OBW).⁵ Dit komt voor in gevallen waarin een van de ouders bewust en langdurig zijn ouderlijke verantwoordelijkheden niet opneemt, waardoor het behoud van de gezamenlijke uitoefening van het gezag totaal artificieel zou zijn, en in gevallen waarin de gezamenlijke uitoefening van het gezag een bedreiging vormt voor de gezondheid of de ontwikkeling van het kind, meestal wegens het gedrag van een van de ouders (Boone, 2017b, p. 1077-1078).

In de 'standaardsituatie' waarbij de ouders na de scheiding gezamenlijk gezag uitoefenen, is er een verblijfsregeling nodig die bepaalt wanneer de kinderen bij welke ouder verblijven. De ouders kunnen daarover zelf de nodige afspraken maken (art. 374 § 2, eerste lid OBW). Wanneer de ouders een akkoord bereiken over de verblijfsregeling in het kader van familiale bemiddeling of in de loop van een gerechtelijke procedure, kunnen zij hun overeenkomst ter homologatie voorleggen aan de rechtbank. De rechtbank homologeert de overeenkomst, tenzij deze duidelijk strijdig is met het belang van het kind (art. 374 § 2, eerste lid OBW; art. 1253ter/3 § 3, art. 1256, tweede lid en art. 1733, tweede lid Gerechtelijk Wetboek, hierna: Ger.W.).⁶ In het kader van een echtscheiding door onderlinge toestemming, moeten de ouders hun voorafgaande overeenkomst over het ouderlijk gezag en het verblijf van de kinderen ter homologatie voorleggen aan de rechtbank (art. 1288 eerste lid en 1298 Ger.W.). Echtgenoten met minderjarige kinderen kunnen dus alleen

5 Volgens art. 374 § 1, tweede lid OBW kan de familierechtbank dit doen "bij gebrek aan overeenstemming over belangrijke aspecten van de opvoeding van het kind of wanneer deze overeenstemming strijdig lijkt met het belang van het kind". De ouder die niet het ouderlijk gezag uitoefent, behoudt in beginsel wel het recht om persoonlijk contact te onderhouden met het kind. Dit persoonlijk contact kan enkel om bijzonder ernstige redenen geweigerd worden (art. 374 § 1, vierde lid OBW).

6 De homologatie kan alleen maar zeer uitzonderlijk geweigerd worden. De rechter moet immers de wilsvrijheid van de ouders respecteren en hij mag ervan uitgaan dat de ouders het best geplaatst zijn om het belang van hun kind te beoordelen (zie Martens, 2007, p. 11; Senaev & Vanbockrijck, 2006, p. 120-121). Volgens J. Mahieu (erevoorzitter van de rechtbank van eerste aanleg van Antwerpen) wordt de homologatie in de praktijk inderdaad zelden geweigerd: de rechter zal meestal het akkoord van de ouders respecteren en zich beperken tot verduidelijking van de tekst (bv. over het tijdstip van de wissel) om latere betwistingen te vermijden (Mahieu, 2020, p. 5).

maar uit de echt scheiden door onderlinge toestemming indien zij vooraf over het verblijf van hun kinderen een akkoord hebben bereikt. In Nederland zijn alle ouders met minderjarige kinderen bij scheiding verplicht samen een ouderschapsplan op te stellen, ongeacht of ze een formele relatie (gehuwd of geregistreerd partnerschap) of informele relatie (feitelijk samenwonend) hadden (Tomassen-van der Lans, 2015, p. 28-31). In het ouderschapsplan moeten ze afspraken vastleggen over de verdeling van zorg- en opvoedingstaken, de wijze waarop ze elkaar informeren en kinderalimentatie. Uit verschillende evaluaties blijkt dat de invoering van het verplicht ouderschapsplan in Nederland het aantal procedures over de kinderen echter niet heeft vermindert en geen positief effect heeft gehad op de nakoming van de afspraken en de tevredenheid van de ouders met de gemaakte afspraken. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat veel ouders het ouderschapsplan zien als een noodzakelijke formaliteit en niet als een echte richtlijn voor de periode na de scheiding (Antokolskaia et al., 2019, p. 42-46).

De ouders kunnen een gelijkmatig verdeeld verblijf afspreken, waarbij het kind even lang bij elk van de ouders verblijft ('verblijfsco-ouderschap'), of een ongelijkmatig verdeeld verblijf, waarbij het kind zijn hoofdverblijf bij de ene ouder heeft en een bijkomend verblijf bij de andere ouder. Alle denkbare formules zijn mogelijk. In de overeenkomst wordt gewoonlijk ook geregeld op welk tijdstip en waar de wissel van verblijfplaats plaatsvindt, wie het kind haalt of brengt en hoe de verblijfsregeling tijdens schoolvakanties en op bijzondere dagen (zoals de verjaardag van het kind, moeder- en vaderdag) verloopt. De wet laat de ouders vrij in de keuze van de verblijfsregeling en de modaliteiten daarvan (Martens, 2007, p. 8). Het gelijkmatig verdeeld verblijf geldt alleen als prioritair te onderzoeken regeling indien de ouders het niet eens zijn en de rechter hierover een beslissing moet nemen. Het valt evenwel niet uit te sluiten dat de status van wettelijke voorskragsregeling die het gelijkmatig verdeeld verblijf bij rechtszaken heeft, de afspraken tussen de ouders beïnvloedt. Uit de parlementaire voorbereiding van de wet van 18 juli 2006 blijkt trouwens dat de wetgever dit ook hoopte: *"De wet is uiteraard slechts van toepassing bij onenigheid, en men kan niet in alle ernst overwegen om de gelijkheid binnen het koppel systematisch op te leggen, maar een veralgemening van de gelijkmatig verdeelde huisvesting zou de maatschappij positief in die richting moeten doen evolueren"*.⁷ In de praktijk stelt men echter vast dat ouders vaak ondoordacht voor een gelijkmatig verdeeld verblijf kiezen, zonder dat ze stilstaan bij de vraag of die regeling ook in het belang van het kind is, of omdat ze denken dat het zo moet en het geen zin heeft om zich hiertegen te verzetten. Deze regelingen blijken

7 Parl.St. Kamer 2004-05, 51-1673/1, 3.

dikwijls te mislukken. De ouders richten zich dan alsnog tot de rechter om de regeling te laten wijzigen (Mahieu, 2020, p. 7-8).

Een akkoord over de verblijfsregeling is inderdaad geen garantie op blijvende overeenstemming tussen de ouders. De omstandigheden in het gezin kunnen veranderen (bv. een nieuwe partner, een andere job of een verhuis), waardoor de oorspronkelijk overeengekomen regeling niet meer beantwoordt aan de voorkeur of de mogelijkheden van de ouders of van de kinderen. De afspraken kunnen in onderling akkoord geruisloos mee evolueren met de gewijzigde omstandigheden. Als de ouders het niet eens worden over een aanpassing van de overeengekomen regeling, dan kan elk van hen de zaak voor de rechtbank brengen. Zo kan ook elk van de ex-echtgenoten de rechter verzoeken om het akkoord over de verblijfsregeling in de overeenkomst voorafgaand aan een echtscheiding door onderlinge toestemming in het belang van de kinderen te herzien, indien de omstandigheden van de ouders of die van hun kinderen ingrijpend gewijzigd zijn (art. 1288, tweede lid Ger.W.).

2.2. Geen akkoord over de verblijfsregeling

Bereiken de ouders geen akkoord over de verblijfsregeling, dan kan elk van hen het geschil daarover voor de rechter brengen. Op vraag van minstens een van de ouders, onderzoekt de rechtbank bij voorrang de mogelijkheid om de huisvesting van het kind op een gelijkmatige manier tussen de ouders vast te leggen (art. 374 § 2, tweede lid OBW). Het gelijkmatig verdeeld verblijf is dus de prioritair te onderzoeken verblijfsregeling indien de ouders (met gezamenlijk gezag) het niet eens zijn en een van hen om een gelijke verdeling verzoekt. Dit is zo sinds de wet van 18 juli 2006, die het gelijkmatig verdeeld verblijf tussen de ouders ingevoerd heeft als “*wetgevend model, dat bij gebrek aan concrete contra-indicatie van toepassing zou zijn*”.⁸ Het is echter geen dwingend model. De rechtbanken behouden een grote beoordelingsbevoegdheid.⁹ Indien de rechtbank van oordeel is dat het gelijkmatig verdeeld verblijf niet de meest passende oplossing is, kan zij beslissen om een ongelijk verdeeld verblijf vast te leggen (art. 374 § 2, derde lid OBW). De rechtbank oordeelt in ieder geval bij een met bijzondere redenen omkleed vonnis (art. 374 § 2, vierde lid OBW). De rechter moet dus in zijn beslissing uitvoerig motiveren waarom hij een bepaalde verblijfsregeling oplegt (Merckx, 2019, p. 21). Dat moet hij ook doen indien

8 *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/1, 3. Zie evenwel *infra*, m.b.t. Cass. 20 januari 2020, RABG 2020, 1341, noot.

9 *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/1, 7.

hij een gelijkmatig verdeeld verblijf oplegt. Een loutere verwijzing naar de wettelijke voorkeur voor gelijkmatig verdeeld verblijf, volstaat niet (Aps, 2006-07, p. 1423; Leleu, 2019, p. 733).

De wet bepaalt tot slot dat de rechter bij zijn beslissing rekening houdt met de concrete omstandigheden van de zaak en het belang van de kinderen en de ouders (art. 374 § 2, vierde lid OBW). De wet plaatst het belang van de kinderen en dat van de ouders als evenwichtige criteria naast elkaar (Senaeve & Declerck, 2020, p. 380). Uit artikel 3 van het Kinderrechtenverdrag en artikel 22*bis* van de Grondwet volgt niettemin dat bij beslissingen over de verblijfsregeling van minderjarige kinderen het belang van het kind de eerste overweging moet zijn. De rechter moet erover waken dat zijn beslissing in de eerste plaats is ingegeven door het belang van het kind.¹⁰ Dit is des te belangrijker nu de kinderen, over wie het uiteindelijk gaat, zelf geen partij zijn in het geding: zij mogen zelf geen vordering instellen, noch als partij tussenkomen in geschillen tussen hun ouders over de verblijfsregeling.¹¹ Zij worden ook niet vertegenwoordigd in het proces tussen hun ouders. Zij hebben enkel het recht om door de rechter te worden gehoord (art. 1004/1 Ger.W.).

Er is soms voorgehouden dat de wet een vermoeden ten voordele van het gelijkmatig verdeeld verblijf en een omkering van de bewijslast inhoudt. Dit zou betekenen dat de ouder die een gelijkmatig verdeeld verblijf vraagt, niet hoeft aan te tonen dat die verblijfsregeling meest passend is; de ouder die zich tegen een dergelijke verblijfsregeling verzet, zou moeten aantonen dat een gelijkmatig verdeeld verblijf niet de meest passende oplossing is (Dandoy en Reusens, 2007, p. 179). In een arrest van 20 januari 2020 heeft het Hof van Cassatie deze zienswijze afgewezen. Het Hof oordeelde dat de gewone regels inzake de bewijslast gelden en dat het de rechter toekomt te beoordelen, op basis van de door de partijen aangetoonde feiten, of het gelijkmatig verdeeld verblijf de meest passende oplossing is.¹²

10 Dit betekent niet dat het belang van het kind de enige overweging moet zijn. Het belang van het kind heeft een primordiaal karakter, maar daarom nog geen absoluut karakter (GwH 28 februari 2019, nr. 36/2019). Bij elke beslissing over de verblijfsregeling moet de rechter ook rekening houden met de belangen van de ouders (Cass. 14 juni 2019, RW 2019-20, 1374 en *T.Fam.* 2020, 292, noot P. SENAEEVE).

11 Zie Cass. 10 februari 2020, *RABG* 2020, 1281 en *T.Fam.* 2020, 198, noot P. SENAEEVE.

12 Cass. 20 januari 2020, *RABG* 2020, 1341, noot.

3. Evaluatie van het verblijfsko-ouderschap als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling

3.1. Doelstellingen van de wet

Waarom werd het gelijkmatig verdeeld verblijf in 2006 verheven tot prioritair te onderzoeken verblijfsregeling? De belangrijkste doelstelling was het terugdringen van het aantal rechtszaken over de verblijfsregeling.¹³ De wetgever ging ervan uit dat de afwezigheid van een wettelijk model de partijen ertoe aanzet hun kans te wagen en zo aanleiding geeft tot processen. Een in de wet ingeschreven voorkeursregeling zou de uitkomst van geschillen over de verblijfsregeling minder onvoorspelbaar maken en dat zou er dan weer voor zorgen dat ouders minder vaak naar een gerechtelijke procedure grijpen. Uit de parlementaire voorbereiding blijkt dat deze doelstelling rechtstreeks verband hield met de behartiging van het belang van het kind: *“Wanneer de scheiding onafwendbaar is, bestaat de beste wijze erin de verstandhouding tussen de ouders aan te moedigen. Voor een kind is niets zo verwoestend als een pijnlijk proces tussen zijn ouders. Bij gebrek aan enige voorspelbaarheid wordt de uitslag van het proces evenwel onzeker”*¹⁴; *“Gerechtelijke procedures blijken nadelig te zijn voor het kind aangezien ze de spanningen tussen de ouders opdrijven”*.¹⁵ De leidende gedachte was dus dat een wettelijk model ervoor zou zorgen dat er minder geprocedeerd wordt tussen de ouders, wat ook de kinderen ten goede zou komen.

Dat wettelijk model kon vervolgens niets anders zijn dan een model dat gelijke behandeling van de ouders beoogt. Het was immers ondenkbaar dat de wetgever een regeling zou invoeren die een hoofdverblijf bij de moeder aanprijst.¹⁶ De wet strekte er dus tevens toe de gelijkheid tussen de ouders, of op zijn minst een meer gelijkwaardige verdeling van de opvoeding van de kinderen tussen de ouders, te bevorderen.¹⁷ Ook al was het geen verplicht model, toch zou van de wettelijke voorkeur voor een gelijkmatig verdeeld verblijf na scheiding van de ouders een symbolische kracht uitgaan, die de maatschappij positief in die richting moest doen evolueren.¹⁸

13 *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/1, 3-5; *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/14, 7.

14 *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/1, 5.

15 *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/14, 7.

16 *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/1, 5.

17 *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/1, 3 en 5-6.

18 *Parl.St.* Kamer 2004-05, 51-1673/1, 6-7.

3.2. Grotere gelijk(waardig)heid

Heeft de wet van 18 juli 2006 deze doelstellingen gerealiseerd? Laten we beginnen met de laatstgenoemde doelstelling: het bevorderen van de gelijk(waardig)heid van de ouders na scheiding. Sociaalwetenschappelijk onderzoek over ouderschap na scheiding in Vlaanderen toont dat er op dat vlak al een belangrijke inhaalbeweging had plaatsgevonden vóór 2006. Van de kinderen wiens ouders uit elkaar gingen tussen 1990 en 1995 leefde slechts 10 % in verblijfsco-ouderschap. Bij kinderen wiens ouders tussen 1996 en 1999 scheidden was dat aandeel licht gestegen tot 14 %, maar in de scheidingscohort 2000-2005 verdubbelde dit tot 29 %. In de scheidingscohort 2006-2011 was er een minder uitgesproken stijging tot 33 % (Vanasche et al., 2017, p. 6). Er was dus al voor de wet van 2006 een duidelijke maatschappelijke tendens naar meer gelijkwaardig ouderschap na scheiding. Het lijkt er dan ook op dat de invoering van het gelijkmatig verdeeld verblijf als wettelijke voorkeursregeling niet meer nodig was om de maatschappij in die richting te doen evolueren.

Een empirisch-juridisch doctoraatsonderzoek, gebaseerd op een uitvoerige analyse van de Nederlandstalige Belgische rechtspraak van 2005 (één jaar voor de wet van 2006) en van 2013, leert dat er zeven jaar na de inwerkingtreding van de wet van 2006 slechts een lichte stijging was in de toekenning van verblijfsco-ouderschap door rechters. In 2005 werd in 36 % van de zaken waarin een van de ouders om verblijfsco-ouderschap verzocht, dit verzoek toegekend. In 2013 was dit het geval in 40 % van de zaken waarin een ouder om verblijfsco-ouderschap verzocht (Van Roy, 2021, p. 135). In 2005 werd in één derde van de zaken waarin de vader om verblijfsco-ouderschap vroeg, deze regeling toegekend; even vaak werd verblijfsco-ouderschap toegekend als de moeder daarom vroeg. In 2013 werd het verzoek van de moeder voor verblijfsco-ouderschap iets vaker toegekend (namelijk in 44 % van de zaken waarin zij dit vroeg) dan dat van de vader (in 39 % van de zaken waarin de vader dit vroeg) (Van Roy, 2021, p. 124-127). In vergelijking met het jaar voor de invoering van de wettelijke voorkeursregeling, werden verzoeken om verblijfsco-ouderschap in 2013 dus ongeveer even vaak toegekend, en dit ongeacht of het verzoek uitging van de vader dan wel van de moeder. De wet van 2006 lijkt op dit vlak weinig impact te hebben gehad.

Niettemin stelt men vast dat sommige rechters, refererend aan de doelstelling van de wet van 2006, ervan uitgaan dat verblijfsco-ouderschap een principiële voorkeur verdient omdat dit de gelijkwaardigheid van de ouders na een scheiding best ondersteunt. Zij wijzen een verzoek om gelijkmatig verdeeld verblijf alleen af indien de ouder die zich tegen gelijkmatig ver-

deeld verblijf verzet, aannemelijk maakt dat deze verblijfsregeling een specifieke, negatieve impact zou hebben op de kinderen.¹⁹ Het hierboven vermelde empirisch-juridisch onderzoek stelt bovendien vast dat rechters die veel belang hechten aan het prioritaire karakter van verblijfsco-ouderschap deze regeling soms opleggen in gevallen waarin zij vaststellen dat de jonge leeftijd van het kind tegen verblijfsco-ouderschap pleit.²⁰

3.3. *Minder rechtszaken*

De belangrijkste doelstelling was het terugdringen van het aantal rechtszaken tussen gescheiden ouders over het verblijf van de kinderen. Die doelstelling werd niet behaald. Bij familierechters bestaat de indruk dat het aantal betwistingen sinds de wet van 2006 niet is verminderd, zelfs integendeel (Mahieu, 2020, p. 7). Het hierboven vermelde empirisch-juridisch onderzoek van rechterlijke uitspraken met betrekking tot verblijfsco-ouderschap bevestigt deze indruk. In 2005 waren er 644 uitspraken van Nederlandstalige Belgische rechtbanken die aan de criteria beantwoordden om opgenomen te worden in de resultaten van het onderzoek, namelijk uitspraken die een eindbeslissing waren, op tegenspraak (dus geen uitspraak bij verstek), en waarbij uitspraak werd gedaan over een zaak waarin één van de beide ouders verzocht om de verblijfsregeling van verblijfsco-ouderschap terwijl de andere ouder zich daartegen verzette. In 2013 waren er al 1069 uitspraken die aan deze criteria voldeden (Van Roy, 2021, p. 123). Sociaalwetenschappelijk onderzoek leert bovendien dat het aandeel ex-partners met veel conflict binnen de groep van verblijfsco-ouderschap toeneemt. Vanassche, Sodermans en Matthijs wijzen op een dysfunctioneel neveneffect van de huidige wetgeving: “*ouders met gedeeld verblijf interpreteren dat als een ‘recht’, iets waarvoor men wil ‘vechten’*” (Vanassche et al., 2017, p. 8; zie ook Declerck, 2016, p. 2-3). Ook in de praktijk van de familierechtbank stelt men vast dat ouders het gelijk verdeeld verblijf vaak als ‘hun recht’ zien, zonder stil te staan bij de vraag of dat ‘recht’ *per se* in het belang van het kind is (Mahieu, 2020, p. 7).

Meer algemeen blijft het aantal rechtszaken tussen gescheiden ouders over hun minderjarige kinderen bijzonder hoog. De statistieken van de hoven en rechtbanken tonen dat in 2019 in totaal 43.288 nieuwe zaken

19 Zie bv. Antwerpen 10 maart 2015, *TBBR* 2016, 564; Antwerpen (3^e ter k.) 21 april 2015, 2015/FA/109, onuitg.; Antwerpen (3^e ter k.) 2 november 2015, 2015/FA/76, onuitg.; Famrb. Henegouwen, afd. Charleroi 27 juni 2018, *RTDF* 2018, 689.

20 De rechtspraak van 2013 kende in 9 % van de zaken waarin de jonge leeftijd van het kind aanvaard werd als een argument tegen verblijfsco-ouderschap, het verzoek om verblijfsco-ouderschap toch toe (Van Roy, 2021, p. 167; zie ook Van Roy, 2018, p. 85).

werden ingeschreven op de algemene rol van de familierechtbanken in België. Bijna 30 % daarvan (12.400) waren zaken over het ouderlijk gezag en de verblijfsregeling.²¹ In 2018 waren deze aantallen zaken zeer vergelijkbaar: 12.960 van de in totaal 41.836 nieuwe zaken op de algemene rol van de familierechtbanken betroffen geschillen over het ouderlijk gezag en de verblijfsregeling.²² Hangt dit hoge aantal rechtszaken samen met een gebrek aan communicatie tussen ex-partners over de opvoeding van hun kinderen? Naar het verband tussen beide is bij mijn weten nog geen onderzoek gedaan. Wel tonen Vlaamse sociaalwetenschappelijke studies dat een kwart van de ex-partners met minderjarige kinderen nooit met elkaar over de kinderen praat; 28 % doet dat minder dan één keer per maand. Dat wil dus zeggen dat ruim de helft van de gescheiden ouders zelden of nooit met elkaar over de kinderen praat. Nog frappanter is de vaststelling dat 37 % van de ex-partners met minderjarige kinderen nooit samen belangrijke beslissingen neemt over het kind; 42 % doet dat minder dan één keer per maand (Vanassche et al., 2017, p. 4). Dit staat in scherp contrast met de wettelijke norm van gezagsco-ouderschap. Gezamenlijke uitoefening van het gezag houdt in dat de ouders samen keuzes maken over de belangrijke aspecten van de opvoeding. Ouders moeten dus met elkaar overleg plegen, vooraleer ze een belangrijke beslissing nemen met betrekking tot het kind. Wanneer dit overleg ontbreekt (zoals bij een aanzienlijk deel van de ex-partners het geval blijkt te zijn), loeren conflicten over de opvoeding van de kinderen om de hoek.²³

Op procesrechtelijk vlak verdient vermelding dat zaken over het ouderlijk gezag en de verblijfsregeling ingeschreven blijven op de rol van de familierechtbank ook na een eindvonnis van de rechtbank (art. 1253ter/7 Ger.W.). Dit mechanisme van de blijvende saisine van de familierechtbank zorgt ervoor dat elk van de ouders bij gewijzigde omstandigheden de zaak op een laagdrempelige wijze opnieuw voor de rechtbank kan brengen.²⁴ Zo kunnen ex-partners in opeenvolgende rechtszaken over hun minderjarige kinderen verwickeld blijven.

21 De jaarlijkse statistieken van hoven en rechtbanken, gegevens 2019, Rechtbank van eerste aanleg, familie-sectie: https://www.rechtbanken-tribunaux.be/sites/default/files/college/stat/2019/_pub2019_rea-fam.pdf

22 https://www.rechtbanken-tribunaux.be/sites/default/files/college/stat/2018/_pub2018_rea-fam.pdf

23 Zie ook Mahieu 2020, p. 6: “Ouders die samenleven, lijken hun eventuele onenigheden omtrent deze kwesties te kunnen overbruggen om tot een consensus te komen. Alleszins heb ik nooit een dergelijk geschil dienen te beslechten tussen ouders die nog samenwonen. Na de feitelijke scheiding trekken beiden zich vaak terug in hun eigen standpunten en verdwijnt de wil tot overleg, laat staan dat toegevingen aan de andere partij worden gedaan. Het samen opvoeden verdwijnt”.

24 Een nieuwe procedure is niet nodig. De zaak kan opnieuw voor de rechtbank gebracht worden bij conclusie of bij een eenvoudig schriftelijk verzoek dat wordt neergelegd op of gericht is aan de griffie. Er hoeft geen nieuw rolrecht te worden betaald.

4. Besluit

Er bestaat een consensus dat conflicten tussen de ouders een sterke negatieve invloed hebben op het welzijn van de kinderen (o.m. Berends & Buimer, 2020, p. 9; De Ruiter, Marzolla, & Ramakers, 2020, p. 205-206; Merckx, 2019, p. 19, 24). De wetgever in 2006 was zich hiervan bewust: “*Voor een kind is niets zo verwoestend als een pijnlijk proces tussen zijn ouders*”. De invoering van het gelijkmatig verdeeld verblijf als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling heeft echter niet geleid tot een vermindering van het aantal rechtszaken. Zij heeft wel een aantal schadelijke neveneffecten teweeg gebracht: de onterechte perceptie dat gelijk verdeeld verblijf een recht is van de ouders; de vaak ondoordachte keuze van ex-partners voor een 50/50-verdeling zonder stil te staan bij de vraag of dat in het belang is van het kind; de stijging van het aandeel ex-partners met veel conflict binnen de groep van ex-partners met verblijfsco-ouderschap. Dit betekent niet dat een gelijkmatig verdeeld verblijf niet in het belang van het kind en van de ouders kan zijn. Het betekent wel dat het gelijkmatig verdeeld verblijf geen wettelijke voorkeursbehandeling verdient.

Tot die conclusie komt ook een in juli 2020 gepubliceerd Nederlands onderzoeksrapport ‘Omgangsregeling tussen ouders na scheiding’ (Berends & Buimer, 2020). Aanleiding tot dat onderzoek was een voorstel om in de Nederlandse wetgeving een regeling in te voeren die de zorgrechten en –plichten na scheiding in beginsel gelijk verdeelt over beide ouders, maar waarbij de ouders, of indien nodig de rechter, tot een andere verdeling kunnen komen. Het onderzoek had tot doel na te gaan of de invoering van een dergelijke regeling wenselijk is. Daartoe werd een inventarisatie gemaakt van de in de literatuur bekende bevindingen omtrent de voor- en nadelen van een in beginsel gelijke verdeling in relatie tot het welbevinden van kinderen en ouders in scheidingsgezinnen. In het onderzoek werden ook drie landen betrokken die het verblijfsco-ouderschap als prioritair model hebben ingevoerd: Zweden, België en Australië. Het onderzoek leert dat de literatuur geen argumenten oplevert voor een conclusie dat een wettelijk uitgangspunt voor een gelijke verdeling wenselijk zou zijn om de belangen van kinderen en ouders bij scheiding te dienen.²⁵ Een wettelijke voorkeur voor gelijke verdeling brengt geen verbetering teweeg in de communicatie of de samenwerking tussen de ouders en draagt niet bij tot een beheersing

25 “Belangen” werd in de studie opgevat als “persoonlijk welzijn”, dat nader gespecificeerd werd met welzijnsindicatoren (stabiliteit, weinig stress, weinig mentale problemen, emotioneel evenwicht, en bijkomend voor de kinderen ook: goede relatie met beide ouders en voldoende schoolprestaties (Berends en Buimer 2020, p.4).

van het aantal conflicten tussen de ouders. Bij een 50/50-verdeling als wettelijk prioritair model wordt er teveel geredeneerd vanuit het perspectief van de ouders die gelijke verdeling als hun recht gaan beschouwen. Daarbij kan worden voorbijgegaan aan wat het beste is voor het kind (Berends & Buimer, 2020, p. 22).

Het is dus tijd om de wettelijke voorkeur te verlaten.²⁶ Het uitgangspunt zou moeten zijn dat, indien de ouders geen akkoord bereiken over de verblijfsregeling, de rechter hierover beslist, in de eerste plaats rekening houdend met het belang van het kind. Welke regeling het meest passend is, hangt af van de concrete omstandigheden van de zaak. Conform de aanbeveling van het VN-Kinderrechtencomité, zou de wet een niet-limitatieve en niet-hiërarchische lijst van omstandigheden en elementen kunnen opsommen die de rechter daarbij in overweging dient te nemen (Committee on the Rights of the Children, 2013, p. 50). Te denken valt aan de leeftijd van het kind, de afstand tussen de woonplaatsen van de ouders, de houding van de ouders tegenover elkaar en tegenover het kind, de beschikbaarheid van de ouders, de band met broers en zussen, de stabiliteit in de familiale omgeving van het kind en de mening van het kind.

Een wetswijziging alleen zal niet volstaan om het aantal geschillen tussen gescheiden ouders terug te dringen. Terecht roept het Kinderrechtencommissariaat beleidsmakers op om in de eerste plaats te investeren in preventie en conflictvermindering: *“Dat komt ten goede aan alle partijen en vooral aan de kinderen. Ouders moeten zich meer bewust worden van hun blijvend ouderschap na scheiding. Niet alleen op papier: met gedeeld ouderlijk gezag of gelijkmatig verdeeld verblijf.”* (Kinderrechtencommissariaat, 2020, p. 188-189). De aandacht moet daarbij in het bijzonder gaan naar het voorkomen van ‘conflictscheidingen’ en het zoveel mogelijk beperken van schade als gevolg van dergelijke scheidingen. Het gaat om situaties waarin ouders in hun boosheid of teleurstelling niet meer in staat zijn tot redelijk overleg en de onenigheid omslaat in voortdurend conflict. In Nederland zijn recent verschillende beleidsmaatregelen en initiatieven genomen om conflictscheidingen tegen te gaan (Antokolskaia et al., 2019, p. 1-2).

26 Zie ook Van Roy (2021, p.309-310) die op basis van haar onderzoek besluit dat het prioritaire karakter van de regeling van verblijfsco-ouderschap “eerder een lege doos” is en het daarom aangewezen acht de magistraten niet te verplichten om een bepaald model van verblijfsregeling prioritair in aanmerking te nemen, maar wel om hen een lijst van in overweging te nemen criteria aan te reiken. Vgl. het op 16 september 2019 ingediende wetsvoorstel tot wijziging van artikel 374 OBW (*Parl.St.* Kamer BZ 2019, nr. 55-356/1). Het voorstel strekt ertoe de woorden “bij voorrang” in artikel 374 § 2, tweede lid OBW op te heffen. Volgens de toelichting bij het voorstel, is het de bedoeling dat het voortaan voor iedereen duidelijk is dat de rechter wel de mogelijkheid heeft om tot verblijfsco-ouderschap te besluiten, maar niet de verplichting. Het is echter niet de bedoeling van dit voorstel om de wettelijke voorkeur voor gelijkmatig verdeeld verblijf te verlaten.

Een daarvan is het Platform en Uitvoeringsprogramma ‘Scheiden zonder Schade’, dat met concrete acties zoveel als mogelijk beoogt te vermijden dat kinderen de dupe worden van de scheiding van hun ouders.²⁷ Het uitgangspunt is dat dit best gebeurt door zowel de ouders als hun omgeving te ondersteunen en hen te begeleiden naar de nieuwe situatie. De acties bestaan o.a. in het bieden van ondersteuning in de moeilijke fase van het beginnend ouderschap, zodat partners beter voorbereid zijn op de overgang van partnerschap naar ouderschap en zodat zij sneller hulp inroepen bij relatieproblemen. Daarnaast wordt er voorzien in laagdrempelige hulp bij scheiding, in de vorm van een scheidingsloket bij de gemeente, waar een scheidingsdeskundige ouders betrouwbare en onafhankelijke informatie geeft. Er wordt ook gewerkt aan een nieuwe scheidingsprocedure, waarbij het huidige ‘toernooimodel’ plaats maakt voor een procedure die de-escalerend werkt en oplossingsgericht is en waarbij de positie van het kind in de procedure wordt versterkt. Tot slot zijn er acties gericht op bewustwording bij zowel publiek als professionals van de schade die kinderen kunnen ondervinden als gevolg van een (conflict)scheiding. Partners moeten zich er meer van bewust worden dat het krijgen van kinderen verantwoordelijkheden met zich meebrengt, ook als de partnerrelatie eindigt.²⁸ Het is hoog tijd dat de bevoegde overheden samenwerken om ook in ons land een beleidsprogramma op te zetten dat de ambitie heeft om kinderen zo min mogelijk de dupe te laten zijn van de scheiding van hun ouders.

Referenties

- Antokolskaia, M. V., Jeppesen de Boer, C. G., Ruitenbergh, G. C. A. M., Schrama, W. M., van der Valk, I. E., & Vrolijk, P. (2019). *Naleving van contact-/omgangsafspraken na scheiding. Een rechtsvergelijkend en sociaalwetenschappelijk perspectief*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Aps, F. (2006-07). De wet van 18 juli 2006: promotie van het gelijkmatig verdeeld verblijf voor kinderen van gescheiden ouders en optimalisering van de uitvoeringsmaatregelen tegen de onwillige ouder(s). *Rechtskundig Weekblad*, 70(35), 1422–1433.
- Berends, S., & Buimer, L. (2020). *Omgangsregeling tussen ouders na scheiding*. Regio-plan Beleidsonderzoek WODC (Ed.). Amsterdam.
- Boone, I. (2017a). Van co-ouderschap naar intentioneel meerouderschap. In I. Boone, & C. Declerck (Eds.), *Co-ouderschap vandaag en morgen* (pp. 79–113). Brugge: die Keure.

²⁷ Kamerbrief over Uitvoeringsprogramma Scheiden zonder schade, 9 mei 2018 <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/scheiden/documenten/kamerstukken/2018/05/09/uitvoeringsprogramma-scheiden-zonder-schade>

²⁸ Kamerbrief over Uitvoeringsprogramma Scheiden zonder schade, 9 mei 2018.

- Boone, I. (2017b). Ouderlijk gezag, verblijf en recht op persoonlijk contact. Overzicht van rechtspraak. *Familierecht* (2012-2016). *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 54 (2/3), 1031-1108.
- Committee on the Rights of the Children. (2013). *General comment No. 14 on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration* (art. 3, para. 1), CRC/C/GC/14.
- Declerck, C. (2016). Het ondergesneeuwde belang van het kind tijdens een scheiding. *Tijdschrift voor Familierecht*, (1), 2-3.
- De Ruiter, C., Marzolla, M., & Ramakers, N. (2020). De conflictscheiding als complexe gezinsproblematiek. Waarom screening op huiselijk geweld essentieel is. *Tijdschrift voor Pedagogiek*, 40(2), 205-231.
- Kinderrechtencommissariaat. (2020). *Jaarverslag 2018-19*. Brussel. https://www.kinderrechtencommissariaat.be/sites/default/files/bestanden/book_jaarverslag_krc_2018-19_volledig_def_lr.pdf
- Leleu, Y.-H. (2019). *Droit des personnes et des familles*. Brussel: Larcier.
- Mahieu, J. (2020). Een blik in het hoofd en het hart van een familierechter. *Tijdschrift voor Familierecht*, (1), 2-13.
- Martens, I. (2007). Het verblijfsco-ouderschap als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling. In P. Senaev, F. Swennen en G. Verschelden (Eds.), *Verblijfsco-ouderschap. Uitvoering en sanctiëring van verblijfs- en omgangsregelingen. Adoptie door personen van hetzelfde geslacht* (pp. 1-38). Morsel: Intersentia.
- Merckx, E. (2019). Sociaalwetenschappelijk onderzoek als leidraad bij het vormgeven van kinderrechten in de wet. De voorkeursregel voor het gelijkmatig verdeeld verblijf: een gemiste kans? *Tijdschrift voor Jeugd en Kinderrechten*, 20(1), 10-27.
- Senaev, P., & Declerck, C. (2020). *Compendium van het personen- en familierecht*. Leuven: Acco.
- Senaev, P., & Vanboeckrijck, H. (2006). De wet van 18 juni 2006 op het verblijfsco-ouderschap, de blijvende saisine van de jeugdrechtsbank en de tenuitvoerlegging van uitspraken aangaande verblijf en omgang. *Echtscheidingsjournal*, (8-9), 117-143.
- Tomassen-van der Lans, M. (2015). *Het verplichte ouderschapsplan: Regeling en werking*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Vanassche, S., Sodermans, A. K., & Matthijs, K. (2017). Opvoeden door ex-partners: samen of apart? Bevindingen uit sociaalwetenschappelijk onderzoek rond co-ouderschap in Vlaanderen. In I. Boone, & C. Declerck (Eds.), *Co-ouderschap vandaag en morgen* (pp. 1-14). Brugge: die Keure.
- Van Roy, C. (2018). Het empirisch onderzoek in het familierecht – Een verrijkende duik in het gewoonterecht. In J. Baek (Ed.), *Privaatrecht in actie!* (pp. 69-92). Brugge: die Keure.
- Van Roy, C. (2021). *De (on)deelbaarheid van het kind*. Morsel: Intersentia.

Part V

Gender Studies

Conversations about gender inequalities in Brazil

A follow-up

Maira Covre-Sussai

In the beginning of 2008, I sent an e-mail to Professor Koen Matthijs, telling him about my ambitions to follow a PhD under his orientation in Leuven. At that time, the only information I had to motivate my application was Koen's list of publications and the KU Leuven Social Sciences PhD School's international reputation. Those were, however, motivating enough. At that time, I could not imagine that the best and most instigating part of the PhD School was yet to come. I refer here to coexistence, mutual cooperation and lots of learning. Under Koen's orientation, I have learned a great deal about doing research and about the use of quantitative methodologies. Koen was very generous in referring me to the Quantitative Analysis in the Social Sciences (QASS) master program of KULeuven: the methodological discussions that took place at the Centre for Sociological Research (CeSO) were extremely rich. However, and maybe most importantly, I have learned to look for the sociological reasons behind each result found on my research. I have learned to question what was familiar to me, what seemed natural to me. And this learning took place not only in classrooms or orientation meetings. It also happened during the conversations we had about life, about the inequalities of the world which we live in, about our diverse backgrounds and opportunities. After those times of deadlines and countless versions of my PhD thesis, I am aware that these conversations and reflections contributed enormously to my background as a researcher, lecturer and, beyond any doubt, as a person.

In this chapter I present a follow-up of two informal conversations I've had with Professor Koen Matthijs, both of them referring to the status of women in Brazil. These conversations made me think about what he used to refer to as the *sociological reasoning* about gender relations and gender inequality in my own country. The first conversation occurred in the begin-

ning of my stay in Leuven, probably during my first PhD year, during a dinner after a CeSO's day trip to the Museum of Contemporary Art in Ghent. It was about Brazilian feminist movement's importance and extent, and my perceptions that this was an elitist movement. In fact, the feminist movement, in Brazil and in the world, was mostly idealized and organized by women belonging to economic elites. However, it has become popular and has expanded into the grassroots social movements, including and intending to represent all women: black, indigenous, white, rich and poor. As a follow-up of this conversation, I present here some achievements of the feminist movement in Brazil.

The second conversation took place in a dinner (it is undeniable that one of the things we appreciated the most was a nice conversation at a dinner table) in Valencia, Spain, during the Divorce Conference. In this conversation, Koen and two other professors wanted to know more about Dilma Rousseff, the Brazilian presidential race at that time and whether I would vote for her. I explained that I saw Dilma Rousseff's candidacy with joy and concern. I told them that the Brazilian Workers' Party government was involved in some corruption scandals; that Dilma Rousseff was known for not accepting the political agreements made by her predecessor, Lula da Silva; about Brazilian society conservatism and sexism, etc. I also said yes, of course, I would surely vote for her if I were in Brazil. Koen and the others' responded with smiles followed by the affirmation that, even knowing my arguments, they would also vote for her. Rousseff was elected and hers was a popular government, although not a populist one. She was reelected and suffered a parliamentary coup orchestrated by conservative and reactionary deputies in 2016, during the second year of her second term. The follow-up to this second conversation presents some remarks on the motivations and consequences of the coup suffered by a democratically elected female president, both for Brazilian women and for the whole country.

At that time, more than ten years ago, my opinion and arguments on some subjects under discussion were a bit different from those I hold today. By then, I had barely studied racial or gender relations and my knowledge of feminism bordered on common sense. Nowadays, after almost six years studying gender relations and acting as a professor at the Social Sciences Institute of Rio de Janeiro State University (ICS/UERJ), I can contribute a little more to this debate. As we all know, context matters. Many of the reflections presented in this chapter arose from my position of having been welcomed by a Brazilian public and democratic university. UERJ was the first university in Brazil to have a quota system for blacks and low-income people, it prides itself on its racial and gender diversity, as well as being a center of resistance in a country where science, universities, and gender

studies have been strongly attacked by the conservative agenda which now grows in Brazilian society. It was a privilege to be at UERJ when the facts I will report here took place.

As a Professor in such a plural University I have learned a lot and, during all this learning process, I have never stopped remembering and valuing the one who, besides brilliantly guiding me in the elaboration of my doctoral thesis, planted the seeds of sociology and sociological point of view in my way of understanding the world.

I write these words as someone who meets an old friend and comes to tell the news. Not always good ones. I confess that I would rather have this conversation around a dinner table, drinking a good wine or one of the wonderful Belgian beers. I write them on a beautiful, sunny day in Brazil, which would match perfectly with the best *Mosselen* I have ever had in my life: cooked by Koen, of course! As this is not possible in this pandemic moment, I bring my perception, as a woman and a feminist of left-wing political orientation, about the unfolding of political events in my country. However, besides being a woman, a feminist and a left-wing person, I am also a scientist. Therefore, I provide evidence to support my arguments whenever possible.

1. The importance and extent of the feminist movement in Brazil

The history of the feminist movement in Brazil is marked by Brazil's social inequality and political instability. During the second half of the 20th century, feminism and feminist revindications were considered a bourgeoisie's agenda that could take the focus of social movements away from the issues which were considered of real importance for the country: social inequality and the military dictatorship (1964-1985). Indeed, until the end of the 20th century, the majority of the Brazilian feminists came from the upper classes and the feminist movement was far from being a grassroots social movement. At the end of the century, with the re-democratization, the return of Brazilian feminist women that had been exiled during the dictatorship, and the popularization of non-governmental organizations (NGOs), the feminist movement had spread throughout the country and into different social groups (Pinto, 2003). This section presents the main achievements of this movement throughout Brazilian history.

Brazilian colonial society and the imperial period (1500-1889) were based upon large rural property, slave labor, the so-called traditional family, patrimonialism and the export of primary products. It was poorly diversified and had restricted extra domestic employment and formal education opportunities to the vast majority of women. Social and power inequalities between men and women ruled. After the proclamation of the republic in 1889, the new Civil Code (1916) kept male superiority and preeminence, defining the husband as head of the family. However, isolation, the lack of democratic institutions, legal inequality of rights, and difficulties of communication did not prevent the emergence of movements contesting the patriarchal order nor the prominence of many women, such as Nísia Floresta (1810-1885), Bertha Lutz (1894-1976), and Patrícia Galvão (1910-1962). They were pioneers, respectively, of public education, the struggle for the right to vote, and freedom of behavior and speech (Alves et al. 2017).

The end of the so called Brazilian Old Republic (1889-1930), the beginning of the construction of an urban-industrial society and the expansion of feminist ideals (equal rights and opportunities between the sexes, both in the family and in society) enabled Brazilian women to achieve several victories at different levels: to obtain the right to vote in 1932; to become the majority of the population in the 1940s; to reach the majority of the electorate in 1998; to reduce mortality rates, to increase life expectancy in, on average, seven years above the male average; to surpass men at all educational levels; to increase labor market participation rates, to narrow wage differentials and to become the majority of the Economically Active Population (EAP) with more than 11 years of education; to become the majority of beneficiaries of social security and welfare programs, to win legal equality of rights in the Constitution (1988) and to obtain several specific victories in national legislation; and, last but not least, to reach the presidency of the Supreme Court (Ellen Gracie in 2006) and the presidency of the Republic (Dilma Rousseff in 2010, reelected in 2014) (Alves et al. 2017).

2. The gendered parliamentary coup on Dilma Rousseff

Dilma Rousseff was the first woman elected as president in Brazil. She governed between 2011 and 2016, when she suffered a parliamentary coup. For her first term, she had more than 55 million votes, totaling 56% of valid votes. She was aware of the honor and responsibility of being the first

woman occupying the presidency, and her inaugural speech as a president made it clear (and led me then, and still does, to tears):

Dear Brazilians, by the sovereign decision of the people, today will be the first time that the presidential sash will gird a woman's shoulder. I feel immense honor for this choice of the Brazilian people and I know the historical significance of this decision. I also know that the softness of the presidential yellow-green silk brings with it an enormous responsibility before the nation. To assume it, I have with me the strength and the example of the Brazilian woman. I open my heart to receive, at this moment, a spark of her immense energy. And I know that my mandate must include the most generous translation of this daring popular vote that, after bringing a man of the people to the presidency, decides to summon a woman to direct the destinies of the country. I come to open doors so that many other women, too, can, in the future, be president; and so that, on this day, all Brazilians feel the pride and joy of being women. I do not come to praise my biography; but to glorify the life of each Brazilian woman. My supreme commitment is to honor women, to protect the most fragile and to govern for all. (...) (Rousseff, inaugural speech as president, 01/01/2011)

If we take into account the fact that until 2015 there were no women's toilets in the National Senate Plenary, Dilma's election represented a significant change for the history of women, especially for the history of women in politics. However, it is interesting to remark that many Brazilians (men and women) were not happy with this change, and this discontent was clear since the very first moments. Despite the inauguration speech that motivated feminist militancy and social movements, Brazilian media made a point of emphasizing the presence, beauty and elegance of the wife of the elected vice-president, Marcela Temer, 43 years younger¹ than him, at the inauguration of the elected president. During her first term, the Brazilian media has constantly treated Dilma as a mistake, a dysfunction, like someone out

1 The age difference between the vice president and his wife would not be a question if differences in terms of age and education were not related to couples' power relations. Couples in which the woman is much younger or lower educated than the man are expected to have a similar imbalance in other aspects of life (Di Giulio and Pinnelli, 2007). Also, everybody knows that the repercussion would be other if Dilma had a male partner 43 years younger than her.

of place. In spite of her trajectory², she was treated as an inexperienced 'adventurer' (Araujo et al., 2018).

Despite the criticism, she led her government with a clear gender agenda. She pursued gender equality among her ministries, supported anti-homophobia bills, same-sex civil marriage, reproductive rights and the relaxation of the abortion ban. Also, her first government was marked by the economic crisis that followed the 2008 crisis. The gender agenda and the management of the economic crisis in Dilma Rousseff's administration were heavily criticized, leading millions of Brazilians to protest in 2013, especially in large cities.

Tolerated in her first term, in spite of the protests of 2013, Dilma dared the second term and faced then the 'resentment' of politicians, representatives of the dominant classes, and of middle class, which was consistently becoming more reactive to the possibility of a less unequal country (Araujo et al., 2018). Dilma Rousseff was re-elected in 2014 with 51,64% of the votes (more than 54 million). During her second term, the Brazilian economic situation worsened even more, and, in 2015, the country's GDP (Gross Domestic Product) growth rate was negative (-3.8%). Unemployment and inflation rates increased. The number of allies of the presidency in Parliament decreased substantially and the press acted as an opposition party, regaling stereotypes in a symbolic and symptomatic process of deconstruction of Rousseff's image. From someone out of place, Dilma began then to be portrayed as unbalanced, a mad woman. She provoked the hate of the so-called "educated" classes and was cursed in irreproducible ways, most of them misogynistic and sexually motivated. Some people took to the streets asking for the impeachment of the president; others did the same in defense of her government. That clash generated a political polarization in the country that lasts until now.

It seems that she, or us, women, have gone too far for the conservative standards of Brazilian society. In April 2016, the majority of federal deputies were in favor of impeaching Dilma Rousseff's administration. Dilma Rousseff suffered a parliamentary coup³ disguised as impeachment just

2 Rousseff began political activity in opposition groups to the Military Regime at the age of sixteen. Between 1970 and 1972 she was imprisoned and tortured in São Paulo for being considered subversive by the military dictatorship. She participated in the campaign for the amnesty of political prisoners and founded the Democratic Labor Party (PDT) in Rio Grande do Sul. Dilma served as Treasury Secretary (1986-1988) and secretary of Energy, Mines and Communication of Rio Grande do Sul (1993 and 1998). Already a member of the Workers' Party, she became minister of Mines and Energy (2003-2005), and later minister of the Civil House (2005-2010).

3 Although the arguments to justify Dilma Rousseff's impeachment are centered on the idea of a crime of liability, her misconduct, called 'tax pedalling' was a common practice of previous governments and was only considered a crime when the elected president was removed. According to Article 1 of the Brazilian Penal Code: "There is no crime without a previous law defining it".

two years after her reelection. In the session that approved the opening of her impeachment process in the House of Representatives, its sexist and conservative motivations were clear. Deputies dedicated their votes to their families, to the traditional Brazilian family, to the “real” women, for example. One member of Brazilian Parliament dedicated his vote for the impeachment to a Brazilian army coronel known for having tortured Dilma Rousseff and several other women during the dictatorship. In May 2016, the majority of the Senate voted to open impeachment proceedings against Dilma for a crime of fiscal liability. Four months later, on August 31st, 2016 the Senators decided to impeach Dilma Rousseff. She was succeeded by her Vice President, who had supported the whole process.

The events that followed Dilma Rousseff’s impeachment are clear evidence of the coup’s gender content. The first, and perhaps the most symptomatic, was the exaltation, again, of the Vice President’s wife, now sworn in as president, by a large part of the Brazilian media. Once beautiful and elegant, Marcela Temer was portrayed as ‘beautiful, modest and a woman of the household’. Furthermore, as soon as he assumed the presidency, the former Vice President showed the World who and how Brazil would be governed from that moment on: “After conspiring to suspend Brazil’s first female president, his former running mate Dilma Rousseff, the 75-year-old patriarch quickly showed his conservative instincts with a mostly white lineup of ministers that also included a soy baron in charge of agriculture, and a finance minister who immediately declared the need for sweeping cuts”⁴.

The impeachment of the first female president elected in Brazil had a perverse effect of naturalizing and perhaps even of increasing gender-based political violence. Motivated by a dispute for power and by the belief that women would not have the legitimacy or the right to occupy spaces in politics, many women have lost their lives, have had their personal lives exposed, and have suffered sexual violence, psychological harassment, and threats of all kinds (Pinho, 2020). Cases of gender-based political violence have come to public attention in Brazil. The case of Congresswoman Maria do Rosario, who was verbally assaulted by the same congressman who exalted a torturer at Dilma Rousseff’s impeachment session, is one of the examples that were internationally spread. This deputy said, in 2014, that he would not rape her because she was ugly. In 2019, Congresswoman Erica Malunguinho, a black and trans woman, also suffered verbal aggressions and threats of physical violence from Congressman Douglas Garcia, who threatened to slap her out of the women’s restroom if she dared to use it. Another recent case that caused international upheaval was the execution

4 www.theguardian.com/world/2016/may/13/brazil-dilma-rousseff-impeachment-michel-temer-cabinet

of councilwoman Marielle Franco in 2018, a black and lesbian woman, who was murdered for daring to occupy spaces previously restricted to men and for her struggle against violence in Rio de Janeiro. In Brazil, we keep asking: “Who has given the order to kill Marielle Franco?”

As stated previously, that congressman that honored a torturer during Rousseff’s impeachment session, is the same man who said he would never rape a Congresswoman because she was ugly. He is a man openly sexist and misogynistic, a voice against what he calls “gender ideology” and what we call Science. Instead of being arrested for making an apology for torture or rape, as the Brazilian law states, this man was elected president just three years after the coup. Since then, we have been working in order not to lose many of the rights we have earned. This is a hard and tiring task, one during which we often need to explain the obvious and to deny the absurd, as typical of this so-called ‘new’ extreme right that grows up around the World. Sometimes we win, sometimes we don’t: it’s still too early to know the final balance of this contest. However, there is one thing we are sure of: it may take time (and it surely looks like it will), but the light of democracy and equality will overcome the darkness of obscurantism and repression.

3. Concluding remarks

At no other time in history have economic, social, and institutional conditions been as conducive to the achievement of gender equity as they were at the beginning of the 21st century. The effort already made by the feminist movement, along with structural transformations, has made the artificial asymmetries between men and women come to be thought of as illegitimate and has created a solid base for the construction of a new social architecture, one built upon a new balance based on justice and human rights, and free of discriminations of any kind, be it based on sex, age, social origin, color, sexual orientation or distinctions of any nature.

Gender equity is essentially a human right issue. But it is also a matter of developing the civilization process. As Charles Fourier said – more than 200 years ago –, there is no social emancipation without the emancipation of women. However, largely due to the reproductive tasks of social life (caring for the home, children, the elderly, the disabled, etc.) women do not progress vertically in their careers and, in general, remain outside the highest power instances. To change this reality, the short-term tactic involves developing family-work conciliation policies for all and affirma-

tive policies to break down the barriers that prevent women from accessing the top of power structures.

In strategic terms, it is necessary to build a path towards parity in the participation in the political decision-making spaces of Executive and Legislative instances, in the higher courts of the Judiciary and in the higher spheres of influence of private companies, and let women rule without coups. It has been proven that under equal opportunity conditions, when democratic criteria prevail, women tend to be outstanding. This was the case when the university entrance examination was instituted in Brazil and women entered the universities *en masse* and showed better educational performance. It has also been like this in the public context, which made it possible for women to achieve most positions in the public service in the three spheres of power.

The basic idea of feminism can be summed up in one sentence: "Women should be as free as men and there should be equal opportunity between the sexes in the family and in society" (Alves et al. 2017). Therefore, the struggle for equal rights, against gender discrimination, and for parity and isonomy in the spaces of power is part of the contemporary world.

In general, there has been an undeniable advance in the living conditions of Brazilian women in the last 60 years. In health and education, women have surpassed men, as they have greater life expectancy and higher schooling rates. In the labor market there has been a reduction in occupational segregation, a decrease in the difference between activity rates and a drop in the wage gap. That means that in the domain of employment there are still inequalities in favor of men, but the gap is narrowing in the long run. All of this configures a revolution that has slowly taken place, but one which has done so continuously and almost silently.

But the female revolution has not yet been completed, since the maintenance of the sexual division between productive and reproductive work remains the Achilles heel of gender relations. Women have entered the public arena, but they have not rid themselves of the burden of domestic and private affairs. The double workday (paid and unpaid) is still a burden that limits women's autonomy and empowerment. Brazilian women have won several battles, but the ultimate fight for equity between men and women has yet to be won. A society without gender social inequalities is the ultimate goal to be achieved in the 21st century.

Acknowledgements

I am grateful to Maria Claudia Coelho and Isadora Vianna Sento-Sé for their careful reading, useful comments, and for copy-editing this manuscript.

References

- Alves, J. E. D., Cavenaghi, S., Carvalho, A. A., & Covre-Sussai, M. (2017). Meio século de feminismo e o empoderamento das mulheres no contexto das transformações sociodemográficas no Brasil. In E. Blay & L. Avelar (Org.), *50 anos de feminismo: Argentina, Brasil e Chile* (pp. 15-54). São Paulo, Brazil: EDUSP.
- Araújo, C. M. O., Biroli, F., Pinto, C., Argolo, F., & Rubim, L. (2018). Incongruências e dubiedades, deslegitimação e legitimação: o golpe contra Dilma Rousseff. In L. Rubim & F. Argolo (Org.), *O Golpe na Perspectiva de Gênero* (pp. 33-51). Salvador, Brazil: Edufba.
- Pinho, T. R. (2020). Debaixo do Tapete: A Violência Política de Gênero e o Silêncio do Conselho de Ética da Câmara dos Deputados. *Revista Estudos Feministas*, 28(2).
- Pinto, C. R. (2003). *Uma história do feminismo no Brasil*. São Paulo, Brazil: Ed. Fundação Perseu Abramo.

Prospects for gender equality

*What have we learned?*¹

Stephanie Coontz

Recent work at the Leuven unit for Family and Population Studies (FaPOS), founded by Koen Matthijs, as well as elsewhere has yielded a fascinating set of findings on how the recent reversal of the gender advantage in education has been changing marriage, fertility and divorce patterns, along with the internal dynamics of couple relationships. Many of the studies explicitly or implicitly raise the larger question of the prospects for continued progress toward gender equality in intimate heterosexual relationships. To answer that question, we should start by following Marcel Zentner's & Alice Eagley's admonition to put both the changes and continuities in historical perspective (Zentner & Eagley, 2015). And that raises the classic question that is supposed to separate optimists from pessimists. Is the glass half full or half empty?

To reach gender equality, however, we must simultaneously deal with two glasses. On the one hand, we need to fill a *very* tall glass with a big load of still hard-to-find ingredients such as new societal norms, parenting practices, educational reforms, interpersonal values, and work-family policies, along with new ways of constructing our personal identities and managing our sexual desires. Zentner and Eagley point out that even those countries that currently rank highest on gender equality are about the same distance *below* the full-equality benchmark as they are *above* the countries that have made the *least* progress toward equality. So, it is quite possible to conclude that we have come a very long way toward filling the equality glass and still see that we're a good way short of the top.

But at the same time, we have had to empty another very tall glass that for thousands of years was packed with a toxic mix of ingredients for reproducing inequality. So, I thought I'd start with a reminder of how much we have gotten rid of in a relatively short time. Take, for example, what used to

1 This essay is based on the "Concluding Remarks" Coontz delivered at the Genderball Conference organized by prof. Jan Van Bavel in Leuven, December 7-8, 2017.

be the social consensus about the impact of higher education on women's marital and fertility patterns. In the late 19th century, prominent Harvard physicians warned that higher education diverted blood from a woman's uterus to her brain, making her unlovable and infertile. In the 1950s, women were warned that they would probably have to choose between getting a BA or Ph.D at the end of their own name and getting an Mrs. at the beginning of a man's name by getting married. And as late as 2002 the economist Sylvia Hewlett was still claiming that the more successful the woman, the less likely it was she would find a husband or bear a child (Hewlett, 2002).

The explanations for educated women's plight remained pretty much the same for all those years. In 1905, the Canadian physician Arthus Lapthorn Smith explained in *Popular Science Monthly* why women's higher education led to "race [and class] suicide": When middle-class women excelled in school or work, he reported, they acquired a "self-assertive, independent character" that left them unable to "love, honor, and obey," forcing men to seek an "uneducated wife" who could perform the duties of her sex. Or as the Social Darwinist philosopher Herbert Spencer explained, women who succeeded in work or education lost an important evolutionary "advantage" (!) – their traditional ability to conceal the "antagonism produced in them by ill-treatment," an ability that had previously ensured their survival (quoted in Haller & Haller, 1974, p. 76). Fast forward to 2006, when sociologists Bradford Wilcox and Steven Nock wrote that equality-minded women were less willing than traditional ones to buy into the useful "family myth" that the division of housework is fair. Unable to conceal the antagonism produced by their perception of unfairness, they caused their husbands to emotionally disengage (Wilcox & Nock, 2007).

1. Progress made

So, in historical perspective, it is actually stunning how quickly the dynamics of relationships have changed. Today, in more and more countries, highly educated women are the most rather than the least likely to marry, and also the least likely to divorce (see Van Bavel et al. 2018 for a review). Reports from researchers investigating the relation between education and fertility suggest that although they are chasing a moving target, it's no longer a hard and fast rule that educated women have the lowest fertility rates. In some circumstances they and their husbands have higher rates of second- and third-order births (Nitsche et al., 2018).

Of course, the fact that many women now have more education than their partners doesn't mean that hypergamy is absent in other areas of their life. In most cases, women with more education than the men they marry nevertheless earn lower salaries (Klesment & Van Bavel, 2017). And women as major breadwinners remain rare. Women are relatively well-represented among high-earners in the US compared to other countries, and the average high-earning woman earns considerably more than the average medium-earning man. But here too the real story is the rise of equal-earning couples rather than of female breadwinners, with the persistence of dramatic male advantages in a minority of families. As of 2016 (according to Table FG3 of the Census's Families and Living Arrangements), in a quarter of all US marriages, husband and wives earned about the same – a difference of less than \$5000 a year. In just over 18 percent of couples the wife earned at least \$10K a year more than her husband; in 50 percent, it is the husband who earned at least \$10k more. And among couples where one partner makes \$40K or more than the other, it was the husband in 35.4% of households, and the wife in only 9.6 percent.

Still, it's impressive how much female economic independence, and even income advantage, in a relationship have lost their previous association with marital disruption, in some cases disappearing altogether (Theunis et al., 2018). Cooke (2006) finds that in several countries with good work-family policies, male breadwinner families are now more likely to divorce than dual-earner families. Esping-Anderson (2009) has documented the decline in divorce risk associated with female income dominance in Denmark and noted the diffusion of this pattern among lower educational strata. In the U.S., Christine Schwartz and Pilar Gonalons-Pons (2016) report that among marriages formed in the 1960s and 1970s, the likelihood of divorce significantly increased when a wife earned more than her husband. But for couples married in the 1990s and later, that is no longer true. And despite other studies showing that education is a strong predictor of support for gender equality, that reduction in divorce risk was most pronounced among families where the husband did not have a college degree.

Another article on US trends by Alexandra Killewald (2016) suggests that the divorce risk rises only when a woman's higher earnings relative to her husband are a result of his less-than-fulltime employment. If so, this is probably part of a continued double standard in intimate relationships, with higher expectations of economic providing and fulltime work for men than for women. But surely it also reflects the fact that, for historical and structural reasons at least as much as ideological ones, more male under-employment than female originates in stress-inducing situations such as

involuntary job loss or wage and hour cuts, disabilities connected to prior work conditions, etc.

2. Gender display and essentialism?

Some researchers attribute the continued gender inequities in housework and childcare to people's discomfort with behaviors that challenge gender norms, suggesting the weight of old gender norms is so strong that people seek to compensate for deviations from those norms through "Gender Deviance Neutralization" and "gender display." Van Bavel, Schwartz and Esteve (2018) raise some telling cautions about such concepts. In my view, their findings support the title that Paula England (2011) gave to an article stating her agreement with Oriel Sullivan's critique of the concept of Gender Deviance Neutralization: "Missing the Big Picture and Making Much Ado About Almost Nothing."

I also think we need a more nuanced investigation of variations in the antecedents and dynamics of behaviors that have been lumped together under the label of "gender display." Some of the women who report in social surveys that they cede decision-making to their husband when they earn more than he could be engaging in gender display for *the interviewer*. Alternatively, when a woman tries to protect her partner's ego or sense of importance in the relationship, she may just be exercising the human empathy and face-saving techniques that are common to *both* sexes in many egalitarian foraging societies, where individuals vehemently deny pre-eminence in anything, minimizing their own accomplishments. It will be interesting to see how same-sex couples with large earnings differentials do or do not compensate for such inequality in their decision-making – or their reports of decision-making to interviewers.

It's also important to note that a man's reaction to changes in improvements in his partner's education or income relative to him may also depend on his prior gender ideology, as several papers noted. In the US, political scientist Dan Cassino went through the 2006-2008-2010 General Social Survey Panel Study, which contacted 2000 Americans up to three times during those years, and looked for changes in men's political and social views that correlated with changes in their relative earnings within the household. He found that over a period of two years, 10 percent of male respondents ended up contributing about 40 percentage points less towards total household income than they had at the start of the period, dropping, say, from 60 per-

cent of the household income to 20 percent. This might produce a sense of threat that would create compensatory ideas or behavior, and to test this, he studied changes in their political orientation over the period. But if compensation was involved, it took very different forms depending on the men's prior political ideology. Those who were politically conservative at the beginning of the period became more conservative on issues such as reproductive rights and affirmative action after experiencing income losses relative to their wife. But men who started out liberal become significantly MORE liberal on these issues after experiencing such losses (Cassino, 2017).

Another phenomenon that does not seem to me as serious an obstacle to further progress as it does to some of my colleagues is the occasional resurgence of "egalitarian essentialism" (Pepin & Cotter, 2017). I take people seriously when they tell pollsters, as the majority of Americans and Western Europeans now do, that the best marriages are those where housework, childcare, and breadwinning are shared. But some of the same people simultaneously believe that women are better than men at nurturing. When couples find it too difficult to combine fulltime co-providing with family caregiving, this ideology may encourage women to be the ones who cut back on work. And even when couples make that decision for purely practical reasons – because of the structural and historical constraints that make it more costly for men than for women to curtail work hours after the birth of a child – that ideology is always available as a compensatory device. Several experiments cited by Zentner and Eagley (2015), and also the work of Pedulla and Thébaud (2015), show that people unconsciously adjust or downsize their aspirations to match the constraints they confront. In a culture that assigns high value to "individual choice," few of us like to admit that we are not entirely free agents. So, when our ideals collide with how we must behave, we often rework our emotions and narratives of self to reduce the gap between ideal and reality.

Couples have a rich store of gender stereotypes and habits they can draw on to make their accommodation to reality seem less like a defeat. Most of these involve falling back on the belief that women are innately better suited for caregiving than men, or less drawn to ambitious careers outside the home. Overall, though, as Jan Van Bavel (2017) makes clear, there has been clear, if occasionally uneven, progress toward greater acceptance of egalitarian relationships in both Europe and the USA (see Cotter, 2018 for American evidence for the period 1977-2016). As Scarborough, Sin and Risman (2019) argue from US survey data, while there may still be ambivalence among many Americans about how far equality should go, that *ambivalence* about full equality is a step forward from the *hostility* toward equality found in earlier polls.

3. Obstacles on the road ahead

Let me turn to some issues that I believe pose more serious obstacles to the progress of gender equality. One is the persistence of certain kinds of gendered expectations that continue to affect our erotic impulses and mating preferences. I do not think these were bred into us during our distant evolutionary past but rather emerged as part of a distinctive gender regime that was established about 300 years ago and has not yet been fully overturned. That system produced powerful rearrangements of gender identity and relationship ideals that will take a long time to root out, not because they are hard-wired but because a path has been worn in our cultural subconscious in the same way that when people drive along a gravel road over time, they produce ruts that later travelers then tend to follow and deepen. I believe these paths were laid down during a particular historical transition that started in Western Europe.

Prior to the mid-to late 17th century, and right up until the late 18th century in many geographic areas, social status and rank were more salient features of personal identity than gender or parenthood. Patterns of family, community, and political life limited the development of a sense of individual identity derived primarily from your gender, sexuality, or race. Two processes changed this, and of course I must vastly over-simplify in this space.

One was the disentanglement of political and economic power from household and family relations; the other, tightly intertwined with this, was the gradual eclipse of patriarchy. Patriarchy was quite different than generalized male dominance, since propertied household heads demanded deference from lower-rank males as well as females, and lower-class males never outgrew the status of boys. Upper-class women exerted power as queens, nobles, landowners, as deputy patriarchs – seconds in command to husbands or fathers – or even as entrepreneurs in their own right, and these women also demanded deference from social inferiors, male and female alike. In 17th century England and America, for example, the title Mrs. referred not to a woman's marital status but to her social status, as someone who governed servants or employees.

Over the course of the 18th century, with the spread of more formal markets and bureaucracies in parts of Western Europe and in America, patriarchy was eclipsed by fraternity, which downplayed hereditary power and emphasized the right of all men to compete for economic and political gain. In the gender ideology that accompanied this system, a man's identity now derived from his place in the world beyond the family and a woman's identity ceased to revolve around her role either as a "yoke-mate" in pro-

duction if she was a commoner or her role as a Mistress, the female equivalent of Master, if she were upper-class. Instead, her identity came to center on her role as wife and mother. As such, she was charged with sustaining the interpersonal obligations that had once been organized and enforced by male household heads but utilizing a different tool – her gendered powers of persuasion, her ability to inspire love rather than exercise authority. And as wives specialized in reproducing family life, their activities were increasingly viewed as emotional rather than economic in nature.

The new ideology of women's "sphere" offered many women a potent new sense of self-worth and even superiority. Instead of being seen as "lesser men" – valued for their productive contributions to the household but generally working under the authority of the household head – they became the experts in a world of social reciprocity, intimacy, and family relations (extended as well as nuclear) from which their husbands were increasingly distanced. Gradually, the traditional understanding of gender relations was transformed "from a theory of hierarchy to one of opposites." Women outside the propertied elite, who had been offered precious little status in the old system, found a new source of meaning in this theory of gender. And it helped create, as Koen Matthijs (2002) memorably argued, a "mimetic appetite" for marriage.

But even as their investment in "ladies' issues" grew, women's confidence in their ability to cope with "men's business" lessened. By the early 19th century, women's diaries and letters bear witness to a new self-doubt about the worth of their economic contributions to the household and a new sense of the foreignness of the male sex, alongside a heightened confidence in their moral virtue and emotional sensitivity. Their new assurance about their domestic expertise coexisted with a new anxiety about how to attract and please a man who would provide and protect a domestic sanctuary for them.

Many of the same forces that produced these social and economic changes in relations of production and gender assignments also produced a new emphasis on the right of young people to make their own decisions about work and marriage, and to do so on the basis of love. But I think we have sometimes underestimated the psychic challenges involved in constructing love around the notion of "qualitatively different but (*or*: 'and therefore') a perfect match." This concept involved all the contradictions of "separate but equal" in racial ideology, while also asking the separate parties to love the very things that separate them. In the new marriage regime, women weren't just to "submit" to the authority of their husband, but to *love* that authority. Men were not supposed to *demand* deference from women but to win it through demonstrating their moral, emotional, and intellectual strength.

In a historical process I describe in more detail in a forthcoming book, (*For Better AND For Worse: The Problematic Past and Uncertain Future of Marriage*, Viking Press), these contradictory requirements were gradually resolved through the eroticization of difference. Women learned to associate anxiety with attraction, desire with danger. The ideal man – the one best able to protect and provide for a woman and give her some reflected glory from the outside world – was a being she could not understand, control, or negotiate with, but only hope to charm. The ideal woman for such a man was one who needed his protection and instruction. I don't think it's a coincidence that, as Zentner and Eagley point out, it was during the transition to urbanization and industrialization that men became more attracted to the delicacies and exaggerated differences of feminized faces.

These differences remain a source of erotic tension and attraction in many heterosexual relationships. But they do not wear well over time. Recent studies reveal that sexual and relationship satisfaction is now higher among couples who share domestic activities rather than enact these fantasies (Sassler, 2016). In addition, failure to share such activities is now a source of serious conflict (Coontz, 2020). This is not just true for women: a review of 2004-2005 data from Northern Europe found that a man's sense of well-being is lower when his partner does a more traditional share of the housework compared to when they adopt a more balanced division of labor (Scott & Plagnol, 2012). One of the ongoing challenges for heterosexual couples is to make equality erotic. Another is to make sharing housework and childcare more common, since only about 30 percent of the couples in the studies cited above actually did have an egalitarian division of labor.

But I am less convinced than many feminists that the unequal time devoted to housework is a sign of continued male dominance – or even privilege – in family life. Women may resent doing more than their partners, but they have much higher standards about what is necessary, so their extra work is not always imposed by their partners. In the US, single childless women do almost twice as much cooking, cleaning, and laundry than single childless men (Sayer, 2015). In marriage, women's higher standards often lead to conflict when men don't share them. But in some cases, men's lesser housework may represent a not unreasonable position that the household could get by with a lot less cleaning and mealtime preparation. Either way, Van Bavel, Schwartz and Esteve (2018) review evidence for Italy, France, and Sweden, suggesting that such patterns can be changed.

Childcare is a different matter. And it is telling that while the increase in men's involvement in housework since the 1970s has slowed, their time in childcare has continued to increase. One recent study finds that when men telecommute from home, they increase their childcare enough so that they

almost close the gender gap in that realm. They do not, however, increase their housework, whereas when *women* telecommute, they increase their housework significantly, thus increasing the gender gap in that realm of domestic life (Lyttelton et al., 2020).

A major contributor to gender inequality at home and at work, of course, is the fact that women are much more likely than men to quit or cut back on work when childcare demands are high. Inadequate work-family policies, accumulated differences in earnings potential, and cultural stereotypes all combine to encourage this practice. On the plus side, paternity leave can make a real difference in reducing these inequities. Sociologist Ankita Patnaik (2019) found that after Quebec increased parental leave benefits and established a use-it-or-lose-it 5-week quota for fathers in 2006, men's take-up rates increased by 250 percent and the duration of their leaves by 150 percent. And in another indication that we have not yet reached a "natural" upper limit to gender equality, when men spend time as hands-on parents it makes a lasting difference. Even after returning from their leave, the Quebec fathers kept doing more cooking and shopping, while their partners increased their paid labor (Patnaik, 2019). Similarly, a study of another "daddy quota" reform in Norway found that couples who bore their last child just after the reform were 50 percent more likely to share laundry duties than those who had their last child just before the reform. Not surprisingly, they also reported fewer conflicts over housework (Kotsadam & Finseraas, 2011).

Nevertheless, Zentner and Eagly (2015) suggest that female reproductive realities may continue to recreate a mild form of male breadwinner family even in "normal" circumstances. And the COVID-19 pandemic has provided a striking example of how "abnormal" circumstances can reinforce such arrangements in heterosexual families with children. While some observers have recorded a significant increase in fathers' childcare and housework during the lockdowns (Reichelt et al., 2021; Carlson et al., 2020), others have reported a sharp increase in gender inequality at home and at work (Covert, 2020; Crowell & Randles, 2020; Miller, 2020). In the United States, for example, mothers have lost or quit their jobs, or reduced their hours, at far higher rates than fathers (Collins et al., 2020; Edwards, 2020; Petts et al., 2020; Pollitt, 2021), much of this due to women's increased responsibilities for childcare (Cohen, 2020).

Looking closely at these seemingly disparate findings, it appears that most men did increase their housework and childcare during stay-at-home orders, but in households where distance learning for children and teens was instituted, women bore the brunt of home-schooling responsibilities. Some of this inequity may be due to "lagged adaptation" (Gershuny et al., 1994). As shown in studies on the long-term effect of paternity leave, once

men begin to see and participate in the invisible labor they used to be able to ignore, most do tend to step up their game. But women and men alike still see mothers as uniquely attuned to children's and family needs, so when a new responsibility comes up, like having to take over home schooling, women end up doing the heavy lifting.

So, it is still an open question as to whether the experience of this emergency will increase gender equality at home in the long run or whether it will reinforce prejudices against women among employers and acceptance of male breadwinner arrangements at home. An increase in telecommuting following the pandemic would not necessarily favor egalitarianism, witness the study cited above showing that female telecommuters increase their housework very significantly, whereas male telecommuters do not (Lyttelton et al., 2020; for more caution about expecting steady progress even in times of "normality", see Sullivan et al., 2015).

Other large-scale social trends pose especially serious challenges to the progress – in some cases even the maintenance – of gender equality. One is the global trend toward socioeconomic inequality, income volatility, and job insecurity. Esping-Andersen (2009) has explained how gender equality can exacerbate socioeconomic inequality, but just as concerning is how socioeconomic inequality can undermine gender equality. We have already seen this in the growing class gap in access to stable marriages. The relationship instability fanned by economic precarity has increased the number of women left solely responsible for *all* childcare.

Economic inequality also leads to status anxiety among middle-class married couples, resulting in pressures for intensive parenting that often increase demands on mothers. Meanwhile, among some less-educated workers and geographically marginalized communities who have seen their jobs, wages, and social capital deteriorate, the corporate embrace of female "empowerment" in the context of neo-liberal policies has given feminism a bad name.

A second major threat is the environmental crisis caused by global warming and rampant pollution, which heightens preexisting tensions over immigration, political polarization, terrorism, and government repression. In 2020, the International Union for the Conservation of Nature (IUCN) pointed out that climate change has already increased gender-based violence and the exploitation, both sexual and economic, of women and girls.

All this suggests that we cannot separate the further progress of gender equality from the outcome of struggles for economic, racial, and environmental justice. As researchers, we cannot take on all these problems, but as citizens we should surely make an effort. At the very least – and this brings us back to the contributions of the man we are celebrating here – we must

make sure, as Koen and his collaborators wrote in their introduction to *The Future of Historical Demography*, that we offer our historical and sociological perspectives on current issues with an eye toward showing how our research can be used “to create a blossoming future”.

References

- Carlson, D. L., Petts, R. J., & Pepin, J. R. (2020). *Men and women agree: During the COVID-19 pandemic men are doing more at home*. CCF Brief Reports. <https://contemporaryfamilies.org/covid-couples-division-of-labor/>
- Cassino, D. (2017). *Some men feel the need to compensate for relative loss of income to women. How they do so varies*. Contemporary Families Online Symposium. <https://contemporaryfamilies.org/3-cassino-men-compensate-for-income-to-women/>
- Cohen, P. (2020). Recession with a difference: Women face special burden. *New York Times*, November 17, 2020. <https://www.nytimes.com/2020/11/17/business/economy/women-jobs-economy-recession.html>
- Collins, C., Landivar, L. C., & Scarborough, W. J. (2020). COVID-19 and the gender gap in work hours. *Gender, Work, & Organization*, 28(s1), 101–112.
- Cooke, L. P. (2006). ‘Doing gender’ in context: Household bargaining and the risk of divorce in Germany and the United States. *American Journal of Sociology*, 112(2), 442–472.
- Coontz, S. (2020). How to make your marriage gayer. Same-sex spouses feel more satisfied with their partners than heterosexual ones. What’s the secret? *New York Times*, February 13, 2020. <https://www.nytimes.com/2020/02/13/opinion/sunday/marriage-housework-gender-happiness.html>
- Cotter, D. A. (2018). *Patterns of progress? Changes in gender ideology 1977–2016*. CCF Brief: <https://contemporaryfamilies.org/genderideology1977-2016/>
- Covert, B. (2020). The economy could lose a generation of working mothers. *Vox*, October 30, 2020. <https://www.vox.com/21536100/economy-pandemic-lose-generation-working-mothers>
- Crowell, A., & Randles, J. (2020). Connecting crises of carework in the era of coronavirus. *Council on Contemporary Families, The Society Pages*, May 12, 2020. <https://thesocietypages.org/ccf/2020/05/12/connecting-crises-of-carework-in-the-era-of-coronavirus/>
- Edwards, K. A. (2020). Sitting it out? Or pushed out? Women are leaving the labor force in record numbers. *The Rand Blog*, October 23, 2020. <https://www.rand.org/blog/2020/10/sitting-it-out-or-pushed-out-women-are-leaving-the.html>
- England, P. (2011). Missing the big picture and making much ado about almost nothing: Recent Scholarship on gender and household work. *Journal of Family Theory & Review*, 3(1), 23–26.
- Esping-Andersen, G. (2009). *The incomplete revolution. Adapting to women’s new roles*. Cambridge, UK: Polity Press.

- Gershuny, J., Godwin, M., & Jones, S. (1994). The domestic division of labour: A process of lagged adaptation. In M. Andersen, F. Bechhofer, & J. Gershuny (Eds.), *The social and political economy of the household* (pp. 151–191). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Haller, J., & Haller, R. (1974). *The physician and sexuality in victorian America*. Champaign, IL: University of Illinois Press.
- Hewlett, S. A. (2002). Executive women and the myth of having it all. *Harvard Business Review*, 80(4), 66–73.
- Killewald, A. (2016). Money, work, and marital stability: Assessing change in the gendered determinants of divorce. *American Sociological Review*, 81(4), 696–719.
- Klesment, M., & Van Bavel, J. (2017). The reversal of the gender gap in education, motherhood, and women as main earners in Europe. *European Sociological Review*, 33(3), 465–481.
- Kotsadam, A., & Finseraas, H. (2011). The state intervenes in the battle of the sexes: Causal effects of paternity leave. *Social Science Research*, 20(6), 1611–1622.
- Lyttelton, T., Zang, E., & Musick, K. (2020). Gender differences in telecommuting and implications for inequality at home and work. *Social Science Research Network*.
- Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History*, 27(2), 101–127.
- Miller, C. C. (2020). Nearly half of men say they do most of the home schooling. 3 percent of women agree. *New York Times*, May 6, 2020. <https://www.nytimes.com/2020/05/06/upshot/pandemic-chores-homeschooling-gender.html>
- Nitsche, N., Matysiak, A., Van Bavel, J. & Vignoli, D. (2018). Partners' educational pairings and fertility across Europe. *Demography*, 55(4), 1195–1232.
- Patnaik, A. (2019). Reserving time for daddy: The consequences of fathers' quotas. *Journal of Labor Economics*, 37(4), 1009–1059.
- Pedulla, D. S., & Thébaud, S. (2015). Can we finish the revolution? Gender, work-family ideals, and institutional constraint. *American Sociological Review*, 80(1), 116–139.
- Pepin, J. & Cotter, D. (2017). *Trending towards traditionalism? Changes in youths' gender ideology*. Contemporary Families Online Symposium. <https://contemporaryfamilies.org/2-pepin-cotter-traditionalism/>
- Petts, R. J., Carlson, D. L. & Pepin, J. R. (2020). A gendered pandemic: Childcare, home-schooling, and parents' employment during COVID-19. *Gender, Work & Organization*. doi:10.1111/gwao.12614.
- Pollitt, K. (2021). COVID-19 has been hardest on women. *The Nation*, January 7, 2021. <https://www.thenation.com/article/society/covid-women/>
- Reichelt, M., Makovi, K., & Sargsyan, A. (2021). The impact of COVID-19 on gender inequality in the labor market and gender-role attitudes. *European Societies*, 23(s1), s228–s245.
- Sassler, S. (2016). *A reversal in predictors of sexual frequency and satisfaction in marriage*. CCF Briefing. <https://contemporaryfamilies.org/sex-equalmarriages/>
- Sayer, L. C. (2015). *The complexities of interpreting changing household patterns*. Contemporary Families Online Symposium on Housework, Gender and Parenthood. <https://contemporaryfamilies.org/complexities-brief-report/>
- Scarborough, W. J., Sin, R., & Risman, B. (2019). Attitudes and the stalled gender revolution: Egalitarianism, traditionalism, and ambivalence from 1977 through 2016. *Gender & Society*, 33(2), 173–200.

- Schwartz, C. R., & Gonalons-Pons, P. (2016). Trends in relative earnings and marital dissolution: are wives who outearn their husbands still more likely to divorce? *RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, 2(4), 218–236.
- Scott, J. L., & Plagnol, A. C. (2012). Work-family conflict and well-being in northern Europe. In J. L. Scott, S. Dex, & A. C. Plagnol (Eds.), *Gendered lives: Gender inequalities in production and reproduction* (pp. 174–205). Northampton, MA: Elgar.
- Sullivan, O., Gershuny, J., & Robinson, J. (2015). *The continuing “gender revolution” in housework and care: Evidence from long-term time-use trends*. Council on Contemporary Families Brief Reports,.
- Theunis, L., Schnor, C., Willaert, D., & Van Bavel, J. (2018). His and her education and marital dissolution: Adding a contextual dimension. *European Journal of Population*, 34, 663–687.
- Van Bavel, J. (2017). *The reversal of the gender gap in education and the continued push towards gender equality*. Contemporary Families Online Symposium. <https://contemporaryfamilies.org/6-van-bavel-reversal-of-gender-gap/>
- Van Bavel, J., Schwartz, C. R., & Esteve, A. (2018). The reversal of the gender gap in education and its consequences for family life. *Annual Review of Sociology*, 44, 341–360.
- Vitali, A., & Arpino, B. (2016). Who brings home the bacon? The influence of context on partners’ contributions to the household income. *Demographic Research*, 35(41), 1213–1244.
- Wilcox, W. B., & Nock, S. L. (2007). ‘Her’ marriage after the revolutions. *Sociological Forum*, 22, 104–111
- Zentner, M., & Eagly, A. H. (2015). A sociocultural framework for understanding partner preferences of women and men: Integration of concepts and evidence. *European Review of Social Psychology*, 26(1), 328–373.

Women and men in a changing world

Tracing and eliminating the roots of gender disadvantages

Graziela Dekeyser and Paul Puschmann

Gender is one of the most influential social categories in human societies. Whereas sex refers to the fixed biological differences between men and women, gender is a flexible concept: the traits, expressions, roles and behaviors that are perceived and enacted as typical male and female are socio-cultural constructions and thus variable over time and space (Scott, 1986).¹ Although major shifts have occurred in the social positions of men and women during the past decades, it is also clear that discrepancies in life chances between the genders still persist in a wide range of societal domains, even in those countries that perform relatively well in terms of gender equality. For example, in the European Union, women are generally higher educated than men. But women are still overrepresented in lower job positions, whereas men are overrepresented in higher job functions: nearly seven out of ten managers are men. Men hardly work part-time (8%) compared to women (30%), with large differences between EU member states. For example, in the Netherlands, 75% of the women work part-time. Belgium ranks fourth with 41% of the women working part-time. Although these numbers differ significantly from the situation in the early 1960s, progress has been especially slow during the past decade. Moreover, in the family domain, discrepancies have remained very persistent. In 2016, 93% of the European women took care of children on a daily basis compared with 69% of men. Regarding household labor, 78% of women report doing household labor on a daily basis compared with 32% of men (Eurostat, 2020).

1 While we treat gender categories – for the sake of simplicity – rather binary in this essay, we are fully aware of the fluid nature of gender, i.e. certain individuals do not want to be identified as either male or female or that their gender identity might change during the life course.

In honor of Prof. Koen Matthijs, who has displayed throughout his academic career a keen interest in historical and current gender issues (e.g. Matthijs, 2002; Matthijs et al., 2014; Hin, Puschmann & Matthijs, 2020) this essay will explore how gender inequalities have arisen in ancient times and how they have diminished in the contemporary era. We will also analyze what mechanisms are responsible for the continuation of gender inequalities in today's Western world. Lastly, we will present a specific policy suggestion that we believe could alleviate the inequalities that women face today in the labor market due to structural impediments in the life course.

1. The rise and decline of patriarchy

While feminist historians have searched for decades for 'a golden age for women', it has become increasingly clear that such an age has never existed (Bannett, 1993; Hill, 1993). Throughout most of recorded history, women have had subordinate positions vis-à-vis men within so-called patriarchal systems. While in some of these patriarchal systems, men had absolute power over women – like in pre-revolutionary China – in others – like in many Western countries during premodern times – men only slightly overpowered women (Therborn, 2004). Of course, women's power and agency varied not only from one world region to the other, it was over time also subject to change. Moreover, within societies, we observe important differences in the position and power of women according to their race, social class, age and religion (Bannett, 2006). Notwithstanding this significant within-group variation, throughout most of history, women's life chances stood in the shadow of those of men's, and this was being reinforced by the fact that women were primarily engaged with reproductive and caregiving tasks while men first and foremost acted as *producers* and *providers* (Iversen & Rosenbluth, 2010).²

Large-scale gender inequality took root in the wake of the Neolithic revolution when human beings started to settle down and turned to agriculture. Nomadic hunting and gatherer communities had been relatively peaceful, non-hierarchical communities, marked by gender equality in labor division and decision-making (Cintas-Peñas & García Sanjuán, 2019;

2 This is of course not to say that women have not been engaged in production. Females' productive and service tasks have often been crucial for families' survival, even during the male bread winner age, see Angélique Janssens (1997).

Dyble et al., 2015).³ The introduction of a sedentary agricultural lifestyle was a turning point. To be economically successful, it became necessary to have a lot of helping hands on the land. Consequently, fertility became higher valued and the population started to increase. This fostered women's reproductive success, at the costs of their productive and organizational capacities, and made them more dependent on their male partners' productive qualities (Diamond, 1987; Galor, 2011). Men increasingly started to control economic and political activities from which they rendered status and power. Physical strength became more important as violence and warfare increased and because agricultural labor was physically more demanding than hunting and gathering. A sedentary lifestyle also allowed men to better control the going and doings of women, including their sexuality and reproductive capacity. In the long run, these developments created the basis for patriarchal societies. However, the degree of gender inequality varied depending on the degree to which the state, law and religion endorsed the power of men over women (Lerner, 1986; Therborn, 2004; Wolf, 2005).

It is only centuries later that the industrial revolution and the demographic transition started to undermine patriarchal systems. Mechanization, and more recently, computerization and robotization, have rendered physical strength less important. In addition, fertility decline has made sure that women spend less time on childbearing and rearing, allowing them to engage more with productive and organizational tasks. Simultaneously, the decrease of fertility led to an ever-larger share of families that consisted exclusively of female offspring, undermining the patriarchal system from within through the lack of male heirs (Courbage & Puschmann, 2015). In 19th century Western countries, these developments provided fruitful ground for the first Women's movement – claiming citizenship rights for women and women's right to own property (Timm & Sanborn, 2016, Puschmann, 2020).

Although the first women's movement was highly successful in its aims, it did not overturn the patriarchal system. In some regards – especially regarding the division in productive and reproductive tasks – women initially faced a backlash. While women (and children) had played a central role in the initial phase of the Industrial revolution, women were increasingly banned from the workplace and relegated to the private sphere of the home when industrialization reached cruising speed. The introduction of the male breadwinner model started with men's claim of a family wage, allowing married women to concentrate on childrearing and household

3 The latest evidence shows that in pre-historic times women were also actively involved in big-game hunting, challenging the older idea that women gathered fruits, vegetables and honey, while men did the hunting. Alloparenting even enabled mothers to engage in hunting (Haas et al., 2020).

tasks. This model reached – after two short-term interruptions caused by the World Wars – its height during the 1950s in most Western countries (Janssens, 2020; Seccombe, 1986; Timm & Sanborn, 2016).

In reaction to the breadwinner model and the exclusion of women from the public domain, Western countries witnessed in the 1960s a second wave of feminism. This wave was much broader in scope than the first and focused on gender inequalities in sexuality (e.g. marital rape) and reproduction (e.g. the right of birth control practices and abortion), as well as education, the workplace (equal opportunities and equal payment) and the home (equal distribution of domestic tasks and childrearing; easier access to divorce for women) (Timm & Sanborn, 2016). The second wave has proved to be successful in reaching its aims: differences in opportunities and life chances between women and men have decreased significantly in Western countries, and also in most other parts of the world, we observe similar trends towards gender equity. However, everywhere gender differences still persist, although the magnitude varies from country to country and from one target outcome to the other (e.g. labor force participation vs. household labor). In next sections, we investigate the mechanisms that are at the root of these inequalities.

2. The roots of gender inequality: Sex categorization and status differences

According to Cecilia Ridgeway (2006; 2011; 2013), gender inequality persists because gender plays a pivotal role in organizing our social relations. Remember a time in which you encountered a person of whom you could not immediately say whether (s)he was female or male: social interaction is disrupted. Albeit this experience only lasts for a few seconds, it definitely feels ‘out of the ordinary’. Sex categorization – i.e., labeling someone as male or female – is a deep-rooted cultural and cognitive tool that makes us able to relate to one another. The process of sex categorization is so fundamental and deep-rooted to our way of interacting with one another that we always do it and we do it immediately. Even if someone does not personally endorse traditional gender beliefs, (s)he will label their interaction partner according to their sex. This is true because it is challenging to interact with each other without such ‘shared’ knowledge. Without cognitive schemes about who the other is and who you are in relation to that person, any interaction would be very uncertain and possibly threatening. Hence, we have a

cognitive need to interpret the situation in the same way as our interaction partner does. Shared or common knowledge provides the necessary tools to anticipate the other's reaction and coordinate our actions accordingly because it entails information about how we can categorize and define ourselves and others.

Gender is such a primary categorization category (as is age and race). Categorization is based on contrast and, thus, difference. Someone is old because he or she is not young. In the same vein, someone is categorized as a woman because she is not a man. Of course, difference does not necessarily equate to inequality. However, studies show that difference quickly becomes a steppingstone for inequality because classification as a member of a group is typically associated with the assumption of one's own group being 'better' than the other (cfr. social identity theory; in-group favoritism). Thus, women should assume that women are better than men, whereas men should assume that men are better than women. But this type of competing ideas of whose 'better' comprises the possibility of coordinating joint behavior and is thus difficult to sustain over the long run. This is especially the case for sex because men and women rely on one another for reproduction and sexuality. Moreover, sex cross-cuts family relations (unlike e.g. race or socio-economic status), and hence, the mutual dependence of the sexes permeates virtually everyone's everyday life. A solution to overcome this threat to coordinate joint behavior is to transform competing in-group preferences into shared ideologies that constitute status beliefs (Ridgeway, 2006; 2011).

Status – the inequality based on differences in honor, esteem and respect – acts as an important force in reproducing gender inequality (alongside power and resources). Status matters because inequality based solely on resources and power is unstable and is a constant source for potential struggle and conflict between dominant and dominated groups. Status beliefs, however, consolidate control over power and resources. At their core, status beliefs entail that members of *both* groups come to understand that one group is higher in status, more respected than the other. In theory, this means that female dominance may also be an outcome instead of male dominance. However, in today's societies, status characteristics are generally ascribed to men rather than women (Ridgeway, 2011; 2013). In an achievement-oriented, meritocratic society such as ours, status beliefs are based on evaluations of general competence and instrumental qualities such as rationality, ambition, action competence and decisiveness. Common gender stereotypes – dating centuries back in time – still associate such qualities with men rather than women. Women are believed to be affective, physically attractive, emotional and risk-averse. Consequently, women

are expected to behave in certain ways (e.g. being gentle, understanding, soft and elegant) and perform certain roles (e.g. take care of children, sick, elderly). The higher status associated with male attributes, characteristics and behaviors is translated in various structural inequalities between men and women. For example, caring jobs – traditionally perceived as female and still almost exclusively carried out by women (e.g. nurse, pharmacy assistant, secretary, educational assistant, etc.) – are less well paid than other jobs in the same domain that are more often carried out by men (e.g. physician, pharmacist, medical professor, etc.). Moreover, the literature suggests that once women enter certain jobs, these professions' salary and esteem go down (Murphy & Oesch, 2016).

3. Perpetuating gender inequality: Gender socialization and gender identity

However, the question remains why such male advantage persists, especially since women have a countervailing interest in fighting this privilege, and public opinion has shifted towards equal opportunities. Gender stereotypes hardly change because gender plays such an important role in orientating oneself in the world. Disrupting these stereotypes would not be tolerated by people, men and women alike, because it shapes how we relate to one another socially and it does so in an instant (Ridgeway, 2011). Gender defines 'who' one is. The 'who am I' and related to that 'what is my place in society' question is just as powerful as having economic and political interests. In other words, because gender is a primary identity of both men and women and both sexes have interests in using gender as a way to define themselves, beliefs about gender differences sustain status inequality beliefs.

It is not surprising that gender is one of the most primary identities for an individual. Even before the birth of a child, significant others' (parents but also grandparents, friends, colleagues and so on) first question more likely than not relates to the sex of the child: is it a boy or a girl? Nurseries, clothing, and care equipment are available in specific boy or girl colors. This type of subtle "gendering" continues after the actual birth of the child. Moreover, children internalize and reify these gender differences from a very young age on. Research shows that most children are able to correctly say whether they are a boy or a girl from the age of two (Martin & Ruble, 2010). By age two or three, children also prefer to play with same-gendered peers as well as gendered toys and they perform gender-specific behavior.

In addition, even at that young age, they find it important to be correctly identified by others as a boy or a girl (Gansen & Martin, 2018). According to Cahill (1986), children learn very early on to associate correct gender-specific behavior with being a 'big boy' or a 'big girl'. When they are engaged in non-appropriate and disapproved behavior, they are labeled as 'a baby'. In other words, children learn that they can distinguish themselves by displaying 'correct' and thus gendered social skills. Further on, when they are at the age of five, children have internalized gender stereotypes. For example, they say that a dress is not something for men to wear, that a girl cannot be a police agent, and that mommies are the ones who bake the cake and take care of the baby. Of course, when children grow older, they develop more complex ideas about what it means to be female and male. But it is clear that even in today's society, stereotypical thinking about gender is a core aspect of children's developmental trajectories and gender identity beliefs are internalized from a very young age.

Gender identity socialization is so persistent because the main socialization agents subscribe to existing gender roles, beliefs and stereotypes. Parents, as primary socialization actors, play a major part in developing gender-specific beliefs and behaviors. Even though many contemporary parents claim that they do not raise their children specifically to be a boy or a girl, studies suggest otherwise (Adams, 2018; Gansen & Martin, 2018). Yes, it may be the case that an increasing share of parents does not paint the child's bedroom in typical gendered colors (blue or pink) or that they are aware of possible gender biases in toys. But, looking at parenting practices, gender differences are still present, and boys in particular are more rigidly socialized than girls. When boys break gender conformity, parents are more likely to (subtly) punish them for it. In the same vein, secondary socialization agents such as teachers promote gender-stereotypical thinking and behaving. For example, studies show that boys and girls are asked different types of questions, girls get help more quickly whereas boys are encouraged to find the solution themselves and boys get complimented for taking the initiative while girls get a pat on the back when they are social and caring (Gansen & Martin, 2018).

Lastly, tertiary socialization agents such as mass media, children's books, movies, video games and so on, still portray girls and boys in a stereotypical way. Boys are more often the lead character than girls. Female characters are often portrayed in domestic situations, whereas male characters go on an adventure and play the hero. We recognize that considerable efforts have been made to change these type of gender-stereotypical portrayals during the past decade. For example, in recent children's movies such as *Frozen*, *The Princess and the Frog*, and *Brave*, girls are more likely to be the main

character. However, it is interesting to see that changes have predominantly been made in the portrayal of female figures and that these changes are more often than not focused on expanding the typical descriptions of girls to include instrumental qualities (e.g. being adventurous, being a leader and so on). For boys though, little seems to have changed. In fact, the social costs for displaying non-gender-conform behavior seem greater for boys than for girls in various socialization contexts. Whereas contemporary girls can be 'tomboys' without being socially punished for it, this is not the case for boys: boys who are 'sissies' are still social dopes. In other words, for boys, gender socialization practices and thus gender identity beliefs have not come to incorporate expressive qualities (Ridgeway, 2011).

That gender identities of men are still more likely to be restricted to typical "male" qualities, has significant repercussions for both men and women later in life, especially when children enter the equation. Whereas women and men are increasingly convinced that women have the same rights and are as qualified to participate in the labor market, the same gender equal beliefs are not mirrored when it concerns tasks typically associated with the family domain such as childcare and household work. For example, in Europe, 44% still believes that a woman's most important role is to take care of her home and family. In addition, 43% believes that a man's most important role is to earn money (European Commission, 2017). So although more and more men may want to take up more household work and childcare responsibilities, significant differences remain in actual hours spent on these tasks and attitudes towards fatherhood.

This so-called 'stalled revolution' perpetuates the motherhood ideology and hampers the development of a culture of fatherhood. We hypothesize that as long as men's gender identity construction does not include expressive qualities, taking up 'female' tasks poses a threat to a male's identity as a man. But as important as the latter, is the role of women in this process. Studies repeatedly show that women at times act as gatekeepers to men's family involvement. Some women, in fact, are reluctant to share the burden of childcare and domestic work (Stevenson et al., 2014). Mothers are much more likely than fathers to experience guilt when they are full-time employed outside the home (the so-called 'guilt gap') (Sutherland, 2010). They are also continuously surrounded by images of 'supermoms' in the media: a caring and involved mother who also strives for an ambitious career. In other words, the gender identity of women is still heavily based upon motherhood. During the past decades, however, it has come to include the 'career woman'. This puts enormous pressure on women, especially due to the natural childbearing constraints that women face.

Identity construction processes do not change rapidly. It took several decades to get to where women are now in the public domain. Without structural changes that will provide men and women with male role models taking up significant roles in the feminine area of nurturance, we believe changes in men's and women's identity construction are unlikely.

4. Structural impediments to gender equality

A considerable share of gender inequalities arises from structural impediments linked to specific statuses and transitions in the life course. Girls perform better in schools and at university.⁴ Even in highly patriarchal societies such as those of the Middle East and North Africa, women are overrepresented in higher education (Courbage & Puschmann, 2015). But once education is completed and the transition to the labor market starts, major gender gaps appear. In patriarchal societies, a considerable share of female graduates does not even apply for jobs because they are not expected to take up paid labor. Still, in more gender-equal countries in the West, men also often start to outperform women. This has a lot to do with the rigidity of today's life course trajectories. Currently, it is still much more complicated for women than men to combine a successful career with family formation (Iversen & Rosenbluth, 2010; Sullivan, 2019). Men who marry and form a family see their careers getting a boost – e.g. they earn more than single men, which is often referred to as a marriage and fatherhood premium – for women the opposite is the case: they face a marriage penalty. Moreover, women who have children face a motherhood penalty: mothers earn less than women who do not have children, they are less likely to get promoted, and they are less likely to have supervisory authority on the work floor (Glauber, 2018; Koelet et al., 2015). Some of these disadvantages are related to discrimination of mothers in the labor market; others are simply the result of the fact that mothers are overburdened.

A lot of the gender inequalities in the labor market are related to the fact that everywhere in the world, women primarily take care of their infants and remain home for some time, ranging from a few months to several years following the birth of a baby. At the same time, women have to respect stricter timing when it comes to family formation. After all, female fecundity starts to decline quite rapidly in the mid-thirties, while for men, this process starts considerably later and proceeds much slower. Thus, women have less flexi-

4 Girls are less likely to choose study trajectories that lead to high paid jobs.

bility in their twenties and thirties compared to men. This natural constraint puts a lot of (time) pressure on women: if they want to have children of their own, they should not overly wait. Women who do start family formation find themselves quickly in a competitive disadvantage in the labor market, compared to men, as well women who have not (yet) started family formation: young mothers go through a phase in which they can invest less in their career, while it requires considerable efforts to reintegrate into a labour market in which age-peers were continuously present.

5. Tackling structural impediments in the labour market

Women who feel the pressure arising from combining care duties and labor force participation tend to alleviate this stress by employing coping strategies. One reaction of women is to postpone family formation until they have obtained the economic foundation for a family (Balbo, Billari & Mills, 2013), but this basically only defers the challenge until a later stage in the life course. Another reaction of women is to work part-time or to choose (temporarily) a job, which is more compatible with family life (Begall & Mills, 2011). In both cases, this is likely to lead to lower wages in the short run and reduced career opportunities in the medium term, as men continue to invest full-time in their career (Russo & Hassink, 2008). Such decisions by women have, however, also negative long-term implications, such as diminished pension accrual, worsening the economic position and thus the bargaining power of women vis-à-vis men in later life. Finally, some women think that having a career and a family are basically incompatible. They either give up a career altogether (or remain inactive in the labor market for a sustained period) or renounce family formation.

In order to tackle this bottleneck, it is necessary to relieve women from their double duties. Governments and companies can, amongst others, offer (better and cheaper) childcare facilities and stimulate flexible paid paternity leave, and male partners can start to take over more caring duties. On the other side of the spectrum, women quota in male dominated sectors, as well as for top position, can help to give women's career a boost and can thus help to narrow the gender gap in the labor market. While we encourage these and comparable policy actions as they can have significant effects, they are probably insufficient to tackle all impediments that women face in the labor market, as the causes of the problem are structural

in nature. One should therefore consider other, more far-reaching policy options, which lead to a reshuffling of life course trajectories.

The life course has been altered significantly over the previous decades: the age at job entry has increased as a result of extended education, jobs and careers have become more flexible and people live longer and longer. Moreover, family arrangements have become more complex due to, amongst others, a rise in divorces and an increase in patchwork families. However, the early career stages have remained crucial, and they coincide with the most fertile period in women's life. In this context of change and continuity, we observe two groups of unsatisfied people: A group of young people – and especially women – who are struggling, as their days are too short for the number of duties they have, and a group of vital highly experienced people in their late sixties and seventies, who often would prefer to continue their active work life – although usually on a somewhat lower level, but who are forced by law to retire. Would it not be great if the latter could lighten the burden of the former, while they at the same time create more equal opportunities for women in the labor market? We think this would be feasible in several ways, but we would like to suggest one specific solution.

It could be institutionalized that both men and women up until the ages of 35 or even 40 work only half time, for instance, only a maximum of 20 hours a week. This would make it easier for young people to combine a career and family formation, and it would take away unfair competition between men and women, as both sexes would by law only work part-time, taking the competitive advantage of men away, while at the same time giving them plenty of opportunities and incentives to take up (more) domestic and care-taking tasks. Moreover, such general legislation may foster shifts in gender identity construction. If left to individual choice, men who have few other sources for positive identity construction (e.g. low educated men or men with lower status jobs) may not take these opportunities to work part-time because it threatens an important source of their self-esteem and positive self-image: i.e., their male identity and hence, the status that being a man holds in society.

While the calls for a four-day workweek for everybody are getting louder, we suggest reducing the workweek of a specific age group: young people in their years of family formation. Although working less will most likely result in higher work efficiency, some form of compensation will probably be necessary to ensure that companies are not running out of labor. The compensation could come from part-time work by those healthy, energetic and experienced employees in their late sixties and seventies who would prefer to remain active in the labor market instead of retiring full time. This plan would not only foster gender equality and fight age discrimination; it

would also give a positive stimulus to fertility. We do not expect miracles, but we think that countries with the lowest-low fertility could move again in the direction of a Total Fertility Rate of 2, provided that young couples have sufficient financial means. By working less, young individuals will have a lower wage. The government should compensate this lower wage. That will be a costly undertaking, but it should be regarded as an investment for a fairer world, with happy and healthy individuals and families, with sufficient offspring, guaranteeing new tax revenues for the future.

We saw Koen Matthijs – like many other professors, as well employees in other sectors – struggling over the last years with the idea that he was by law forced to retire, while he is still full of energy, in good spirits and full of creative research ideas. Consequently, during the last years of his career, he was no longer allowed to apply for new research grants, while he would have loved to do so, and he would have most likely been as successful as he used to be or even more successful, if he only had been allowed to. At the same time, we see age peers struggling with an overload of duties in the prime of their lives. And it is especially the women who pay the price for this. We have seen very talented women dropping out of academia, as the job and family combination was just a bridge too far. We think that our plan would make everybody happy and would be a big leap forward! At the same time, we believe that Koen will remain active and important for many scholars in the field in his new function of Professor emeritus. Notwithstanding his light opposition against retirement, we would like to congratulate him on reaching this milestone and his successful career.

Acknowledgments

We are grateful to Sofie Vanassche for her careful reading and useful comments, and we thank Kristina Hodelin for copy-editing the manuscript.

References

- Adams, M. (2018). Gender inequality in families. In B. Risman, C. Froyum, W. Scarborough (Eds.), *Handbook of the sociology of gender* (pp. 351–363). Cham: Springer.
- Balbo, N., Billari, F. C., Mills, B. (2013). Fertility in advanced societies: A Review of Research. *European Journal of Population* 29(1), 1–38.
- Bannett, J. (1993). Women's history: A study in continuity & change. *Women's History Review*, 2(2), 173–184.
- Bannett, J. (2006). *History matters. Patriarchy and the challenge of feminism*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Begall, K., & Mills, M. (2011). The impact of perceived work control, job strain and work–family conflict on fertility intentions: A European comparison. *European Journal of Population*, 27(4), 433–456
- Cahill, S. E. (1986). Language practices and self definition: The case of gender identity acquisition. *Sociological Quarterly*, 27(3), 295–311.
- Cintas-Peñas, M., & García Sanjuán, L. (2019). Gender inequalities in neolithic Iberia: A multi-proxy approach. *European Journal of Archeology*, 22(4), 499–522.
- Courbage, Y., & Puschmann, P. (2015). Does demographic revolution lead to democratic revolution? The case of North Africa and the Middle East. In K. Matthijs, K. Neels, C. Timmerman, J. Haers, S. Mels (Eds.), *Beyond the demographic divide: Population change in Europe, the Middle-East and North Africa* (pp. 203–223) Farnham: Ashgate.
- Diamond, J. (1987). *The worst mistake in the history of the human race*. Wothington: Discover.
- Dyble, M., Salali, G. D., Chaudhary, N., Page, A, Smith, D., Thompson, J., Vinicius, L., Mace, R., & Migliano, A. B. (2015). Sex equality can explain the unique social structure of hunter-gatherer bands. *Science*, 348(6236), 796–798.
- European Commission. (2017). *Gender equality 2017: Gender equality, stereotypes, and women in politics*. Special Eurobarometer 465. Retrieved from http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/portal_social/index/assoc/coeuro01/47.dir/coeuro0147.pdf
- Eurostat. (2020). *The life of women and men in Europe: A statistical report*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/womenmen/>
- Galor, O. (2011). *Unified growth theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Gansen, H. M., & Martin, K. A. (2018). Becoming gendered. In B. Risman, C. Froyum, W. Scarborough (Eds.) *Handbook of the sociology of gender* (pp. 83–93). Cham: Springer.
- Glauber, R. (2018). Trends in the motherhood wage penalty and fatherhood wage premium for low, middle, and high earners. *Demography*, 55, 1663–1680.
- Haas, R., Watson, J., Buonasera, T., Southon, J., Chen, J.C., Noe, S., Smith, K., Viviano Llave, C., Eerkens, J., & Parker, G. (2020). Female hunters of the early Americas, *Science Advances*, 6(45), 1–10.
- Hill, B. (1993). Women's history: A study in change, continuity or standing still? *Women's History Review*, 2(1), 5–22.
- Hin, S., Puschmann, P., & Matthijs, K. (2020). From surviving the war trenches to storming the gender barricades. marriage patterns in Belgium in the early twentieth century and the impact of war on gender relations. In S. Bree & S. Hin (Eds.), *The impact of World War I on marriages, divorces and gender relations in Europe* (pp. 93–118). New York: Routledge.
- Iversen, T., & Rosenbluth, F. (2010). *Women, work and politics. The political economy of gender inequality*. New Haven: Yale University Press

- Janssens, A. (1997). The rise and decline of the male breadwinner family? An overview of the debate. *International Review of Social History*, 42(S5), 1–23.
- Janssens, A. (2020). The family economy: Families, work, and marriage in the Western and non-Western world. In P. Puschmann (Ed.), *A cultural history of marriage in the age of empires* (pp. 95–116). London & New York: Bloomsbury.
- Koelet, S., de Valk, H., Glorieux, I., Laurijsen, I., & Wallaert, D. (2015). The timing of family commitments in the early work career: Work-family trajectories of young adults in Flanders. *Demographic Research*, 33(22), 657–690.
- Lerner, G. (1986). *The creation of patriarchy*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Martin, C. L., & Ruble, D. N. (2010). Patterns of gender development. *Annual Review of Psychology*, 61, 353–381.
- Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History*, 27(2), 101–127.
- Matthijs, K., Puschmann, P., Bras, H., & Janssens, A. (2014). *Gender in/en historische demografie*. Leuven & The Hague: Acco.
- Murphy, E., & Oesch, D. (2016). The feminization of occupations and change in wages: A panel analysis of Britain, Germany, and Switzerland. *Social Forces*, 94(3), 1221–1255.
- Puschmann, P. (2020). Introduction. In P. Puschmann (Ed.), *A cultural history of marriage in the age of empires* (pp. 1–15). London & New York: Bloomsbury.
- Ridgeway, C. L. (2006). Gender as an organizing force in social relations: Implications for the future of inequality. In F. D. Blau, M. C. Brinton, & D. B. Grusky (Eds.), *The declining significance of gender?* (pp. 265–288). New York: Russell Sage Foundation.
- Ridgeway, C. L. (2011). *Framed by gender: How gender inequality persists in the modern world*. Oxford: Oxford University Press.
- Ridgeway, C. L. (2013). Why status matters for inequality. *American Sociological Review*, 79(1), 1–16.
- Russo, G., & Hassink, W. (2008). The part-time wage gap: A career perspective. *De Economist*, 156, 145–174.
- Secombe, W. (1986). Patriarchy stabilized: The construction of the male breadwinner wage norm in nineteenth-century Britain. *Social History*, 11(1), 53–76.
- Scott, J. W. (1986). Gender: A useful category of historical analysis. *The American Historical Review*, 91(5), 1053–1075.
- Stevenson, M. M., Fabricius, W. V., Cookston, J. T., Parke, R. D., Coltrane, S., Braver, S. L., & Saenz, D. S. (2014). Marital problems, maternal gatekeeping attitudes, and father-child relationships in adolescence. *Developmental Psychology*, 50(4), 1208–1218.
- Sullivan, O. (2019). Gender inequality in work-family balance. *Nature Human Behavior*, 3, 201–203.
- Sutherland, J.-A. (2010). Mothering, guilt and shame. *Sociology Compass*, 4(5), 310–321.
- Therborn, G. (2004). *Between sex and power. Family in the world, 1900–2000*. London: Routledge.
- Timm, A., & Sanborn, J. (2016). *Gender, sex and the shaping of modern Europe. A history from the French Revolution to the present day*. London & New York: Bloomsbury.
- Wolf, A. (2005). Europe and China: Two kinds of patriarchy. In T. Engelen & A. Wolf (Eds.), *Marriage and the family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis* (pp. 215–240). Amsterdam: Aksant.

Part VI

Health and Inequality

Koen Matthijs

Dertig jaar voorzitter van Trefpunt Zelfhulp vzw

Peter Gielen en Annemie Vandermeulen

1. Zelfhulp en zelfhulpgroepen

1.1. Zelfhulp in de oudheid

In 450 voor Christus vertelde de Griekse historicus Herodotos hoe de Babyloniërs hun zieken een hart onder de riem staken en overstelpten met goede raad. In zijn *Historiën* noteerde hij dat “hun op één na verstandigste gewoonte erin bestaat dat ze geen artsen raadplegen, maar een zieke naar het marktplein brengen. Daar wordt hij aangesproken door al die mensen die ooit aan dezelfde of een gelijkaardige kwaal hebben geleden. Ze geven hem goede raad in verband met zijn kwaal. Ze delen hun ervaringen en moedigen de patiënt aan door te zeggen met welke middelen zij zelf genezing hebben gevonden. Of ze vertellen hoe iemand anders is genezen. Een zieke voorbijlopen zonder te vragen wat er scheelt, geldt bij de Babyloniërs als een gebrek aan burgerzin.” (Van Dolen, 1995)

Zelfhulp is dus geen nieuw fenomeen. Al in de oudheid waren sporen terug te vinden van wederzijdse steun tussen mensen met soortgelijke kwalen, ziekten of problemen. Maar Herodotos was niet de enige die iets vertelde over zelfhulp. Ook later in de geschiedenis zijn verwijzingen te vinden naar georganiseerde zelfhulp. Zo onderhielden de gilden en ambachten een systeem van onderlinge steun en bijstand voor minder fortuinlijke leden in de middeleeuwen. Recenter hadden de eerste ziekenkassen tot doel de materiële en morele noden van de arbeiders te lenigen. In de prille vakbonden werkten ‘achtergestelden’ samen om door onderlinge solidariteit en

Glazen schaal (Theys & Miseur collectie, Leuven)

Deze glazen schaal is afkomstig uit de Theys & Miseur Collectie Leuven. Voor elke schaal vertrekt de kunstenaar vanuit een uniek ontwerp en verhaal. De schaal werd met de hand beschilderd en gevormd in een glasfusietechniek. Nadien werd het gepolijst waardoor de schaal haar unieke glans krijgt.

Zowel het procedé als het ontwerp van deze schaal verwijzen naar de kracht van lotgenotencontact, verbondenheid en herstel. Verhalen van lotgenoten zijn immers vaak herkenbaar en bevatten veel gemeenschappelijke ervaringen. Toch is ook ieder verhaal weer een uniek verhaal, dat door iedere lotgenoot op een andere wijze werd beleefd. De impact en betekenis van deze ervaringen zijn voor iedereen anders: soms pijnlijk en confronterend, dan weer louterend of verrijkend. Door verbondenheid, herkenning en erkenning wordt ieders verhaal gepolijst en krijgt iedere beleving de glans die het verdient.

Koen schonk deze schaal aan het Trefpunt Zelfhulp omwille van de toepasselijke symboliek. De afbeeldingen op de schaal verwijzen naar de vele mogelijkheden om problemen (het centrale rode vlak) aan te pakken: je kan er omheen trachten te lopen, soms vind je een stevige brug erover heen, soms is het balanceren op een slappe of stevige koord, soms heb je enkel een stok ter beschikking, soms ook een stevige ladder ... Lotgenotencontact dekt vele ladingen, maar wil vooral duidelijk maken dat er vele wegen naar Rome leiden. Welke weg je ook kiest, iemand anders is je wel al eens voorgegaan.

ondersteuning hun sociale positie te verbeteren. Ook dat kun je een vorm van zelfhulp noemen.

De Russische prins Kropotkin meende aan het begin van de twintigste eeuw dat zelfhulp aan de basis lag van de Russische revolutie. Volgens hem kom je immers enkel door wederzijdse samenwerking tot sociale rechtvaardigheid en gezamenlijke actie (Kropotkin, 1902).

1.2. Dr. Bob en Mr. Bill in de jaren dertig

De eerste moderne zelfhulpgroep startte volgens de overlevering op 10 juni 1935. Op dat ogenblik besloot de Amerikaanse chirurg Robert Holbrook Smith, ook bekend als Dr. Bob, om samen met zijn kompaan William Wilson – Mr. Bill – de fles aan de kant te schuiven. Beide heren dronken immers graag een glas, maar ondervonden van hun drankzucht ook wel de problemen. Op die bewuste 10de juni beloofden ze elkaar plechtig dat ze elkaar wederzijds zouden steunen bij het afzweren en afweren van alcohol. De Anonieme Alcoholisten (AA) waren geboren. Het was meteen de eerste zelfhulpgroep in de moderne zin van het woord. Bovendien is het tot op heden ook de meest bekende en meest verspreide zelfhulpgroep. Tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog doken ook in Vlaanderen de eerste AA-groepen op. In Brussel gebeurde dat in 1953. In 1960 organiseerden de intussen talrijke AA-groepen hun eerste landdag.

Op andere zelfhulporganisaties was het evenwel nog even wachten. Het duurde nog geruime tijd voor ook zelfhulpgroepen rond andere problematieken of ziekten ontstonden. De Vlaamse AA is intussen al de tachtig gepasseerd, maar de meerderheid van de andere zelfhulpgroepen is tussen de twintig en vijftientwintig jaar oud. Een klein aantal bestaat al langer dan 45 jaar.

1.3. Reactie tegen een vijandige wereld in de jaren zestig

Zelfhulp en zelfhulpgroepen zijn dus in zekere zin van alle tijden. Dat modale lotgenoten elkaar systematisch opzoeken en steun vinden bij elkaar voor de verwerking van hun problemen, is echter een recent verschijnsel. Dat gebeurde namelijk pas vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw. Op dat moment vormden zich groepen van mensen die zich bewust organiseerden rond een bepaalde problematiek. Deze groepen werkten dikwijls met een formele structuur. Ze legden bijvoorbeeld een ledenbestand aan, maakten afspraken en legden interne regels vast. Ze spraken ook een specifieke werkmethode af. De opkomst van dergelijke zelfhulpgroepen had

dikwijls te maken met het onbegrip dat de leden elders ondervonden. Hun problemen werden door de samenleving niet altijd ernstig genomen of geaccepteerd. Daarom was de nood om zich te verenigen erg groot. Door een zelfhulpgroep op te starten, konden de deelnemers elkaar onderling steunen en helpen. Later kwamen daar nog andere doelstellingen bij. Zelfhulpgroepen begonnen problemen te signaleren en onder de aandacht te brengen van de overheid, maar ook van de zorg- en hulpverleningssector en de 'gewone' mensen.

Aanvankelijk keek de samenleving met de nodige achterdocht naar de opkomende zelfhulpinitiatieven. De eerste zelfhulpgroepen werd een afwijkend gedrag aangewreven. Het waren 'vreemde subculturen van devianten en gestigmatiseerden die zich verenigen tegen een vijandige, onbegrijpende samenleving', zoals Sagarin in 1969 schreef.

1.4. Antiprofessioneel in de jaren zeventig

Halverwege de jaren zeventig merkten onderzoekers op dat in de actieve zelfhulpgroepen nooit professionelen opdoken. Ze beschouwden deze groepen dan ook als antiprofessioneel. Ze verengden zelfhulpgroepen tot zelfzorg – de leden van zo'n groep zouden professionele zorg links laten liggen en zichzelf behandelen. Uiteraard klopte deze zienswijze zelfs toen al niet. Maar deze verondersteld antiprofessionele houding werd in die tijd nu eenmaal gezien als een logische reactie tegen de vervreemdende, onpersoonlijke en erg dure professionele zorg. Zelfhulpgroepen ontwikkelden op eigen initiatief allerlei zelfhulptechnieken. Ze bevorderden de emancipatie van de leden en hadden oog voor elkaars ziektebeleving.

Misschien waren zelfhulpgroepen wel het antwoord op de onstuitbare kostenexplosie in de gezondheidszorg? Sommige onderzoekers waren daarvan overtuigd. Ze beschouwden zelfhulpgroepen als een democratisch of drempelverlagend alternatief voor de sterk gespecialiseerde en dure gezondheidszorg, die overigens 'niet eens zo efficiënt [bleek] te zijn als ze laat uitschijnen' (Katz, 1981).

Vandaag stellen zelfhulpgroepen zich zelden antiprofessioneel op. Sinds de jaren zeventig is er dus veel veranderd. Je kunt tegenwoordig algemeen spreken van een evenwichtig aanbod van professionele deskundigheid enerzijds en ervaringsdeskundigheid anderzijds. Deze combinatie leidt voor mensen met moeilijkheden tot het meest bevredigende resultaat. Althans, zo denkt vandaag de meerderheid van de onderzoekers en betrokkenen erover.

1.5. Foute beeldvorming van de jaren tachtig

In de vroege literatuur over zelfhulp definieerden verschillende auteurs zelfhulpgroepen als 'kleine autonome groepen, samengesteld uit probleembe trokkenen die elkaar wederzijds helpen' (Katz, 1981). Dat beeld van het zelfhulplandschap was en is erg eenzijdig. Al van in het begin ontstonden er ook grotere zelfhulporganisaties, die de voorwaarden schiepen voor individuele groepen om te ontstaan, te ontwikkelen en te blijven bestaan. Een voorbeeld hiervan is de zelfhulpgroep voor stomapatiënten, Stoma Ilco vzw. Ook de Liga Voor Chronisch Inflammatoire Bindweefselziekten vzw en de Crohn en Colitis Ulcerosa Vereniging vzw streven er al van bij hun oprichting naar om zoveel mogelijk mensen te bereiken en te ondersteunen.

In de jaren tachtig ontdekten de media het fenomeen van de zelfhulpgroepen. Nieuwe groepen konden dikwijls rekenen op een grote weerklank in de pers. De berichtgeving was niet altijd even neutraal. Journalisten en opiniemakers benadrukten nogal eens de tegenstelling tussen 'onfortuinlijke individuen' en 'verpletterende instanties, professies en bureaucratie'. Ze stelden zelfhulpgroepen voor als alternatieve vormen van hulpverlening en als mogelijkheid tot emotionele geborgenheid. Vooral dat laatste stond erg in de kijker.

Voor de buitenwereld leken zelfhulpgroepen daardoor vooral op praatgroepen of vrijblijvende koffiekranstjes. Al maakte onderzoek duidelijk dat in de schoot van zelfhulpgroepen meer werd gedaan dan enkel gepraat. Maar ondanks het feit dat er nog tal van andere activiteiten plaatsvonden, leidde het beeld van de praatgroep een hardnekkig bestaan (Branckaerts, 1989). Mensen kregen de indruk dat zelfhulp vooral draaide om praten in de geborgenheid van kleine groepen, als tegenwicht voor de totaal verzakelijke zorg die de officiële instanties schenen te bieden.

1.6. De veranderde samenleving

Waarom werden zelfhulpgroepen opeens zo populair? Tot in de jaren zestig kwamen ze, op een enkele uitzondering zoals de AA, nauwelijks voor. Maar vanaf de jaren tachtig schoten ze als paddenstoelen uit de grond. Verschillende maatschappelijke factoren lagen hieraan ten grondslag.

De democratiseringsgolf die in de tweede helft van de vorige eeuw over West-Europa rolde, deed de eerste zelfhulpgroepen ontstaan. Dankzij een langere en betere opleiding werden meer mensen mondiger. Ze lieten niet zomaar alles over zich heen gaan, maar eisten inspraak, vooral ook in materies waarbij hun persoonlijke integriteit op het spel stond, zoals bij ziekte.

“Horen en zien” (keramiekkunstenaar en pottenbakker Luk Versluys, Leuven)

De Leuvense pottenbakker en keramiekkunstenaar Luk Versluys maakte deze twee symbolische hoofden. Een hoofd met acht paar ogen, een neus en een mond en een tweede hoofd met vijf paar oren, een neus en een mond. Twee hoofden wijzen op het belang van menselijk contact, om te zien en gezien te worden. Om te horen en gehoord te worden. Op beide hoofden slechts een mond.

Lotgenoten hebben niet veel woorden nodig om elkaar te begrijpen. De stilte of een blik zegt soms meer dan duizend woorden. Mensen voelen zich pas echt begrepen door iemand die hetzelfde heeft meegemaakt. Een lotgenoot ziet en voelt in een oogopslag wat de ander beroert. Een lotgenoot heeft geen woorden nodig om te zeggen: “Ik weet hoe het voelt”. Een lotgenoot geeft geen goedbedoelde adviezen of vult de tijd niet met nodeloos gebabbel. Een lotgenoot is er voor de ander, kijkt door de ander heen en luistert. Vooral naar wat er niet wordt gezegd.

Koen schonk dit prachtige kunstwerk “Horen en Zien” aan het Trefpunt Zelfhulp als perfecte metafoor voor de ziel van lotgenotencontact. Tijdens vormingsmomenten voor zelfhulpgroepen wordt dit kunstwerk graag gebruikt om het belang van luisteren en observeren te onderstrepen.

De invloed van de Kerk nam af. Tot de jaren zeventig was de Kerk dé grote steun en toeverlaat in barre tijden. Mensen vonden er troost en geborgenheid. Maar stilaan verloren velen hun geloof. De starre dogma's van de Kerk joegen het volk de kerk uit en het geloof in een absolute 'lotsbestemming' met God als centrale, sturende figuur verdween. Daardoor brokkelde ook de beschermende invloed van de Kerk af. De priester als vertrouwenspersoon en de kerkgemeenschap als sociale pijler raakten in de verdrukking.

Grote gezinnen verdwenen. Vroeger fungeerde de grote familie als vangnet voor wie in moeilijkheden raakte of problemen had. Men praatte met elkaar en kon bij elkaar terecht om zorgen te delen, vragen te stellen, problemen uit te klaren. De toegenomen industrialisering, de buitenshuis werkende vrouwen en het hogere opleidingsniveau deden dit allemaal kantelen.

Mensen verlieten hun dorp voor de stad en gingen daardoor meer op zichzelf leven. Als gevolg daarvan ging het gemeenschapsleven in dorp en straat teloor.

De ontvetting van de staat, een kreet die in de jaren tachtig en negentig steeds luider klonk, gooide olie op het vuur (Matthijs, 1994). Zaken die voorheen voorwerp waren van staatszorg, werden nu afgewenteld naar de gezinnen en individuen. Denk maar aan de ideeën van mantelzorg, thuiszorg enzovoort die in deze periode opgang maakten. Het werd allemaal overgoten met een verleidelijke saus: wat je zelf doet, doe je beter.

Het is duidelijk dat zelfhulpgroepen in deze context tegemoetkwamen aan een nieuwe nood. Voor veel mensen veroorzaakte het wegvallen van het sociale weefsel opeens een grote leegte in hun leven. Waar kunnen ze naartoe met problemen en zorgen?

1.7. De nieuwe demografische context

Vandaag – en in feite al sinds de jaren negentig – zijn de demografische veranderingen van onze maatschappij een voedingsbodem voor het groeiende aantal zelfhulpgroepen. We worden met zijn allen ouder en behoeven daardoor meer hulp. Bejaarden hebben meer nood aan zorg. Maar ze willen ook langer onafhankelijk leven. Er is dus een grotere vraag naar solidariteit tussen en binnen de verschillende generaties. Tussen ouderen en jongeren, ouders en kinderen, grootouders en kleinkinderen. Maar ook tussen jongeren onder elkaar of ouderen onderling.

Overigens zijn onze gezinnen helemaal niet meer wat ze ooit waren. Ze zijn niet enkel gekrompen, ook het klassieke tweoudergezin is niet langer de regel. Mensen scheiden gemakkelijker, met allerlei nieuwe verhoudingen en relaties als rechtstreeks gevolg: gedeeld ouderschap, ouder-stiefkindrela-

Autonomoem en verbonden (Zuid Afrikaans kunstwerk)

Dit kunstwerk tikte Koen op de kop in het lokale winkeltje van een Zuid-Afrikaanse community van vrouwen tegen aids/hiv. Het werk bestaat uit 2 vergulde, in elkaar gebogen ronde vormen, met draaischarnieren op een transparante bodemplaat bevestigd. De scharnieren zorgen voor de beweeglijkheid van de vormen: naar elkaar toe, naast elkaar of van elkaar weg.

Naar elkaar toe gebogen vormen de twee objecten een perfect in elkaar passende eenheid. Het is een symbool van verbondenheid en harmonie. Het plaatje klopt, alles past in elkaar met toch voldoende licht en lucht eromheen. Het beeld staat zo eveneens symbool voor samenwerking en complementariteit.

Naar buiten toe gedraaid staat elke vorm op zichzelf, met oog op en openheid voor de buitenwereld. De twee vormen afzonderlijk behouden hun schoonheid en glans, maar staan in deze opstelling ook symbool voor autonomie, een open geest en voeling met de wereld waarin we leven. Dit kunstwerk symboliseert in zijn geheel de schoonheid van wendbaarheid, samenwerken en autonomie, maar tegelijkertijd ook het belang van reflectie en intimiteit.

ties... Een aantal van die nieuwe vaders en moeders wordt geconfronteerd met een ouderrol waarvoor ze onvoldoende ervaring bezitten. Sommige grootouders mogen hun kleinkinderen niet of veel minder vaak zien. Heel wat kinderen pendelen week na week tussen mama en papa. Zowel volwassenen als kinderen ervaren dit als beangstigende situaties. En een zelfhulpgroep helpt in veel gevallen om die angsten de baas te kunnen.

1.8. De verregaande medicalisering

Ten slotte is er ook nog de toegenomen medicalisering van de samenleving. Mensen krijgen de raad te joggen, te diëten en regelmatig een arts te raadplegen. Ze hoeven daarvoor niet eens ziek te zijn. Gezondheid is het hoogste goed. Zo hoog, dat het je haast opgelegd wordt. Meer en meer wordt de nadruk gelegd op het eigen aandeel in de gezondheid. Ziek zijn is een teken van zwakte. Geen wonder dat chronisch of zwaar zieken zich vaak ongemakkelijk voelen bij dit gezondheidsdictaat.

Bovendien zijn patiënten vaak afhankelijk van de mening en beslissingen van artsen en zorgverstrekkers. Die hebben soms verstrekkende gevolgen. De arts bepaalt bijvoorbeeld of iemand in staat is om te werken. Hij legitimeert afwezigheid op school. Maar zijn handtekening bepaalt evengoed of iemand al dan niet medische hulpmiddelen kan lenen of in aanmerking komt voor een of andere tegemoetkoming.

Ouderen en zieken zijn dikwijls overgeleverd aan artsen en medische professionals. Ze oefenen nog nauwelijks invloed uit op hun persoonlijke fysieke of psychische gezondheid. De psychosociale gevolgen zijn groot. Welke plaats heb je nog in een samenleving die ongezondheid afwijst of in elk geval niet meer weet hoe ermee om te gaan?

1.9. Zieken zoeken aansluiting

Wie kampt met een gezondheidsprobleem, raakt na verloop van tijd vervreemd van de samenleving, waaraan hij of zij niet meer kan deelnemen, maar ook van het eigen lichaam. Hij kan zijn lijf niet missen, maar het functioneert niet zoals het hoort of zoals hij het wil. De zieke is getekend door de ziekte – dikwijls op een zeer extreme wijze – en krijgt het gevoel over alles de controle kwijt te raken. Mensen kunnen maar slecht aanvaarden dat ze ziek zijn. Ze ondervinden veel hinder van hun ziekte en de voortdurende medische onderzoeken, behandelingen en revalidatie maken het allemaal nog moeilijker.

Maar ziek zijn heeft ook een grote weerslag op het sociale leven. Wie ziek is, kan niet meer gaan werken en verliest collega's. Zijn dagelijkse structuur ligt overhoop, bijvoorbeeld omdat hij geregeld een chemokuur of dialyse moet ondergaan. Sociale contacten staan onder druk en activiteiten die net belangrijk waren of waaraan de patiënt plezier beleefde, vallen weg. Of zoals Karin Spaink in haar boek *Het Strafbare Lichaam* schrijft: 'De wereld wordt opeens een stuk kleiner'.

Mensen met een handicap, een chronische of levensbedreigende ziekte vinden het belangrijk opnieuw greep te krijgen op het leven. Ze willen invloed kunnen uitoefenen op het ziekteverloop of op het dagelijkse leven. Pas als de controle hersteld is, kunnen ze (leren) omgaan met hun ziekte of handicap. Pas dan kunnen ze werken aan een betere kwaliteit van de verdere levensloop.

Leren leven met soms abrupte veranderingen is een traag psychologisch proces. Voor velen is het moeilijk om opeens om te gaan met het 'anders-zijn'. Het noodzakelijke aanvaardingsproces neemt verschillende vormen aan. De een richt samen met familie en gezin het leven opnieuw in. Een ander gaat lezen en mediteren. Een derde gooit het helemaal over een andere boeg of volgt een vorm van psychosociale therapie. Maar een belangrijke groep ontdekt op zo'n moment de waardevolle en behulpzame bijdrage van een zelfhulpgroep. Geschat wordt bijvoorbeeld dat in Duitsland 10% van de bevolking ooit een beroep doet op een zelfhulpgroep.

1.10. Psychische nood isoleert

Ook voor mensen met een psychische nood vallen veel evidenties weg. Ook zij ervaren een grote nood aan veiligheid en erkenning. Vandaag zijn we erg tolerant tegenover mensen met psychische problemen zoals een depressie na het verlies van een kind of werk, na ziekte of scheiding. Alleen mag het allemaal niet te lang duren. Emoties moeten we niet verdringen, maar wel beheersen. Uitbarstingen of zogenaamd overspannen reacties zijn uit den boze. Ze worden niet of nauwelijks getolereerd, zelfs niet in de intimiteit van de huiskamer.

Wie te lang treurt over een verlies, krijgt vreemde blikken toegeworpen. Is het wel normaal? Duurt het niet ontzettend lang voor hij zich erover heen kan zetten? Moet hij niet dringend professionele hulp zoeken? Voor wie zelf geen zorgen of problemen heeft, lijkt het inderdaad allemaal nogal overdreven. De tijd heelt alle wonden, toch? Alleen houden we die tijd graag kort en gaan we snel weer over tot de orde van de dag. Waardoor iemand die

kampt met een depressie – omdat hij of zij eenzaam is, niet zwanger raakt, zwaar ziek is – niet meer weet tot wie zich te wenden.

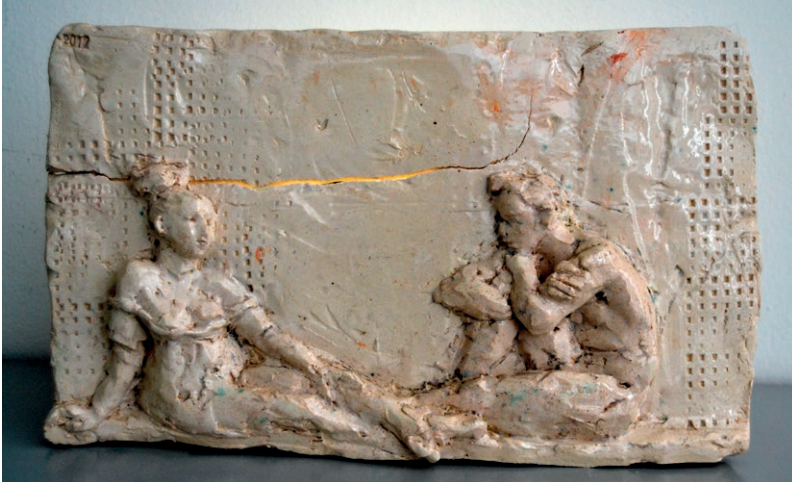
Op dat moment biedt een zelfhulpgroep voor sommigen soelaas. Lotgenoten die hetzelfde hebben meegemaakt, leven echt en oprecht mee. Zelfhulpgroepen bieden hun leden de mogelijkheid om te herstellen en hun plaats te hervinden. Zelfhulpgroepen zijn een antwoord op de roep om veiligheid en affectie. Ze helpen hun leden bij het aanvaardingsproces en het herstellen van het zelfrespect.

1.11. Gedeeld leed, gedeelde kennis

Naast deze socioculturele achtergrondfactoren is er ook nog een reeks meer concrete redenen waarom mensen aansluiting zoeken bij een zelfhulpgroep. Mensen zoeken up-to-date en correcte informatie over de ziekte of handicap waarmee zij of een van hun familieleden kampen. Of ze wensen de regelgeving beter te begrijpen, te weten op welke financiële en materiele tegemoetkomingen ze recht hebben en hoe ze deze dienen aan te vragen. Mensen willen meer weten over therapieën, producten, diagnose- en behandelcentra. Over relaties en vrije tijd. Of ze zijn nieuwsgierig naar de manier waarop anderen in eenzelfde situatie reageerden. Ze willen horen welke oplossingen anderen gevonden hebben. Ook verenigen mensen zich in een zelfhulpgroep zich met anderen om druk uit te oefenen, te wegen op het beleid of een maatschappelijke verandering of mentaliteitswijziging te bewerkstelligen. Ze willen hulp of bijstand bij het afdwingen van rechten.

Soms zijn de motieven om bij een zelfhulpgroep aan te sluiten zeer persoonlijk. Iemand wil af van een verslaving. Een ander zoekt tips om zijn kind met dyslexie te helpen. Een derde wil in groep revalideren omdat de individuele revalidatie niet genoeg opleverde.

En zo zijn er nog tientallen motieven te bedenken, waarom mensen op een bepaald moment aansluiten bij een zelfhulpgroep. Want, al zijn de gezondheidszorg en de welzijnssector in Vlaanderen sterk uitgebouwd, toch bestaat er niet voor elk probleem een kant-en-klare oplossing. Bovendien kan de professionele zorg niet altijd en op alles ingrijpen. Daarvoor ontbreken tijd, middelen en mankracht. Gelukkig hoeft dat ook niet. Niet voor elke nood of vraag is een professioneel of geïnstitutionaliseerd antwoord noodzakelijk. Wie zelf uitwegen vindt, maakt zichzelf sterker en beter weerbaar. De oplossingen en verwerkingswijzen die zo ontstaan, zijn dikwijls duurzamer en doeltreffender.

Bas-reliëf met barst (Lilane Versluys)

Dit kunstwerk, van de hand van Liliane Versluys, is een bas-reliëf, een plaat waarop met klei figuren tegen een achtergrond worden geboetseerd. In tegenstelling tot sommige andere tegels werd voor dit tablet geen kleur gebruikt, maar wel een laag glasglazuur waardoor het tafereel meer diepte krijgt.

De kunstenaar werkt steeds naar model en voor dit werk stonden Leuvense studenten model. Op de achtergrond werd de stad met flatgebouwen weergegeven. De menselijke figuren op de voorgrond zitten bij elkaar in het park en vertellen elkaar verhalen. Nog meer in het oog springend echter is de barst in dit kleitablet, een detail dat aan dit idyllische tafereeltje een bijzondere symboliek toevoegt.

De barst is een verwijzing naar een fragment uit een song van Leonard Cohen "There's a crack in everything, that's where the lights get in". De barst symboliseert de kern van lotgenotencontact; het delen van pijn en verdriet, van kwetsuren en angsten. Maar niets is zo uitzichtloos als het er soms op het eerste zicht uitziet. Lotgenotencontact werpt vaak een nieuw licht op een situatie, licht op het einde van de tunnel, hoop en perspectief op een andere toekomst.

Koen schonk dit kunstwerk aan het Trefpunt Zelfhulp omdat dit zo mooi nieuwe kansen en mogelijkheden illustreert. Er is altijd een uitweg.

1.12. Een gevarieerd landschap

Hoeveel zelfhulpgroepen zijn er in Vlaanderen? Dat is moeilijk te achterhalen. Niet alle groepen zijn even zichtbaar. Uiteraard zijn er enkele initiatieven die iedereen kent. Denk aan De Vlaamse Diabetes Vereniging vzw, de Alzheimerliga of de Crohn en Colitis Ulcerosa Vereniging vzw. Het zijn de grote jongens in het landschap. Ze hebben een duidelijke structuur en tellen veel leden. Maar achter hun brede rug verschuilen zich tientallen kleinere, minder zichtbare verenigingen. Soms zijn het informele groepen met enkel een lokale werking of slechts een tijdelijk bestaan. Nog andere groepen zijn gestart vanuit een professionele organisatie. De zelfhulpgroep voor gedetineerden en de zelfhulpgroep voor mensen die een harttransplantatie ondergingen zijn hiervan een voorbeeld. De eerste is ontstaan op initiatief van enkele medewerkers Justitieel Welzijnswerk van het CAW Leuven; de tweede groep is gestart onder impuls van zorgverleners in het UZ Gasthuisberg. Naast deze groepen rekenen ook anderen zich tot de zelfhulp, maar zij verkeren eerder in de schemerzone tussen zelfhulpgroep, professionele begeleiding (praat)groep en therapiegroep. Niet iedereen is overigens gelukkig met de term 'zelfhulpgroep'. Sommige groepen noemen zich patiëntenvereniging, praatgroep, liga of gewoonweg 'Vereniging voor...'. De laatste jaren vind je ook op het internet allerlei initiatieven. Ze beperken zich doorgaans tot online lotgenotencontact en informatie-uitwisseling.

Door al deze onduidelijkheid is het moeilijk om een goed zicht te krijgen op het werkelijke aantal zelfhulpinitiatieven in Vlaanderen. Er bestaan overzichtslijsten en gemeentelijke, provinciale en streekgebonden sociale kaarten. Ze zijn te vinden op papier, maar circuleren ook op het internet. De website van Trefpunt Zelfhulp vzw (www.zelfhulp.be) somt een lange lijst op van zelfhulpgroepen voor een brede waaier van problematieken. De database bevat vandaag informatie over 1400 groepen.

2. Ondersteuning van zelfhulpgroepen: Trefpunt Zelfhulp vzw

2.1. Ontstaan

Trefpunt Zelfhulp ging in 1982 van start. Het was het directe resultaat van een onderzoek onder leiding van prof. dr. Yvo Nuyens door de Afdeling Medische Sociologie van het Sociologisch Onderzoeksinstituut KU Leu-

ven in opdracht van de toenmalige Vlaamse Staatssecretaris van Gezin en Welzijn Rika Steyaert. Haar diensten wilden het Vlaamse landschap van zelfhulpgroepen in kaart brengen. Dit leverde een bonte mozaïek op van verenigingen van lotgenoten rond problemen van ziekte, gezondheid en welzijn. Het onderzoek bracht tegelijkertijd een aantal gemeenschappelijke knelpunten aan het licht. Blijkbaar worstelden veel zelfhulpgroepen met het optimaliseren van hun werking. Zo hadden ze het moeilijk met het behoeftegericht werken in en met groepen. Ook het tekort aan financiële en menselijke werkingsmiddelen baarde zorgen. En ten slotte schortte er ook nog een en ander aan de communicatie met de achterban en de relatie met het professionele zorgapparaat.

Trefpunt Zelfhulp is sindsdien zelfhulpgroepen gaan begeleiden en ondersteunen zodat ze hun werking kunnen verbeteren. Daarnaast doet Trefpunt Zelfhulp dienst als klankbord voor de professionele en beleidsinstanties die bevoegd zijn voor de gezondheids- en welzijnszorg. Het wordt gesubsidieerd door de Vlaamse overheid – meer bepaald het Ministerie voor Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (WVG) – die in plaats van zelfhulpgroepen direct en apart te subsidiëren, kiest voor een globale ondersteuning van zelfhulpinitiatieven in Vlaanderen. De Faculteit Sociale Wetenschappen van de KU Leuven is sedert 1982 de thuisbasis van het Trefpunt Zelfhulp vzw. In haar bestuur zetelen meerdere KU Leuven-professoren en -medewerkers, de zeven personeelsleden hebben het statuut van KU Leuven-personeel en werken vanuit kantoren aan de faculteit die door de universiteit kosteloos aan de vzw ter beschikking worden gesteld. In haar bijna veertigjarig bestaan telde Trefpunt Zelfhulp vzw slechts drie voorzitters. Driekwart van de tijd was dat prof. dr. Koen Matthijs.

2.2. Opdracht

Trefpunt Zelfhulp is geen koepel- of ledenorganisatie maar een draaischijf tussen groepen, professionelen, overheden en individuen. Het ondersteunt of *empowert* de (bestuurs)vrijwilligers van zelfhulpgroepen. Het realiseert de noodzakelijke voorwaarden voor de spontane ontwikkeling en ontplooiing van deze groepen. De kern van de werking van het Trefpunt Zelfhulp ligt in het versterken van zelfhulpgroepen en patiëntenverenigingen en het promoten en valoriseren van lotgenotencontact, ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid. De bestaansreden en ambitie is viervoudig:

- Inwinnen, organiseren en verspreiden van informatie. Instrumenten daarvoor zijn onder meer de website, de nieuwsbrief, de sociale media, boeken en thematische publicaties.

- Promotie van de zelfhulpgedachte. Het Trefpunt Zelfhulp mikt daarvoor op de gezondheids- en welzijnssector, het onderwijs, de media en het brede publiek, de overheidsdiensten en onderzoekers.
- Samenwerken met zelfhulpinitiatieven en lotgenotengroepen. Dit vormt de hoofdmoot van de activiteiten. Naast vormingen op maat is er een open aanbod. Het Trefpunt Zelfhulp biedt opstartbegeleiding voor nieuwe initiatieven en breed advies voor bestaande groepen. Het organiseert groepsoverschrijdend overleg en moedigt de samenwerking met de professionele zorgsector aan. Het specifieke vormingsaanbod stimuleert en ontwikkelt de talenten en vaardigheden van vrijwilligers om lotgenoten op te vangen, te helpen en te begeleiden en tevens een optimale groepswerking uit te bouwen.
- Onderzoek uitvoeren met toegevoegde waarde. Trefpunt Zelfhulp bestudeert het terrein via morfologisch onderzoek, zet ad hoc ledenonderzoek op en neemt actief deel aan studie-evenementen en internationale uitwisseling.

3. Prof. dr. Koen Matthijs, zelfhulpgroepen en het Trefpunt Zelfhulp

Prof. dr. Koen Mathijs is bijna dertig jaar voorzitter van het Trefpunt Zelfhulp vzw. In 1992 volgde hij prof. dr. Wilfried Dumon op. Dat was beslist geen carrièrezet want zijn academische loopbaan situeert zich in de historische demografie en hedendaagse gezinssociologie. In het eerste luik staat de langetermijnevolutie van vruchtbaarheid, partnerkeuze, migratie en mortaliteit centraal, in het tweede levensloopenalyse, gezinssociologische methodologie, en sociale stratificatie en mobiliteit. Hoe die academische interesse rijmen met zelfhulpgroepen en het Trefpunt Zelfhulp? Sociologen zijn geïnteresseerd in wat mensen 'doen' en hoe dat de samenleving vorm geeft en verandert. Dat 'doen' kan louter worden onderzocht en vervolgens beschreven; maar onder het veranderen, kunnen op allerlei manieren ook praktische schouders worden gezet, bijvoorbeeld door het opnemen van een maatschappelijk engagement. Koen doet dat als voorzitter van het Trefpunt Zelfhulp. Het is zijn manier om vrijwillig en belangeloos de samenleving ten goede te veranderen. Want zelfhulpgroepen veranderen de samenleving van onderuit door mensen in staat te stellen beter om te gaan met problematische situaties. Het zijn stapstenen naar een sneller en beter herstel, naar minder eenzaamheid en rouw. Het zijn bouwstenen voor par-

Zwevend plantje (Flyte Lyfe, Simon Morris)

De Zweedse uitvinder Simon Morris ontwierp een futuristisch staaltje van binnenhuisdecoratie, de FLYTE LYFE of het zwevende plantje. Het kunstwerk bestaat uit een minimalistisch vormgegeven plantenpotje dat boven een eiken sokkel zweeft door middel van een krachtige magneet. Het plantje zelf is een tillandis, dat zijn voedingsstoffen uit de lucht haalt en verder enkel licht en een beetje water nodig heeft. Het plantje zweeft niet alleen, het draait ook eindeloos rond, waardoor het voortdurend langs alle zijden belicht wordt. Dit unieke designstuk creëert een magische sfeer en doet ons dromen van een toekomst waarin alles mogelijk is.

Koen schonk dit kunstwerk aan het Trefpunt Zelfhulp als eyecatcher en als verwijzing naar het vleugje magie dat mensen soms doet zweven en het onmogelijke mogelijk maakt.

ticipatie want ze wijzen op tekortkomingen in de praktijk en het beleid in onze gezondheids- en welzijnszorg en dringen aan op veranderingen. Het zijn sluitstenen voor een solidaire samenleving die gebaseerd is op waarden als mededogen, tolerantie en vertrouwen.

Als voorzitter van het Trefpunt Zelfhulp is Koen geen activistische leider. Hij plaatst zichzelf niet voortdurend heel zichtbaar midden in het speelveld of geeft leiding door constante actie. Ook atletisch leiderschap waarbij vrijheid en autonomie worden gegeven als alles goed gaat maar de teugels keihard worden aangetrokken bij fouten, ligt hem helemaal niet. Koen is ook absoluut geen autocratische of autoritaire leider die louter taken uitdeelt en het alleen voor het zeggen heeft. De leiderschapsstijl die hem nog het best typeert is misschien die van 'bassistische leider'. Zoals de bassist in een band, kijkt hij voortdurend wat hij kan doen om het muziekstuk van Trefpunt Zelfhulp beter te laten klinken in tempo en intensiteit. Hij zet het fundament neer en geeft structuur. Daardoor krijgen de medewerkers vertrouwen in de uitvoering en halen ze het beste uit zichzelf. Ze weten dat ze altijd op de bas kunnen terugvallen. Voordat ze het podium opstappen, zorgt de bassist dat de musici goede afspraken maken met elkaar; bij afwijkingen grijpt hij in. De bassist geeft leiding op bescheiden, bijna onzichtbare wijze, hij staat tussen zijn mensen. Je mist hem pas als hij er niet is.

Wie met Koen samenwerkt, weet dat hij altijd enkele belangrijke bakens uitzet. In al zijn werkzaamheden breekt hij een lans voor de volgende principes.

3.1. Diplomatie en overleg

Als geen ander is hij in staat om angels uit moeilijke dossiers te halen via diplomatie en overleg. Oplossingen bedenken voor moeilijke vraagstukken noemde hij ooit een geliefkoosde bezigheid. Hij zoekt nieuwe dynamieken om uitdagingen het hoofd te bieden. Hij is een pleitbezorger van een accurate wetenschap en oprecht debat. Dat voedt en stimuleert hij voortdurend. Mensen culpabiliseren past niet in dat plaatje. Dialoog transformeert zich zo tot een plek voor positieve actie. Medewerkers kan hij enthousiasmeren, altijd rekening houdend met hun kwetsbaarheden. Voor een zondebokcultuur is er geen plaats.

3.2. Investeren in interdisciplinaire samenwerking

Hij ziet een ongelooflijke samenhang tussen bijna alle maatschappelijke problemen. Daarom bepleit hij niet alleen aanhoudend de meerwaarde van multidisciplinaire samenwerking, maar zet dat ook veelvuldig om in de praktijk. Het komt er op neer leefwerelden, talenten en behoeften met elkaar te verbinden.

3.3. Aandacht voor inclusiviteit en diversiteit

Hij is, dwars door alle onderzoeksterreinen heen, een grote voorstander van aandacht voor sociale ongelijkheid en multiculturaliteit. De diverse samenleving moet steeds zoveel mogelijk meegenomen worden in nieuwe onderzoeksvragen en probleemstellingen. Een inclusieve maatschappij en intercultureel burgerschap staan bovenaan de agenda.

3.4. Een neus voor innovatie

Hij ziet nieuwe trends op voorhand aankomen en vindt innovatie van uiterst groot belang. Dit past ook in een zeer brede interesse in maatschappelijke fenomenen. Het bestuderen en volgen van trends zoals burgerparticipatie, “citizen science” en de “commons” zijn daar een goed voorbeeld van. Het past ook in het idee van onbekend terrein durven verkennen zonder zeker te zijn van de eindbestemming.

3.5. Kennis voortdurend bijspijkeren

Dit kan best geïllustreerd worden met een citaat van Koen zelf: “Wat voorbij is, verandert voortdurend door onze kennis” (Metaforum lezing, 22 oktober 2020). Hij is de verpersoonlijking van levenslang leren. Het motto dat daarbij hoort is: blijven groeien, plannen maken, projecten uittekenen, doelen kiezen en die proberen te realiseren.

3.6. Een stille doorduwer

Alle bovenstaande onderwerpen tonen aan op welke manier Koen een stille doorduwer is. Kortom, hij is een inspirerende bruggenbouwer die met een

onbevangen blik naar innovatie en samenwerking kijkt en met het juiste moreel kompas met turbulentie omgaat. Moeilijke materie kan hij kristalhelder uitleggen. Zijn toewijding en bevolgenheid werken aanstekelijk.

Annemie, Carine, Joanna, My, Peter en Siel – medewerkers van Trefpunt Zelfhulp vzw

Referenties

- Branckaerts, J. (1989). *Zelfhulporganisaties in Vlaanderen: Een explorerend onderzoek*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- Katz, A. H. (1981). Self-help and mutual aid. *Annual Review of Sociology*, 7, 129-155.
- Kropotkin, P. (1902). *Mutual aid: A factor of evolution*. New York: McClure Phillips & Co.
- Matthijs, K. (1994). Woord vooraf. In I. Stevens, & K. Matthijs (Eds.), *Ooit zelf hulp geroepen? Evoluties en tendensen in de werking, structuur en functies van zelfhulpgroepen*. Leuven: Trefpunt Zelfhulp vzw.
- Sagarin, E. (1969). *Odd man in: Societies of deviants in America*. Chicago: Quadrangle Books.
- Van Dolen, H. L. (1995). *Herodotos: Verslag van mijn onderzoek*. Nijmegen: SUN.

Suicidecijfers en cultuurverschillen

Vlaanderen versus Nederland

Chantal Van Audenhove, Anja Declercq en Koen Hermans

Voor wie niet vertrouwd is met de hele onderzoeksloopbaan van prof. Koenraad Matthijs klinkt het misschien als een verrassing dat deze eminente socioloog zijn wetenschappelijke carrière startte als suicideonderzoeker. Op dat ogenblik ging de suïcidefrequentie in België pijlsnel de hoogte in. Van 1500 officieel geregistreerde zelfdodingen per jaar in 1974 ging het naar 2150 in 1982 (Matthijs 1984). De periode 1977-1978 was een kantelpunt, in de zin dat de toename veel groter was dan verwacht kon worden op basis van vroegere trends. De oliecrisis van 1974 was net achter de rug met een boomende werkloosheid tot gevolg. De oorzaak van de stijging van de suicidecijfers leek dus voor de hand te liggen, maar niet volgens de jonge Koenraad Matthijs.

In het Tijdschrift voor Sociologie schreef hij destijds:

“Alhoewel voor een complex gedrag als suicide een uni-causale verklaring weinig waarschijnlijk is, is men anno 1981 vlug geneigd te denken aan de algemene boeman van deze periode, nl. de economische crisis. De negatieve relatie tussen economische conjunctuur en zelfmoordratio is immers herhaaldelijk empirisch gedocumenteerd, wat niet belet dat er fundamenteel verschillende beoordelingen zijn, wat betreft de modelmatige onderbouw, de sociologische duiding, de causale (volg)orde van variabelen en de conceptuele veralgemening.” (Matthijs, 1982)

Koenraad Matthijs nam helemaal geen vrede met de economische crisis als enige verklaring. Hij zocht naar dieperliggende verklaringen, want er was al een duidelijke opwaartse trend in suicidecijfers sinds de jaren 1950. Wellicht had de economische depressie zich geënt op deze reeds vroeger bestaande suïcidogene krachten. Het was naar die krachten dat hij als jonge socioloog op zoek ging.

1. Suïcidale modellen

Zo stelde hij vast dat de toename groter was bij vrouwen (60%) dan bij mannen (40%), zich vooral voordeed bij middelbare leeftijdsgroepen, bij gehuwden en mensen die gescheiden waren. Hij hield verschillende sociologische verklaringsconcepten tegen het licht om zijn epidemiologische bevindingen te duiden, o.a. anomie (geïnspireerd op het denkkader van Emile Durkheim), sociale disruptie, statusinconsistentie, deviantie en relatieve marginaliteit (Matthijs, 1985). In zijn onderzoek richtte hij zich verder ook op elementen om de differentiatie tussen suïcide, suïcidepoging en niet-suïcidaal crisisgedrag te verhelderen en te verklaren (Matthijs, 1983).

Opmerkelijk was dat hij toen al – inmiddels meer dan 35 jaar geleden – de link legde naar suïcidale leercondities, weliswaar in combinatie met situationeel-structurele contexten. In ‘Zelfdoding en zelfdodingspoging, een sociologische interpretatie’ stelt hij dat “vooral voor de eerste suïcidepoging het observeren van suïcidale modellen een belangrijke discriminatiefactor is” (Matthijs, 1985). Opmerkelijk is dat dit voor een goed deel gegenereerd wordt door de omstandigheid dat vooral vrouwen de suïcidepogingen (niet de suïcides) van andere vrouwen (niet van mannen) ‘imiteren’. Daarbij merkt hij verder op dat suïcidepogingen niet optreden in een sociaal vacuüm maar wel “in relatie tot een probleem waarbij kan verwacht worden dat een bevredigende reductie of opheffing van de probleemsituatie zal optreden. Dit impliceert dat het probleem identificeerbaar en beïnvloedbaar is” (Matthijs, 1985). Zijn eerder geciteerd artikel in het Tijdschrift voor Sociologie (Matthijs, 1983) besluit hij bijgevolg met de woorden: “Het ziet er dan ook naar uit dat enige kentering alleen kan verwacht worden van primaire preventie, wat niet belet dat dweilen zonder de kraan dicht te draaien soms hard nodig is.”

2. Profetische woorden

Bijna vier decaden later kunnen we vaststellen dat de kraan wagenwijd is blijven openstaan. Volgens cijfers van het Agentschap Zorg en Gezondheid en het Vlaams Expertisecentrum Suïcidepreventie overleden in 2017 in Vlaanderen 978 personen door suïcide (Vlaams Expertisecentrum Suïcidepreventie 2020). Dat is minder dan in de jaren 1980, maar het blijven verontrustend hoge cijfers. Drie op vier zijn mannen, of nog per 100.000

mannelijke inwoners overleden in Vlaanderen 21,8 mannen door suïcide tegenover 8,4 vrouwen. Daartegenover staan 9.884 pogingen tot zelfdoding in Vlaanderen (cijfers van 2018), wat neerkomt op 27 suïcidepogingen per dag. Meer vrouwen (62,3%) dan mannen ondernamen een suïcidepoging.

Rekening houdend met de veranderende leeftijdsverdeling en toeneemende bevolking is het aantal suïcides in 2017 wel gedaald met 27% ten opzichte van het jaar 2000. Vlaanderen lijkt dus op weg om de ‘gezondheidsdoelstelling suïcidepreventie’ van de Vlaamse Overheid te behalen. Deze doelstelling streeft naar een daling met 20% in 2020 tegenover 2000. Ook voor wat betreft de suïcidepogingen kan er op basis van de cijfers van 2018 een significante daling van 19% in vergelijking met het jaar 2000 worden vastgesteld (Vlaams Expertisecentrum Suïcidepreventie 2020).

Toch is er geen reden voor enige vorm van zelfgenoegzaamheid. België bevindt zich in het gezelschap van Europese lidstaten met de hoogste suïdecijfers en zit ruim boven het EU-gemiddelde. Voor vrouwen bevindt België zich zelfs helemaal bovenaan, gevolgd door Litouwen. Voor mannen hebben slechts acht andere EU-landen hogere cijfers (Vlaams Expertisecentrum Suïcidepreventie 2020).

3. Een rondje Vlaanderen-Nederland

De enorme impact die suïcide in Vlaanderen met zich meebrengt is voor onderzoekers van LUCAS – Centrum voor Zorgonderzoek en Consultancy van de KU Leuven – reden om, in de voetsporen van Koenraad Matthijs, aandacht te besteden aan deze problematiek. Naast onderzoek naar mogelijke oplossingen en specifieke interventies werd ook gezocht naar causale factoren. Het was Alexandre Reynders die, als medewerker van het Centrum ter Preventie van Zelfdoding, een unieke onderzoekslijn naar causale factoren van suïcide bij LUCAS introduceerde met de weinig gecompliceerde vraag “Hoe komt het dat de suïdecijfers in Vlaanderen zoveel hoger liggen dan in Nederland?” Mogelijke antwoorden waren er op het eerste gezicht bij de vleet: omdat Vlamingen verder staan in het registreren van doodsoorzaken waardoor het lijkt of wij hogere suïdecijfers hebben. Of, Nederlanders zijn assertiever en praten makkelijker over gevoelige zaken. Maar echt wetenschappelijk gefundeerde antwoorden waren er nauwelijks (Reynders, 2015).

Een voorbeeld hiervan is een uitspraak van Luc Bonneux en Corina Huisman in hun vergelijkende analyse van de mortaliteit in Nederland en

Vlaanderen in het tijdschrift *Demos*. Onder de rubriek 'zelfdoding' schreven ze 'zelfmoord is meestal een daad van wanhoop. Waar komt deze wanhoop dan vandaan in Vlaanderen, een van de meest welvarende regio's in de wereld? 'Iets' in de Nederlandse cultuur lijkt bescherming te bieden tegen suïcide, een tegengesteld 'iets' in de Vlaamse cultuur geeft aanleiding tot wanhoop en suïcide (Bonneux & Huisman, 2009).

De vraag naar dat 'iets' bleef hangen bij Alexandre Reynders, die als socioloog hoopte om wél wetenschappelijk gefundeerde antwoorden te vinden. Hij klopte aan bij LUCAS, vond gehoor, en startte enige tijd later een doctoraatsonderzoek om de verschillen in suïcidecijfers tussen beide regio's te verklaren. Nederland en Vlaanderen zijn twee regio's met veel gelijkenissen op vlak van sociaal-economische, demografische, linguïstische, klimatologische en geografische factoren. Toch zijn de suïcidecijfers 82% hoger in Vlaanderen dan in Nederland, met respectievelijk 15,4 suïcides per 100.000 inwoners tegenover 8,46 (over de periode 2005 tot 2010) (Reynders, 2015). Op vlak van gezondheid en gezondheidszorg vormen de suïcidecijfers een van de meest opmerkelijke verschillen tussen beide regio's.

Voor dit onderzoek werd een willekeurige, geografisch goed gespreide en representatieve steekproef aangesproken uit zowel de Vlaamse als de Nederlandse bevolking. Uit beide regio's ging het om 4550 personen. In Nederland kwamen die uit 38 van de 403 Nederlandse gemeenten en uit 7 verschillende provincies. In Vlaanderen ging het om een steekproef van evenveel personen uit 52 van de 306 Vlaamse gemeenten en uit alle 5 provincies. De deelnemers ontvingen een enquête die peilde naar intenties, attitudes en stigma ten opzichte van het zoeken naar hulp en naar attitudes ten opzichte van suïcide (Reynders, 2015).

4. Geen verklaring door 'klassieke' causale factoren

In de eerste plaats blijkt uit de LUCAS-studie dat de officiële cijfers over de prevalentie van suïcide en suïcidepogingen in zowel Vlaanderen als Nederland een onderschatting zijn van het werkelijke aantal. Toch kan men op basis van vergelijkend onderzoek besluiten dat deze onderschatting in beide regio's van dezelfde grootteorde is, en onmogelijk het grote verschil in het voorkomen van suïcide kan verklaren (Reynders et al., 2011). Daarom werden eerst de causale factoren getoetst die in het suïcide-onderzoek als risicofactoren worden geduid. Het gaat dan om psychopathologie, stress en sociaal-economische factoren.

Suïcidaal gedrag komt in de eerste plaats zelden voor zonder een psychopathologische context, meestal bij een depressief toestandsbeeld en meestal uitgelokt door een psychosociale stressor (Van Heeringen, 2007). De LUCAS-studie geeft echter aan dat de prevalentie van psychologische problemen in Vlaanderen en Nederland vergelijkbaar is (Reynders et al., 2016). Bovendien werd er geen significant verschil gevonden met betrekking tot het percentage mensen dat een geschiedenis van suïcidepogingen of suïcidedgedachten rapporteert. Alleen het aantal vrouwen dat ooit een suïcidale wens had, is in Vlaanderen hoger dan in Nederland. Deze resultaten zijn in overeenstemming met eerdere bevindingen uit de Europese ESEMeD-studie naar risicofactoren voor suïcide in Europa (Bernal et al., 2007). Het feit dat de psychopathologische context gelijkaardig lijkt te zijn in Vlaanderen en Nederland, geeft aan dat dit geen factor kan zijn om de verschillen in suïcidecijfers te verklaren.

5. Attitudes, intenties, stigma en schaamte

In vergelijking met Vlamingen vertonen Nederlanders een grotere intentie om hulp te zoeken en kregen ze ook vaker hulp voor psychologische problemen. In het algemeen kunnen we concluderen dat deze constatering geldt voor alle vormen van psychologische hulp. Een gelijkaardig verschil tussen Vlaanderen en Nederland werd ook gevonden voor mensen met een suïcidaal verleden. De verschillen tussen beide regio's waren het duidelijkst voor mensen die op zoek waren naar gespecialiseerde hulp. Daarnaast laten de resultaten zien dat Nederlanders meer dan Vlamingen geneigd zijn om informele hulp te zoeken bij familie en vrienden (Reynders et al., 2014; 2015; 2016).

Meer Nederlanders dan Vlamingen hebben een positieve houding ten opzichte van hulpzoekenden. Meer Vlamingen ervaren stigma, zelfstigma (waarbij een persoon de negatieve oordelen van anderen heeft verinnerlijkt) en schaamte als ze hulp zoeken voor psychologische problemen. Mensen die zelfstigma en schaamte ervaren, hebben ook negatievere attitudes ten opzichte van het zoeken naar hulp, zowel formele als informele (Reynders et al., 2014; 2015). Attitudes en stigma zijn geen strikt individuele karakteristieken, ze worden gevormd binnen en door een maatschappelijke context. Andere auteurs hebben aangetoond dat deze maatschappelijk-culturele factoren een grote invloed hebben op hoe mensen omgaan met psychologische problemen en op hun bereidheid om hiervoor hulp te zoeken (Evans-Lacko et al., 2012; Mojtabai, 2010).

De intenties om formele en informele hulp te zoeken, zelfstigma en schaamte konden ook geassocieerd worden met de verschillen in suïdecijfers in Vlaanderen en Nederland (Reynders et al., 2016). De mate van ervaren schaamte en zelfstigma is positief geassocieerd met regionale suïdecijfers, terwijl de sterkte van de intentie om informele hulp te zoeken negatief is geassocieerd met de regionale suïdecijfers. Deze verbanden kunnen op twee verschillende manieren worden verklaard. Een eerste verklaring gaat uit van een indirecte relatie waarbij het zoeken naar hulp een beschermende factor is tegen suïcide (Deisenhammer et al., 2007). Deze verklaring suggereert dat het verband tussen zelfstigmatisering en suïdecijfers wordt bemiddeld door het voornemen om hulp te zoeken.

Uit het LUCAS-onderzoek blijkt echter dat de relatie tussen schaamte en suïdecijfers significant blijft, zelfs na het in rekening brengen van de intenties om hulp te zoeken. Dit brengt mogelijk een tweede en directe associatie met suïcide aan het licht. Een verklaring is te vinden in het diathese-stress-model (Van Heeringen, 2012). Dit model gaat ervan uit dat sommige mensen kwetsbaarder zijn dan anderen om suïcidedachten te ontwikkelen. Wanneer deze mensen geconfronteerd worden met extra stressoren – bijvoorbeeld ervaringen van zelfstigma en schaamte – kunnen die leiden tot een verminderd gevoel van eigenwaarde en verminderde zelfredzaamheid (Rüsch et al., 2009; 2014). Deze extra stress in combinatie met de reeds bestaande kwetsbaarheid (diathese), kan iemand in een suïdecrisis brengen.

Tot slot blijkt uit het onderzoek dat Nederlanders een tolerantere attitude aannemen ten opzichte van suïcide dan Vlamingen. Vlaamse mannen en vrouwen vonden suïcide vaker een egoïstische en laffe daad, een teken van zwakte (Reynders et al., 2014; 2015).

6. Culturele factoren in het vizier

Deze cijfers roepen de vraag op of de verschillen in coping, zorggebruik en beschikbaarheid van zorg verklaard kunnen worden door culturele verschillen. Een vraag die niet uit de lucht is gegrepen, want al rond de eeuwwisseling kwam men tot de conclusie dat cultuur een belangrijke parameter kan zijn om de variatie in suïdecijfers te verklaren. Naast de verschillen tussen Vlaanderen en Nederland zijn er tal van andere voorbeelden van variaties in de frequentie van suïcide die niet door de klassieke risicofactoren worden gevat. Enkele voorbeelden: de suïdecijfers onder de ouderen liggen het hoogst in de westerse landen, terwijl in de Aziatische landen de

zelfmoordcijfers onder de jongvolwassenen hoger zijn; het suïcidepercentage van mannen en vrouwen ligt in de westerse landen gemiddeld op 3:1, in de Aziatische landen 2:1, terwijl op het Chinese platteland vrouwen vaker overgaan tot suïcide dan mannen (Vijayakumar et al., 2005).

Dan komen culturele en macro-sociale determinanten in beeld. Durkheim wees er al meer dan 120 jaar geleden op in één van de basiswerken van de sociologie. Hij zocht een verklaring voor suïcide op het niveau van de samenleving, zoals een te dominant geheel van waarden en normen (altruïstische suïcide), een te dominant individualisme (egoïstische suïcide), een gebrekkige sociale samenhang en normloosheid (anomishe suïcide) of net een te sterke sociale samenhang (fatalistische suïcide). Ook het psychologisch onderzoek heeft zulke culturele factoren gehanteerd om suïcidecijfers te kunnen verklaren.

De vooraanstaande Brits-Amerikaanse psycholoog David Lester heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de relatie tussen culturele kenmerken en suïcidecijfers van landen wereldwijd (Lester 2000; 2002; 2003; 2005). Hij vond echter weinig tot geen relatie tussen cultuurwaarden en nationale suïcidecijfers, behalve in één studie (Van Heeringen, 2009), waarin hij een negatieve relatie aantoonde tussen suïcidecijfers en de mate van acceptatie van machtsongelijkheid.

Deze associatie werd bevestigd door een studie uit Noorwegen (Rudmin et al., 2003). De auteurs, Floyd W. Rudman, Marcello Ferrada-Noli en John-Arne Skolbekken (2003) kwamen tot de bevinding dat rigide sociale normen en waarden – waaronder gehoorzaamheid – een rol spelen in relatie tot suïcide. Bovendien vonden zij, in tegenspraak met David Lesters eerder onderzoek, dat suïcidecijfers ook positief gecorreleerd zijn met individualisme (d.w.z. het niveau van het zich autonoom voelen en van het zich onafhankelijk voelen van familie en andere sociale groepen). Zij veronderstelden dat individualisme de sociale integratie ondermijnt en daardoor het risico op suïcide verhoogt.

Psychiater Harry Minas van de School of Population Health van de University of Melbourne (Australië) vond in een uitgebreide selectie uit 87 landen bevestiging van de positieve associatie tussen individualisme en suïcide (Lenzi et al., 2012). Als het Australisch team alleen de groep van de posttraditionele landen selecteerde, vond het echter een negatieve correlatie tussen individualisme en suïcide. Een mogelijke verklaring is dat in seculiere en rationele samenlevingen mensen verondersteld worden hun eigen identiteit te vormen en hun eigen sociale positie in te nemen. Individualisme zou dan een positieve invloed hebben op de sociale regulering en integratie in postmoderne samenlevingen.

7. De Vlaamse en Nederlandse cultuur

Met deze inzichten uit de gepubliceerde literatuur over de relatie tussen culturele achtergrond en suïcide trachtte Alexandre Reynders een verklaring te vinden voor de Vlaams-Nederlandse verschillen in attitudes, stigma, zelfstigma en schaamte ten opzichte van suïcide (Reynders, 2015).

Ondanks hun gemeenschappelijke taal en andere gelijkenissen, werd eerder al door Geert Hofstede en anderen (Hofstede, 1980; Hofstede & Hofstede, 2005) opgemerkt dat Vlamingen en Nederlanders toch ook sterk verschillen wat betreft hun culturele kenmerken. Nadat hij in de jaren 1960 en 1970 bij meer dan 100.000 werknemers van IBM in 67 landen onderzoek had gedaan naar (culturele) waarden in relatie tot werken, stelde Geert Hofstede vast dat “er geen twee landen zijn met een gemeenschappelijke grens en een gemeenschappelijke taal die cultureel zover uit elkaar liggen dan Nederland en Nederlandsprekend België” (Hofstede, 1980).

Ook Marie-Thérèse Claes en Marinel Gerritsen hebben in hun boek ‘Culturele waarden en communicatie in internationaal perspectief’ (Claes & Gerritsen, 2011) duidelijke culturele verschillen aangetoond tussen Vlamingen en Nederlanders op basis van de vier cultuurdimensies van Geert Hofstede: onzekerheidsvermijding, masculiniteit, machtsafstand en individualisme (Hofstede & Hofstede, 2005) (zie verder).

Toch is het riskant om de eerdere bevindingen van Claes, Gerritsen en Hofstede zomaar over te nemen. De beschikbare gegevens hebben hun beperkingen en we moeten vermijden om in stereotypes te denken. De data waarop de culturele verschillen tussen Vlamingen en Nederlanders zijn gebaseerd, werden meer dan 30 jaar geleden – en soms zelfs 50 jaar geleden – verzameld en zijn dus wellicht gedateerd. Bovendien beperkten ze zich tot bevragingen van managers en werknemers. Ze zijn dus mogelijk niet representatief voor de hele bevolking. Bovendien wordt ervan uitgegaan dat Vlaanderen en Nederland homogene entiteiten zijn zonder variaties binnen de regio's. Dit stemt niet overeen met de realiteit. En tot slot is het interpreteren van Vlaamse en Nederlandse scores op cultuurdimensies in relatie tot attitudes, hulp zoeken en suïcide veeleer hypothetisch, misschien zelfs speculatief, te noemen.

Ondanks deze beperkingen en dit voorbehoud heeft LUCAS toch een poging gedaan om eerder gepubliceerde bevindingen over de algemene Vlaamse en Nederlandse culturele aard te associëren met het eigen onderzoek over verschillen in suïdecijfers en de ermee geassocieerde percepties en attitudes.

7.1. Onzekerheid vermijden

Een eerste vaststelling is dat Vlamingen meer ‘onzekerheid vermijden’ dan Nederlanders (Gerritsen 2001). Dit suggereert dat Vlamingen meer stress en angst ervaren wanneer ze geconfronteerd worden met veranderingen en met het onbekende. Sommige experts menen dat suïcide kan worden gezien als een vorm van controle: de ultieme manier om controle over het leven – en het einde ervan – te krijgen. De wens om onzekerheid te vermijden, kan in die optiek samengaan met de wens om problemen efficiënt en snel op te lossen.

Volgens Claes en Gerritsen (2011) komt de tendens om onzekerheid te vermijden tot uiting in een aantal gezondheidskeuzes die Vlamingen maken: Vlamingen nemen, veel frequenter dan Nederlanders, hun toevlucht tot antibiotica om ook onschuldige bacteriële (of zelfs virale) infecties te onderdrukken. De achterliggende rationale is vaak ‘baat het niet, dan schaadt het niet, en het is de zekerste weg om terug gezond te worden’. En toch is ondertussen al lang bekend dat het hoge antibioticumgebruik in België problematisch is op niveau van de volksgezondheid. Een ander voorbeeld is het hoge aantal geplande thuisgeboorten in Nederland, terwijl Vlamingen er bijna uitsluitend voor kiezen om hun kinderen te laten geboren worden in de (gepercipieerde) veilige omgeving van een ziekenhuis onder toezicht van een gynaecoloog (Gerritsen, 2001).

Dergelijke medisch-wetenschappelijke benadering van gezondheidsproblemen creëert bij Vlamingen een groter gevoel van vertrouwen en efficiëntie. Dit zou kunnen verklaren waarom de Vlamingen in de LUCAS-studie meer medisch georiënteerd zijn en Nederlanders meer bereid zijn om psychotherapeuten te raadplegen. In de ogen van Vlamingen leidt de psychotherapeutische aanpak mogelijk tot meer onzekerheid over de voortgang en het resultaat.

7.2. Masculiniteit

De Vlaamse cultuur is eerder ‘mannelijk’, terwijl de Nederlandse cultuur meer ‘vrouwelijk’ is, in de termen van Hofstede en Hofstede (2005), Gerritsen (2001) en Claes en Gerritsen (2011). Durkheim noemt dit ‘het eigen temperament’ van een samenleving (Durkheim, 1897). Een ‘vrouwelijke’ cultuur impliceert dat er meer ruimte is voor communicatie en dat er ook een grotere openheid is ten aanzien van de kwetsbaarheid (Gerritsen, 2001). De bereidheid om de persoonlijke kwetsbaarheid te bespreken is een voorafname op een effectieve psychotherapie. Openheid voor communi-

catie en kwetsbaarheid in een 'vrouwelijke' cultuur kan verklaren waarom Nederlanders meer dan Vlamingen geneigd zijn om een psychotherapeut te raadplegen.

Het LUCAS-onderzoek toont ook aan dat Vlamingen meer zelfstigmatisering ervaren en dat ze meer schaamte ervaren dan Nederlanders. Dit kan ook verklaard worden door de eerder 'mannelijke' Vlaamse samenleving, die meer belang hecht aan status en prestige (Gerritsen, 2001). Binnen een 'mannelijke' cultuur zijn mensen vermoedelijk meer geneigd om tekenen van zwakte te verbergen. Die zwakte wordt in de Vlaamse cultuur veel sterker geassocieerd met psychologische problemen en suïcide.

7.3. Individualisme

Het verschil in openheid bepaalt de mate waarin Vlamingen en Nederlanders anderen toegang tot hun leven geven (Gerritsen, 2001). Een Vlaming heeft doorgaans een grotere behoefte aan privéruimte. Net zoals de typische Vlaamse woning, waar het moeilijk is om binnen te kijken door hoge hekken of gesloten gordijnen, laten Vlamingen anderen niet gemakkelijk in hun emotionele wereld toe. En dus zijn Vlamingen, in vergelijking met Nederlanders, minder geneigd om psychologische hulp te zoeken en ervaren ze meer zelfstigma en schaamte als ze hulp nodig hebben.

7.4. Machtsafstand

Een 'mannelijke' cultuur wordt vaak geassocieerd met meer machtsafstand (Claes & Gerritsen, 2011). In Vlaanderen hecht men meer belang aan de mening van een deskundige en is men minder geneigd om dit in twijfel te trekken. Vlamingen verwachten meer dan Nederlanders dat oversten zeggen wat ondergeschikten moeten doen. In Nederland leren mensen al op de basisschool om te debatteren, hun mening te geven en initiatief te nemen (Gerritsen, 2001).

Men zou dit kunnen toepassen op de verschillen in behandelingsvoorkeur door te stellen dat Vlamingen gemakkelijker een arts of deskundige raadplegen van wie ze een duidelijke diagnose en behandeling verwachten. Nederlanders zijn eerder geneigd om een actieve rol te spelen in het identificeren van het probleem en het deelnemen aan de behandeling. Met andere woorden, Nederlanders zijn meer bereid om actief deel te nemen aan hun diagnose- en genezingsproces, in plaats van dat ze hun gezondheid en behandeling 'uitbesteden' aan een arts.

7.5. Andere factoren

Tot slot – en dit ligt buiten het verklaringskader van Hofstede – heeft ook het eeuwenlange geloofsschisma tussen beide landen zijn invloed gehad op de opvoeding en de cultuur. Het katholieke Vlaanderen en het protestantse Nederland maken andere behandelingskeuzen als gevolg van de manier waarop ze eeuwenlang zijn opgevoed (Gerritsen, 2001). Vlamingen gebruiken vaker psychotrope middelen vanwege hun geloof in de maakbaarheid van de toekomst. In Nederland geloven mensen vaker in predestinatie. Dit betekent dat het lot van mensen bepaald is op het ogenblik van hun geboorte. Niet dat Nederlanders geneigd zijn hun lot te ondergaan. Een individu is in deze visie op een bepaalde manier voorbestemd en wordt geacht daarnaar te handelen. Dat gaat samen met initiatief nemen, actief deelnemen en verantwoordelijkheid nemen (zie ook de protestantse ethiek van Weber (1920)).

8. Beleidsimplicaties

De vergelijkende LUCAS-studie (Reynders, 2015) toont aan dat de grote verschillen in suïcidecijfers tussen Nederland en Vlaanderen niet verklaard kunnen worden vanuit de ‘klassieke’ psychologische risicofactoren voor suïcide. Wat de onderzoeksresultaten wel aantonen is een opmerkelijk verschil op vlak van beschermende factoren: beschikbaarheid en toegang tot professionele en informele hulp; bereidwilligheid om deze hulp in te roepen; kennis en positieve ervaring over professionele hulp; het ervaren van stigma, zelfstigma en schaamte bij het zoeken naar hulp en de publieke attitude ten opzichte van suïcide.

Beschermende factoren kan men bijsturen door middel van een beleid dat gericht is op het bevorderen van de bekendheid van het zorgaanbod, het verlagen van de drempels om professionele en informele hulp te zoeken voor psychische problemen en het afstemmen van de zorg op de noden van de persoon met een zorg- en ondersteuningsbehoefte. Dit alles met het oog op een verbetering van de tevredenheid over die zorg en van de effectiviteit en de kwaliteit ervan. Hierbij kan men in de eerste plaats inzetten op de organisatie van de psychologische zorg maar tevens moeten er acties worden ondernomen om het hulpzoekend gedrag voor psychische problemen te bevorderen en de attitudes ten opzichte van deze problemen te veranderen. De rol van de eerste lijn moet hier zeker verder worden uitgebouwd.

Daarnaast zijn veel bredere preventieacties nodig om suïcide en suïcide-pogingen te voorkomen. Die acties moeten gericht zijn op het verminderen van zelfstigma en schaamte, maar ook op de uitbouw van sociale ondersteuning binnen en buiten families die met de problematiek van suïcide-gedrag worden geconfronteerd. Hierbij kan niet worden voorbijgegaan aan de belangrijke bijdrage van kennissen, vrienden, peers en ruimere sociale netwerken.

Tot slot is er ook nood aan psycho-educatie van het brede publiek. Een mogelijke strategie is het grote publiek gevoeliger en competentier maken in eerste hulp bij geestelijke gezondheidsproblemen. Mensen leren hoe ze best reageren, communiceren en handelen ten opzichte van iemand met psychologische problemen en met suïcidaal gedrag. Psychologische gezondheidsproblemen moeten uit hun taboesfeer worden gehaald, onder meer door stigmatisering aan te pakken. Mensen aanmoedigen om hun gevoelens en problemen te onthullen en niet langer te verbergen, kan een eerste stap vormen om de eigenwaarde en het zelfvertrouwen te herwinnen. Dit kan op zijn beurt resulteren in minder zelfstigmatisering en schaamte. Hierbij kan worden uitgegaan van de premisse dat iedereen psychologische problemen kan ontwikkelen en dat deze problemen behandelbaar zijn. Het zoeken naar hulp kan dan omschreven worden als iets moedigs, iets dapper, en geen daad van zwakte.

Bij dit alles moeten we rekening houden met culturele gevoeligheden en attitudes. Goede praktijken uit andere landen kunnen niet zomaar worden overgebracht naar een Belgische of Vlaamse context zonder aanpassingen aan de culturele context.

Tot slot zijn we er ons van bewust dat het LUCAS-onderzoek onafgewerkt is, dat het mogelijk nog veel meer vragen oproept dan het antwoorden heeft geboden. Vragen over de interactie tussen de organisatie van gezondheidszorg en de aanwezigheid van stigma en attitudes ten opzichte van psychische problemen en hulpzoekenden blijven onbeantwoord. Wellicht is er een wisselwerking, maar inzicht in die wisselwerking ontbreekt nog. Een beter begrip hiervan kan leiden tot bijsturingen in de organisatie van de zorg. Potentiële aanpassingen kunnen liggen op vlak van gemeenschapszorg (buurtzorg). Dit kan bijdragen tot een verlaging van de drempels door multidisciplinaire geestelijke gezondheidszorg verder in te bedden in de eerste lijn, met nadruk op gezondheidsbevordering en veerkracht. De effectiviteit van dergelijke maatregelen vraagt echter bijkomend onderzoek.

De beleidslijnen die Koenraad Matthijs destijds profetisch schetste – ‘Het ziet er dan ook naar uit dat enige kentering alleen kan verwacht worden van primaire preventie, wat niet belet dat dweilen zonder de kraan dicht te draaien soms hard nodig is’ – zijn ook vandaag nog actueel. Wat

er ondertussen wel is bijgekomen, zijn nieuwe inzichten hoe we dat beleid beter kunnen aansturen en op welke factoren we moeten inzetten. Die zijn niet altijd voor de hand liggend, maar als we de kraan echt significant dichtert willen draaien, is een brede aanpak echt noodzakelijk.

Dankbetuiging

De LUCAS-studies in dit onderzoekstraject werden gefinancierd door de Vlaamse overheid, Ministerie van WVG, LUCAS-KU Leuven, Centrum ter Preventie van Zelfdoding en de Stichting Ga Voor Geluk – Preventie van depressie en suïcide.

We danken wetenschapsschrijver Peter Raeymaekers (LyRaGen bv) voor de redactie van deze tekst.

Referenties

- Bernal, M., Haro, J., Bernert, S., Brugha, S., de Graaf, R., Bruffaerts, R., et al. (2007). Risk factors for suicidality in Europe: Results from the ESEMeD study. *Journal of Affective Disorders*, 101(1–3), 27–34.
- Bonneux, L., & Huisman, C. (2009). National borders determine mortality rate: Differences between Flanders and the Netherlands. *Demos*, 25, 14–16.
- Claes, M.-T., & Gerritsen, M. (2011). *Culturele waarden en communicatie in internationaal perspectief*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Deisenhammer, E., Huber, M., Kemmler, G., Weiss, E., & Hinterhuber, H. (2007). Suicide victims' contact with physicians during the year before death. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 257(8), 480–485.
- Durkheim, E. (1897). *Le suicide. Etude de sociologie*. Paris: Félix Alcan.
- Evans-Lacko, S., Brohan, E., Mojtabai, R., & Thornicroft, G. (2012). Association between public views of mental illness and self-stigma among individuals with mental illness in 14 European countries. *Psychological Medicine*, 42(8), 1741–1752.
- Gerritsen, M. (2001). *Cultuur als spelbreker. De communicatieve gevolgen van cultuurverschillen tussen Vlaanderen en Nederland*. Nijmegen: Oratie.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences. International Differences in Work-Related Values*. Sage Publications. Newbury Park/London/New Delhi.
- Hofstede, G., & Hofstede, G.-J. (2005). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Lenzi, M., Colucci, E. & Minas, H. (2012). Suicide, culture, and society from a cross-national perspective. *Cross-Cultural Research*, 46(1), 50–71.
- Lester, D. (2000). Individualism and suicide. *Perceptual and Motor Skills*, 91(3), 826.

- Lester, D. (2002). National character and rates of suicide and homicide. *Psychological Reports*, 91(1), 192.
- Lester, D. (2003). Nations' rated individualism and suicide and homicide rates. *Psychological Reports*, 92(2), 426.
- Lester, D. (2005). Individualism and suicide. *Psychological Reports*, 97(2), 576.
- Matthijs, K. (1982). Zelfmoord en de economische crisis. *Tijdschrift voor Sociologie*, 3(1), 45–66.
- Matthijs, K. (1983). Suïcidaal gedrag als carrière: Een sociologische visie op gedragsdifferentiëring. *Tijdschrift voor Sociologie*, 4(4), 451–474.
- Matthijs, K. (1984). *Kwalitatieve implicaties van het gewijzigd maatschappelijk profiel van de suïcidanten*. Toespraak gehouden tijdens de herfstvergadering van de Vereniging van Vlaamse Zenuwartsen en de Nederlandse Vereniging voor Neurologie op 27 oktober 1984 in Leuven.
- Matthijs, K. (1985). *Zelfdoding en zelfdodingspoging: Een sociologische interpretatie*. (Sociologische Verkenningen, 10). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Mojtabai, R. (2010). Mental illness stigma and willingness to seek mental health care in the European Union. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 45(7), 705–712.
- Pattyn, B. (Red.) (1993). *Emile Durkheim. De zelfdoding*. Leuven: Acco.
- Reynders, A., Scheerder, G., Van Audenhove, C. (2011). The reliability of suicide rates: An analysis of railway suicides from two sources in fifteen European countries. *Journal of Affective Disorders*, 131(1–3), 120–127.
- Reynders, A., Kerkhof, A., Molenberghs, G., Van Audenhove, C. (2014). Attitudes and stigma in relation to help-seeking intentions for psychological problems in low and high suicide rate regions. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 49(2), 231–239.
- Reynders, A. (2015). *Understanding differences between regional suicide rates*. Leuven: KU Leuven.
- Reynders, A., Molenberghs, G., & Van Audenhove, C. (2015) Help-seeking, stigma and attitudes of people with and without a suicidal past. A comparison between a low and a high suicide rate country. *Journal of Affective Disorders*, 178, 5–11.
- Reynders, A., Kerkhof, A., Molenberghs, G., & Van Audenhove, C. (2016) Stigma, attitudes and help-seeking intentions for psychological problems in relation to regional suicide rates. *Suicide and Life Threatening Behaviour*, 46(1), 67–78.
- Reynders, A., Kerkhof, A., Molenberghs, G., & Van Audenhove, C. (2016) Risico- en beschermende factoren van suïcide in Nederland en Vlaanderen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 58(2), 105–113.
- Rudmin, F. W., Ferrada-Noli, M., & Skolbekken, J. (2003). Questions of culture, age and gender in the epidemiology of suicide. *Scandinavian Journal of Psychology*, 44(4), 373–381.
- Rüsch, N., Corrigan, P., Powell, K., Rajah, A., Olschewski, M., Wilkniss, S., et al. (2009). A stress coping model of mental illness stigma: II. Emotional stress responses, coping behavior and outcome. *Schizophrenia Research*, 110(1–3), 65–71.
- Rüsch, N., Zlati, A., Black, G., & Thornicroft, G. (2014) Does the stigma of mental illness contribute to suicidality? *British Journal of Psychiatry*, 205(4), 257–259.
- Van Heeringen, C. (2007). Nederlanders en Vlamingen: Dezelfden en toch zo anders? *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 49(5), 285–287.
- Van Heeringen, K. (2012). Stress-diathesis model of suicidal behavior. In Y. Dwivedi (Ed.), *The neurobiological basis of suicide* (pp. 113–124). Boca Raton: CRC Press.

- Vijayakumar, L., Nagaraj, K., Pirkis, J., & Whiteford, H. (2005). Suicide in developing countries (1): frequency, distribution, and association with socioeconomic indicators. *Crisis*, 26(3), 104–111.
- Vlaams Expertisecentrum Suïcidepreventie. Cijfers over suïcide en suïcidepogingen. <https://www.zelfmoord1813.be/feiten-en-cijfers/cijfers-over-su%C3%AFcide-en-su%C3%AFcidepogingen> (geraadpleegd op 5 juli 2020)
- Weber, M. (1920). *Gesammelte Aufsätze zur Relionssoziologie*. Tübingen: Mohr/Paul Siebeck.

De gemeenschap is niet van gisteren

Gedachte-experiment over de rol van zelforganisatie door burgercollectieven in de post-coronasamenleving

Tine De Moor en Ton Duffhues

In de tweede week van maart 2020 raakte heel Europa in de greep van het coronavirus. Nieuws over coronamaatregelen beheerste daarna het dagelijks leven volledig. Op gezag van de overheid ging alles op slot, van kantoren tot scholen en horeca. Er was sprake van een 'lockdown' met bijhorende regels over 'social distancing'. In zowel dag- en weekbladen als via sociale media verschenen al gauw opinie-artikelen met bespiegelingen over de maatschappelijke impact van het virus. De auteurs – een mix van wetenschappers, journalisten en andere professionals – voelden zich geroepen om kenbaar te maken welke lessen de pandemie ons leert en welke uitdagingen die brengt voor actoren op verschillende niveaus: individu, organisatie, samenleving en overheden.

De gemeenschap en alle daarmee geassocieerde termen (solidariteit, zorg, opoffering etc.) werden makkelijk als een mogelijk recept om deze crisis te lijf te gaan naar voor geschoven. Dat is niet verwonderlijk: het komt welhaast nooit voor dat we als samenleving met zo'n urgentie gevraagd worden om het eigenbelang ondergeschikt te maken aan het algemeen belang. We worden nu dagelijks, of misschien wel meerdere keren op één dag, geconfronteerd met sociale dilemma's, nu van ons allen een lange, voortdurende en niet aflatende inspanning gevraagd wordt om de gemeenschappelijke vijand de baas te worden.

In dit essay gaan we na welke waarden en waardeverschuivingen geïdentificeerd worden in een aantal opiniestukken uit de eerste drie maanden van de coronacrisis. We stellen vast dat er sprake is van verschillende waardeframes of -narratieven en onderzoeken met name welke

rol de gemeenschap hierbij krijgt. Omdat praktische handelingsperspectieven zo goed als volledig ontbreken in die artikelen, spelen we vervolgens met enkele gedachte-experimenten in op een aantal ontwikkelingen die de pandemie onverwachts met zich meebracht, zoals bijvoorbeeld het vele thuiswerken. Die 'omslagen' in ons dagelijkse doen en laten, die vaak al eerder gestimuleerd werden maar nooit echt tot de normale gang van zaken doordrongen, die bieden in combinatie met andere, reeds langer bestaande ontwikkelingen op het vlak van geïnstitutionaliseerde solidariteit mogelijk nieuwe kansen. De voortdurende inspanning die van ons gevraagd wordt, heeft het belang van de verzorgingsstaat – waarbij solidariteit ingebed zit in de instituties – weer naar voren gehaald. In dit essay kijken we in het bijzonder ook naar andere vormen van geïnstitutionaliseerde solidariteit, en hoe deze nog een andere (uit)weg richting een veerkrachtige samenleving kunnen bieden.

1. De pandemie als aanjager van waardeverschuivingen

Vanaf het allereerste begin heeft de coronacrisis veel opinieschrijvers geprikkeld hun visie te delen over de samenleving tijdens en na corona. Vanuit historisch perspectief is dat geen bijzonder verschijnsel in tijden van crisis. Als de komst van een vreemdeling al een impuls kan zijn om na te denken over waarden die als vanzelfsprekend worden aangenomen (Sennett, 2012), dan geldt dat al helemaal voor de confrontatie met een plotse linge en schokkende gebeurtenis als corona, die uiteindelijk ook nog eens een meerkoppig monster blijkt te zijn en meerdere levens blijkt te hebben.¹ Bekend is dat in een cultuur van angst, onzekerheid of onrecht via collectieve of individuele actie meestal wensen en waarden komen bovendrijven die uitdrukking geven aan droombeelden en utopieën (Graeber, 2002). Ook blijkt dat bij ernstige rampen als aardbevingen, orkanen en overstromingen de getroffen en vaak onmiddellijk een tot dan toe ongekende betrokkenheid bij de gemeenschap laten zien en vergaande idealen koesteren over hun 'nieuwe' samenleving na wederopbouw. Solnit typeert dit mechanisme als 'A Paradise built in Hell' in haar historisch-vergelijkende studie naar grote rampen, onder meer de aardbeving in San Francisco in 1906 met 3000 dodelijke slachtoffers en de overstroming als gevolg van orkaan Katrina in New Orleans in 2005 met meer dan 1100 slachtoffers (Solnit, 2009). Kort nadat de storm is gaan liggen en de ellende nog nauwelijks te over-

1 Vergelijking met het meerkoppig monster 'de Hydra van Lerna' uit de Griekse mythologie.

zien is, komen tal spontane uitingen van directe en indirecte solidariteit en hulpverlening naar boven. Omdat niets meer overeind staat en aan alle kanten de kwetsbaarheid van de samenleving gebleken is, zou de samenleving vanaf een soort nulpunt totaal anders en veel beter kunnen worden opgebouwd en ingericht. Wat blijkt echter? Al snel nadat de opbouw van start gaat, verdwijnt het beeld van een paradijs achter de schermen van een financiële, technisch-organisatorische en vooral ook sociaal-politieke realiteit en verwordt het tot hooguit enkele symbolische veranderingen en vooral gekoesterde herinneringen.

Twaalf jaar voor de coronacrisis – in 2008 – was het de wereldwijde financiële crisis die leidde tot een vloedgolf van artikelen, analyses, debatten en beleidsrapporten waarin enerzijds kritische noten werden gekraakt over het dominante financieel-economische systeem en de bijhorende moraal en anderzijds de contouren werden geschetst van een nieuwe, gewenste samenleving. Een fundamentele kanteling van de economie was nodig, niet langer gericht op winstmaximalisatie voor enkelen maar op maatschappelijke waarden voor iedereen. Het financiële systeem moest hiervoor op de schop en weer dienstbaar worden gemaakt aan mens en samenleving. De burger zou weer zeggenschap moeten hebben over instituties die ooit waren opgericht om gemeenschappelijke publieke doelen te realiseren (zorg, verzekering, bank, energie, onderwijs). Over de urgentie van een systeemverandering bestond nauwelijks twijfel en de verwachtingen waren destijds dan ook hooggespannen. Dat was op zichzelf niet bijzonder, omdat in de periode voor de financiële crisis in de samenleving al veel kritische geluiden te horen waren over de uitwassen en onhoudbaarheid van het systeem. Bovendien waren kiemen van een nieuwe samenleving in veel plaatsen inmiddels goed zichtbaar, onder meer in de vorm van coöperaties, sociale en maatschappelijke ondernemingen en andere burgercollectieven.

De nasleep van de financiële crisis duurde jaren. Het economisch herstel duurde langer dan gedacht, ook in relatief sterke Westerse economieën. Daarom is het waarschijnlijk dat de opinies en het debat over die financiële crisis tijdens de eerste maanden van de coronacrisis bij veel auteurs opnieuw zijn komen bovendrijven. De vraag is hoe die opiniemakers dit hebben geactualiseerd en of ze dit verder hebben toegespitst. Zou het kunnen zijn dat de versterkt doorgaande trends van globalisering en digitalisering als een extra katalysator hebben gewerkt om ‘gemeenschap’ en ‘samenwerking’ te prioriteren als waarden? De veelgehoorde stelling dat de pandemie voor de samenleving als geheel en voor de afzonderlijke sectoren duidelijk maakt dat de systeemcrisis in essentie een waardecrisis is, maakt de vraag naar de waarden en waardeverschuivingen extra relevant (Rotmans, 2020).

Het spreken en denken over waarden kan tot verwarring leiden. Ons gaat het niet over het universele waardebegrip van de moraalfilosofen maar over een sociaalwetenschappelijke benadering. De kern hiervan is dat waarden tot stand komen in een context van sociale relaties en machtsverhoudingen. Ze zijn noch realiteit noch illusie, maar het zijn samenhangende, collectieve representaties waarbij mensen betekenis toekennen aan goederen, diensten, principes, ideeën, de staat van de wereld of van het leven (Heinich, 2017). Waarden bestaan daarom niet buiten onszelf, ze verbinden ons met anderen, maar maken ook het verschil met anderen. Dat maakt ze extra interessant om te onderzoeken. Hoewel waarden door veel mensen vooralsnog als iets persoonlijks en privé worden beschouwd en daarmee vaak buiten het maatschappelijke debat en politieke discours blijven, zijn ze – anders dan geobjectiveerde feiten en statistieken – wel degelijk met concrete acties en handelingen verbonden of roepen daartoe op. Recente rapporten, zoals Maatschappelijke coalities in coronatijd (maart 2021), wijzen op het grote aantal solidariteitsacties in Rotterdam, in het bijzonder tijdens de beginperiode van de pandemie (maart 2020). Hoewel we dit verband niet precies kunnen duiden, reflecteren deze concrete acties van burgers met solidariteit als motivator wel degelijk ook de waarden die gedistilleerd kunnen worden uit de opiniestukken.

Op basis van een serie opiniestukken die tijdens de eerste lockdown van 2020 verschenen, hebben we bijgaand schema van contrasterende waarden geconstrueerd.² De bestaande en bekritiseerde waarden hebben we tegenover de nieuwe en gewenste gezet.

Op een hoger abstractieniveau zijn de auteurs redelijk unaniem over de richting van de gewenste waardeverschuivingen. Algemene conclusie zou kunnen zijn dat wat eerst in de dominante neoliberale visie als ultieme waarden naar voren kwam, vooral was afgeleid van de mate waarin ze bijdragen aan de zelfrealisatie en de verlangens van onafhankelijke individuen, zoals autonomie, vrijheid en zelfbeschikking. De verschuiving zou dan gaan in de richting van waarden en principes die de ontplooiing van het collectief en het vormen van gemeenschap beogen. Dit beeld is niet verrassend, maar wel nog tamelijk algemeen gesteld.

Over de hele lijn wordt gesteld dat de pandemie zowel in het maatschappelijke als in het persoonlijke leven tal van fundamentele vraagstukken naar voor brengt. Ook bevestigen de opiniestukken nagenoeg allemaal dat die vraagstukken eigenlijk allang onder de radar bestaan: corona biedt

2 Het betreft een serie artikelen verspreid over dagbladen, weekbladen en semiwetenschappelijke tijdschriften met een groot bereik. Overzicht in speciale referentielijst aan het eind van dit artikel. De teksten zijn doorzocht op veel voorkomende begrippen die een waardering uitdrukken van wat gewenst is dan wel verwenst wordt.

TABEL 1. Schema van contrasterende waarden

Bestaand, bekritiseerd	Nieuw, gewenst
Marktwerving en winst als primair doel	Maatschappelijke waarden voorop
Kortetermijnrendement	Langetermijnrendement
Waarde voor aandeelhouders	Waarden voor alle stakeholders
Neoliberalisme als economische filosofie	Economie van gemeenschap (commons)
Afhankelijkheid van ondoorzichtige, internationale ketens (globalisering)	Lokale economie sterker
Focus op autonome, zelfredzame burgers en hun individuele vrijheid	Focus op gemeenschap en collectief, gekoppeld aan sociale cohesie, veiligheid, solidariteit
Harde waarden (geld, rendement, bezit, groei) leidend in businessmodellen	Zachte waarden (fair, sociale gelijkheid, maatschappelijke impact) leidend in businessmodellen.
Sturen op basis van big data en algoritmes	Sturen op basis van goed leiderschap en persoonlijke / collectieve behoeften
Beleidmakers en politiek centraal	Bevolking en hun ideeën centraal
Beroep op sterke staat voor oplossingen	Beroep op vitaliteit en solidariteit van burgers
Terugtrekkende overheid, meer markt	Herwaardering van publieke voorzieningen
Overheid en / of markt als sturingssysteem	Coöperatief model t.b.v. sturing en ondernemen
Totalitaire controle	Citizen empowerment
Nationalistische isolering	Mondiale solidariteit
Controle (van buitenaf)	Regie (van binnenuit)
Koersen op oordeel en belangen van experts, ontwikkelaars en bestuurders	Benutten collectieve intelligentie van actieve burgers
Strakke juridische procedures en regels gebaseerd op wantrouwen	Praktijkgerichte procedures op basis van vertrouwen
Centrale autoriteit beslist op basis van macht (hiërarchisch)	Besluiten op basis van coöperatief samenspel (horizontaal, transparant)
Risico's nemen: op de pof van de toekomst	Besef van kwetsbaarheid, veerkrachtige samenleving

kennelijk het momentum om ze naar buiten te brengen. Wat wel al zichtbaar was, maar niet gezien werd, is door corona uitvergroot. Dat geldt voor sectoren als gezondheidszorg, voedselvoorziening, mobiliteit en transport maar ook voor de economie en de politiek in het algemeen. Op zijn zachtst gezegd is er sprake van weeffouten in het systeem, maar meestal worden zwaardere termen gebruikt: van chaos, gebrek aan veerkracht tot systeemrot, systeemcrisis en faillissement. Parallel met deze systeemwereld legt de crisis ook in de individuele leefwereld tekortkomingen en pijnpunten van de samenleving bloot die verklaren waarom mensen zich alleen voelen, uitgesloten worden, depressief zijn, in armoede leven, of zich onmachtig voelen. Deze weeffouten en tekortkomingen hebben we uitgewerkt in grofweg drie frames: economisch, politiek en sociaal.

Het *economische frame* is vooral beladen met kritieken op neoliberalisme, doorgesloten marktwerking en globalisering. De aangehaalde voorbeelden betreffen de gezondheidszorg (bijv. geen eigen productie van basisvoorzieningen als mondkapjes, testmateriaal en farmaceutische grondstoffen maar evengoed de preciaire situatie van de ouderenzorgvoorzieningen kwam daarbij voor het voetlicht), de auto-industrie (geen voorraden maar ‘just in time delivery’ via wereldwijde ketens), de sector wonen (speculatie en winstbejag maken de woonmarkt ontoegankelijk voor jongeren en woningzoekenden met een beperkte portemonnee), en de sectoren voedsel en logistiek met ondoorzichtige ketenstructuren en een extreem hoge footprint (stikstof, CO₂).

Het *politieke frame* dat in de teksten opduikt gaat over ‘autocratie’ versus ‘democratie’, over collectieve dwang versus individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, en vooral ook over de weerbarstige verhouding markt versus staat, met daartussenin het maatschappelijke veld met onder meer burgercollectieven. De kloof tussen de politiek en de burgers wordt stevig aangeroerd alsmede de ondoordringbare bureaucratie waarin burgers gereduceerd worden tot klanten en door algoritmes ‘ontmenselijkt’ worden. En dan is er nog de gebrekkige aanpak van urgente, lange termijn vraagstukken als klimaat en sociale ongelijkheid.

Tenslotte het *sociale frame* met als kernbegrippen gemeenschapszin, solidariteit en samenwerking. Het virus bevestigt wat dreigde te worden vergeten, namelijk dat we in hoge mate afhankelijk van elkaar zijn en niet zonder elkander kunnen. Veel auteurs verwonderen zich over de stroom van sociale initiatieven die ontstonden in buurten, wijken, dorpen en ook landelijk. Zo’n overvloed aan altruïstisch gedrag en gemeenschapszin kwam voor velen onverwacht en nam via sociale media in korte tijd vormen aan die tot dan toe onbekend waren. De betekenis van de eigen buurt en wijk werd opnieuw ontdekt. Het werd voor velen als een onverwachte opsteker gezien

dat zovelen – en vooral ook jongeren – bereid zijn om de naasten te helpen in moeilijke tijden en wel degelijk oog hebben voor het algemeen belang.

In de beschrijvingen van deze drie ‘frames’ ligt verscholen dat verandering moet en ook kan. Corona heeft immers laten zien dat tal van gewoonten en beperkingen snel overboord gegooid kunnen worden en nieuwe regelingen ingevoerd, waardoor op korte termijn veranderingen te realiseren zijn die tot dan toe ondenkbaar waren. Sommige auteurs komen meteen met blauwdrukken van een al langer gekoesterde, ideale situatie en wat daarvoor op de schop zou moeten. Anderen pleiten eerst voor een individuele en collectieve bezinning op existentiële vragen als: ‘wat voor een type samenleving wensen we onszelf en de toekomstige generaties toe’, of ‘wat vinden we belangrijk in ons (samen)leven’ en ‘welke waarden geven ons daarbij richting’? Als samenleving en individuele burger worden we in alle heftigheid geconfronteerd met wat we niet meer willen; tegelijkertijd zijn we nog zoekende naar een nieuwe realiteit die alvast in beeldende taal en wervende begrippen vorm krijgt. Eén auteur spreekt expliciet over de behoefte aan een breed gedeeld normatief en moreel kompas om de samenleving opnieuw in te kunnen richten (Wilke, 2020).

2. Ontbrekende handelingsperspectieven

De waardeverschuivingen zijn ontleend aan een mix van voorspellingen, preferenties, verwachtingen, dromen en adviezen. Vele opiniemakers hebben de neiging deze verschuivingen te zien als het fundament van een transitie naar een nieuwe werkelijkheid die zich feitelijk al aandient. Hoe die er dan in concreto moet uitzien, blijft vaag en in algemene termen gesteld. Concrete handelingsperspectieven waren er niet na de eerste lockdown, maar nu we inmiddels een jaar verder zijn, ontbreekt het eigenlijk nog steeds aan echte handvatten voor waar onze samenleving heen moet. We hebben de meest in het oog springende adviezen die te maken hebben met burgers, gemeenschap, samenwerking, burgercollectieven en veerkracht op een rijtje gezet. Frissen (2020) stelt dat het een effectiever handelingsrepertoire is om niet de overheid of de markt maar vooral individuele en groepen van *burgers*, maatschappelijke organisaties, zorginstellingen en bedrijven een zo groot mogelijke rol te geven bij de bestrijding van malheur. Blom en Van Staveren (2020) pleiten voor een economie van de *commons*, *de gemeenschap* door het bevorderen van gedeeld eigendom van productiemiddelen, beheerd met het oog op lange termijn. Neiman,

Piketty et al. (2020) kiezen voor meer *sociale* of *coöperatieve bedrijven* omdat ze ‘hybride’ doelen nastreven die rekening houden met financiële, sociale én milieu-overwegingen. Daarnaast kennen ze een interne democratie. Van den Brink (2020) schrijft dat Nederland en de EU zullen moeten kiezen voor het Rijnlandse model van *vrijwillige samenwerking*: ‘vrijheid om samen te werken maar welbewust dat het moet’. Een treffende samenvatting van het gewenste nieuwe besturingssysteem voor een schokbestendige samenleving geeft Van Noort (2020) aan het eind van de eerste lockdown, kort voor de zomer: minder top-down, digitaler en lokaler. “We hebben geen nood aan brute kracht (met als symbool de eik) maar juist aan veerkracht (de wilg).”

Concluderend: iedere auteur ziet de crisis als een kans om te veranderen. De meeste aanbevelingen zijn echter zo algemeen gesteld dat een vertaalslag naar een handelingsrepertoire voor specifieke sectoren nog veel voeten in aarde zal hebben. Toch versterken begrippen als gemeenschapszin, solidariteit, actieve burgers, burgercollectief, coöperatie, lokaal en veerkracht en de daarop gebaseerde aanbevelingen en visies wel degelijk de verbeeldingskracht bij groepen mensen om voorzichtig stappen te zetten op de route naar minder marktwerking, een (lokale) economie van de gemeenschap, meer ruimte voor burgercollectieven en kortere ketens.

Naarmate de crisis voortduurt en zeker nadat in het straffe anderhalvemeterregime vanaf mei de eerste stappen in de richting van een terugkeer naar het ‘oude leven’ werden gezet, is de aandacht in het publieke debat geleidelijk verschoven van volksgezondheid naar andere maatschappelijke domeinen. Tegelijkertijd is ook de scepsis gegroeid over de haalbaarheid van de gewenste veranderingen als gevolg van onder meer besluiten van overheden (steun aan beursgenoteerde bedrijven) en het hervatten van het ‘gewone’ gedrag door burgers zelf (consumenten, reizen) zodra ze er de ruimte voor kregen. In de vroege herfst van 2020 begint dan de tweede coronagolf met opnieuw forse maatregelen; de angst voor een derde golf doet daar vanaf december nog een schepje bovenop. De ‘lockdown as an act of solidarity’ staat onder grote maatschappelijke spanning en leidt tot controverses en tweedelingen (Jetten et al., 2020). Zonder dat we dit op een vergelijkbare manier via opinie-artikelen hebben onderzocht, durven we stellen dat bovenstaand contrastschema herkenbaar is gebleven in het maatschappelijke debat. Het virus heeft de blik op onszelf, de ander en de wereld definitief veranderd en ons beeld van wat we waarderen en belangrijk vinden zal voortdurend opspelen en een invulling moeten vinden. Dat de crisis als een collectieve ervaring gaandeweg ook individualistische

tegenkrachten oproept doet daar niets aan af.³ Maar heel concrete voorbeelden van wat dit dan moet gaan betekenen, die zijn er vooralsnog niet.

3. Gedachte-experimenten

Welke praktische betekenis kunnen de organisatie- of sturingsprincipes die in de waardenverschuiving worden aangegeven, gaan spelen in wat als het 'nieuwe normaal' wordt aangeduid? Eigenaarschap is zo'n principe, maar ook wederkerigheid, gemeenschap, lokaliteit, circulariteit en 'zelf doen'. Om dit gedachte-experiment zo concreet mogelijk te maken worden die principes verbonden met maatschappelijke vraagstukken en bijzondere omstandigheden die in coronatijd versneld actueel zijn geworden. Vaak waren 'nieuwe praktijken' zoals thuiswerken en afstandsonderwijs in embryonale vorm al te vinden in de maatschappij maar zijn ze door de urgentie om het menselijke gedrag aan te passen aan dat van het COVID-19-virus nu op hun echte haalbaarheid getoetst en vaak ook in hun functioneren geoptimaliseerd. Nieuwe praktijken en principes rond werken, wonen en welzijn, variërend van een eerste cluster rond gemeenschap, lokaliteit en nabijheid, een tweede rond eigenaarschap, zeggenschap en governance (in het bijzonder met betrekking tot de werkomgeving), een derde rond circulariteit en korte ketens en tenslotte een vierde rond nieuwe ondernemingsvormen. In allerlei varianten en combinaties zijn ze van belang voor de maatschappelijke agenda van de toekomst.

4. Gemeenschap-lokaliteit

De lockdown in het voorjaar van 2020 heeft als een katalysator gewerkt voor een herwaardering van principes als gemeenschap, lokaliteit en nabijheid. Dat blijkt uit de publieke aandacht voor een veelvoud van sociale initiatieven en collectieve acties en speelt ook door in de waarden die we hierboven opgelijst hebben. Honderden burgerinitiatieven zijn spontaan ontstaan om mensen te helpen die als gevolg van de lockdown de deur niet uit konden

3 Een voorbeeld dat vooral in Nederland speelde was de controverse over het verplicht stellen van mondkapjes in openbare ruimte. Het kwam neer op de vraag of het dragen van een masker als een privézaak (mij) beschouwd moest worden of als een collectieve zaak (wij).

om boodschappen te doen of verstoken bleven van zorg en aandacht. Een deel van die acties was kortstondig en gebonden aan enkele personen die hun artistieke talenten inzetten om de gedupeerden op te vrolijken. Een ander deel was bedoeld als een nieuw digitaal platform om vraag en aanbod bij elkaar te brengen. Doorgaans hebben heel veel aanbieders zich gemeld maar bleef het aantal zorg- en hulpvragers hier echter ver bij achter. Tenslotte heeft een flink aantal initiatieven wel degelijk de potentie en de wens om te blijven bestaan en door te groeien. Dat is in de tweede helft van 2020 bevestigd door onderzoek naar de 'zorgzame samenleving' die inmiddels meer dan 1500 initiatieven telt in buurt, wijk of dorp (NVLZE et al. 2020). Al deze uitingen van directe en indirecte solidariteit zijn als sociale winst te beschouwen, omdat ze het besef van onderlinge betrokkenheid hebben versterkt. Bovendien laten ze zien dat niet langer 'opschalen' de preferente route van ontwikkeling is maar juist 'afschalen' door vast te houden aan zeggenschap op het niveau van een lokale gemeenschap.

Het aantal nieuwe initiatieven op het gebied van *cohousing*, woon- en leefgemeenschappen en eco-dorpen is vanaf het begin van 2020 flink toegenomen. Verspreid over het hele land zijn groepen burgers aan de slag gegaan om nieuwe wooncoöperaties te ontwikkelen waarin leden tegelijk huurder en beheerder zijn. Ze nemen daarbij de ruimte om zelf te bepalen in hoeverre ze aanvullend op wonen ook andere gemeenschappelijke voorzieningen wensen. Dat kan betrekking hebben op gemeenschappelijke ruimtes (logeerkamers, atelier of werkplaats), zorg delen en wederzijds dienstbetoon, beheer en gebruik van een groente- en kruidentuin. Deze ontwikkeling appelleert aan de behoefte van groepen mensen om collectieve vormen van zeggenschap en eigenaarschap te ontwikkelen en op een eigen wijze een lokale leef- en woongemeenschap te vormen. Tegelijkertijd is het in deze tijd van grote tekorten aan betaalbare woningen een door burgers zelf aangedragen alternatief voor de bestaande woningmarkt.⁴

COVID-19 heeft bovenal lelijk huisgehouden in zorgcentra voor kwetsbare mensen op oudere leeftijd en mensen met een geestelijke beperking. De roep om kleinere woonzorgcentra klinkt daarom luid. De wensen komen neer op het creëren van een liefdevol thuis door meer menselijkheid in de contacten en een betere sociale integratie in buurt, wijk of dorp. Kleine lokaal georganiseerde zorgcoöperaties voldoen hieraan en zien hun gelijk in hun strijd van de afgelopen jaren om een andere vorm van zorgverlening nu bevestigd. Ook in de publieke discussie over goede kinderopvang komen wensen naar voren die te maken hebben met nabijheid, kleinschaligheid, eigen beheer en sociale integratie. Hiermee wordt de ontwikkeling

4 Een actueel overzicht van deze initiatieven op www.cooplink.nl of in het Kennisdossier Wooncoöperatie op www.platform31.nl.

naar overname door grote (inter)nationale bedrijven en investeerders in die sector uitgedaagd. Zowel ouderen als kinderen hebben baat bij geen al te groots opgezette ondernemingen. Mogelijk kan voor ouderen en kinderen een gecombineerde oplossing gevonden worden in een nieuw coöperatief model dat tevens bijdraagt aan de cohesie binnen wijk, buurt of dorp.⁵

5. Het nieuwste werken

Het (deels) thuis werken is in korte tijd voor veel mensen in tal van sectoren onontkoombaar en ‘normaal’ geworden. In het begin van de coronacrisis kwamen berichten van economen en arbeidsdeskundigen dat ondanks alle aanloopproblemen en onwennigheid de productiviteit redelijk op niveau was gebleven en het ziekteverzuim zelfs daalde (Bloom, 2020). Met name de versnelde inzet van (intussen geoptimaliseerde) ICT-hulpmiddelen maakte continuïteit van veel werk mogelijk. Het duurde echter niet lang voordat controverses rond werk naar buiten kwamen. Een ervan betrof het benoemen, waarderen en belonen van zogenaamde ‘levensnoodzakelijke’ en onmisbare beroepen. Dit leidde tot een scherper onderscheid tussen ‘fysiek’ werk dat buiten of op bedrijfslocatie doorging en kenniswerk dat vooral van thuis uit plaatsvond. Voor die laatste groep werd de tevredenheid met het werken thuis een issue. Aan het begin overheerste bij velen de positieve waardering van meer flexibiliteit, gevoel van autonomie en zelfcontrole. Maar hoe langer de situatie duurde, des te sterker groeiden ook de gevoelens van isolement, anonimiteit, verlies van arbeidsvreugde en gemis van informeel collegiaal overleg. Bovendien kregen ouders met kinderen die noodgedwongen van ‘thuisonderwijs’ afhankelijk werden, te maken met complexe en vermoeiende taak- en tijdschema’s. Dat thuiswerk reizen zou uitsparen en ze daarmee niet alleen meer tijd voor de kinderen maar ook voor de buurt en de gemeenschap zouden hebben bleek al snel een gotspe. Al die ontwikkelingen gaven wel volop aanleiding om anders na te denken over werk en arbeidsverhoudingen. De vertrouwde arbeidsverhoudingen, de invulling van leiderschap, de gekende praktijken van samenwerking en de relatie tussen werk en privé bleken door het thuiswerken ineens niet meer in vaste patronen gegoten te zitten. Dit werkte stimulerend op een andere beleving van of behoefte aan

5 www.zorgsaamwonen.nl geeft een indruk van de vele initiatieven op dit gebied. Zie ook een gedachte-experiment over de combinatie van kinderopvang en ouderenzorg in een zogenaamde intergenerationele coöperatie in De Moor (2014): <https://tinyurl.com/28a75epp>

‘eigenaarschap’ en ‘zeggenschap’ bij bedrijf en werk. Uit de wetenschappelijke literatuur weten we dat meer *job control* ook meer tot tevredenheid op het werk (*job satisfaction*) en *work autonomy* kan leiden, en dat werd niet zelden ook zo ervaren (Spector, 1986; Van Yperen & Hagedoorn, 2003). Tijdens de pandemie kon tot op zekere hoogte geëxperimenteerd worden met allerlei varianten en werd het wederzijdse vertrouwen tussen werkgevers en werknemers danig op de proef gesteld. Hier kwam bij dat opzienbarende nieuwe historisch-antropologische inzichten over werk en vrije tijd naadloos bleken aan te sluiten bij de controverses en vragen die in coronatijd extra opspeelden (Suzman, 2020)

Ondanks de nog gaande zoektocht naar een goede balans tussen de verschillende werkmodi die nu uitgetprobeerd werden, worden de oude vormen van werk wel in vraag gesteld. Hoewel het tot nu toe een vrij beperkt fenomeen bleef, gebeurt dat al langer door leden van nieuwe werknemerscoöperaties, zoals in Nederland bv. Schoongewoon, een werknemerscoöperatie van schoonmakers. Na zo’n tien jaar ervaring levert Schoongewoon het bewijs dat ook laaggeschoolden prima in staat zijn om het eigenaarschap over hun bedrijf te voeren.⁶ Het verworven eigenaarschap en zelfbeschikkingsrecht over het werk blijkt de schoonmakers van Schoongewoon ook een hogere mate van tevredenheid over hun werk te geven (Stavenuiter & Oostrik, 2017).

Kunnen de pandemie-ervaringen op het vlak van werk een extra versnelling geven aan het fenomeen werknemerscoöperatie als een organisatievorm waarin eigenaarschap en zeggenschap van werkers geborgd is? ‘Maak van de Hema een coöperatie’ was niet toevallig een publieke oproep om een iconisch bedrijf te redden door voor een radicaal andere vorm van governance te kiezen (Canoy et al., 2020). Wat bij de Hema uiteindelijk niet lukte, bleek op een kleinere schaal wel degelijk een overlevingsstrategie te zijn. Diverse boekhandels in Nederland zochten met succes naar een coöperatieve formule met trouwe klanten of medewerkers om niet ten onder te gaan en toekomstbestendiger te zijn. Zou het ook kunnen zijn dat er nu voldoende overtuigende redenen blijken te zijn om vitale economische activiteiten in eigen handen te houden en ook plaatsgebonden te maken in plaats van het eigenaarschap weg te laten kopen door investeerders en ondernemers van buitenaf?

Een direct gevolg van de lockdown was dat mensen minder tijd gingen spenderen aan reizen en pendelen. Het maken van minder kilometers beviel velen in eerste instantie goed vanwege zowel individuele als collec-

6 Schoongewoon is een in medewerkerscoöperatie van schoonmakers zonder aandeelhouders. De coöperatie is opgericht 2012. Lees meer over deze organisatie op <https://www.schoongewoon.nl/>

tieve voordelen: meer tijd voor gezin, lagere kosten, minder files en reductie CO₂. Op den duur begon het verplichte thuiszijn wel te vervelen en gingen mensen het uurtje afblazen in trein of auto toch te missen. Hoe dan ook, opvattingen over mobiliteit en woon-werkverkeer gingen schuiven. De voor corona reeds aanwezige belangstelling voor het delen van transportmiddelen (auto's, fietsen, scooters) kreeg een impuls. Wat daarbij opviel is dat de varianten in de gewenste institutionele ordening van het deelsysteem scherper in beeld kwamen. Naast de puur commerciële, op winst gerichte particuliere onderneming kreeg de op coöperatieve leest geschoeide onderneming een scherper profiel. Daarbinnen viel het contrast op tussen twee vormen van governance en beheer: enerzijds de coöperatie gebonden aan een begrensde lokale gemeenschap en directe zeggenschap van de deelnemers, en anderzijds de coöperatie die niet aan plaats gebonden is, waar onderlinge sociale controle minder een rol speelt en die centraal, professioneel beheerd wordt (Crucke & Slabbinck, 2019).

Een andere ontwikkeling met betrekking tot werk kennen we nog van de crisis in 2008 en heeft te maken met het delen van risico's. De economische depressie met het verlies aan vaste banen heeft toen in Nederland geleid tot een grote stijging van het aantal zelfstandigen zonder personeel (ZZP) in Nederland. Voor veel ZZP'ers waren de kosten van een reguliere verzekering tegen arbeidsongeschiktheid te hoog.⁷ De zogenaamde Broodfondsen zijn daarna in Nederland als alternatief opgezet door ZZP'ers zelf: een overwegend lokaal georganiseerde onderlinge verzekering die uitkeert bij arbeidsongeschiktheid als gevolg van ziekte en ongevallen. Deze Broodfondsen voldoen kennelijk in een behoefte bij een groeiende groep ZZP'ers, niet alleen omdat ze enige zekerheid bieden maar ook vanwege de principes als de beperkte groepsgrootte (50 leden), de lokale werking en de afspraken over onderling vertrouwen en sociale controle (Vriens & De Moor, 2020). Eind 2020 telde Nederland rond 600 broodfondsen in 195 verschillende plaatsen met in totaal ca 26.500 leden en dus gemiddeld 45 per groep.⁸

Een variant van dit David versus Goliathverhaal geldt voor de zogenaamde 'gig-economie'. Na de financiële crisis van 2008 kwam de opmars van puur kapitalistische platforms, zoals bijvoorbeeld Uber, Airbnb, Booking.com en Deliveroo. Of het nu taxichauffeurs, fietskoeriers, eigenaars van kamers, appartementen, hotels of restaurants zijn: zodra ze zaken doen met die platforms, zijn ze aan de grillen en voorwaarden van monopolisten overgeleverd. Dat wil zeggen: als werknemer heb je geen rechtspositie, laat staan zeggenschap, en word je geconfronteerd met een

7 Sinds het afschaffen van de Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ) in 2004 is er voor ondernemers geen sociale zekerheid meer die voorziet in een uitkering bij arbeidsongeschiktheid.

8 Zie: <https://www.broodfondsen.nl/>

hoge afdracht van kosten, via algoritmes gestuurde publieke informatie over kwaliteit van dienstverlening etc. De snelle groei van deze platforms en de beschikbaarheid van veel kapitaal en dure techniek, is een barrière geweest voor de ontwikkeling van alternatieve, meer op coöperatieve leest geschoeide alternatieven. Corona heeft echter blootgelegd dat de kapitalistische platforms de betrokken werkers en gebruikers sterk afhankelijk hebben gemaakt en daarmee is hun ware aard in een scherper publiek daglicht komen te staan. Recent werden wel pogingen ondernomen om dergelijke platforms te doen conformeren aan de bestaande wetgeving maar het kan vermoedelijk niet lang duren vooraleer een nieuwe, creatieve oplossing gevonden zal worden om toch te blijven inzetten op het minimaliseren van kosten en het maximaliseren van de netwerkeffecten van dergelijke platforms (NOS, 2020; 2021).

Hoewel het idee van coöperatieve platforms wel heeft postgevat onder bepaalde zelfstandige ondernemers en beroepsbeoefenaren – inclusief de principes van collectief eigenaarschap en zelfbeschikking – blijkt tot nu toe een succesvolle oprichting en ontwikkeling daarvan toch geen sinecure te zijn (Bunders & De Moor, 2021). Het valt voor dit type platforms niet mee om aantrekkelijk te worden en te blijven voor voldoende potentiële deelnemers en klanten. Met name speelt hier het spanningsveld tussen schaal-grootte, investeringsbehoefte en een open of gesloten bereik.

6. Circulariteit

Corona heeft twee principes van economisch organiseren definitief uit de hoek gehaald van oeverloos debat en projectmatig experimenteren en tot een urgent maatschappelijk agendapunt gemaakt: circulariteit (kringloop) en korte ketens van productie en consumptie. Die versnelling kwam voort uit het misnoegen over de grote afhankelijkheid van globale ketens en de kwetsbaarheid van de eigen omgeving, zowel in sociale en economische als ecologische zin. Het principe bij circulariteit is dat reststromen in een productieproces altijd weer grondstof kunnen zijn in een volgende fase van het productieproces. Hoe kleiner deze kringloop in geografische zin is, des te beter. Dat past in een economie waarbij sociale én ecologische waarden zwaar wegen. Dit is aan de orde in bijvoorbeeld experimenten met het omgaan met afval. Door afval als een onderdeel van een 'common' te zien – met waarde voor de gemeenschap en de omgeving – is een actueel probleem mogelijk op creatieve wijze op te lossen via restrictief gedrag van

bewoners van een wijk, flat of dorp en via innovatief ondernemen (Kwee, 2020). In deze context past het fenomeen van wijkbewoners die hun eigen afval composteren in zogenaamde wormenhôtels. In de meeste gevallen betreft het hier informele burgerinitiatieven die behalve een circulair proces van afval tot mest ook een bijdrage willen leveren aan sociale cohesie in de wijk.⁹ Daarnaast zijn er coöperatieve ondernemingsvormen ontstaan waarvan zowel leveranciers (winkels, restaurants) van groenteafval als afnemers (burgers) van wormencompost lid kunnen zijn (Bom, 2021).

Maar evengoed werd de impact van de pandemie gevoeld binnen de bredere voedingssector, niet alleen door supermarkten maar ook bij wie inzet op het verkorten van de voedselketen tussen producent en consument. Binnen de kortste keren na aanvang van corona liep het storm bij landwinkels en groeide de omzet van voedselpakketten met louter boerderijproducten uit de regio onstuimig. Koop lokaal ('support your locals') blijkt een sentiment te zijn dat bij veel consumenten blijvend aanslaat (Van Kampen, 2020). De trend om korte ketens op het gebied van voedsel te versterken kan ook gerelateerd worden aan de groeiende populariteit van het principe van eigenaarschap, medezeggenschap of cofinanciering door burgers maar ook hun voorkeur om inzicht in en controle over de eigen voedselvoorziening terug te winnen. We zien dit terug in diverse voedselinitiatieven zoals Herenboeren, Voedselcoöperaties (voko's), Stadslandbouw-initiatieven (sociale wijktuinen, voedselbossen).¹⁰ Ze verschillen wezenlijk van de private onderneming van een boer of een (coöperatief) samenwerkingsverband van een groep boeren die uit zijn op een vaste klantenkring voor boerderijwinkels of het leveren (afgehaald of thuisbezorgd) van digitaal bestelde voedselpakketten met streekproducten. Een ander opvallend initiatief dat in corona-tijd flink doorgroeide is de coöperatie Land van Ons.¹¹ Doelstelling was om via leden van de coöperatie kapitaal in te zamelen om dat vervolgens gericht te investeren in de aankoop van landbouwgrond. Die grond wil Land van Ons beschikbaar stellen aan (jonge) boeren en tuinders onder strenge condities qua bedrijfsvoering (biologisch, natuur-inclusief, kringloop). In zekere zin is dit type initiatief te beschouwen als een moderne variant van de aloude 'commons' (De Moor, 2013). Eigendom van grond is collectief georganiseerd en de gezamenlijk opgestelde voorwaarden garanderen een duurzaam gebruik en voorkomen uitputting van de bodem. Op de achtergrond van nagenoeg alle initiatieven op het gebied van voedsel, landbouw en natuur spelen de grote vraagstukken rond klimaat: stikstof,

9 Een overzicht hiervan is te vinden op www.wormenhotel.nl. Eind 2020 staan meer dan 122 locaties geregistreerd.

10 Overzichten en doelen van deze voedselinitiatieven: www.herenboeren.nl; www.csanet-werk.nl; www.stadslandbouwnederland.nl. www.supportyourlocals.nl

11 Zie www.landvanons.nl

CO₂, biodiversiteit, water en energie. Ze maken deze vraagstukken voor groepen ondernemers en burgers behapbaar en inzichtelijk.

7. Sociale ondernemingen

In de coronatijd is één principiële vraag rond economisch handelen nog actueler en urgenter geworden dan ze al was, namelijk of ondernemers en bedrijven niet veel minder op winst en meer op maatschappelijke impact moeten inzetten. Winst als dominant principe krijgt geleidelijk een andere morele lading omdat de sociaal-maatschappelijke effecten en de ecologische gevolgen voor de aarde aan den lijve ervaren worden. De weg naar denken en doen in de richting van de 'nieuwe economie' en nieuwe ondernemingsvormen is onomkeerbaar, ook in het publieke domein (Schulz et al., 2013). Met de klimaatcrisis op de achtergrond, maar met de onverwachte en moeilijk grijpbare coronapandemie als directe aanleiding, groeit de aantrekkingskracht voor andere, nieuwere bedrijfsconcepten, bijvoorbeeld de sociale onderneming.

Die sociale onderneming wordt vaak gekenschetst als een hybride ondernemingsvorm vanwege de mix van sociale en economische doelen. Ze werken kleinschalig en kennen verschillende vormen van eigenaarschap en governance. In een aantal gevallen is het de individuele ondernemer die aan de touwtjes trekt en die via de inzet van mensen met een achterstand op de arbeidsmarkt zijn business vormgeeft. Daarnaast zijn er sociale coöperaties waarbij mensen de mogelijkheid krijgen om een eigen bedrijf op te zetten en inkomen te verdienen om uiteindelijk onafhankelijk te worden van uitkeringen van de overheid. Ook groeit het aantal 'community-based' sociale ondernemingen die bijvoorbeeld een gemeenschapsgebouw exploiteren en van daaruit bepaalde diensten leveren aan bewoners van wijk, buurt of dorp. Tenslotte, opvallend is de trend dat sectorspecifieke burgercollectieven zoals energiecoöperaties zich ook manifesteren als een sociale onderneming, door een deel van de winst beschikbaar te stellen aan sociale doelen in de gemeenschap.

Het is denkbaar dat de publieke waardering van al deze sociale ondernemingen uiteindelijk ook grote, beursgenoteerde bedrijven heeft beïnvloed in hun sociale en ecologische keuzes. Wat die belangstelling zeker oplevert, is dat andere vormen van financieren en investeren meer aandacht krijgen. Een interessante algemene vraag is bijvoorbeeld of burgers hun spaarcenten niet beter coöperatief zouden kunnen inzetten in plaats van hun kapi-

taal toevertrouwen aan een bank of beursfonds? Investeren in coöperaties op het gebied van energie, wonen, landbouwgrond, voedsel zou wel eens een slimmere keuze kunnen zijn. De nieuwe coöperatieve bank NewB in België speelt hierop in.¹² Een ander item waarmee sociale ondernemingen en ook andere burgercollectieven tot de verbeelding spreken is de uitdaging of ze de klassieke strategie van opschaling in de richting van groter, centralistischer en hiërarchischer succesvol weten om te buigen naar een poly-centrische netwerkstructuur (Bauwens & Mertens, 2017).

8. Nabeschouwing

‘De gemeenschap is niet van gisteren’ hebben we als titel van dit artikel gekozen om elk misverstand voor te zijn over de betekenis die wij geven aan ‘gemeenschap’ in relatie tot burgercollectieven. Het gaat ons niet over het traditionele gemeenschapsbegrip dat sterk verbonden is met familie, geloofsgemeenschap, woonplaats of andere klassieke sociologische kenmerken. Het gaat bij burgercollectieven om een notie van samenwerken en gemeenschap waarbij groepen mensen op basis van waarden als wederkerigheid, solidariteit en efficiëntie het individuele belang in lijn met het collectief belang proberen te brengen. Omdat we meteen in de beginperiode van de coronacrisis tal van opinie-artikelen voorbij zagen komen over wat de crisis ons als samenleving te leren zou hebben, besloten we om selectief te gaan lezen en in eerste instantie vooral te letten op verwijzingen naar het fenomeen burgercollectieven. We hadden immers al eerder vastgesteld dat er zeker vanaf 2005 een versnelde ontwikkeling plaatsvond van het aantal en de verscheidenheid van burgercollectieven in de vorm van bijvoorbeeld zorgcoöperaties, energiecoöperaties, sociale ondernemingen en voedselgemeenschappen (De Moor, 2013). Deze filter op de artikelen leverde echter weinig concreets op. We besloten daarom om de filter iets breder te maken en na te gaan of de auteurs wel uitspraken deden over waardeverschuivingen die zij constateerden en relevant vonden voor een samenleving in crisis. Onze volgende vraag werd dan in hoeverre die door velen gewenste waardeverschuivingen aanslaan of al aangeslagen zijn bij burgers die hun hoop gevestigd hebben op burgercollectieven.

Het onderzoek naar waardeverschuivingen hebben we systematisch aangepakt, met een contrastschema van bekritiseerde en gewenste waarden als resultaat, ook nog eens gedifferentieerd naar drie narratieven: economisch,

12 Zie: www.newb.coop

politiek en sociaal. Dat het ontbrak aan concrete verwijzingen naar burgercollectieven en handelingsperspectieven wisten we al. We besloten daarom medio 2020 om de uitkomsten van het waardenonderzoek te verbinden met een gedachte-experiment. Ook al hadden we niet de beschikking over gedetailleerde, wetenschappelijk vastgestelde gegevens over groei, omvang en verscheidenheid van burgercollectieven ten tijde van de eerste coronagolf, we hadden wel voldoende toegang tot sleutelfiguren in het netwerk en een aantal individuele collectieven om een beeld te kunnen schetsen van de dynamiek en de stemming. Dat kwam mede voort uit het onderzoek dat we begin 2020 gestart zijn naar actuele uitdagingen van collectieven (De Moor et al., 2020).

De waarden en trends die in de gedachte-experimenten over gemeenschap – lokaliteit, het nieuwste werken, circulariteit en korte ketens en tussentijdse sociale ondernemingen naar voren komen, hebben we niet in een causale relatie geplaatst met de waardeverschuivingen die we in de artikelen constateerden. Daarvoor is dit onderzoek nog onvoldoende empirisch onderbouwd. Wat we wel constateren is dat die waardeverschuivingen niet alleen sterk appelleren aan de motivaties van burgers die actief zijn in burgercollectieven maar ook voor burgercollectieven zelf betekenisgevend en inspirerend zijn. Ook constateren we dat die waardeverschuivingen die de coronacrisis heeft blootgelegd, al langer in de lucht hingen en aansloten bij een beweging van zelforganisatie door burgercollectieven. Die beweging verdient het om in de post-coronasamenleving niet weggeduwd te worden tussen de overheid en markt. Het zelforganiserend vermogen van mensen draagt via tal van gebaande en ongebaande wegen bij aan de collectieve veerkracht van onze samenleving. Die veerkracht is niet gebaat met meer markt-efficiëntie of dirigisme van overheden, maar eerder met geduld, creativiteit en flexibiliteit die mensen aan de dag leggen om hun sociale engagement verder toekomstbestendig te ontwikkelen.

Referenties naar de onderzochte opinieartikelen

- Blanksma Çeta, A. & Cuperus, R. (30 maart 2020). Coronacrisis is stresstest voor het politieke midden. *De Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/coronacrisis-is-stresstest-voor-het-brede-politieke-midden~b71afb84/>
- Blom, E. & Van Staveren, I. (30 april 2020). De solidariteit en samenwerking van nu moeten we verankeren in de economie. *Financieele Dagblad*. <https://www.fd.nl/opinie/1343065/de-solidariteit-en-samenwerking-van-nu-moeten-we-verankeren-in-de-economie>

- De Jong, G. (28 april 2020). Technocratie geen crisisredder. *Website Financieel Management*. <https://financieel-management.nl/artikel/technocratie-geen-crisisredder>
- De Moor, T. (23 mei 2020). Meer ruimte voor de 'commons'? *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/meer-ruimte-voor-de-commons/>
- Duk, W. (22 mei 2020). Na corona terug naar de gemeenschapszin. *De Telegraaf*. <https://www.telegraaf.nl/nieuws/317519352/na-corona-terug-naar-de-gemeenschapszin>
- Frissen, P. (11 april 2020). Coronacrisis en de tragiek van het bestaan. *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/coronacrisis-en-de-tragiek-van-het-bestaan/>
- Gierveld, J. (23 maart 2020). Het virus toont wat echt van waarde is. *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/het-virus-toont-wat-echt-van-waarde-is/>
- Ham, M. (20 maart 2020). Marcel Spierts: 'Coronacrisis vraagt niet alleen medisch, maar ook sociaal antwoord'. *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.sociale-vraagstukken.nl/interview/weloverwogen-sociale-professionals-ook-in-tijden-van-corona/>
- Kleverlaan, R. & Stam, E. (23 mei 2020). Geen loonoffer in deze crisis, maar winst voor medewerkers. *Trouw*. <https://www.trouw.nl/opinie/geen-loonoffer-in-deze-crisis-maar-winst-voor-medewerkers-b8a8310a/>
- Mos, E. (28 april 2020). Is solidariteit een kwestie van digitale bemiddeling? *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/is-solidariteit-een-kwestie-van-digitale-bemiddeling/>
- Neiman, S., Piketty, T. et al. (16 mei 2020). Manifest voor de rechten van werknemers. *De Groene Amsterdammer*. <https://www.groene.nl/artikel/manifest-voor-de-rechten-van-werknemers>
- Ooms, G. (8 mei 2020). Sociale economie als vaccin tegen arbeidsmarktcrisis. *Website Sociaal.net*. <https://sociaal.net/opinie/sociale-economie-als-vaccin-tegen-arbeidsmarktcrisis/>
- Peeters, P.-H. (4 april 2020). Hans Boutellier: 'We hoeven ons even niet meer te onderscheiden van elkaar'. *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/hans-boutellier-we-hoeven-ons-even-niet-meer-te-onderscheiden-van-elkaar/>
- Peeters, P.-H. (18 april 2020). Esther Mirjam Sent: 'Welke economie willen we herstellen?'. *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/esther-mirjam-sent-welke-economie-willen-we-herstellen/>
- Pheijffer, M. (23 maart 2020). Sociale cohesie en gemeenschapszin zijn na de crisis het nieuwe normaal. *Website Nyenrode Business University*. <https://www.nyenrode.nl/nieuws/n/sociale-cohesie-gemeenschapszin-nieuwe-normaal>
- Rabaey, M. (23 maart 2020). Enkel met gemeenschapszin verslaan we de coronacrisis. *De Morgen*. <https://www.demorgen.be/meningen/enkel-met-gemeenschapszin-verslaan-we-het-coronavirus~b51a1cf8/>
- Reeskens, T. (24 april 2020). Alles wordt anders? Dat valt te bezien. *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/alles-wordt-anders-dat-valt-te-bezien/>
- Ribbens, T. (31 maart 2020). Hoe het coronavirus ons kan veranderen. *Website Joop BNNVARA*. <https://joop.bnnvara.nl/opinies/hoe-het-coronavirus-ons-kan-veranderen>
- Roeters, E. (22 februari 2020). Is het een goed idee om werknemers mede-eigenaren van een bedrijf te maken? *Vrij Nederland*. <https://www.vn.nl/werknemersaandeelhouderschap/>

- Soeterbroek, F. (9 april 2020). De coronacrisis legt bloot waar het echt om draait. *Website Gebiedsontwikkeling.nu*. <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/de-coronacrisis-legt-bloot-waar-het-echt-om-draait/>
- Stellamans, A., Aertsen, C., Deforce, L. & Baeijaert, L. (19 mei 2020). Crisis is kans om de veerkracht van je team te vergroten. *Website Sociaal.net*. <https://sociaal.net/achtergrond/crisis-kans-om-de-veerkracht-van-je-team-te-vergroten/>
- Van Bekkum, O. (22 mei 2020). Coöperatief uit de crisis. *Website Boerderij.nl*. <https://www.boerderij.nl/Home/Blogs/2020/5/Cooperatief-uit-de-coronacrisis-586973E/>
- Van Nuland, A. (20 maart 2020). Corona – Cultuur – Coöperatie. *Website NCR*. <https://www.cooperatie.nl/corona-cultuur-cooperatie/>
- Van Daalen, R. (1 mei 2020). Gedrag en de hardware van de stad. *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/column/gedrag-en-de-hardware-van-de-stad/>
- Van den Berg, J. (16 april 2020). In Weidum laat saamhorigheid zich niet lamleggen door een virus: de fanfare repeteert gewoon digitaal. *De Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/in-weidum-laat-saamhorigheid-zich-niet-lamleggen-door-een-virus-de-fanfare-repeteert-gewoon-digitaal~b6766e60/>
- Van den Brink, G. (6 mei 2020). Gaat de coronacrisis een maatschappelijke verandering teweeg brengen? *De Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/gaat-de-coronacrisis-een-maatschappelijke-verandering-teweeg-brengen~b6f0f6a3/>
- Van Staveren, I. (7 april 2020). Hield de overheid bij de bankencrisis de markt nog overeind, nu valt de markt van haar voetstuk. *Trouw*. <https://www.trouw.nl/economie/hield-de-overheid-bij-de-banken-crisis-de-markt-nog-overeind-nu-valt-de-markt-van-haar-voetstuk~b1a5cf53/>
- Verdonk, J. (9 april 2020). Gemeenschapszin voor nu en in de toekomst. *Website Dispicio*. <https://dispicio.nl/2020/04/09/gemeenschapszin-voor-nu-en-in-de-toekomst/>
- Wilken, J.P. (23 april 2020). Kansen voor sociale vernieuwing. *Website Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/kansen-voor-sociale-vernieuwing>

Overige referenties

- Bauwens, T., & Mertens, S. (2017). Social economy and poycentric governance of transitions. In D. Meda, E. Cassier, & K. Maréchal (Eds.), *Post growth economics and society: Exploring the path of a social and environmental transition*. London, UK: Routledge.
- Blom, E., & van Staveren, I. (2020) De solidariteit en samenwerking van nu moeten we verankeren in de economie. *Financieel Dagblad*, 30 april 2020. <https://fd.nl/opinie/1343065/de-solidariteit-en-samenwerking-van-nu-moeten-we-verankeren-in-de-economie>.
- Bloom, N. (2020). *A snapshot of a new working-from-home economy*. <https://news.stanford.edu/2020/03/30/productivity-pitfalls-working-home-age-covid-19/>
- Bom, J. (2021). Van wormenhotel tot wormensamenleving. *P+ Special. People, Planet & Profit*, 19, 2-6.
- Bunders, D. J., & De Moor, T. (2021) The platform as a shared social enterprise? An analysis of cooperative development in the European gig economy. Draft. *Submitted*

- Canoy, M., Kooi, K., & Buijs, G. (2020). Maak van HEMA een coöperatie. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/06/11/maak-van-hema-een-cooperatie-a4002522>
- Van den Brink, G. (2020). Gaat de coronacrisis een maatschappelijke verandering teweeg brengen? *De Volkskrant*, 6 mei 2020. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/gaat-de-coronacrisis-een-maatschappelijke-verandering-teweeg-brengen~b6f0f6a3/>
- Crucke, S & Slabbinck, H. (2019). An experimental vignette study on the attractiveness of ownership-based carsharing communities: A social capital theory perspective. *Environment and Behaviour*. doi:10.1177/0013916519888969.
- Frissen, P (2020). Coronacrisis en de tragedie van het bestaan. Sociale Vraagstukken, 11 april 2020. <https://www.socialevraagstukken.nl/coronacrisis-en-de-tragedie-van-het-bestaan>.
- Graeber, D. (2002). *Toward an anthropological theory of value*. New York. Palgrave Macmillan.
- Graeber, D. (2013). It is value that brings universes into being. *Journal of Ethnographic Theory*, 3(2), 219–243.
- Heinich, N. (2017). *Des Valeurs. Une approche sociologique*. Paris: Gallimard.
- Jetten, J., Reiter, S. D., Haslam, S. A., & Cruwys, T. (2020). *Together apart: The Psychology of COVID-19*. London, UK: SAGE Publications.
- Van Kampen, S. (2020). *Lokale voedselgemeenschappen in Nederland. Inventarisatie en verkennend onderzoek*. Ede.
- De Moor, T. (2013) *Homo Cooperans. Institutions for collective action and the compassionate society*. Utrecht: Utrecht University.
- De Moor, T. (2014). Co-operating for the future: inspiration from the European past to develop public-collective partnerships and intergenerational co-operatives. In S. Baily, G. Farrell, & U. Mattei (Eds.), *Protecting future generations through commons* (pp. 81–104). Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- De Moor, T., Duffhues, T., Karlas, E., & Veldsink, C. (2020). *Krachtiger als collectief. Uitdagingen van burgercollectieven in Nederland, anno 2020*. Rotterdam: Institutions for Collective Action.
- Kwee, M. (2020). *The need for fitting governance institutions to ensure high quality recycled waste by residents in high rises*. Rotterdam.
- NLZVE, Vilans, & Movisie. (2020, 14 december). *Monitor Zorgzame Gemeenschappen*. NLZVE. <https://www.nlzorgtvoorelkaar.nl/downloads/monitor+zorgzame+gemeenschappen/default.aspx>
- Neiman, S., Piketty, T. et al. (16 mei 2020). Manifest voor de rechten van werknemers. *De Groene Amsterdammer*. <https://www.groene.nl/artikel/manifest-voor-de-rechten-van-werknemers>.
- NOS. (2020, 16 april). *Amsterdam verbiedt Airbnb-verhuur in drie wijken om overlast tegen te gaan*. <https://nos.nl/artikel/2330660-amsterdam-verbiedt-airbnb-verhuur-in-drie-wijken-om-overlast-tegaan.html>
- NOS. (2021, 16 maart). *Uber geeft alle Britse chauffeurs definitief minimumloon en vakantiegeld*. <https://nos.nl/artikel/2372940-uber-geeft-alle-britse-chauffeurs-definitief-minimumloon-en-vakantiegeld.html#:~:text=Uber%20gaat%20vanaf%20morgen%20de,worden%20ingeschreven%20in%20een%20pensioenregeling>.
- Rotmans, J. (2020). Reis licht in tijden van crisis. *Schooldomein*, 3 juli 2020.
- Sennett, R. (2016). *Samen. Een pleidooi voor samenwerken en solidariteit*. Amsterdam, Meulenhof

- Schulz, M., Van der Steen, M. & Van Twist, M. (2023). *De koopman als dominee. Sociaal ondernemerschap in het publieke domein*. Den Haag.
- Spector, P. E. (1986). Perceived control by employees: A meta-analysis of studies concerning autonomy and participation at work. *Human Relations*, 39(11), 1005–1016.
- Solnit, R. (2009). *A paradise built in hell. The extraordinary communities that arise in disaster*. New York: Penguin Books.
- Stavenuiter, M., & Oostrik, S. (2017). *Werkcoöperatie Schoongewoon. Resultaten enquête en groepsgesprekken*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Suzman, J. (2020) *Work: A history of how we spend our time*. London, UK: Bloomsbury.
- van Noort, W. (2020), De wereld heeft een nieuw besturingssysteem nodig, NRC 20 juni 2020. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/06/19/de-wereld-heeft-een-nieuw-besturingssysteem-nodig-a40033444>
- Van Yperen, N. W., & Hagedoorn, M. (2003). Do high job demands increase intrinsic motivation or fatigue or both? The role of job control and job social support. *Academy of Management Journal*, 46(3), 339–348.
- Vriens, E., & De Moor, T. (2020). Mutuals on the move: Exclusion processes in the welfare state and the rediscovery of mutualism. *Social Inclusion*, 8(1), 225–237.

Loneliness and COVID-19

Does a partner make a difference?

David De Coninck

1. Introduction

As the coronavirus disease 2019 (COVID-19) has been rapidly expanding across the globe, many countries have combined suppression and mitigation activities aimed at delaying major surges of patients and leveling the demand for hospital beds, while protecting the most vulnerable from infection. Amongst others, such national response strategies include varying levels of contact tracing and self-isolation or quarantine; promotion of public health measures, including hand washing, respiratory etiquette, and social distancing; and closing all non-essential establishments (Bedford et al., 2020; De Coninck, d’Haenens, & Matthijs, 2020a). Throughout the so-called ‘lockdown’, many people were encouraged or forced to work from home (if possible), and avoid leaving their residence except when absolutely necessary. If it is essential to venture outside, people have been urged (or forced) to wear face masks, avoid gatherings of people, and maintain physical distance from others (Killgore, Cloonan, Taylor, & Dailey, 2020). As the pandemic and the restrictive public health measures continue to develop rapidly, with infection rates fluctuating throughout 2020 and 2021 in several European countries, there is a growing concern about the short- and long-term mental health impact of these measures on the public. While the necessity of measures like self-isolation and reduced social contacts in Europe was inescapable during the spring of 2020, declining infection rates and widespread reporting on the adverse mental health impact of prolonged isolation have increasingly called them into question.

Over the past months, there has been an increase in reported anxiety, depression, post-traumatic stress disorders, and insomnia in many countries that were affected by COVID-19 (Banerjee & Ria, 2020; Killgore et al., 2020). Although the uncertain and rapidly developing societal context in which we currently operate, complicate the search for the cause of this surge in mental health disorders, previous studies that were conducted both prior and during the COVID-19 crisis have shown that loneliness is associated with these psychological issues. Although there have been widespread societal efforts to mitigate the adverse effects of the prolonged lockdown measures, studies report increased fear of and experience with loneliness over the past few months in both developing and developed countries (Killgore et al., 2020; Li & Wang, 2020; van Tilburg et al., 2020).

While loneliness is traditionally associated with older age (Heylen, 2010), the lockdown has had a fundamental impact on the mental health of the public. However, not everyone's mental health was equally affected by the lockdown measures. In this chapter, I focus on differences in actual loneliness by marital status. Over the past decades, marriage and fertility rates declined and permanent singlehood, unmarried cohabitation, and divorce increased (Adamczyk, 2017; Lesthaeghe & van de Kaa, 1986; Mortelmans et al., 2011; Pasteels, Lodewijckx & Mortelmans, 2013). Earlier studies have shown that, despite the fact that public attitudes towards alternative family types, cohabitation, and divorce have become more 'open' and permissive (Axinn, Emens & Mitchell, 2007), individuals report significant mental health differences by relationship status: people with a partner report lower anxiety, depression, feelings of loneliness, and overall greater psychological well-being compared to singles who have never been married or were formerly married (Adamczyk, 2017; Botterman, Sodermans, & Matthijs, 2015).

It is of vital importance to investigate how loneliness has and continues to develop throughout the COVID-19 pandemic between individuals in these different family types, given that loneliness is considered to be a risk factor for many mental disorders like depression, anxiety, adjustment disorder, chronic stress, insomnia and, in more extreme cases, suicide (Banerjee & Rai, 2020; Killgore et al., 2020; Wilson et al., 2007).

2. Loneliness in times of COVID-19

Perlman and Peplau (1981, p. 38) define loneliness as "the unpleasant experience that occurs when a person's network of social relations is deficient

in some important way, either quantitatively or qualitatively". Two types of loneliness are generally distinguished. Social loneliness originates from deficits in the broader circle of social contacts, or the lack of an engaging social network. Emotional loneliness manifests in the lack of an intimate figure or a close emotional attachment figure – a so-called confidant (Heylen; 2010; van Tilburg et al., 2020; Weiss, 1973). As their descriptions indicate, social and emotional loneliness cover distinctly different aspects of the broader phenomenon of loneliness and therefore require different remedies. For example, social loneliness can be addressed by broadening the social network through self-help groups (Gielen, Godemont, Matthijs, & Vandermeulen, 2012), while emotional loneliness can be addressed by engaging in more intimate relations with individuals (Heylen, 2010; Weiss, 1973). As the COVID-19 pandemic evolves, it may be expected that particularly social loneliness (or the fear thereof) has substantially increased among many people. While this increase may be most pronounced for the elderly population in residential care facilities that were locked down for lengthy periods during the spring of 2020 (Declercq et al., 2020), it was certainly not limited to this group (e.g. students) (Banerjee & Ria, 2020). Following van Tilburg et al. (2020), I identify three potential causes for the increase in loneliness among the general population.

First, the large reduction in the frequency of social contacts. Most people have a strong need for social relationships in which they find solidarity, affection, and connectedness. This may involve a (close) relative or friend with whom there is intense contact, but also less intense relationships (e.g., colleagues) (de Jong Gierveld, van Tilburg, & Dykstra, 2018). Remaining at home for long periods of time – either alone or with members of the household – is an extreme disruption of social life and may lead to an increase in both social and emotional loneliness (van Tilburg et al., 2020).

Second, many people experienced personal losses during the pandemic, which may be interpreted in several ways. Earlier studies have shown that feelings of loneliness and mental health problems are one of the most serious consequences of bereavement (van Tilburg et al., 2020). During this time, one of the most common causes of bereavement was losing a loved one due to COVID-19. However, other types of bereavement were also common: loss of social contacts, connections through one's job or business, and participation in social and public activities. Furthermore, people with care needs may have lost care and support provided by care or welfare professionals (van Tilburg et al., 2020).

Third, the pandemic can be perceived as a source of stress which has psychological consequences for individuals. Frequent and sensationalized media reports on hospitalizations and the growing pressure on intensive

care facilities, as well as on the large increase in the number of deaths, particularly among older people, may be important drivers of this. Perceiving such general threats in society has been found to contribute to a decline in well-being, of which an increase in loneliness may be a symptom.

Of course, it is important to emphasize that a number of other factors may also contribute to loneliness during this time. As an example, the increased incidence of family conflicts during the COVID-19 lockdown may also provide an exploratory avenue for the increase in loneliness, in line with previous literature (Burke, Woszidlo, & Segrin, 2012).

3. Loneliness: A matter of age and partnership status?

Amato (2000) showed that divorce results in a loss of personal relationships, which is a risk factor for loneliness. Although studies that examine differences in loneliness between family types are rare, there are some that provide valuable assumptions on how loneliness during this pandemic may differ depending on one's family situation. Earlier studies have shown that divorcees tend to be more emotionally and socially lonely than their married counterparts (Böger & Huxhold, 2018; Hawkley et al., 2019; van Tilburg et al., 2015). However, a growing number of divorcees now also repartner or remarry, and previous studies found no differences in loneliness between married (for the first time) and remarried individuals (Böger & Huxhold, 2020; Hawkley et al., 2019). Furthermore, Böger and Huxhold (2020) also found that younger cohorts report greater satisfaction with singlehood than older cohorts.

Another important factor that affects the experience of loneliness is age. Traditionally, loneliness increases up until age 50, after which it decreases until about age 75. Following this, loneliness begins to increase again, likely due to decreases in health or the loss of a spouse-partner or other social relationships (Hawkley et al., 2019). Building on these insights, Böger and Huxhold (2020) have shown that the interaction between age and partnership status is predictive of loneliness as well. Based on longitudinal German data (2008-2014), they concluded that with advancing age, partnership status became less predictive of loneliness – while satisfaction with being single increased.

In what follows, I investigate how family type and age are associated with loneliness during the first months of the COVID-19 pandemic in Flan-

ders, Belgium, using longitudinal online survey data from a sample of the adult population.

4. Study design

4.1. Data collection

Data were collected during the COVID-19 crisis in Flanders, Belgium at four time spells in 2020: from March 17 to March 22 (W1; when the first restrictive measures went into effect; $N = 1,000$), from April 6 to April 18 (W2; as hospital admissions and the death toll peaked; $N = 870$), from May 17 to June 5 (W3; as several measures were lifted or relaxed; $N = 768$), and August 18 to September 1 (W4; as COVID-cases spiked for a second time; $N = 558$). The response rate was about 32 per cent, and responses were gathered from an opt-in online panel in cooperation with a survey agency that used quotas by gender, age, education, and province to ensure the data were representative for these characteristics in Flanders. Respondents were contacted by e-mail, and the survey was distributed via the polling agency's own survey tool. Only the original 1,000 respondents from W1 were contacted in subsequent waves in order to ensure that we could investigate intrapersonal changes throughout the crisis and maintain the longitudinal design. For more information on the research design, see De Coninck, d'Haenens, and Matthijs (2020b). In what follows, I will only consider the data from the 558 individuals who completed all four waves of the study.

4.2. Fear of and actual loneliness

Fear of loneliness was measured in Wave 1 to 4 by the following item: 'I'm afraid that I'll be lonely for the next few weeks'. (The original wording in Dutch was: 'Ik vrees dat ik de komende weken eenzaam zal zijn'.) Answer options ranged from 1 (fully disagree) to 5 (fully agree). Actual loneliness was measured in Wave 2 to 4 by the following item: 'I've been lonely these past few weeks', with answer options from 1 (fully disagree) to 5 (fully agree). (The original wording in Dutch was: 'Ik ben de voorbije weken reeds eenzaam geweest').

5. Results and discussion

The results in Table 1 and Figure 1 to 4 show a clear difference by partnership status in terms of fear of and actual loneliness. At the start of the pandemic (W1), as restrictive measures in Belgium first went into effect, scores indicate that individuals who were unmarried ($M = 3.27$), legally or de facto separated ($M = 3.20$) or widowed ($M = 3.27$) reported greater fear of loneliness than those who were married ($M = 2.54$) or cohabiting ($M = 2.64$). These differences were statistically significant at $p < .05$. Although these differences in fear of loneliness by partnership status persisted throughout the pandemic, results showed that this fear generally decreased across all statuses, but not at an equal rate: individuals who were legally or de facto cohabiting or were married reported a smaller decrease in fear than those with another partnership status. A possible explanation for this may be that their fear of loneliness was lower to begin with, indicating a floor effect in the data. Between W3 (in May/June, as measures were lifted or relaxed and infection rates were at their lowest point in several months) and W4 (in August, as infection rates spiked for a second time), results showed an interesting change in fear of loneliness: those who were de facto or legally cohabiting and those who were married reported significantly greater fear of loneliness in W4 than W3 ($p < .01$), while this fear remained stable or decreased further among individuals who were single, separated/divorced, or widowed ($p \leq .09$).

In terms of actual loneliness (see Figure 3), a similar pattern presents itself: individuals who were legally or de facto cohabiting or married reported the lowest degree of loneliness, while those who were single, legally or de facto separated, or widowed reported greater loneliness. As for the evolution in actual loneliness, results showed that those who were legally or de facto cohabiting or married actually reported significantly greater loneliness in W4 than in W2 ($p < .001$), while these numbers remained stable or even decreased considerably among individuals from other family types.

When we look for potential explanations for (the evolution of) these scores, we can look at several avenues. As mentioned earlier, two main types of loneliness can generally be distinguished: social loneliness (deficits in broader circle of social contacts) and emotional loneliness (deficits in intimate figures or close emotional attachment) (Heylen; 2010; van Tilburg et al., 2020; Weiss, 1973). While the observed differences in fear of and actual loneliness between family types is in line with the previous literature (individuals without partners have greater fear of/experience greater loneliness) (Amato, 2000; Böger & Huxhold, 2020; Botterman et al., 2015; Hawkey et

al., 2019; van Tilburg et al., 2015), the differential evolution of loneliness of those with and without partners can also be explained in the current sociomedical context. When lockdown measures were first installed in Belgium, it is likely that those living in family situations in which individuals are traditionally more prone to loneliness (e.g., divorcees, Amato, 2000) reported greater fear of loneliness because they feared their already limited number of social contacts would be reduced even further. In this regard, (fear of) social loneliness was probably especially high, rather than (fear of) emotional loneliness. Those with partners and/or with children, on the other hand, likely believed they would not be as lonely due to the presence of their partner and/or children in the household.

As lockdown measures persisted, many efforts were made to highlight growing problems with loneliness, and awareness campaigns were launched to prevent loneliness in several social groups, mostly through digital communication (e.g., Facebook, WhatsApp, FaceTime). While this likely contributed to the decrease of the population's fear of loneliness among individuals in all partnership statuses, it may prove more effective for those who were single, separated, or widowed – although fear of loneliness remained greater for them than for those who were married or cohabiting. However, we do note an interesting evolution between W₃ (as lockdown measures were eased) and W₄ (at the height of a second wave, late August) (see Figure 1). Especially for those who cohabit and those who were married, there was a marked increase in fear of loneliness again ($p < .01$), while this was much less pronounced for the other family types. In this case, the smaller social network that they are active in may have been a protective factor, to some extent. Between W₃ and W₄, Belgians were allowed to interact with more people again, engage in social activities, etc. As the increase in cases at W₄ called for new (partial) lockdown measures, it is possible that those with partners may be feeling the renewed 'loss' of their social contacts more than divorcees, who generally have fewer social contacts to begin with and thus likely experienced a smaller increase in social contacts between W₃ and W₄ (Botterman et al., 2015; Heylen, 2010).

In line with Hawkey et al. (2019), we also found significant age differences in fear of and actual loneliness. While the general trend of decreasing loneliness across the pandemic remains consistent for age as well – and differences between age groups in this regard are limited –, results show that younger people report the greatest fear of and actual loneliness, while older age categories report significantly less loneliness. Not only has this effect been found in previous studies, recent studies on loneliness among samples in the United Kingdom and the Netherlands have yielded similar results (Li

& Wang, 2020). However, interactions between age and partnership status revealed no significant associations with loneliness.

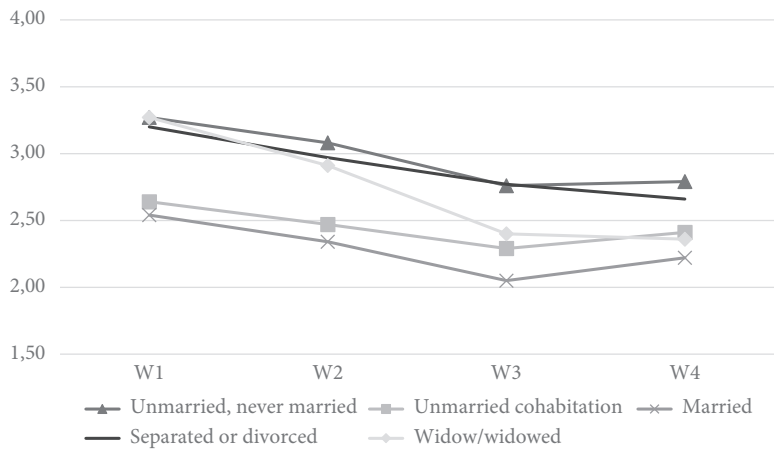

FIG. 1. Mean scores of fear of loneliness by wave and partnership status

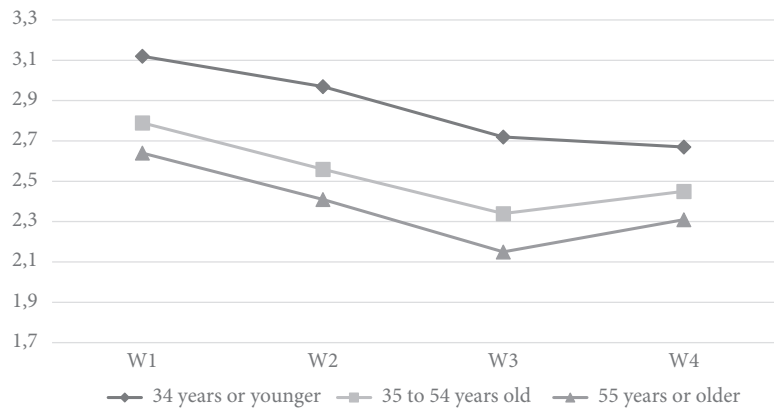

FIG. 2. Mean scores of fear of loneliness by wave and age

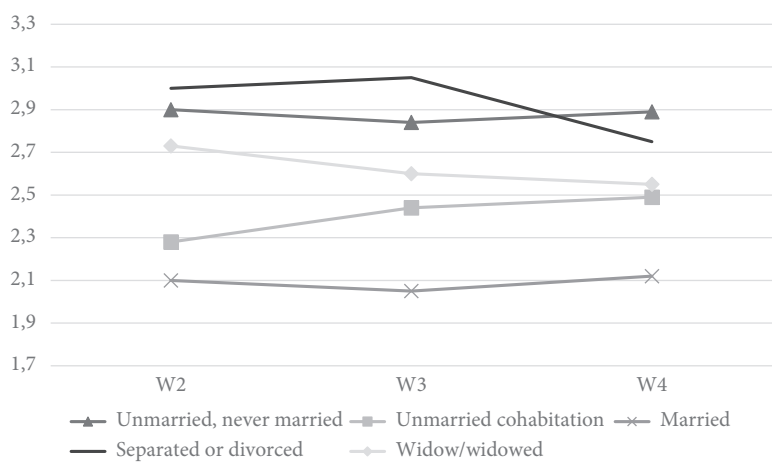

FIG. 3. Mean scores of actual loneliness by wave and partnership status

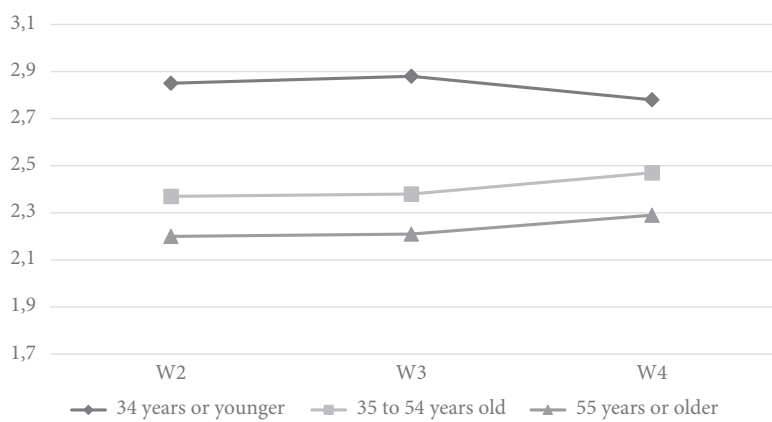

FIG. 4. Mean scores of actual loneliness by wave and age

TABLE 1. Mean scores of fear of and actual loneliness by wave, and by partnership status and age category

		Fear of loneliness					Actual loneliness			
		W1	W2	W3	W4	Evolution	W2	W3	W4	Evolution
Family type	Unmarried, never been married	3.27	3.08	2.76	2.79	-0.48	2.90	2.84	2.89	-0.01
	Legally or de facto cohabiting	2.64	2.47	2.29	2.41	-0.23	2.28	2.44	2.49	0.21
	Married	2.54	2.34	2.05	2.22	-0.32	2.10	2.05	2.12	0.02
	Legally or de facto separated	3.20	2.97	2.77	2.66	-0.54	3.00	3.05	2.75	-0.25
	Widow/widower	3.27	2.91	2.40	2.36	-0.97	2.73	2.60	2.55	-0.18
Age	34 years or younger	3.12	2.97	2.72	2.67	-0.45	2.85	2.88	2.78	-0.07
	35 to 54 years old	2.79	2.56	2.34	2.45	-0.34	2.37	2.38	2.47	0.10
	55 years or older	2.64	2.41	2.15	2.31	-0.33	2.20	2.21	2.29	0.09

NOTE: N = 558. Evolution indicates the difference in mean scores between W₄ and W₁ (for fear of loneliness) and W₄ and W₂ (for actual loneliness).

6. Conclusion

This brief overview of the evolution of fear of and actual loneliness among adults during the COVID-19 pandemic in Flanders, Belgium provides several points of attention for both scholars and policy makers. Firstly, although respondents reported the greatest fear of loneliness when lockdown measures were first installed, it is notable that there was a steady decrease of this fear throughout the first COVID-19-wave, across all partnership types. None the less, there were significant differences in loneliness between types. Mostly notably, those who were legally or de facto cohabiting and those who were married reported lower fear of and actual loneliness than those who were unmarried, legally or de facto separated, or widowed. This difference persisted throughout the study.

Although several initiatives (at the familial, community, or governmental level) were launched to combat loneliness among the population, many of these focused on the needs of the elderly population (e.g., grandparents that did not get to visit their (grand)children), while other social groups that were vulnerable to loneliness received less attention. The results of the

present study show that there continues to be a marked difference in loneliness between those with partners and those without a partner. It is therefore important for these individuals to seek help or companionship, even during this time. Many initiatives, like self-help groups, exist and continued to support individuals throughout these difficult months, adapting to this new context and moving their efforts to digital settings. Earlier research has shown that such groups have a markedly positive impact on individuals' well-being (Gielen et al., 2012), and thus a further strengthening of such initiatives must be encouraged in these uncertain times.

Of course, while the results of this study and those from others have shown that older people experience less loneliness than younger people (Hawkley et al., 2019), it is important to consider that the current sample consists of adult community-dwellers. In residential care facilities, many of which were locked down and all visitation was prohibited for lengthy periods (Declercq et al., 2020), loneliness among elderly residents was likely extremely high. Therefore, these results can certainly not be generalized to individuals residing in such facilities, and special care must be given to them.

Overall, it is clear that loneliness, with its many short- and long-term mental health repercussions (Killgore et al., 2020; Li & Wang, 2020; van Tilburg et al., 2020), differs significantly between individuals based on partnership status. In future investigations on the fall-out of the COVID-19 pandemic, it is therefore important for family sociologists, public health experts, and policy makers to consider what measures may be taken to support individuals in these challenges times.

References

- Adamczyk, K. (2017). Voluntary and involuntary singlehood and young adults' mental health: An investigation of mediating role of romantic loneliness. *Current Psychology*, 36, 888–904.
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269–1287.
- Axinn, W. G., Emens, A. & Mitchell, C. (2007). Ideational influences on family change in the United States. In R. Jayakody, A. Thornton & W. G. Axinn (Eds.), *International family change* (pp. 133–164). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Banerjee, D., & Rai, M. (2020). Social isolation in Covid-19: The impact of loneliness. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(6), 525–527.
- Böger, A., & Huxhold, O. (2020). The changing relationship between partnership status and loneliness: Effects related to aging and historical time. *The Journals of Gerontology: Series B*, 75(7), 1423–1432.

- Botterman, S., Sodermans, A. K., & Matthijs, K. (2015). The social life of divorced parents. Do custody arrangements make a difference in divorced parents' social participation and contacts? *Leisure Studies*, 34(4), 487–500.
- Burke, T. J., Woszidlo, A., & Segrin, C. (2012). Social skills, family conflict, and loneliness in families. *Communication Reports*, 25(2), 75–87.
- Declercq, A., De Stampa, M., Geffen, L., Heckman, G., Hirdes, J., & van Hout, H. P. J. (2020). *Why, in almost all countries, was residential care for older people so badly affected by COVID-19?* OSE Paper Series. Brussels, Belgium: Observatoire social Européen.
- De Coninck, D., d'Haenens, L., & Matthijs, K. (2020a). Forgotten key players in public health: News media as agents of information and persuasion during the COVID-19 pandemic. *Public Health*, 183, 65–66.
- De Coninck, D., d'Haenens, L., & Matthijs, K. (2020b). Perceptions and opinions on the COVID-19 pandemic in Flanders, Belgium: Data from a three-wave longitudinal study. *Data in Brief*, 32, 106060.
- de Jong Gierveld, J., van Tilburg, T. G., & Dykstra, P. A. (2018). New ways of theorizing and conducting research in the field of loneliness and social isolation. In A. L. Vangelisti & D. Perlman (Eds.), *The Cambridge handbook of personal relationships* (pp. 391–404). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Gielen, P., Godemont, J., Matthijs, K., & Vandermeulen, A. (2012). *Mensen helpen mensen: De kracht van zelfhulp en lotgenotencontact*. Leuven, Belgium: Lannoo Campus.
- Hawkey, L. C., Wroblewski, K., Kaiser, T., Luhmann, M., & Schumm, L. P. (2019). Are U.S. older adults getting lonelier? Age, period, and cohort differences. *Psychology and Aging*, 34(8), 1144–1157.
- Heylen, L. (2010). The older, the lonelier? Risk factors for social loneliness in old age. *Ageing & Society*, 30, 1177–1196.
- Heylen, L., Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2013). Eenzaamheid over de generaties heen? Eenzaamheid van kinderen na de scheiding van hun ouders. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 3(6).
- Killgore, W. D. S., Cloonan, S. A., Taylor, E. C., & Dailey, N. S. (2020). Loneliness: A signature mental health concern in the era of COVID-19. *Psychiatry Research*, 290, 113117.
- Lesthaeghe, R. J. & van de Kaa, D. J. (1986). Twee demografische transities? In R. J. Lesthaeghe & D. J. van de Kaa (Eds.), *Bevolking: Groei en krimp* (pp. 9–24). Deventer, the Netherlands: Van Loghum Slaterus.
- Li, L. Z., & Wang, S. (2020). Prevalence and predictors of general psychiatric disorders and loneliness during COVID-19 in the United Kingdom. *Psychiatry Research*, 291, 113267.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven, Belgium: Acco.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E. & Mortelmans, D. (2013). Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen. In M. Corijn & C. Van Peer (Eds.), *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussels, Belgium: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Perlman, D., & Peplau, L. A. (1981). Toward a social psychology of loneliness. In R. Gilmour, & S. W. Duck (Eds.), *Personal relationships in disorder* (pp. 31–56). London, UK: Academic Press.
- van Tilburg, T. G., Aartsen, M. J., & van der Pas, S. (2015). Loneliness after divorce: A cohort comparison among dutch young-old adults. *European Sociological Review*, 31(3), 243–252.

- van Tilburg, T. G., Steinmetz, S., Stolte, E., van der Roest, H., & de Vries, D. H. (2020). Loneliness and mental health during the COVID-19 pandemic: A study among Dutch older adults. *The Journals of Gerontology: Series B*, gbaa111.
- Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA: MIT Press.

The retreat of death

Understanding the rise in life expectancy during the first demographic transition

Angélique Janssens

1. Introduction

In his longstanding and eminent academic career, Koen Matthijs has devoted a vast amount of research energy into improving our understanding of the first demographic transition. And rightly so, as this fundamental process of transformation amounted to nothing less than a revolutionary reshaping of societal structures, with repercussions for economic, social, cultural and demographic aspects of society. For a sociologist such as Koen Matthijs this transformation process offers an enormous testing ground for theoretically inspired, wide-ranging empirical research. His research activities have brought us a large number of important studies and insights into the demographic transition in Belgium which have resonated widely into the larger academic debate. Most of the studies Koen Matthijs undertook or instigated, have focussed on changing patterns of marriage and fertility. In this contribution I will focus on the mortality and life expectancy side of what may be called the great transformation of our societies, in other words the enormous gains in life expectancy that have been achieved from the nineteenth century onwards. This still ongoing process has had, beyond any doubt, a decisive impact on the way we live our lives, both collectively as societies, and individually, as human beings. The consequences have not only been increases in longevity, but also taller height of younger birth cohorts, and strong increases in economic productivity by an ever-healthier population. The mortality decline is therefore not only of

the most important events in human history, but it is also a precondition for the formation of our modern post-industrial society.

Figure 1 below clearly bears out the magnitude of the change in life expectancy. From the mid-nineteenth century onwards life expectancy from birth begins its steady rise upwards from around age 35 or just over 40, to its current position of approximately 80 years or even over. For Belgium and the Netherlands life expectancy at birth in 2020 is approximately 82 years; however, the maximum average life span can now no longer be found in north-western Europe but in Asia, with Hong Kong and Japan leading with an average age of 85. We have every reason to assume that since the Middle Ages until the mid-nineteenth century, life expectancy has been fluctuating around the age of 30-40 years, which puts the nineteenth century transformation in an even starker contrast (Floud et al., 2011). What is most relevant and striking for historians and historical demographers is the fact that a large part of that transformation took place long before the arrival of modern-day curative medicine, such as antibiotics and mass vaccination programmes. These latter instruments, which in most western countries appeared in the 1940s and 1950s, finally enabled mankind to successfully win the fight against infectious diseases.

The crucial point to be made however is, that already before that point in time, large advances in life expectancy had been made. The reduction of mortality due to infectious diseases, such as diphtheria, scarlet fever, tuberculosis and whooping cough, began before the introduction of modern curative medicine, for the Netherlands and Belgium starting from approximately the 1870s onwards. Between 1870 and 1939 life expectancy in those two countries rose from age 40 for Belgium and age 37 for the Netherlands to age 60 and 67 respectively. This massive proportional change, for instance in the case of Belgium we are looking at an increase of 50%, and an 81% increase for the Netherlands, presents an important explanatory challenge for historians and historical demographers: what drove this important change in mortality and life expectancy and how did it come about? What explanatory factors can help us understand those great leaps forward? In addition, in order to elucidate the driving factors in this process we also need to have a good understanding of the epidemiological profile of the transformation process. Which diseases were driving the decline in mortality, and which diseases were impervious to improvement before the 1940s and how can that be explained?

These are not easy questions to answer. It is therefore not surprising that an incredibly large number of books and articles have already been devoted to the topic. Mortality and health are the outcomes of complex and multi-causal processes. In this historic extension of life expectancy beyond

age 30-40 many factors have played a role, ranging from increased personal hygiene, public health policies, higher incomes, improved nutrition, behavioural change, infant feeding practices, and improved education for the majority of the population. In this contribution I will discuss the broad outlines of the ongoing debate on the nineteenth and early-twentieth century rise in life expectancy, and I will finish with a brief presentation of the research project currently being carried out at the Radboud Group for Historical Demography and Family History, which is aimed at understanding the retreat of death in the city of Amsterdam between 1854 and 1940.

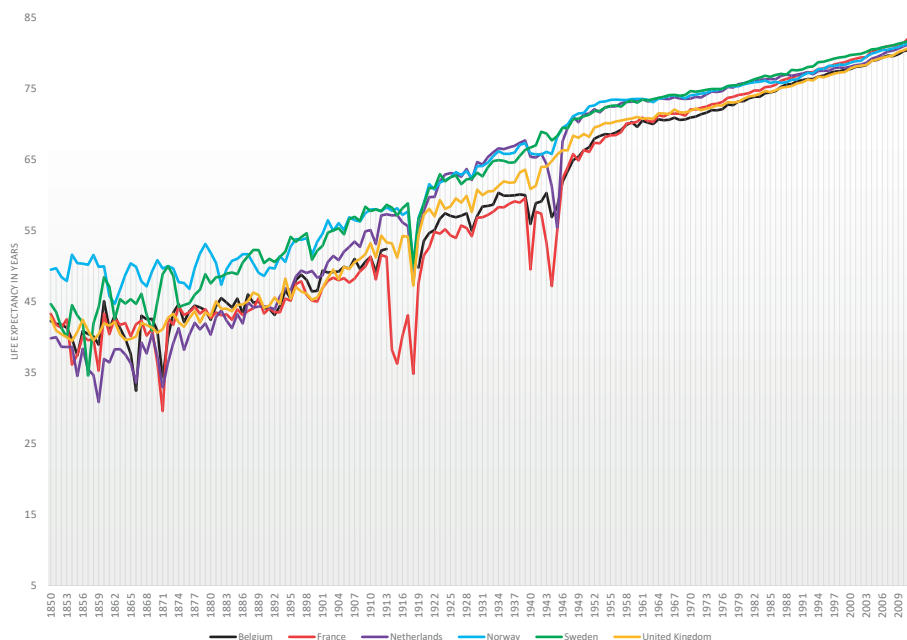

FIG. 1. Life expectancy at birth, selected countries north-western Europe, 1850–2009
BRON: www.clio-infra.eu; file: life expectancy at birth (total).

2. Debating the retreat of death

There is still little understanding of the determinants of the early origins of the retreat of death before the mid-twentieth century. The dominant theoretical framework in the history of mortality change is Abdel Omran's epidemiological transition theory (Omran, 2005; but first formulated in

1971). Omran's theory identifies three main stages. The first stage, 'the age of pestilence and famine', was characterized by very high mortality levels and strong fluctuations due to returning epidemics and famines. In the second stage, 'the age of receding pandemics', mortality began to fall due to declines in the burden of infectious diseases. In the third stage, 'the age of degenerative and man-made diseases', mortality declined further, and infectious diseases gave way to cardiovascular disorders and cancers. The epidemiological transition theory does not offer any causal explanations whatsoever. It rather functions as a heuristic framework, describing how mortality changed, and it is extensively used to shape historical-demographic research. Indeed, van Poppel (2018) used Omran's framework to identify stages in the Dutch mortality decline at the national level. He argued that the 1870s mark the start of Omran's second phase for the Netherlands.

The challenge to identify causal explanations has been taken up by others. One of the leading scholars in this debate is Thomas McKeown. Analysing English mortality data McKeown (1976) posited that the decline of mortality was *primarily* driven by a general increase in welfare and income, resulting in better housing and more and higher-quality food. Especially nutrition was identified by McKeown as having played a key role in bringing down mortality due to infectious diseases. He argued that medical interventions were ineffective prior to 1935, and hygienic measures, such as piped water and sewage, were put in place only after the mortality decline was well underway. Whilst it is undoubtedly true that by the end of the nineteenth century most of the countries in western and central Europe with comparatively high levels of survival were also the ones with high income levels, the association between GDP and survival is rather weak and far from systematic (Riley, 2001). Some countries, for instance in Northern Europe, had low levels of mortality, as can be seen in Figure 1 for Norway and Sweden, but they also had low income levels.

McKeown came to his conclusions largely on the basis of a process of elimination, rather than direct evidence for the impact of nutrition on survival. Hence his work has received considerable criticism. The most extensive critique was written by Szreter (1988) who argued that public health interventions by local governments played a *primary* role in bringing down mortality levels. It is human agency, Szreter argued, that caused death to retreat in the course of the nineteenth century. Elsewhere, Szreter (1997) strongly warned against the idea that economic growth is causally connected to mortality decline through a decline of infectious diseases. Rather, rapid economic growth while universally causing disruption, may have severe detrimental effects on health and mortality, according to Szreter. Nevertheless, it should also be kept in mind that after the middle of the

nineteenth century richer countries were obviously better placed to use their higher GDP levels to provide sanitary facilities to their populations. Higher income may therefore also have impacted upon survival via earlier instalment of sanitary infrastructures.

More recently Harris (2004) has come to the defence of the role of nutrition, and the McKeown thesis as he concludes that the thesis should not be denounced completely. Harris argued that mortality decline should be regarded as a complex, multi-causal process, and that it is likely that nutritional factors also played a part in it, next to other factors, whether successively or simultaneously. Elsewhere Harris & Helgertz (2019) have argued that the connection between nutrition and declining death rates should not be viewed as a one-way causal relationship, in the sense that better nutritional levels reduced levels of infections though increased levels of resistance. In fact, higher nutritional levels may also result from reductions in the exposure to infectious diseases, given that individuals trying to survive in highly infectious disease environments will need large parts of their nutritional resources to fight off infections.

In their influential book *The Changing Body* (Floud et al., 2011) have also emphasized the prominent role of improved nutritional conditions through the concept of the 'technophysio evolution', creating healthier, taller, heavier and economically more productive human bodies. In their perspective improved nutrition is the flywheel that feeds into a complex circular process across successive generations of improving health and mortality, economic output and productivity, technology and standard of living. However, Floud and colleagues assign more weight to nutrition in the earlier decades of the nineteenth century and acknowledge that public health programmes may have become more important in later decades, at least for the chronology found in Great Britain.

In recent years, the focus in the debate has shifted more and more towards the role of sanitary interventions, such as piped water and sewage. For instance, for the city of Paris, between 1880 and 1914, Kesztenbaum & Rosenthal (2017) have shown that sewers saved many lives. In an influential article Cutler & Miller (2005) argued that clean water was responsible for the disappearance of the urban penalty in major US cities and nearly half of the total mortality reduction between 1900 and 1940. However, recently they acknowledged that their estimates may have been too optimistic (Cutler & Miller, 2016). Moreover, others have concluded that the clean water technologies in US cities studied by Cutler & Miller did not contribute substantially to the decline of total and infant mortality (Anderson et al., 2018). Also, a study on infant mortality in the Dutch city of Tilburg revealed that

there was no connection between piped water and declines in child mortality (van Poppel & van der Heijden, 1997).

This indicates that the debate over the impact of modern public health infrastructures will continue, also because many studies are unable to pinpoint precisely how many households were actually connected to these new sanitary systems, and how long it took to become available to the entire city population. Moreover, sanitary infrastructures such as piped water and sewerage systems date from the period after the 1890s or even after the 1900s, leaving the earlier mortality decline unexplained (Harris, 2004). The contributions collected in a recent special issue of *The History of the Family* (2019, issue 2) on urban sanitation and the mortality decline also testify to the variety in outcomes in attempts to nail down the precise effects of sanitation systems on mortality. For Finland, Peltola & Saaritsa (2019) found that the impact of sanitation on infant mortality differed according to surrounding conditions, time and space. They argue that complementary inputs may be crucial, such as the quality of the living environment and basic disease avoidance skills in the population. They go on to conclude that an emphasis on the role of urban sanitary investments in the onset of the nineteenth-century mortality decline is ill-founded. By contrast, de Looper and colleagues (2019) have found that the decline in water-related deaths in the 1880s in Sidney, Australia, was initiated and sustained by the implementation of a clean water system in 1886. Similarly, in Swiss towns between 1876 and 1901 the mortality rate from typhoid fever was reduced as was the total rate for infant mortality (Floris & Staub, 2019). These authors connect to Jaadla and Puur (2016) by concluding that also many low cost investments in the improvement of water quality may have had a significant impact on mortality levels, in particular for infants. Low cost investments in urban sanitation may for instance have been aimed at the construction of artesian wells or the coverage of open sewer pits.

In the Dutch debate on the nineteenth-century mortality decline scholars have stressed the role of cultural factors, i.e. the diffusion of modern attitudes towards hygiene and health. Both Wolleswinkel-van den Bosch (1998) and Mackenbach (1992) pointed to the role of Roman-Catholicism and secularisation in delaying the acceptance of modern health standards in this period. Mackenbach was however not able to calculate the actual statistical relevance of this factor, and Wolleswinkel-van den Bosch had to rely on aggregated material at the national level. Such an approach brings the risk of ecological fallacy and is especially problematic given that Dutch Catholics are concentrated in the southern part of the country. The factor 'religion' may then pick up regional factors, hiding economic ones for instance, and strong indications exist that indeed region is a confounding

factor in this research (Janssens & Pelzer, 2014; Van den Boomen, expected; Walhout, 2019).

3. Lifting the burden of disease: The Radboud project

This brief and by no means complete overview of the debate on the nineteenth-century and early twentieth-century decline in mortality makes clear that an understanding of this complex process is far from easy and that so far any form of consensus in the debate is lacking. Progress in this field of study is often hampered by the fact that many studies make use of aggregated data at the level of cities, or even at the national level. Additional limitations are created by their dependency upon nineteenth-century disease classifications which distinguish only few and often vague disease categories and contain no information on how diseases were actually classified. Finally, current research does not take into account the effects of specific pathogens and their time-varying virulence. These considerations open up an interesting research avenue for studies based on long term individual level cause-of-death data such as we have available for the city of Amsterdam between 1854 and 1940.

The unprecedentedly rich Amsterdam registers record the cause of death as stated by the physician for every individual that died in the city in this period. In addition, the registers provide us with a wealth of information: the address of the deceased, his/her age, sex, marital status, and occupation. The causes of death are given at the level of the individual disease, so that we can circumvent the classification issue. This combination of socio-economic, demographic and disease data for the entire urban population of Amsterdam opens up the possibility to clarify the *relative* impact of different mortality determinants, with unprecedented precision. Hence, in May 2020, we started a research project, funded by the Dutch Research Council titled *Lifting the burden of disease, The modernisation of health in the Netherlands: Amsterdam 1854-1940*.¹ We investigate the role of economic factors, public hygiene, and cultural factors in the nineteenth- and early twentieth-century reduction of mortality. We use the city of Amsterdam as a unique historical laboratory. Moreover, we adopt an interdisciplinary approach in a collaboration with Jacco Wallinga from the Leiden University Medical Centre, who will be responsible for the input from an epidemio-

1 NWO Grant Open Competitie, grant number 406.18.HW.011.

logical perspective. This collaboration ensures that we can take on board the impact of declining degrees of infectivity of pathogens.

The individual level cause-of-death data covering the entire city population have an additional advantage most studies do not have. Most researchers are either studying the decline in total mortality or the decline in infant mortality. Whilst undoubtedly the decline in infant mortality is responsible for the largest increases in life expectancy in the nineteenth century, this by no means implies that the development in higher age groups can be explained by similar factors. Being able to study all age groups in a coherent fashion is an enormously important asset of the Amsterdam data. However, we limit the analysis to survival between birth and age 50, given that infectious diseases strike primarily within this time frame (Janssens & Walhout, 2018). After age 50 cardiovascular diseases and cancers are more dominant.

Whilst our individual level cause-of-death data have important advantages, these types of data need to be treated with utmost caution and be subjected to critical assessment. In the study period disease conceptions and diagnostic practices changed fundamentally, creating challenges for long term historical investigation (Anderton & Hautaniemi Leonard, 2004; Hardy, 1994). This calls for rigorous and critical internal validity testing of the data (Reid et al. 2015) in order to explore potential problematic parts in the data by disease, age, gender and period. However, we will also make use of a specially designed international historical coding system, the ICD10h, which is highly sensitive to so-called historical designations. The ICD10h has been developed in cooperation with European colleagues within the SHiP network (<https://www.ru.nl/rich/our-research/research-groups/radboud-group-historical-demography-family-history/ship/>).

The research strategy distinguishes three arenas in which the effects of mortality determinants for the individual are played out. First of all, we distinguish the arena of the diseases at the city level. Conditions in this arena are not constant but change between seasons, years and over time, both as a result of the behaviour of diseases and the effects of the main determinants of mortality decline. Here we will also calculate measures for the 'epidemic intensity' for each disease of interest, indicating changes in either susceptibility or infectivity of the disease. Secondly, we distinguish the arena of the individual life course and the family, as the behaviours of people and families mediate the effects of determinants driving the mortality decline. Based on data from civil certificates and HSN data we assess how individual and family characteristics impact upon the risk to die from a specific infectious disease, how this changes over time and how this reflects the principal determinants driving the mortality decline from infectious diseases.

Third, there is the arena of physical urban space, creating a clear spatial aspect to death and disease. These spatial patterns at the neighbourhood- and the street level, visually represented by maps, will help reveal the effects of determinants of mortality due to infectious diseases. By applying spatial regression models we will be able to assess the impact of environmental and socio-economic factors on spatial pattern in mortality.

By adopting this multi-perspective approach to the individual level cause-of-death data we hope to be able to make an important contribution to the study of one of the most important phenomena of the past 150 years, the great leaps in life expectancy before the 1930s. This project on the data for the city of Amsterdam between 1854-1926 will reveal the success of the fight against infectious diseases, but also what remained of this burden before the start of the mass vaccination program.

References

- Anderson, D. M., Charles, K. K., & Rees, D. I. (2018). *Public health efforts and the decline of urban mortality*. NBER Working Paper Series no. 25027. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Anderton, D. L., & Hautaniemi Leonard, S. (2004). Grammars of death: An analysis of nineteenth-century literal causes of death from the age of miasmas to germ theory. *Social Science History*, 28(1), 111-143.
- Cutler, D., & Miller, G. (2005). The role of public health improvements in health advances: The twentieth-century United States. *Demography*, 42(1), 1-22.
- Cutler, D., & Miller, G. (2016). *Erratum: "The role of public health improvements in health advances: the twentieth-century United States"*. Retrieved from <https://ngmiller.people.stanford.edu › files › sbiybj4811> (retrieved 29-3-2021).
- de Looper, M. W., Booth, H., & Baffour, B. (2019). Sanitary improvement and mortality decline in Sydney, New South Wales, 1857-1906. *The History of the Family*, 24(2), 227-248.
- Floris, J., & Staub, K. (2019). Water, sanitation and mortality in Swiss towns in the context of urban renewal in the late nineteenth century. *The History of the Family*, 24(2), 249-276.
- Floud, R., Fogel, R. W., Harris, B., & Hong, S. C. (2011). *The changing body. Health, nutrition, and human development in the western world since 1700*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hardy, A. (1994). Death is the cure of all diseases - Using the general register office cause of death statistics for 1837-1920. *Social History of Medicine*, 7(3), 472-492.
- Harris, B. (2004). Public health, nutrition and the decline of mortality: The McKeown thesis revisited. *Social History of Medicine*, 17(3), 379-407.
- Harris, B., & Helgertz, J. (2019). Urban sanitation and the decline of mortality. *The History of the Family*, 24(2), 207-226.

- Jaadla, H., & Puur, A. (2016). The impact of water supply and sanitation on infant mortality: Individual level evidence from Tartu, Estonia, 1897–1900. *Population Studies*, 70(2), 163–179.
- Janssens, A., & Pelzer, B. (2014). Lovely little angels in heaven? The influence of religiously determined cultural life scripts on infant survival in the Netherlands, 1880–1920. *Historical Social Research*, 39(1), 19–47.
- Janssens, A., & Walhout, E. (2018). Gateways of disease? Do port cities have different cause-of-death patterns compared to other cities, the case of the Netherlands, 1875–1899. In P. Puschmann, & T. Riswick, Tim (Eds.). *Building bridges. Scholars, history and historical demography* (pp. 332–361). Nijmegen, Netherlands: Valkhof Pers.
- Kesztenbaum, L., & Rosenthal, J.-L. (2017). Sewers' diffusion and the decline of mortality: The case of Paris, 1880–1914. *Journal of Urban Economics*, 98, 174–186.
- Mackenbach, J. P. (1992). *De veren van Icarus. Over de achtergronden van twee eeuwen epidemiologische transitie in Nederland*. Utrecht, Netherlands: Bunge.
- McKeown, T. (1976). *The modern rise of population*. London, UK: Edward Arnold.
- Omran, A. R. (2005). The epidemiological transition: A theory of the epidemiology of population change. *The Milbank Quarterly*, 83(4), 731–757.
- Peltola, J., & Saaritsa, S. (2019). Later, smaller, better? Water infrastructure and infant mortality in Finnish cities and towns, 1870–1938. *The History of the Family*, 24(2), 277–306.
- Reid, A., Garrett, E., Dibben, C., & Williamson, L. (2015). 'A confession of ignorance': Deaths from old age and deciphering cause of death statistics in Scotland, 1855–1949. *The History of the Family*, 20(3), 309–319.
- Riley, J. C. (2001). *Rising life expectancy. A global history*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Szreter, S. (1988). The importance of social intervention in Britain's mortality decline c. 1850–1914: A re-interpretation of the role of public health. *Social History of Medicine*, 1(1), 1–38.
- Szreter, S. (1997). Economic growth, disruption, deprivation, disease, and death: on the importance of politics of public health for development. *Population and Development Review*, 23, 693–728.
- Van den Boomen, N. (expected 2021). *Born close to death. Region, Roman Catholicism and infant mortality in the Netherlands 1875–1899* (Unpublished doctoral dissertation). Radboud University, Nijmegen, The Netherlands.
- van Poppel, F. (2018). Het komen en gaan van ziekten. In H. F. P. Hillen, E. S. Houwaart, & F. G. Huisman (Eds.). *Leerboek medische geschiedenis* (pp. 3–17). Houten, Netherlands: Bohn Stafleu van Loghum.
- van Poppel, F., & van der Heijden, C. (1997). The effects of water supply on infant and childhood mortality: a review of historical evidence. *Health Transition Review*, 7, 113–148.
- Walhout, E. (2019). *An infants' graveyard? Region, religion, and infant mortality in North-Brabant, 1840–1940* (Unpublished doctoral dissertation). Tilburg University, Tilburg, The Netherlands.
- Wolleswinkel-van den Bosch, J. (1998). *The epidemiological transition in The Netherlands* (Unpublished doctoral dissertation). Erasmus University Rotterdam, Rotterdam, The Netherlands.

De kanarie in de koolmijn

De Softenonkwestie

Leen Van Molle

Het demografisch onderzoek heeft er een stevig onderzoeksthema bij: COVID-19. De corona-pandemie domineert sinds het begin van 2020 het wereldnieuws. De media rapporteren dag na dag het aantal besmettingen, ziekenhuisopnames en sterftcijfers. Onderzoekers zetten de data uit op kaart en proberen verbanden te leggen met leeftijd, sociale klasse, levensbeschouwing, etnie en politieke overtuiging. Voor de extinctie van de kwaal zijn alle ogen op de (toegepaste) wetenschap gericht: een vaccin. De medische demografie en geografie kunnen helpen om beslissingen te nemen inzake prioritair in te enten personen en groepen. Maar is de entstof werkzaam en ongevaarlijk? Wat als de wetenschap faalt?

Als vaccins vandaag betrouwbaar(der) worden genoemd, dan is dat mede te danken aan een incident dat 60 jaar geleden de media beheerste: de 'nevenwerking' van Softenon. Dat was de merknaam in België en Nederland voor thalidomide, een slaappil die zonder medisch voorschrift te verkrijgen was en ook ingenomen werd door zwangere vrouwen om ochtendmisselijkheid te verhelpen. Maar Softenon veroorzaakte ook miskramen, doodgeboorte en aangeboren afwijkingen. Dat nefast verband kwam in november 1961 aan het licht, vijf jaar na de lancering door de Duitse fabrikant Chemie Grünenthal. De Verenigde Staten en Frankrijk hadden het middel nog niet op de markt gebracht; beide hadden een strenge geneesmiddelencontrole. Een 50-tal andere landen introduceerden het wel, inclusief België in 1959. Vanaf november 1961 vroeg de producent aan de verdelers om het product uit de handel te nemen, maar in vele landen gebeurde dat met vertraging. België publiceerde pas half juni 1962 een KB om Softenon tijdelijk uit circulatie te nemen; in december volgde een definitief handelsverbod (Janicki, 2009, p. 11-55). In de getroffen landen bleven de aantallen misvormde baby's in verhouding tot het aantal geboorten wel laag, maar emotioneel was elke casus een drama.

In België zijn een dertigtal Softenon-slachtoffers bekend. Ze werden geboren toen het land het hoogtepunt van zijn naoorlogse babyboom beleefde: van 1958 tot en met 1964 telde België jaarlijks 155.000 tot 160.000 geboorten, of 17 per 1000 inwoners (ter vergelijking: in 2018 10 per 1000). Statistisch dreigen de Softenon-slachtoffers dus te verdwijnen tussen de plooiën van de geschiedenis. Vanuit een breder perspectief – ethisch, medisch en juridisch – werd hun wedervaren historisch, in België en ver daarbuiten.

Een jonge moeder uit Rocourt bij Luik heeft daarbij een hoofdrol gespeeld. Op 29 mei 1962, een week na de bevalling, bracht ze, met medewerking van haar huisarts, haar zwaar misvormde baby met een slaapmiddel om het leven. Toen wist ze nog niet dat Softenon de oorzaak was van de misvormingen. In november 1962 moest ze in Luik voor een assisenjury verschijnen voor doodslag met voorbedachten rade, samen met vier vermeende medeplichtigen: haar man, zus, moeder en huisarts. Het strafwetboek was formeel: een geplande moord wordt bestraft met levenslange opsluiting (art. 394). Toch werden alle beschuldigen door de volksjury vrijgesproken. Een journalist van *Pourquoi Pas?* schreef achteraf: “Il semble, malheureusement, que le jury ait eu plus de coeur que de cervelle” (Toussaint, 1963, p. 47). De huisarts werd in 1964 alsnog voor zes maanden geschorst door de Orde der Geneesheren.

1. Het geweten van de wereld?

Het Softenonproces diende zich aan als een botsing tussen de vigerende regels – het strafwetboek en de deontologie van de medische professie – en het aanvoelen van het volk. En er was meer. Het deed de gevestigde procedures van de medische wetenschap en de farma-industrie wankelen. Een toxicoloog van de Luikse universiteit getuigde: “Pour introduire un médicament nouveau sur le marché il suffit de le faire enregistrer au Ministère de la Santé publique. (...) On ne connaît la nocivité d’un produit qu’après la catastrophe est arrivée. (...) Aujourd’hui la législation est insuffisante pour intervenir et protéger le public» (Jacob, 1962, p. 38-39; Paulus & Rozet, 1963, p. 42).¹ De assisenzaak bracht bovendien een publiek debat op gang dat politieke partijen, artsen, priesters en rechters, sociaal-culturele verenigingen, gezinnen en niet te vergeten vrouwen ertoe dwong hun ethische normen te bevragen. Zo besloot een Franse journaliste haar relaas over het

1 NL. prof. Camille Heusghem. Paulus en Rozet waren advocaten van de beklaagden, Jacob was journaliste voor de Franse krant *Libération*.

proces met de vraag: “Le retentissement du procès de Liège, a-t-il réveillé la conscience du monde?” (Jacob, 1962, p. 109).

Het debat is daarna niet gestopt. Het leidde in België met veel *ups en downs* naar de opheffing van het verbod op informeren over anticonceptiva (1973) en de abortus- en euthanasiewetgeving (respectievelijk in 1990 en 2002). Dit artikel toont aan, via de Belgische casus, hoe de Softenonkwestie zeer veel in beweging bracht: farmaceutische procedures, de Belgische en Europese wetgeving, het medisch, levensbeschouwelijk en juridisch waardenkader, en het genderbewustzijn van vrouwen. De kwestie fungeerde als de kanarie in de koolmijn. Vreemd genoeg hebben eerdere publicaties over abortus, seksualiteit en gender na de Tweede Wereldoorlog de invloed van het Softenonproces nauwelijks of niet opgepikt (Celis, 1997; De Weerd, 1999; Trommelmans, 2006, p. 63; Witte, 1993).²

2. Strafwet en moraal

Wie vervolgd werd voor kindermoord moest, volgens het Napoleontisch strafwetboek uit 1810, voor een assisenjury verschijnen en riskeerde de doodstraf. Ook de jonge Belgische staat, die het Napoleontisch strafwetboek overnam, onthoofdde nog een moeder voor kindermoord. Maar in de negentiende eeuw groeide het inzicht dat vrouwelijke daders dikwijls zelf slachtoffers waren. Ze handelden uit nood: om zich de schande van een onwettig kind te besparen of omdat ze geen middelen hadden om het groot te brengen. Bovendien aanzag men vrouwen als het zwakke, afhankelijke geslacht, terwijl de mannelijke verwekkers van het kind buiten schot bleven. Deze overwegingen gingen fungeren als verschoningsgrond. Kindermoord werd steeds meer naar de correctionele rechtbank te verwezen en de straffen werden milder. In 1867 volgde een aanpassing van het strafwetboek: de doodstraf werd vervangen door variabele gevangenisstraffen (Caroen, 2000; Dupont-Bouchat, 1992).

Ook abortus gold volgens het strafwetboek van 1810 als een zwaar “misdrijf tegen personen”; vanaf 1867 werd aborteren onder de “misdrijven en wandaden tegen de orde der familie en tegen de openbare zedelijkheid” ondergebracht. Vruchtafdrijvingen kwamen *de facto* hoogst zelden aan het licht en als dat al gebeurde tenderden de rechtbanken, zowel voor als

2 Dit artikel steunt op de partiële analyse van de Belgische pers door Peeters, 1974 (editorialen van 11 kranten, nov. 1962), Vandevenne, 2007 (40-tal tijdschriften, mei 1962-mrt. 1963) en Warowny, 1999 (6 Luikse kranten, mei-nov. 1962), plus nieuw bronnen- en literatuuronderzoek.

na 1867, naar lichte straffen of de vrijspraak. Naar het einde van de eeuw toe begon de nataliteit in België merkbaar te dalen, ook omdat de abortuspraktijk toenam. Koppels kozen bewust voor minder kinderen (Celis, 1996). Dat verontrustte Kerk en Staat. Tekenend daarvoor is een wet uit 1923 die publiciteit voor en de vrije verkoop van anticonceptiva en abortiva verbood. Maar het mocht niet baten: het toenemend gebruik van anticonceptieve methoden (vooral coïtus interruptus en periodieke onthouding) duwde het geboortecijfer verder naar beneden. Na de Tweede Wereldoorlog volgde wel een babyboom, maar de introductie van de contraceptieve pil, in Europa in 1961, deed de nataliteit nogmaals kelderen.

Kindermoord en abortus bleven intussen haaks staan op het morele kompas dat de christelijke én burgerlijke samenleving tot in de jaren 1960 stuurde: beide waren strafbaar; beide druisten in tegen wat de ‘natuurlijke’ roeping van de vrouw werd genoemd, namelijk kinderen baren; ze tastten de cohesie van het familieleven aan, de hoeksteen waarop de gemeenschap was gebouwd; ze waren strijdig met het Godsbod: *Crescite et multiplicamini*, Gaat en vermenigvuldig u; en ze ondergroeven ten slotte de belangen van de Staat die baat had bij veel kinderen voor het leger, de arbeidsmarkt en de fiscale inkomsten.

Dit morele kompas kwam vanaf de *golden sixties* onder druk te staan. Op relatief korte tijd veranderde het demografisch landschap omdat de gedragspatronen en het normatief kader veranderden. Dat uitte zich op vele wijzen: seksuele vrijheid, anticonceptie en ongehuwd samenwonen, een stijgende huwelijksleeftijd en dalende geboortecijfers, werkende moeders, meer echtscheidingen, eenpersoonshuishoudens en nieuw samengestelde gezinnen, plus een stijgende levensverwachting. In die context fungeerde het Softenonproces als een momentum dat aanzette tot collectieve reflectie over een ethisch dilemma dat zich voordien nooit zo scherp had aangediend: wat met een zwaar misvormde boreling? Tekenend is bijv. dat de CVP/PSC zich voor 1962 nooit over euthanasie had beraden (Peeters, 1974, p. 1, 68).³

3. Medicamenten: alarm!

De Softenonkwestie heeft de emoties hoog doen oplaaien, in de eerste plaats in de omgeving van Luik. De lokale gemeenschap sympathiseerde met de

3 De Softenonkwestie opende het principiële en publieke debat over de toelaatbaarheid van “euthanasie”, al ging het in de Luikse casus niet om de wilsbeschikking van de baby zelf, zie bijv. *Le Soir* 29 juni 1962, 7: “Le problème de l’euthanasie des enfants infirmes ».

beklaagden; een lokale arts, een pastoor en een paar vrouwelijke religieuzen getuigden in hun voordeel. In juni 1962 gingen er petitieën rond om alle beschuldigden in voorlopige vrijheid te stellen en in een Luiks café vond een omhaling voor de huisarts plaats. De empathie reikte tot ver buiten Luik. Krantenredacties werden overstelpt met lezersbrieven. Radio-Luxembourg en *France-Soir* organiseerden een enquête die leek aan te tonen dat de overgrote meerderheid van het publiek voor de vrijspraak gewonnen was (LPc). De procureur des konings, de beklaagden en de verdediging kregen een duizendtal vergoelijkende brieven toegestuurd. Ook de juryleden ontvingen brieven: dreigbrieven.

Het proces zelf werd een media gebeuren. De publiekstribune van de assisenzaal was speciaal voor de gelegenheid vergroot. Ruim honderd binnen- en buitenlandse journalisten en een legertje fotografen woonden de zittingen bij en er vonden manifestaties plaats voor het gerechtsgebouw op de Place Saint-Lambert. De zaak kwam op radio en televisie, dagbladen zagen brood in sensationele berichtgeving op hun voorpagina's en magazines publiceerden fotoreportages. De media droegen ertoe bij dat het drama bij velen gereduceerd werd tot twee sentimentele beelden: dat van de huilende moeder en van het 'doktertje van de armen' (Paulus & Rozet, 1963, p. 73-74; Sécail, 2014).

In de rechtszaal, zo merkte de pers op, zaten veel vrouwen. Hun medeleven, als vrouwen en moeders, was groot. Verschillende damesbladen – van het katholieke *Levensadel*, over het socialistische *Stem der Vrouw*, tot en met het populaire *Libelle* – wezen beschuldigend naar de producent en de distributeurs van thalidomide. Vrouwen voelden zich zelfs dubbel bedrogen: door de farmaceutische industrie én door de overheid die geen strenge voorwaarden oplegde aan de controle en verkoop van geneesmiddelen, aldus de socialistische politica Jeanne Vanderveken-Van de Plas (LSd; PPa; LEV; VRB; LIB; SdVb). Het valt op dat zij aan het drama heel expliciet het vrouwelijke perspectief toevoegde, en dat in 1962 toen de 'tweede feministische golf' nog veraf was.

Links en rechts klonk de vraag of de hoofdschuldige, de fabrikant, niet voor het gerecht moest worden gedaagd. Ook de Minister van Volksgezondheid en van het Gezin, de CVP'er Joseph Custers, moest het ontgelden: in het parlement en in de media, maar niet vanop de banken van de CVP/PSC of in de katholieke pers. De Franstalige linkse pers en het satirische politieke weekblad *Pourquoi Pas?* oordeelden onomwonden dat hij moest opstappen (LPa; PPD; Warowny, 1999, p. 37, 41, 44-45, 84). Begin december 1961 had de minister al een parlementaire vraag gekregen van de socialist Ernest Glinne (de BSP/PSB maakte *nota bene* deel uit van de regering) over de gevaren van Softenon. Vervolgens betoogde de liberaal Joseph De Grauw in de Senaats-

commissie voor Volksgezondheid, die hij voorzat, dat de minister en diens administratie veel te traag optraden en hij publiceerde ook een kritische brief in de pers. In mei 1962 vond het debat over de begroting van Volksgezondheid plaats. Glinne merkte er schamper op dat de openbare omroep wel waarschuwde voor ziekten aan landbouwgewassen, maar niet wanneer de zwangerschap van vrouwen in gevaar was. Het was bovenal Jeanne Vanderveken die Custers toen zwaar op de korrel nam. Ze verweet ze hem dat er van hogerhand geen maatregelen waren getroffen om de verkoop van Softenon tegen te houden. Custers' defensieve reactie, "c'est un incident imprévisible", gooide olie op het vuur. Prompt trok Vanderveken, samen met de vijf andere vrouwelijke BSP/PSB-Kamerleden, naar eerste minister Théo Lefèvre (CVP) met de vraag om actie (LG; PHKa,b; LSa,c; DEM).⁴ Veertien dagen later vond de ophefmakende kindermoord plaats...

4. "Infanticide par pitié"? (LSb,d)

De reacties op de moord en het proces liepen erg uiteen. De socialistische krant *Le Peuple* maakte al snel het drama in Luik bekend: op haar voorpagina en met de boodschap "Nous n'avons pas le droit de condamner la maman liégeoise" (LPb). Het radicale blad *Links* kwam op voor de nationalisering van de geneeskunde en de farmaceutische industrie. De Bond van Grote en Jonge Gezinnen, statutair gehouden aan zijn levensbeschouwelijke neutraliteit, onthield zich van veel commentaar met het argument dat sereen oordelen te midden van verhitte discussies uitgesloten was. Maar *De Bond* bleef wel de grote gezinnen promoten en vreesde, met cijfers ter staving, voor een demografische catastrofe als contraceptie en abortus, omgeven door "een waas van medevoelen", vrij spel zouden krijgen. Het flamingantische 't *Pallierterke* speelde de communautaire kaart en schoof de schuld voor de vrijspraak in de schoenen van de Walen, en dan vooral van de stemmingmakerij van Luikenaars ten voordele van Luikenaars (LINb; DBa,b; tP). 't *Pallierterke* stond hiermee wel alleen: de breuklijn in de pers liep niet langs de taalgrens, maar langs de levensbeschouwelijke lijn. De katholieke krant *Het Volk* schoof de schuld voor de vrijspraak zonder meer in de schoenen van de linkse pers uit Luik (HVb). Aan katholieke zijde was de verontwaardiging over de moord groot, aan liberale en linkse zijde

4 Naast Vanderveken waren dat Alex Fontaine-Borguet, Mathilde Schroyens, Germaine Copée-Gerbinet, Yvonne Lambert en Yvonne Prince.

werd op vrijspraak gehoopt, maar aan beide zijden werd het (ver-)oordelen omgeven met nuances.

Hoge kerkelijke kringen plaatsten de natuurwet en de goddelijke wet centraal zoals voorgehouden door het vijfde gebod: "Gij zult niet doden". Radio Vaticaan verspreidde tot driemaal toe dit principiële standpunt van de kerk, tweemaal zelfs tijdens het proces: als pressiemiddel kon dat tellen. De boodschap was duidelijk: "L'amour d'une mère qui tue est suspect (...). Moralement il [l'acte] est une rébellion contre la loi de la nature, la loi de Dieu". Het Vaticaan hekelde bovendien de zogenaamde wetenschappelijke vooruitgang die mensen voor morele dilemma's plaatste. Na de vrijspraak stelde Rome de harde vraag met welk recht de jury de moeder had vrijgesproken. De conclusie luidde dat de dam die zwakken, invaliden, debielen en ouderen beschermde doorbroken was (ORa,b,c; Janicki, 2009, p. 82-84; Warowny, 1999, p. 242, 244, 258).⁵

De Belgische bisschoppen bevonden zich tijdens het proces in Rome waar toen het Tweede Vaticaans Concilie doorging en intervenieerde wijze-lijk niet voor de uitspraak had plaatsgevonden. Ze publiceerden wel een verklaring onmiddellijk nadien en zegden daarin niet te willen oordelen over het geweten van de verantwoordelijken voor de dood van de baby, noch over het gewicht van de verzachtende omstandigheden. Wel wezen ze, zoals het Vaticaan, op de "onwrikbare beginselen van natuurwet en kristelijke zedenleer" en de plicht van elke gelovige om "iedere vorm van euthanasie" te veroordelen (PAS; DSb; Warowny, 1999, p. 242, 244, 258). Ook gezaghebbende moraaltheologen zoals Jacques Leclercq en Louis Janssens, katholieke artsen en alle katholieke kranten en tijdschriften hamerden op het onvoorwaardelijk respect voor het leven. Alleen God is meester over leven en dood, zo klonk het, elk leven is onaantastbaar en ook het lijden heeft een religieuze betekenis. Voor personen met een beperking kwam de moord over als een heuse belediging, zo signaleerde Janssens. Leclercq merkte nog op: waar ligt anders de grens, bij één ontbrekende arm, anderhalve of twee? Verschillende katholieke media en ook de openbare aanklager maakten zelfs de onsmakelijke vergelijking met nazipraktijken (DNGa; KA; VFb; DSa).

5 Boodschappen van Radio-Vaticaan op 7 (waaruit citaat), 10 en 12 nov. 1962 die ook verschenen in de Belgische pers. Het Vaticaan had in augustus 1962 al negatief gereageerd op de casus Sherry Finkbine uit Phoenix (Arizona) die zich in Zweden had laten aborteren omdat ze een door thalidomide misvormd kind verwachtte.

“Leeft nazi-Duitsland verder in Luik?”; *’t Pallieterke*, 15 nov. 1962, 1

Dat de kindermoord door de moeder was gepleegd, vergrootte de afkeuring van de katholieke publicisten: het was een verraad aan de moederlijke liefde, aan de essentie van het vrouw-zijn en dus des te meer een onnatuurlijke daad. De moord en de vrijspraak voelden aan als een kaakslag voor alle moeders die wél voor een kind met een beperking zorgden. Veel moeders (en weinig vaders) getuigden in persartikels dat het leven met een handicap een zinvol leven was en kregen lof voor hun grenzeloze inzet (HVa; PB; DV; BdH; EK). Het valt trouwens op dat enkele katholieke vrouwenbladen plots artikelen begonnen te publiceren over gehandicaptenzorg. Andere katholieke periodieken deden oproepen om meer politiek initiatief voor personen met beperkingen: bijzonder onderwijs, aangepaste huisvesting, professionalisering van het zorgpersoneel, enz. (VF_a, LC_a).

Toch klonk in de christelijke arbeidersbeweging, die dichter stond bij de noden van het ‘gewone volk’, een licht afwijkende stem: de KWB (Kristelijke Werknemers), de KAV (Kristelijke Arbeidersvrouwen) en de christendemocratische krant *La Cité* bijv. toonden begrip voor de moeder die handelde uit medelijden; maar doden uit medelijden bleef ook voor die pers ontoelaatbaar (RA; VRB; Warowny, 1999, p. 85-86). Het culturele maandblad *Streven*, een uitgave van de jezuïeten, evalueerde de vrijspraak vanuit het perspectief van de barmhartigheid. Recht en barmhartigheid, zo argumenteerde *Streven*, bleken in deze casus op gespannen voet te staan: het abstracte recht botste met de context die deze ene vrouw veeleer vrij-

pleitte. Maar de vrijspraak – het verdict ‘onschuldig’ – maakte de daad niet geoorloofd. *Streven* maakte zich zorgen over de veranderende moraal, want wie de daad als geoorloofd aanvoelde zette de deur open voor abortus en euthanasie. Het proces en de reacties achteraf toonden aan dat minstens een deel van de bevolking instemde met moorden ‘van deze soort’, aldus ook Leclercq in een katholiek damesblad (STRb; LF). De jezuïet Roger Troisfontaines plaatste overigens vraagtekens bij medelijden als motief. Was dit geen verkapt egoïsme om zich te ontdoen van de aanblik van misvormingen en lijden en om te ontsnappen aan de zorgplicht? Was dit geen opstap naar euthanasie, zogenaamd in het algemeen belang? Wat dan met het respect voor elke mens, waarbij Troisfontaines op zijn beurt refereerde naar nazi-Duitsland (LRN)?

Kortom, de Softenonkwestie legde de ethische kloof bloot tussen de rechtlijnige katholieken die zich baseerden op de goddelijke wet en niet-gelovigen die, naar het oordeel van *Streven*, een “soepele” moraal van “minimumnormen” hanteerden, “ver beneden de christelijke moraal” (STRa,b). Onafhankelijke en liberale kranten als *Le Soir*, *Het Laatste Nieuws* en *La Dernière Heure* presenteerden de moord daarentegen als een humanitaire daad, een heldhaftige keuze zelfs, uit medelijden en uit liefde. De socialistische pers voegde daar nog forse antiklerikale uitvallen aan toe: tegen de overjaarse dogma’s van de kerk en tegen het negeren van die andere natuurwet die de mensheid drijft, namelijk de strijd tegen natuurrampen en epidemieën, miserie, pijn en aftakeling (LSb; LDH, HLN; LPd). De hoofdbeklaagde gold voor het ene kamp als ontaarde moeder, voor het andere als “la maman courage”.

5. Oordeel niet

De ideologische verdeeldheid over de kwestie speelde zelfs het onafhankelijke weekblad *Humo* parten. *Humo* had medio 1962 een artikel gepubliceerd met de kop “Gij zult niet doden!” en noemde het proces toen “een drama, dat een pijler van onze beschaving aan het wankelen kan brengen”. De auteur vreesde voor een vrijspraak die een precedent dreigde te scheppen voor nog “grotere rampen en wraakroepende misbruiken”. Maar *Humo* kreeg tegenwind: er volgde een stroom aan lezersbrieven die de redactie inhield om niet verder te polariseren. Ook een tweede artikel, vlak na het proces, lokte veel reacties uit. Het poogde nochtans de gemoederen te bedaren door – hierin geïnspireerd door Jacques Leclercq – de beklaagden zowel slachtoffers als schuldigen te noemen, en in die volgorde: ze waren

eerst slachtoffer geweest vooraleer ze de baby doodden, en dat wettigde enige mildheid. *Pourquoi Pas?* had al in juni het slachtofferschap opgeworpen: “Faut-il punir les victimes?” (HUa,b; PPb).

“Faut-il punir les victimes ? », *Pourquoi Pas?*, 15 juni 1962, 1

De beklaagden waren overigens al preventief gestraft. Ze waren in voorhechtenis genomen – de moeder, grootmoeder en huisarts zelfs tot aan het einde van het proces – wat onnodig en vernederend werd genoemd. Het was opnieuw Jeanne Vanderveken die zich hierover ergerde. Ze ergerde zich bovendien aan de samenstelling van het Hof van Assisen: de voorzitter, beide bijzitters, de griffier, openbare aanklager, onderzoeksrechter, twaalf juryleden en zes advocaten van de verdachten, het waren allemaal mannen. De openbare aanklager had het enige gelote vrouwelijke jurylid gewraakt ... omdat een vrouw zich teveel door emoties zouden laten leiden (LSe; AKT).⁶ Pure discriminatie fulmineerde Vanderveken, alsof vrouwen niet evenzeer konden oordelen ‘in eer en geweten’ (SdVb).

Het werd dus een vrijspraak over de hele lijn. Aan katholieke en liberale kant gooiden de nabeschouwingen geen olie meer op het vuur. Het vonnis

6 Aldus één van de advocaten, tevens lid van de PLP, in een lezing aan de ULB en in een interview met een liberaal jongerenblad; die advocaat had daar overigens geen moeite mee. In de Franse pers zou één kritische opmerking over de exclusief mannelijke jury verschenen zijn (Janicki, 2009, p. 68).

werd gereduceerd tot “de stem van het medelijden”, rekening houdend met de uitzonderlijke omstandigheden, en zodoende geïsoleerd. Maar, zo citeerde *La Cité* een van haar lezers, “on éprouve néanmoins un certain malaise”. Katholieke kranten zoals *La Libre Belgique*, *De Standaard* en *De Nieuwe Gids* vreesden toch voor een verschuiving van de morele grenzen (Warowny, 1999, p. 149; LLB; DNGb). In de liberale pers viel nog te lezen dat dit ene geval voor de meesten allerm minst een vrijgeleide betekende om over leven of dood te beslissen. Voor *Pourquoi Pas?* was veroordelen noch vergeven op zijn plaats: “Ne jugez point!” (LCb; Warowny, 1999, p. 149; DK; PPc).

Alleen de linkse pers ging voort op het elan van verschuivende ethische normen. *Le Peuple* schreef na de vrijspraak triomfantelijk: “Ils [de jury] ont dit que la mort du bébé n'était pas un crime” en hekelde tegelijkertijd het ontbreken van een wettelijk kader voor abortus (LPe,f). De SVV (Socialistische Vooruitziende Vrouwen) kwam vanaf 1945 steeds luider op voor vrije toegang tot anticonceptie, of scherper geformuleerd: het recht van vrouwen op zelfbeschikking over hun lichaam; in het belang van gezonde kinderen, zo voegde *De Stem der Vrouw* eraan toe. Kort na het proces pleitten dat ledenblad en ook *Links* onomwonden voor het recht op abortus (SdVa; LINb,c). Alex Fontaine-Borguet – ervaren BSP-politica uit Luik en al langer op de barricaden voor de herziening van het huwelijks- en huwelijksgoederenrecht en de versoepeling van de echtscheidingsprocedure – kondigde in oktober 1962 aan dat ze een wetsvoorstel ter zake zou indienen. Maar ze deed het niet: de tijd werd er niet rijp voor geacht en het ogenblik niet opportuun (Celis, 1997, p. 272-273). De Antwerpse BSP'er Willy Calewaert deed het wel, maar pas in 1971, het jaar waarin de SVV in een persbericht voor de legalisatie van abortus pleitte en waarin Dolle Mina zich profileerde met de slogan “Baas in eigen buik”.

Calewaert liet zich overigens in 1963 opmerken met een behoedzaam pleidooi voor euthanasie. Met de vigerende wetgeving achtte hij de kans op vrijspraken groot. Moord was voor hem niet altijd moord indien er sprake was van lijden en een mensonwaardig bestaan als “monster”. Zijn weinig subtiële woordkeuze refereerde onmiskenbaar naar de Softenonzaak. Al lang vóór en tijdens het proces dook het woord ‘monster’ herhaaldelijk op in Belgische en buitenlandse niet-katholieke media (LPb, LSd). *Paris-Match* bijvoorbeeld blokletterde tijdens het proces “Droit de mort sur les bébé monstres” en het woord monster deed ook dienst in de pleidooien van de verdediging (PM). *Links* suggereerde een hervorming van de wetgeving “voor de absoluut hopeloze gevallen”, maar waarschuwde tegelijkertijd met de woorden “waar ligt dan de grens?” (StVc; LINa).

6. Proces van Luik of proces van de eeuw?

Twee advocaten van de beklaagden begonnen hun boek over het Sof-tononproces met de retorische vraag: « Procès de Liège ou procès du siècle ? » (Paulus & Rozet, 1963, p. 7-9). Het proces heeft inderdaad grenzen verlegd. Het heeft aangezet tot het herdenken van procedures, wetgeving en ethische normen. *Sensu stricto* hebben de misdaad en het product thalidomide het proces beheerst. Het was niet de daad, maar het dramatisch falen van het product bij zwangere vrouwen dat leidde tot de vrijspraak: de wetenschap, de farmaceutische industrie en de overheidscontrole op nieuwe medicijnen hadden allemaal gefaald en de bevoegde minister had een steek laten vallen. De goedkeuringsprocedures van medicijnen – hun productie, commercialisering en de informatie aan de consument – werden in de volgende jaren nationaal en internationaal fors verstrengd. Niet toevallig legde minister Custers in april 1963 een “een ontwerp van wet op de geneesmiddelen” neer (PDS). Niet toevallig startte de Raad van Europa in 1964 met het EDQM (European Directorate for the Quality of Medicines); in 1995 volgde de oprichting van de EMA (European Medicines Agency) op het niveau van de EU. Tegen de firma Grünenthal startten meerdere juridische procedures, maar het duurde tot 1968 vooraleer het eerste proces begon. Dat draaide niet op een veroordeling uit, maar resulteerde in een minnelijke schikking en schadevergoedingen, ook aan Belgische slachtoffers. Ook overheden, inclusief de Belgische, beslisten schadefondsen voor slachtoffers te financieren (Evans, 2014; Janicki, 2009, p. 178-189).⁷

Het opiniërend effect van het proces reikte veel verder, verder nog dan de gevallen van *copycat*-gedrag van moeders tijdens de volgende weken en maanden (Janicki, 2009, p. 78-79). De casus legde drie breuklijnen bloot die ook tijdens de volgende jaren de gevoelige bio-ethische discussies bleven beheersen. Ten eerste de levensbeschouwelijke breuklijn: tussen het katholieke standpunt dat elke aanslag op het leven verwierp en het humanitaire standpunt dat medelijden inriep. De media hebben dit zwart-wit denken uitvergroot, maar lieten tussen de lijnen ook grijswaarden doorschemeren. De verdediging van haar kant heeft zeer bewust vermeden om de levensbeschouwelijke breuklijn uit te spelen op het proces (Paulus & Rozet, 1963, p. 56).

Ten tweede de sociale breuklijn tussen de gevestigde orde en het volk: de ratio van de strafwet, de deontologie van de Orde der Geneesheren en de geboden van de Kerk stonden haaks op het ethisch aanvoelen van veel

7 In België besliste de federale regering Michel II in febr. 2019 alsnog tot de oprichting van een fonds om financiële tegemoetkomingen toe te kennen aan thalidomideslachtoffers.

‘gewone’ mensen. Het hoogstaande morele principe “gij zult niet doden” leek moeilijk te verzoenen met de concrete omstandigheden, het strafwetboek leek te botsen met de ‘volksrechtspraak’. Niet zozeer het morele principe stond ter discussie, wel de toepassing ervan in de gegeven context. De mensen waren verbolgen over wat hen van bovenaf werd aangedaan en kwamen op voor hun eigen belangen. Ook van ethiek werd rekbaarheid verwacht. De controversiële “situational ethics”, onder meer ontwikkeld door de protestantse theoloog en bio-ethicus Joseph Fletcher, kregen precies in de jaren 1960 de wind in de zeilen. Niet een onwrikbare ethische standaard, maar de dienende liefde voor de concrete medemens-in-nood hoorde volgens dit denken het morele kompas te zijn (Fletscher, 1966). Ook gelovigen bleken niet ongevoelig te zijn voor een contextueel moreel oordeel. Dan verbaast het niet dat de *Osservatore Romano*, onmiddellijk na het vonnis in Luik, nogmaals fel van leer trok tegen deze ‘nieuwe moraal’ die een ethisch relativisme introduceerde dat, aldus het Vaticaan, diametraal inging tegen het vijfde gebod (ORC).⁸

Ten derde valt een barst te bespeuren in het stereotiepe denken langs genderde lijnen. De kranten speelden hierin geen enkele rol: die stapelden de genderclichés op. Ze schreven over dames met modieuze hoeden in de rechtszaal, over “tientallen hysterische volkswomen” die “vrijspraak!!! vrijspraak !!!” riepen en over de hoofdbeklaagde als een vrouw in tranen, bleek en met een zwakke stem. De twee mannelijke beklaagden werden zakelijker geportretteerd: “les hommes ont assumé leur responsabilité”. De twaalf juryleden waren volgens de journalist van *De Standaard* “twaalf vreedzame, kalme, nuchtere mannen” (LSD; De Lentdecker, 1966, p. 61, 79; Toussaint, 1963, p. 44). Geen enkele journalist leek te struikelen over het exclusief mannelijke assisenhof dat oordeelde over de wanhoopsdaad van een moeder. Die jonge moeder had zich, mede onder de invloed van haar eigen moeder en zus, een oordeel gevormd en een beslissing genomen over het lot van haar baby. Ze was een vrouw die controle wenste, zoals steeds meer vrouwen zich vanaf de jaren 1960 bewust werden van hun afhankelijkheid: van hun partner, van artsen en rechtsregels, van de door Kerk en burgermaatschappij voorgehouden principes en gedragscodes, en van de dominante genderconstructie die hen liefst reduceerde tot ‘liefhebbende moeders’. Eén enkele socialistische politica trad op de voorgrond om het perspectief van alle vrouwen en moeders recht te doen en de socialistische vrouwenbeweging vervolgde dat spoor. Het Softenonproces fungeerde daarbij als een wake-up call, als de kanarie in de koolmijn.

8 Eerdere veroordelingen van deze ‘nieuwe moraal’ door Pius XII in een radioboodschap op 23 maart 1952 en een toespraak voor de Fédération des jeunesses féminines catholiques op 18 april 1952.

Referenties

Kranten, tijdschriften, overheidspublicaties

- AKT *Aktualiteit* (jongerenblad van de PVV), dec. 1962, 4-6: "Het Softenon-proces"
- BdH *Bij de Haard* (Boerinnenbond), dec. 1962, 6-7: J.D., "De taak van het gezin tegenover een gehandicapt kind"
- DB *De Bond* (Bond van Grote en Jonge Gezinnen)
(a) 7 sept. 1962, 3: "Deernis of laksheid"
(b) 16 nov. 1962, 1: "Het Luikse geval"
- DEM *Demain* (informatieblad van de liberale PLP), 2 nov. 1962, 3: « Le softenon et le parlement »
- DK *De Kustbode* (weekblad van de liberale vakbond in de regio Oostende), 19 nov. 1962, 1: "Geweten of dogma?"
- DNG *De Nieuwe Gids*
(a) 12 nov. 1962, 7: "Waardering voor misvormden"
(b) 13 nov. 1962, 1: A. Vanhaverbeke, "Na een uitspraak"
- DS *De Standaard*
(a) 8 nov. 1962, 1, 7: "Een gesprek met prof. Renaer" (docent medische plichtenleer KU Leuven)
(b) 14 nov. 1962, 1: "Episkopaat verwerpt eutanase"
- DV *De Vrouw in Middenstand en Burgerij* (NCMV), jan. 1963, 13: T. Du Marais, "Gij zult niet doden"
- EK *Het E.K.-Briefje der Moeders*, dec. 1962, 1-7: pater Van Pelt (norbertijn), "Dàt is liefde"
- HLN *Het Laatste Nieuws*, 12 nov. 1962, 4, 5: J. Raes, "Niemand durft te zeggen: 'ik veroordeel hen'"; R. Adams, "Het bijzonderste is gered, een nieuwe bewustwording"
- HU *Humo*
(a) 21 juni 1962, 26-28, 77-78: Peter Polder (pseud. van Georges Van den Bossche), "Gij zult niet doden"
(b) 15 nov. 1962, 33-37, 68: Polder, "Het onmogelijke proces"
- HV *Het Volk*
(a) 9 nov. 1962, 1: "Waar schuilt de werkelijke moed?"
(b) 13 nov. 1962, 6: "Hoe wordt de Luikse publieke opinie gevormd?"
- KA *Kana* (maandblad voor gezinspastoraal van de Paters der HH. Harten), nov. 1962, 97-106: Leclercq, "Gedachten over Softenon"
- LC *La Cité*
(a) 19 juni 1962 e.v.: rubriek « Le handicapé a sa place dans la société »
(b) 12 nov. 1962, « L'opinion publique juge avec nuance », 1, 7.
- LDH *La Dernière Heure*, 3 nov. 1962, « Un crime par humanité », 3.
- LEV *Levensadel* (voortzetting van het K.A.-blad *Zedenadel*), okt.-dec. 1962, 43-44: N.W., "Softenonprobleem"
- LF *La Femme, La Vie, Le Monde* (Fédération des Femmes Catholiques Belges), sept. 1962, 10-11: « Leclercq, "Peut-on se faire juge du droit d'un enfant à la vie ? »
- LG *La Gauche, Organe de combat socialiste*, 4 mei 1962, 2: Glinne, "L'affaire du Softenon"
- LIB *Libelle*, 2-8 okt. 1962, 104-107: "In dokters spreekkamer: de gevaren van geneesmiddelen"

- LIN *Links, Voor een strijdend socialisme*
 (a) 24 nov. 1962, 8: Paramedicus, "Gebrekkigen uit de weg ruimen"; P.P., "Antwoord aan De Standaard"
 (b) 22 dec. 1962, 4: J. Davids, "Vruchtafdrijving: waarom?"
 (c) 19 jan. 1963, 8: J. Davids, "Vruchtafdrijving in België"
- LLB *La Libre Belgique*, 12 nov. 1962, 1-2: « Peut-on tuer ? »
- LP *Le Peuple*
 (a) 10 mei 1962, 1: « Le ministre Custers sur la sellette »
 (b) 9 juni 1962, 1: « Le drame du Softenon »
 (c) 11 juni 1962, 1: « A l'appel de Radio-Luxembourg, le public s'est prononcé »
 (d) 8 nov. 1962, 4: « Un commentaire suspect de radio-Vatican »
 (e) 12 nov. 1962, 1: « Justice est bien faite »
 (f) 13 nov. 1962, 1: « Après le verdict »
- LRN *La Revue nouvelle* (katholiek intellectueel tijdschrift), apr. 1963, 375-386: Trois-fontaines, « Peut-on attenter à la vie d'autrui ? »
- LS *Le Soir*
 (a) 13 juni 1962, 1-2: « Le nombre de naissances anormales en légère augmentation »
 (b) 29 juni 1962, 7: « L'infanticide par pitié de Liège »
 (c) 15 aug. 1962, 7: « Une lettre de M. De Grauw (...) au ministre compétent »
 (d) 6 nov. 1962, 1, 7: « L'infanticide par pitié devant les assises de Liège »
 (e) 28 nov. 1962, 3: « Un défenseur parle d'un procès »
- PAS *Pastoralia, Beleids- en Informatieblad Aartsbisdom Mechelen-Brussel*, nr. 21, 15 nov. 1962: "Verklaring van het Belgisch episcopaat d.d. 13 november 1962"
- PB *Pastor Bonus*, dec. 1962, 544-548: Janssens, "Doden uit medelijden"
- PDS *Parlementaire Documenten van de Senaat*, 169, 3 apr. 1963
- PHK *Parlementaire Handelingen, Kamer van Volksvertegenwoordigers*
 (a) 9 mei 1962, 15
 (b) 16 mei 1962, 4-6, 17-19
- PM *Paris-Match*, 10 nov. 1962, 14-15: Georges Mazoyer, "Droit de mort des bébés monstres"
- PP *Pourquoi Pas?*
 (a) 8 juni 1962, 63-66: Germain Ajoux, "Alerte aux médicaments!"
 (b) 15 juni 1962, 3-7: « Faut-il punir les victimes ? »
 (c) 9 nov. 1962, 13-22: Philippe Toussaint, « Ne jugez point ! »
 (d) 15 nov. 1962, 3-7: « Et maintenant, M. Custers ? »
- OR *Osservatore Romano*
 (a) 11 nov. 1962, 2: R.M., "Benedire la vita",
 (b) 12-13 nov. 1962, 2: R.M., "La sentenza di Liegi"
 (c) 14 nov. 1962, 3: Ermenegildo Lio, "Una 'morale nuova'"
- RA *Raak* (KWB), juli 1962, 16: "Zij schonk het leven"
- SdV *Stem der Vrouw* (SVV)
 (a) okt. 1962, 22: Luc De Vuyst, "Nog over het softenondrama"
 (b) dec. 1962, 3, 5-6: "Na het vonnis van Luik"; Vanderveken, "Vrijgesproken"
 (c) maart 1963, 10-11: Calewaert, "Euthanasie"
- STR *Streven*
 (a) nov. 1962, 105-106: "Is de moraal te christelijk?"
 (b) jan. 1963, 305-310: « Abstract recht en concrete moraal »
- tP *'t Pallieterke*, 15 nov. 1962, 1, 3: "Vrijgesproken"
- VF *Vie féminine* (christelijke arbeidersvrouwen)

- (a) juni-augustus 1962: reeks "Pour les infirmes moteurs cérébraux"
 (b) sept. 1962, 8-11: « Que faut-il penser? »
 VRB *Vrouwenbeweging* (KAV), aug. 1962, 6-7: H.D.G., "Vijf minuutjes van onze tijd: Softenon"

Studies

- Caroen, J. (2000). *De doodstraf in Oost-Vlaanderen 1811-1840*. Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.
- Celis, K. (1996). Abortus in België, 1880-1940. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26(3-4), 201-240.
- Celis, K. (1997). 'Wij waren de eersten'. IJveren voor de liberalisering van voorbehoedsmiddelen en abortus 1945-1980. In D. De Weerdt (Ed.), *De dochters van Marianne. 75 jaar SVV* (pp. 268-283). Antwerpen: Hadewijch.
- De Lentdecker, L. (1966). *Moordenaars zijn vedetten*. Hasselt: Heideland.
- De Weerdt, D. e.a. (1999). *Begeerte heeft ons aangeraakt. Socialisten, sekse en seksualiteit*. Gent: Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen.
- Dupont-Bouchat, M.-S. (1992). Criminalité féminine - Justice masculine. Les femmes devant la justice des hommes en Belgique au 19e siècle. Discours et pratiques. In L. Courtois e.a. (Eds.), *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle* (pp. 65-80). Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain.
- Evans, H. (2014, November 27). Thalidomide: how men who blighted lives of thousands evaded justice. *The Guardian*.
- Fletcher, J. (1966). *Situation ethics: The new morality*. Philadelphia, PA: Westminster Press.
- Janicki, J. (2009). *Le drame de la thalidomide. Un médicament sans frontières 1956-2009*. Parijs: Harmattan.
- Jacob, M. (1962). *Le procès de Liège*. Parijs: Les Yeux Ouverts.
- Paulus, J., & Rozet, J. (1963). *Le procès de la thalidomide*. Parijs: Gallimard.
- Peeters, R. (1974). *Moraal en euthanasie. Een case-study: het Softenonproces te Luik*. Licentiaatsverhandeling KU Leuven.
- Sécaïl, C. (2014). Se saisir d'une émotion morale pour interroger le contrôle du médicament. L'affaire de la thalidomide à la TV française à partir du procès de Liège (1962). *Le Temps des Médias*, 23(2), 96-113.
- Toussaint, P. (1963). *Le procès de Liège*. Brussel: Éditions Actuelles.
- Trommelmans, W. (2006). *Vlaanderen vrij! 50 jaar seks in Vlaanderen*. Antwerpen-Leuven: Van Halewyck.
- Vandevenne, S. (2007). *De wetenschap bleek niet langer zaligmakend: Belgische tijdschriften moreel verdeeld door het Softenonproces (1962-1963)*. Licentiaatsverhandeling KU Leuven.
- Warowny, V. (1999). *Le procès du Softenon 5 novembre 1962-11 novembre 1962. Procès d'un assassinat ou procès d'un médicament*. Licentiaatsverhandeling U Liège.
- Witte, E. (1993). De liberalisering van de abortus-wetgeving in België (1970-1990). In M. Scheys (Ed.), *Abortus. Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies* (pp. 21-85). Brussel: VUB Press.

Hoe kan de wereldgemeenschap de mondiale ongelijkheid en armoede ombuigen?

Ides Nicaise

Ook al kunnen we van achter ons scherm op safari gaan in Botswana of binnenkijken in een Cambodjaanse woonkamer, toch is onze wereldgemeenschap gespleten door extreme ongelijkheden. In deze bijdrage probeer ik enkele aspecten van dit mondiale probleem samen te vatten in enkele bladzijden.

1. Wat is het probleem?

Op zich is er niets mis met het bestaan van ongelijkheid: het leven zou saai zijn als alle mensen identiek zouden zijn. Mensen hebben verschillende talenten, aspiraties, voorkeuren, gedragingen. Daarom wordt ongelijkheid soms ook positief benoemd als diversiteit. Maar in deze bijdrage wil ik het hebben over het kwalijke soort ongelijkheid, namelijk de ongelijkheid die systematisch samenhangt met factoren waar mensen geen vat op hebben (zoals de plek waar je geboren bent of bepaalde groepskenmerken), en die moreel onverantwoorde proporties aanneemt. Laat ons die ongelijkheid eenvoudigheidshalve ‘sociale ongelijkheid’ noemen. Ze wordt meestal gemeten in termen van inkomen: dat is een gemakkelijk kwantificeerbare maatstaf, die bovendien ook in grote mate de levensruimte bepaalt waarover mensen beschikken. Maar sociale ongelijkheid is in wezen multidimensionaal: ze uit zich evenzeer in onderwijskansen, gezondheid, materieel vermogen, sociale steun, aanzien enzovoort. Ongelijkheid wordt

moreel onaanvaardbaar wanneer verschillen te groot worden (omdat we vertrekken van de premisse dat mensen gelijk zijn in waardigheid en rechten). De extreme kanten van ongelijkheid zijn enerzijds armoede – waardoor mensen aangetast worden in hun meest fundamentele rechten – en anderzijds hyper-rijkdom, die dreigt uit te monden in machtsmisbruik, en een bedreiging vormt voor de democratie. Niet voor niets heeft men in de Doelstellingen voor Duurzame Ontwikkeling (DDO), naast de beëindiging van de extreme armoede (DDO 1), ook een terugdringing van de ongelijkheid (DDO 10) opgenomen.

2. Status quaestionis

Hoe is het eigenlijk gesteld met de ongelijkheid in de wereld: zijn we er in de voorbije decennia op voor- of achteruit gegaan? Het is geen evidente vraag, zelfs als we ze versmallen tot de dimensie inkomensongelijkheid. Volgens Milanovic (2019) en Piketty (2020), wereldautoriteiten op dit vlak, neemt de ongelijkheid op wereldvlak sinds de jaren 1980 toe: niet zozeer tussen landen, maar vooral binnen landen – rijke zowel als arme. Critici werpen wel op dat het ervan afhangt of je al dan niet China in het wereldbeeld betreft, welke inkomensstatistieken je hanteert (fiscale of enquêtegegevens), welke indicatoren van koopkrachtpariteit je gebruikt, enzo-

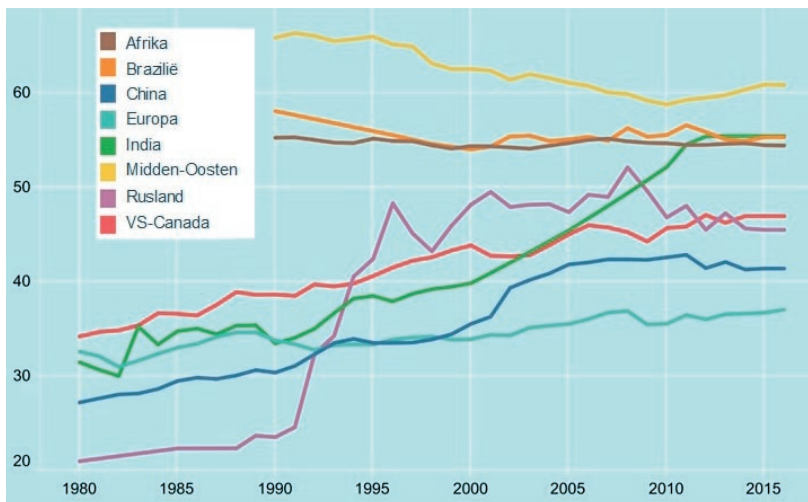

FIG. 1. Evolutie van het inkomensaandeel van de 10% rijksten
Bron: World Inequality Lab, World Inequality Report, 2018

voort (De Herdt, 2019). Er zijn ook uitzonderingen waar de ongelijkheid afneemt (Simson, 2018). Maar globaal genomen is er zeker geen sprake van een duidelijke afname van de ongelijkheid. En er is wel consensus over het feit dat de extreme rijkdom – bijvoorbeeld gemeten aan het aandeel van de rijkste 10% van de wereldbevolking in het wereldinkomen – toeneemt, ondanks een duik tijdens de financiële crisis van 2008-2010. Dit wordt geïllustreerd in Figuur 1.

Ook over trends in de wereldarmoede lopen de meningen uiteen. De Wereldbank hanteert tot op vandaag de norm van \$1/persoon/dag (gecorrigeerd voor inflatie nu \$1,9) als absolute armoedegrens: wie daaronder valt wordt als arm bestempeld. Met deze maatstaf is het goede nieuws dat zelfs de eerste millenniumdoelstelling (halvering van de extreme armoede tussen 2000 en 2015 – de voorganger van DDO 1 tussen 1990 en 2015) voortijdig gerealiseerd was. Reeds in 2010 was het aantal wereldbewoners dat in extreme armoede leefde (1,9 miljard in 1990) tot beneden de kaap van 950 miljoen gezakt (zie Figuur 2).

Maar de voormalige speciale rapporteur over extreme armoede bij de Verenigde Naties, Philip Alston, zette terecht een domper op de euforie met de stelling dat de armoedegrens van de Wereldbank wetenschappelijk onverantwoord is. Inderdaad, misschien sterven mensen beneden die \$1.9-grens van ontbering zo jong dat hun aantal vooral daardoor daalt? Zelf hanteerde Alston een meer realistische extreme armoedegrens van \$5,5/persoon/dag: met die maatstaf stelt men tussen 1990 en 2000 een stijging van het aantal armen vast, en vervolgens een daling tot 3,4 miljard in 2015, net beneden het peil van 1995. We spreken dan van de kleine helft van de wereldbevolking (46%). Alston waarschuwt dat er in sommige streken zelfs een blijvende stijging waargenomen wordt (met name in Sub-Saharaans Afrika) en dat de klimaatopwarming en de covid-crisis tot nieuwe wereldwijde stijgingen kunnen leiden (Alston, 2020).

De discussie over meting van armoede en ongelijkheid is verre van beslecht. Zoals ik hogerop reeds vermeldde zijn het multidimensionale fenomenen. Daarom gebruikt de UNDP (*United Nations Development Programme*, de ontwikkelingsorganisatie van de Verenigde Naties) een combinatie van indicatoren. In de 'Global Multidimensional Poverty Index' wordt rekening gehouden met factoren zoals kindersterfte, geletterdheid van volwassenen, schoolisatie van kinderen, toegang tot basisvoorzieningen zoals drinkbaar water en elektriciteit, en basiscomfort van de woning (Alkire, Roche & Seth, 2013). Ook de EU hanteert een combinatie van indicatoren m.b.t. inkomen, (in)activiteitsgraad en diverse deprivatie-indicatoren. De internationale NGO ATD-Vierde Wereld heeft in samenwerking met het Oxford Institute of Social Policy voor het eerst mensen in armoede zelf

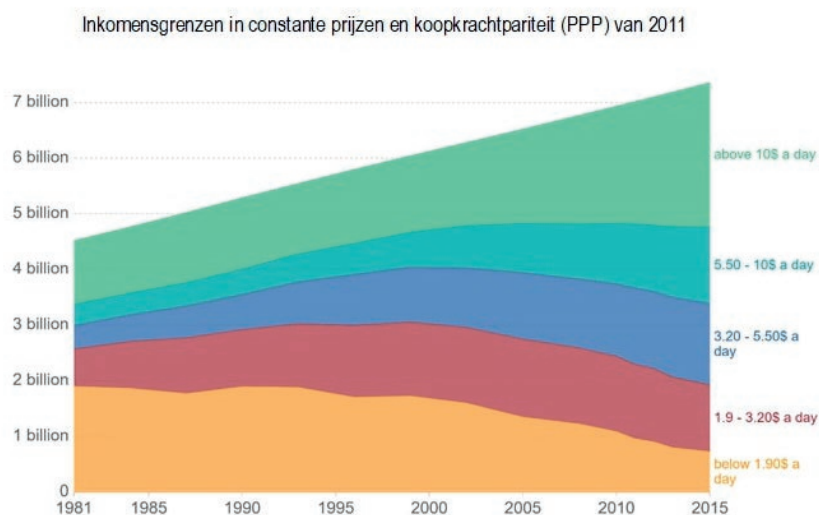

FIG. 2. Verdeling van de wereldbevolking naar inkomen per persoon per dag, 1981–2015
BRON: Wereldbank, PovcalNet 2019

laten bepalen welke basisdimensies in een wereldwijde indicator zouden moeten opgenomen worden (Bray et al., 2019). Naast de hogerop vermelde dimensies wezen de deelnemers vooral op de sociale, relationele en politieke aspecten van armoede: uitbuiting, minachting, discriminatie, institutioneel geweld. Meteen blijkt hoe gebrekkig het inkomen als maatstaf is. Ook al gaapt er nog een kloof tussen de inkomenssituatie van armen in de eerste en derde wereld, in wezen blijft armoede – waar ter wereld ook – een uiting van multidimensionale aantasting van mensenrechten.

3. Een mondiale uitdaging met veel uitlopers

Als er voor een schande van zo'n mondiale omvang nog geen oplossing gevonden is, kan je raden dat het kadert in een systeem waarin een klun van factoren meespelen. In de voorbije decennia is het inzicht in deze determinanten mondjesmaat gegroeid.

We zouden eigenlijk moeten beginnen met een historisch overzicht om alle dimensies van de hedendaagse ongelijkheden te verklaren. West-Europa heeft wellicht het 'geluk' gehad een snellere economische ontwik-

keling te kennen dan andere regio's in de wereld, door het samenspel van geografische, culturele, wetenschappelijke en politieke factoren. Maar geluk is zeker niet de enige factor: voor een deel is de rijkdom in Europa toe te schrijven aan de kolonisatie van andere continenten. Toch werd tot lang na de (officiële) dekolonisatie nog gedacht dat de wereldarmoede kon herleid worden tot een 'toevallige' economische achterstand van andere regio's. Een goed beheerde wereldorde en inschakeling van arme landen in de wereldeconomie zou geleidelijk, via zogenaamde 'trickle-down' effecten, de levensstandaard van alle mensen optillen tot een aanvaardbaar niveau. *Macro-economische groeistrategieën* door buitenlandse investeringshulp, industrialisatie, transfer van moderne technologieën, programma's om de productiviteit van de landbouw op te krikken, en liberalisering van de wereldhandel zouden op grote schaal werkgelegenheid scheppen en uiteindelijk welstand creëren. Enkele ontwikkelingslanden – bv. de Oost-Aziatische tijgers Hong Kong, Singapore, Zuid-Korea en Taiwan – hebben dit recept succesvol toegepast. Elders (bv. Latijns-Amerika, Zuidelijk Afrika) bleek dat deze aanpak de ongelijkheid eerder uitvergrootte, in echt duale economieën: terwijl grootgrondbezit en mijnbouw door multinationals de subsistentielandbouw ontwrichtten, zogen de steden legers van werkloze gelukszoekers aan. De winnaars in ontwikkelingslanden waren de kapitaalbezitters en de groeiende middenklasse, maar niet de armen (Milanovic, 2016). Zwakke overheden werden corrupt en zadelden hun land op met uitzichtloze schulden.

Geleidelijk kwamen ook *demografische aspecten* in beeld. Het aantal kinderen per vrouw is immers het hoogst in de armste landen en bij de armste bevolkingsgroepen: het Bevolkingsfonds van de Verenigde Naties raamt dat de bevolking in de 48 minst ontwikkelde landen tussen 2010 en 2050 zal verdubbelen van 850 miljoen tot 1,7 miljard mensen. Door de zwakke economische groei dreigen die landen verder in het armoede-moe-ras te zakken (UNFPA, 2012). Het is dan ook een hele uitdaging om een effectief beleid van geboortebeperking te voeren zonder dwangmaatregelen die ingaan tegen het recht op gezinsleven.

De negatieve correlatie tussen welvaart en vruchtbaarheid is deels te wijten aan de zwakke positie van de vrouw, deels aan gebrekkige kennis over seksuele en reproductieve gezondheid. Degelijk onderwijs voor meisjes blijkt een effectieve remedie te zijn, omdat het de emancipatie van de vrouw bevordert, en huwelijk en reproductie minstens uitgesteld worden tot na het einde van de schoolloopbaan. Een andere effectieve hefboom is goede gezondheidszorg: naarmate de kindersterfte daalt, blijkt ook het geboortecijfer te dalen (UNFPA, 2012). Ook campagnes tegen kindhuwelijken helpen. In China heeft een autoritaire éénkindpolitiek gedurende een paar

decennia vruchten afgeworpen, maar nu zit dit mega-land met een reusachtig vergrijzingsprobleem waar het niet op voorbereid is. In sommige regio's werkt geboortebeperking ook als een tweesnijdend zwaard, want kinderen zijn behalve een last voor het gezinsbudget (wanneer ze nog jong zijn) later ook de sociale zekerheid van hun ouders (als de kinderen volwassen worden), en een jonge bevolking is ook gunstig voor de economische groei.

De Internationale Arbeidsorganisatie pakte in de jaren 1970 uit met de *basic needs*-strategie, een aanpak die meer selectief gericht was op de armere lagen van de bevolking (Emmerij, 1984). Arbeidsintensieve groei, bevordering van menswaardig werk en herverdeling werden de nieuwe hefbomen. De Wereldbank zette in op universele toegang tot basisonderwijs en op microkrediet, en de UNDP op andere basisvoorzieningen zoals drinkwater, elektriciteit en gezondheidszorgen. Het bleken in zekere mate ook werkzame recepten. Maar terwijl delen van de armsten der aarde uit het moeras opstegen, bleven de elites in Noord en Zuid zich tegen een hoger tempo te verrijken, zodat de kloof tussen arm en rijk bleef toenemen.

Systemische analyse van ongelijkheid en armoede – de coronacrisis als voorbeeld

Er doet zich iets heel merkwaardigs voor met de COVID-19 pandemie: ze maakt (in verhouding tot de bevolking) veel meer doden in rijke dan in arme landen. Het is een echt raadsel, want met andere overdraagbare ziekten is het altijd omgekeerd: malaria, cholera, dengue, mazelen, ebola... treffen altijd de armen het meest. In het Noorden zijn het ook de minder gegoede lagen van de bevolking die het meest door COVID-19 getroffen worden. Die leven immers in moeilijker hygiënische omstandigheden, zijn kwetsbaarder door slechte voeding en huisvesting, werken vaker in contactberoepen (horeca, kleinhandel, poetsdiensten enz.). Op mondiaal niveau is het dus anders. Volgens cijfers van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) waren er tot november 2020 in lage inkomenslanden 12 COVID-doden per miljoen inwoners geteld, tegenover 489 per miljoen in de rijke landen¹. Zelfs al zou die 12 zwaar onderschat zijn, dan nog blijft het contrast met andere ziektes groot.

Tot daar de primaire impact. De impact plant zich echter voort in secundaire effecten in diverse levensdomeinen. In ontwikkelingslanden is de gezondheidszorg zwakker uitgebouwd zodat de hospitalen en dispensaria sneller overbelast worden. Maar ook hier staan we voor verrassingen: in Midden-Afrika bijvoorbeeld liggen de ziekenhuizen helemaal niet vol. Wat daar gebeurt, is van culturele aard: de paniek rond COVID-19 heeft het wantrouwen in de gezondheidszorg aangewakkerd, en ook mensen met andere

ziekten keren zorgverstrekkers de rug toe. In de ogen van (een deel van) de lokale bevolking zijn de ziekenhuizen te duur, worden dokters rijk op de kap van de zieken, en zijn vaccins uit het Noorden misschien zelfs vergiftigd om de bevolking te beperken. Men vreest dat door dat stijgend wantrouwen de dodentol van andere ziekten zoals malaria en mazelen de hoogte ingaat. Cijfers zijn echter nog niet voorhanden. Andere secundaire effecten zijn van sociaal-economische aard. De lockdown eist in ontwikkelingslanden een veel zwaardere tol dan in rijke landen, omdat er nauwelijks sociale uitkeringen bestaan: mensen die niet kunnen gaan werken vallen haast van de ene maand op de andere in armoede. Bovendien komt de voedselbevoorrading in het gedrang, waardoor de prijzen stijgen. Op de Caraïben, in normale tijden een droombestemming voor toeristen, ligt de economie plat en krijgen duizenden gezinnen voedselhulp van het Rode Kruis. De armoede-impact van COVID-19 is met andere woorden veel erger dan de gezondheidsimpact (De Herdt & De Weerd, 2020). Het Brookings Instituut raamt op basis van macro-econometrische modellen dat de wereldwijde extreme armoede in 2020 ongeveer 145 miljoen mensen meer zal getroffen hebben dan vóór de COVID-crisis werd voorspeld (Kharas, 2020). Andere ramingen variëren van 85 tot 580 miljoen bijkomende armen, naargelang de gehanteerde armoedegrens en het macro-economische scenario (Sumner e.a., 2020). Zo worden arme landen en bevolkingsgroepen, die relatief weinig last ondervonden van de primaire impact van COVID, onrechtstreeks toch extra hard getroffen.

De tertiaire impact is de economische impact op *langere termijn*. Wellicht nog schadelijker dan de kortetermijn-impact op armoede is de wereldwijde recessie, die grondstoffenprijzen doet kelderen en de kwetsbare economieën disproporioneel treft. Daarbij komt de schade in het onderwijs: afstandsonderwijs is in arme landen onhaalbaar voor grote delen van de bevolking, en tijdens de sluiting van scholen nemen schooluitval, kinderarbeid, geweld tegen kinderen en kindhuwelijken toe (Schleicher, 2020; UNICEF, 2020). Voor heel wat kinderen zal de covid-crisis dus hun volledige levensloop hypothekeren. Het Internationaal Muntfonds (IMF) voorziet – alleen al op economisch vlak – een sterke inzinking, die nog lang zal nazinderen. En hier worden de (geografische) kaarten nogmaals geschud: volgens projecties van Kharas (2020) zouden de zwakkere economieën van Sub-Sahara Afrika de schok veel trager te boven komen dan de veerkrachtiger economieën van Zuid-Azië. Zo zou India, dat in 2020 in absolute cijfers de zwaarste klappen kreeg, tegen 2030 opnieuw op koers zitten wat daling van de extreme armoede betreft, terwijl de cijfers in Congo en Nigeria nog steeds boven de pre-covid ramingen zouden liggen (Kharas, 2020). Anderzijds was de rijkdom van alle miljardairs van de wereld tussen maart en december 2020 met 3,9 biljoen dollar toegenomen (Oxfam, 2021).

1 www.ourworldindata.org. Er zijn weliswaar grote verschillen tussen ontwikkelingslanden onderling. In India waren er eind 2020 108 COVID-doden gevallen per miljoen inwoners, in Congo slechts 6,6. Maar ter vergelijking: in België waren het er 1685.

Alles bij elkaar genomen is de les van de recente geschiedenis dat noch economische groei, noch armoedebestrijding, noch herverdeling op zich duurzame sociale uitkomsten opleveren. Er moet tegelijk op verschillende fronten gewerkt worden. Bovendien blijkt dat sociale (on)gelijkheid en armoede gelinkt zijn aan allerlei andere globale uitdagingen: landgebruik, voedsel- en watervoorziening, demografie, gezondheidszorg, economische wereldorde. Verderop zullen we ook nog de link leggen met milieuvervuiling en klimaatverandering.

4. Systemische (re)productie van ongelijkheid en armoede

In wat volgt zoomen we in op drie ‘hoofdmotoren’ in de (re)productie van ongelijkheid en armoede: het scheefgegroeide neoliberale globaliseringsmodel, de toenemende concentratie van kapitaal, en de ontwrichting van milieu en klimaat.

4.1. Neoliberale globalisering

Het *neoliberale model van globalisering* van de economie, gepropageerd door internationale instellingen (vooral de Wereldbank, het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldhandelsorganisatie) vergt wat theoretische duiding. Dit model is gebaseerd op vrijhandel als motor van mondiale ontwikkeling. Vrijhandel leidt tot efficiëntiewinsten en economische groei, en zou bijgevolg moeten leiden tot minder armoede op wereldschaal. Maar aan die vrijhandel is een kost verbonden, nl. grotere ongelijkheid in rijke landen. Die specialiseren zich immers in kapitaalintensieve en kennisintensieve sectoren, waar vooral kapitaalbezitters en hooggeschoolden baat bij hebben, terwijl de delocalisatie van arbeidsintensieve activiteiten de kansen en inkomens van laaggeschoolden in rijke landen beperken.

Ontwikkelingslanden daarentegen zouden alleen maar baat hebben bij vrijhandel, omdat zij zich kunnen specialiseren in arbeidsintensieve sectoren, waar veel laaggeschoolden tewerkgesteld worden. Dit zou in het Zuiden moeten leiden tot een verbetering van de inkomensverdeling (World Bank, 2002).

In de praktijk blijken de voorspellingen van de Wereldbank slechts gedeeltelijk op te gaan: we zien wel degelijk gunstige macro-effecten (han-

del brengt groei met zich mee) en ongunstige verdelingseffecten in de rijke wereld. In ontwikkelingslanden daarentegen is het beeld onduidelijk: in sommige regio's (zoals de Oost-Aziatische tijgers) zijn armoede en ongelijkheid afgenomen, in andere toegenomen (ILO, 2004; Milanovic, 2016). Dat laatste is niet zozeer strijdig met de theorie van vrijhandel, maar wel met de praktijk. Waar loopt het dan mis?

Een gezonde vrijhandel kan alleen goed gedijen in een context van gelijkheid tussen de betrokken partijen, dus afwezigheid van macht. Maar de realiteit is anders. Vooreerst hebben rijke landen door hun economische macht onevenwichtige handelsakkoorden onderhandeld, waardoor ontwikkelingslanden gedwongen werden hun markten te liberaliseren, terwijl de rijke landen zelf hun markten hebben beschermd. Een typisch voorbeeld daarvan is het Europese landbouwbeleid: Europa heeft in de voorbije decennia landbouwproducten uit de Derde Wereld maar mondjesmaat binnengelaten, en tegelijk zijn overschotten op de wereldmarkt gedumpt, met zeer nefaste effecten voor de boeren uit het Zuiden (Oxfam, 2002).

Niet alleen landen, maar ook multinationals – en investeerders in het algemeen – hebben monopolistische macht verworven waardoor de marktmechanismen verstoord worden en zwakke bevolkingsgroepen uitgebuit. Daarbij komt de grote technologische voorsprong van het Noorden, waardoor ook meer arbeidsintensieve sectoren uit het Zuiden niet op gelijke voet konden concurreren.

Alles samengenomen lijkt de neoliberale globalisering inderdaad geleid te hebben tot sterkere mondiale groei maar tegelijk grotere ongelijkheid in Noord én Zuid. Daarover bestaat bij economen en sociologen een relatief grote eensgezindheid.

4.2. Toenemende concentratie van vermogens

Thomas Piketty (2013) kijkt niet naar de inkomensverdeling maar naar de *vermogensverdeling*. Hij bestudeert de trends in vermogensvorming en stelt vast dat daar een soort sneeuwbaaleffect in speelt. Vermogens raken steeds meer geconcentreerd bij een steeds kleinere groep van hyper-rijken, zolang de opbrengstvoeten van kapitaal hoger zijn dan de groeivoet van de economie als geheel. Het is een tendens, geen natuurwet – maar wel een gevaarlijke tendens omdat concentratie van vermogens samengaat met concentratie van macht. In die zin is er een link met het scheve globaliseringsverhaal van hierboven. Figuur 3 geeft de ongelijke verdeling van het totale vermogen van de wereld weer, in vier vermogensklassen (meer dan 1 miljoen dollar per volwassene; 100 000 tot 1 miljoen; 10 000 tot 100 000; en minder

dan 10 000). Per vermogensklasse geeft het linker balkje het aandeel in het totale wereldvermogen weer, en het rechter balkje het overeenstemmende aandeel van de wereldbevolking dat dit vermogen in bezit heeft. De figuur laat zien dat 44% van het totale wereldvermogen in handen is van 1% van de bevolking, terwijl omgekeerd 57% van de wereldbevolking samen 2% van het wereldvermogen bezit. Deze verdeling is dus nog veel schever dan de inkomensverdeling, en ze wordt steeds ongelijker doorheen de tijd. De belangenvermenging tussen het grote kapitaal, media en de politiek in landen zoals de Verenigde Staten en Italië illustreert de risico's van zo'n vermogensconcentratie voor de democratie. De Nederlands-Amerikaanse sociologe Saskia Sassen (2012, 2014) legt in haar boeken expliciete verbanden tussen het op hol geslagen financieel kapitalisme, dat winst nastreeft door speculatieve eerder dan productieve investeringen in land en vastgoed: het draagt bij aan 'land grabbing' (grootschalige acquisitie van land voor speculatie of exploitatie), beroving van rechteloze arme bevolkingsgroepen (Ethiopië, Ghana), gewelddadige uitdrijvingen en deportaties van hele dorpen (India, Myanmar, Congo, Soedan), zeepbellen op de woningmarkt en financiële crisissen (VS, Spanje), ontbossing en milieurampen (Brazilië, Bolivia), corruptie (Mexico, Indonesië, Mozambique). Daarbij komt nog het feit dat veel van het 'gestolen land' gebruikt wordt voor het telen van niet-voedselgewassen (biofuel, katoen, koffie enz.) of extensieve veeveelt, terwijl de voedselzekerheid van de lokale bevolking in het gedrang komt door tekorten en stijgende prijzen.

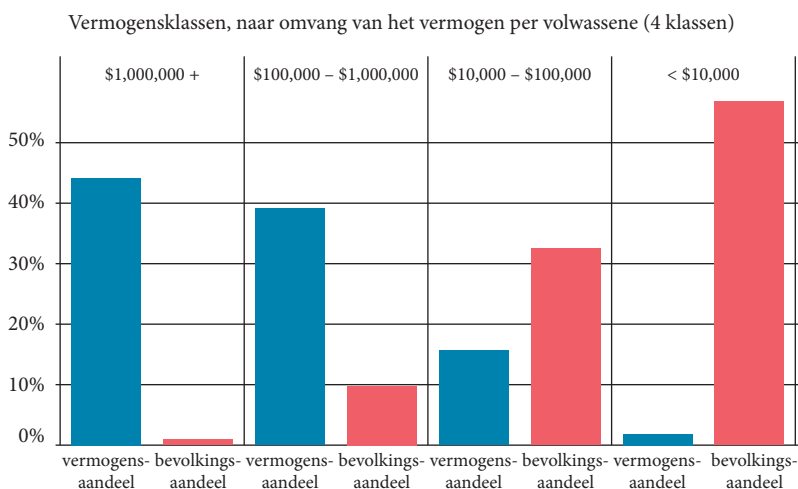

FIG. 3. Verdeling van de wereldbevolking naar omvang van het gemiddeld vermogen per volwassene, en naar aandeel in het totale wereldvermogen

BRON: Credit Suisse Global Wealth Report, 2019

4.3. De ongelijke lasten van milieuvervuiling en klimaatverandering

Meteen is ook het verband gelegd tussen ongelijkheid en armoede enerzijds, en de milieu- en *klimaatproblematiek* anderzijds. Op het eerste gezicht zou men verwachten dat milieu en klimaat slechts ‘hulpmotoren’ zouden zijn in de (re)productie van ongelijkheid en armoede, maar nader onderzoek wijst op de explosieve omvang van die dreiging. De jaarlijkse schade van milieurampen zoals orkanen, bosbranden, droogte en overstromingen loopt nu reeds in de tientallen miljarden. Zelfs zonder die rampen schat het IPCC (2018) het welvaartsverlies bij ongewijzigd beleid op 23% van het mondiale inkomen tegen 2100, en het gros van dat verlies zal naar verwachting worden geleden door de lagere inkomensgroepen, met name de boeren.

De armsten van de wereld leven in de moeilijkste *milieu-omstandigheden*. Dat geldt heel zeker voor toegang tot zuiver water en afvoer van afvalwater, die beide essentieel zijn voor de gezondheid. Ook luchtvervuiling is een ernstig probleem: arme gezinnen gebruiken vaak open vuren binnenshuis, werken in vervuilende fabrieken of leven in de buurt ervan. De bodem in slums is extreem vervuild door afval, en in landbouwgebieden worden bodem en water soms vervuild door nabijgelegen agro-industrie of mijnbouw. Milieudiensten zoals afvalophaling en leidingwater zijn voor deze bevolkingsgroepen vaak te duur.

Tegelijk zijn zij sterk afhankelijk van hun natuurlijke omgeving (bos, graasland, water). Die heeft een belangrijke impact op hun gezondheid en de overlevingskansen van hun kinderen; terwijl ze voor de rurale bevolking rechtstreeks hun inkomen beïnvloedt. Volgens sommige studies is de exploitatie van de publieke natuur goed voor 30 à 40% van het ‘inkomen’ van arme dorpingen, en vormt ze zelfs een soort verzekering voor barre tijden (World Bank, 2008, hfdst 2-3). Zowel de beschikbare omvang als de kwaliteit van de natuurlijke omgeving bepalen het broze evenwicht van hun bestaan. Arme boeren hebben niet de middelen om er zelf in te investeren. Wanneer die natuurlijke omgeving niet privaat is, verhoogt zelfs de neiging om die te ‘verbruiken’ met een risico van degradatie bij over-exploitatie. Maar zelfs private eigendommen zoals vee of zaaigoed worden, als de nood hoog is, opgebruikt, waardoor de leefbaarheid van het boerenbedrijf in het gedrang komt.

Boven op die materiële kwetsbaarheid komt de zwakke politieke en rechtspositie van armen. Zoals hogerop vermeld, zijn armen vaak rechteloos en onmondig, waardoor zij ook machteloos staan tegenover milieumisdrijven van grote bedrijven, of zelfs verwaarlozing door hun eigen overheid. Watervervuiling of drooglegging van waterlopen, chemische

bodemvervuiling, grootschalige ontbossing, aantasting van visbestanden als gevolg van ondoordachte – of gewoon brutaal opgelegde – investeringsprojecten kunnen hele gemeenschappen in ellende storten. De stuwdammen die Laos bouwde op de Mekong rivier, en die stroomafwaarts leiden tot overstromingen en drastische vermindering van de visbestanden in Cambodja, Thailand en Vietnam – de broodwinning van miljoenen gezinnen –, zijn daar een berucht voorbeeld van.

Voor de schade van de *klimaatverandering* zijn vooral de rijke landen verantwoordelijk. Volgens de Wereldbank stoot de rijkste 10% van de wereldbevolking 50% van de CO₂ uit, terwijl de armste helft van de bevolking 10% van de uitstoot voor haar rekening neemt. Maar wat schade van de klimaatverandering betreft is het omgekeerd: de ontwikkelingslanden zouden 75 à 80% van de schade oplopen (World Bank, 2010). En binnen arme landen zijn het meestal de armsten die het zwaarst getroffen worden: zij wonen in gebieden met een hoog risico op erosie of overstroming. Overstromingen in kustgebieden vernietigen niet alleen vissersdorpen, oogsten en veestapels, maar leiden ook tot verzilting van landbouwgronden, waardoor de bewoners blijvend in hun bestaanszekerheid getroffen worden. Elders leidt de klimaatverandering tot uitputting van landbouwgronden, drastische daling van de landbouwproductie, ziekte, voedselschaarste en stijging van voedselprijzen, tot en met gewapende conflicten en gedwongen migratie als gevolg. Oxfam (2017) schat dat het risico op ontheemding door klimaat-gerelateerde rampen vijfmaal hoger is in arme landen dan in rijke. Volgens de VN zou de klimaatopwarming tegen 2030 zelfs in het ‘gunstigste’ scenario al leiden tot een toename van de extreme armoede met 120 miljoen mensen (Alston, 2019). Die rampzalige impact is trouwens al volop bezig. In India zouden bijvoorbeeld in de voorbije drie decennia al 59 000 boeren méér uit het leven gestapt zijn omdat zij door de uitputting van hun gronden niet meer in staat zijn hun leningen af te betalen (Carleton, 2017).

5. Waarom armoede en ongelijkheid duurzaamheidsproblemen zijn

De meeste lezers zullen het evident vinden dat al het mogelijke moet gedaan worden om ongelijkheid en armoede op wereldschaal aan te pakken. Die ‘evidentie’ kan ingegeven zijn door louter ethische overwegingen over de gelijke rechten van elke mens, of door een levensbeschouwelijke of religi-

euze inspiratie. Maar het is goed om te expliciteren waarom armoede en ongelijkheid de duurzame ontwikkeling van onze planeet in de weg staan.

Eerst en vooral moeten we daarbij in herinnering brengen dat de doelstellingen voor duurzame ontwikkeling geworteld zijn in de mensenrechten. Voor heel wat DDO's is er een één-op-één relatie met artikels uit de Universele Verklaring van Rechten van de Mens. Ondervoeding, kindensterfte en zelfdoding van failliete boeren zijn duidelijke indicaties van het feit dat deze rechten nog lang niet gerealiseerd zijn. De uitroeiing van extreme armoede is terecht de allereerste DDO, en het Alston-rapport van 2020 toont aan dat realisatie ervan nog een enorme opgave is.

Dat armoede en ongelijkheid *niet alleen een probleem van de slachtoffers is, maar van de hele samenleving*, werd aangetoond in het onderzoek van Wilkinson en Pickett. Meer ongelijkheid gaat gepaard met een lagere sociale mobiliteit, meer criminaliteit, minder vertrouwen, een slechtere fysieke en mentale gezondheid van de bevolking, tot en met meer verslavingsproblemen. De auteurs beklemtonen dat ook personen uit de hogere inkomensgroepen hieronder lijden. Ze schrijven dit toe aan sociaal-psychologische effecten zoals sterkere gevoelens van onveiligheid, van statuscompetitie, vrees om door anderen negatief beoordeeld te worden, minder ervaring van verbondenheid. Putnam (1995) zou dit alles herleiden tot de aftakeling van het 'sociaal kapitaal' in de samenleving.

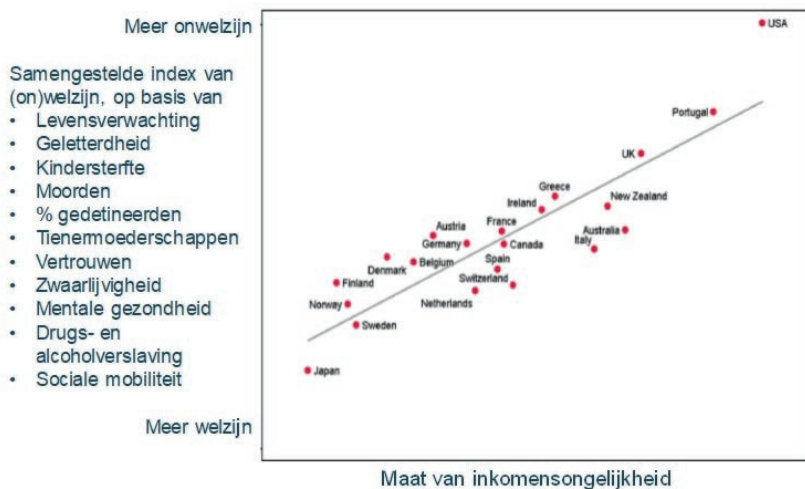

FIG. 4. Verband tussen inkomensongelijkheid en indicatoren van onwelzijn op landniveau
BRON: Wilkinson & Pickett (2009).

Piketty (2013) betoogt dat de toenemende concentratie van kapitaal (en daaraan gerelateerde macht) in de handen van super-rijken een ernstige bedreiging vormt voor de *democratie*. Je kan inderdaad niet verwachten dat alle super-rijken ethisch zuiver handelen – en in de praktijk zijn er heel wat tegenvoorbeelden van, zoals we in de subsectie over vermogensconcentratie zagen. Dezelfde waarschuwing vinden we terug in het voorlaatste rapport van Philip Alston als speciaal rapporteur bij de VN over armoede en mensenrechten (Alston, 2019). Daarin waarschuwt hij expliciet voor politieke verzuring, extreem nationalisme en racisme.

De link tussen ongelijkheid enerzijds, en de milieu- en klimaatproblematiek anderzijds, is complex en wederkerig. In de vorige sectie lag de focus op de negatieve invloed van vervuiling en klimaatverandering op sociale gelijkheid. Maar er is ook een causaal verband in omgekeerde richting. Hoe groter de ongelijkheid, hoe meer vervuiling en hoe moeilijker het herstel van het ecologisch evenwicht wordt: we kunnen spreken van een ‘ecologische armoedeval’. Arme landen die gebukt gaan onder zware schulden kunnen zich geen milieu-investeringen veroorloven; ze zullen zelfs geneigd zijn om, onder druk van buitenlandse investeerders, hun natuurlijke rijkdommen op te offeren aan tewerkstellingscreatie en verhoogde exportopbrengsten op korte termijn. Boeren hebben de neiging om, naarmate ze armer worden, niet alleen hun eigen investeringsgoederen voor het komende seizoen te consumeren, maar ook roofbouw te plegen op de omgevende natuur. Arme huishoudens hebben niet de mogelijkheid om over te schakelen van hout(skool) op andere energiebronnen, of om zuinigere fornuizen aan te schaffen. Zo zetten armoede en ongelijkheid een rem op de noodzakelijke ecologische transitie.

Ten slotte kunnen we niet blind zijn voor de aanhoudende crisis-sfeer rond *migratie* naar Europa, ook al moeten we ons hoeden voor overdrijving. Het zijn niet de snelle bevolkingsgroei in Afrika en al zeker niet extreme armoede in dat continent die zullen leiden tot massale migratiestromen naar het Noorden, want de armsten hebben niet de middelen om te migreren (Van Bavel 2020). Wel is het zo dat de *ongelijkheid* tussen Noord en Zuid in het algemeen de migratiedruk aanzwengelt. Niet de armsten, maar de groeiende middenklasse in Afrika zal aangetrokken worden door de rijkdom van Europa. Helaas komen velen onder hen hier in (relatieve) armoede terecht, terwijl de solidariteit van de Europese bevolking afneemt.

6. Beleidsrecepten

De antwoorden op de uitdaging van mondiale ongelijkheid en armoede vloeien rechtstreeks voort uit de analyse van de (re)productiemechanismen.

We zagen hoe de onevenwichtige toepassing van handelsliberalisering de ongelijkheid heeft doen ontsporen: het machtsmisbruik van grote investeerders en van de Europese en Amerikaanse handelspartners heeft, samen met hun technologische voorsprong, de handelstermen lange tijd verwrongen ten nadele van de boeren en kleine industrie in de Derde Wereld. Opmerkelijk is dat Oxfam, de meest toonaangevende niet-gouvernementele actor in het ontwikkelingsdebat, niet pleit tegen vrijhandel maar voor een *eerlijkere* vrijhandel. Daarmee heeft Oxfam (2002) de EU ook meteen uitgedaagd om haar eigen invoertarieven en uitvoersubsidies tegenover ontwikkelingslanden verder af te bouwen. Een eerlijke vrijhandel impliceert tegelijk dat arme landen het recht moeten behouden om zwakke sectoren te beschermen zolang als nodig is om ze 'klaar' te maken voor internationale concurrentie. Cline (2004) rekende voor dat de afbouw van invoertarieven voor landbouwproducten en textiel uit de Derde Wereld twee tot viermaal meer impact kon hebben op de daling van de mondiale armoede dan de officiële ontwikkelingshulp. Zijn voorstellen voor de Doha-onderhandelingen konden 440 à 590 miljoen mensen uit de armoede tillen.

Bovendien grijpt de invoer uit ontwikkelingslanden vaak plaats in het kader van *waardeketens* met min of meer stabiele relaties tussen producenten in de Derde Wereld, via intermediairen tot bij de warenhuisketens in het Noorden. Internationale ontwikkelingsorganisaties proberen de belangen van de lokale werknemers en toeleveranciers in de Derde Wereld te bewaken, door transparantie te eisen over de verdeling van de meerwaarde – en de eindgebruikers hierover te responsabiliseren. Het gebruik van labels voor eerlijke handel helpt om de bewuste consument te adviseren over de ethische aspecten van internationale handel. Een Europese wetgeving omtrent 'due diligence' is in de maak, die bedrijven in Europa mee verantwoordelijk maakt voor de milieu-impact en de arbeidsvoorwaarden van toeleveranciers uit de Derde Wereld. In eigen land werd in april 2021 een soortgelijk wetsvoorstel op tafel gelegd voor de invoering van zo'n 'zorgplicht' voor grote bedrijven. Ook de steun aan vakbonden, boerenorganisaties en coöperatieven in het Zuiden – om hen te helpen optornen tegen de marktmacht van internationale klanten en concurrenten – is vanuit dit oogpunt een efficiënte strategie.

Piketty's centrale boodschap is van een andere orde: hij wil in de eerste plaats *extreme concentratie van rijkdom tegengaan*. Een belangrijk instru-

ment daarvoor is een *progressieve belasting op grote vermogens*. Voor de beperking van (overdreven) speculatieve financiële transacties is de financiële transactietaks dan weer een passend instrument (naast de inzet van ethische waakhonden op de beurzen zelf). Ook een gedeeltelijke (her) collectivisering van het vermogen (in coöperatieve of staatsfondsen) kan bijdragen aan een sterkere democratische controle op het kapitaalverkeer en investeringen. De instrumenten bestaan dus wel, maar in Europa dansen de overheden nog rond de hete brij. De financiële transactietaks staat bijvoorbeeld pas op de EU-agenda vanaf 2026 – uit vrees dat ze tot kapitaalvlucht zou leiden. Toch wordt die vrees minder gegrond, indien de fiscaliteit op Europees niveau voldoende gecoördineerd wordt, en naarmate de achterpoortjes voor fiscale ontwijing dichtgetimmerd worden. De budgettaire aardbeving die door de coronacrisis is veroorzaakt doet de geesten wel sneller rijpen voor dergelijke innovaties. Denk aan de effectentaks op financiële portefeuilles van boven een miljoen euro, die binnenkort in België (opnieuw) wordt ingevoerd: een voorzichtig stapje in de richting van Piketty's vermogensbelasting. Ook de strijd tegen belastingontwijking wordt opgevoerd. Zo stelde President Biden onlangs voor om op wereldschaal een minimumbelasting op de winsten van multinationals in te voeren. Dat zou een sprong voorwaarts betekenen naar een gecoördineerde en faire vennootschapsbelasting. Ook de OESO en het IMF pleiten steeds luider voor fiscale hervormingen die tot voor enkele jaren taboe waren.

Een derde set van beleidsrecepten heeft betrekking op de *milieu- en klimaatagenda*. Uit ons overzicht van determinanten van de ongelijkheid blijkt hoe nauw die agenda verstrengeld is met de herverdeling op wereldschaal – of ten minste, het voorkomen van ontsporing van de ongelijkheid. De Wereldbank heeft bijvoorbeeld voorgerekend dat de beperking van de klimaatopwarming tot 1,5 in plaats van 2 graden, honderden miljoenen mensen uit de armoede kan redden (IPCC, 2018).

Naast strategieën op mondiaal vlak zijn natuurlijk ook meer fijnmazige en gerichte strategieën nodig. De *basic needs* strategie van de Internationale Arbeidsorganisatie heeft eigenlijk nog steeds actualiteitswaarde, aangezien zij gericht is op de realisatie van alle basisrechten waar ook de DDO's naar verwijzen: recht op voedsel en water, gezondheidszorgen, onderwijs, degelijk werk enzovoort. Onderwijs heeft in ontwikkelingslanden een bijzonder hoog maatschappelijk en economisch rendement, omdat het niet alleen bruikbare kennis oplevert voor de het boerenbedrijf of de arbeidsmarkt, maar ook 'life skills' die bijdragen aan de gezondheid, sociale cohesie, gendergelijkheid, burgerzin en democratie (Harber, 2014). Tegelijk legt het de basis voor levenslang leren, wat zo noodzakelijk is in een wereld in volle

mutatie, en in het kader van de vierde industriële revolutie (Education Commission, 2020).

De combinatie van bovenvermelde strategieën brengt ons al gauw in de buurt van de 'donut economie' van Kate Raworth (2017). Raworth rekent af met het dogma van de eindeloze lineaire groei, en pleit voor een circulaire economie die weliswaar groeit in functie van menselijke behoeften, maar tegelijk binnen de grenzen blijft van wat de planeet aankan. In het beeld van de donut (zie Figuur 5) verwijst de binnenste cirkel naar de minimale welvaart die nodig is om de basisrechten van elke mens te waarborgen (voeding, huisvesting, onderwijs, gezondheid, sociale participatie enzovoort), terwijl de buitenste cirkel de maximale grenzen weergeeft van de planetaire draagkracht. Het komt er dus op aan om de economie in balans te houden tussen deze minimale en maximale grenzen. Het circulaire basispatroon van de economie streeft ernaar dat elke vorm van 'afval' kan herbenut worden, zodat het milieu en het klimaat gespaard blijven.

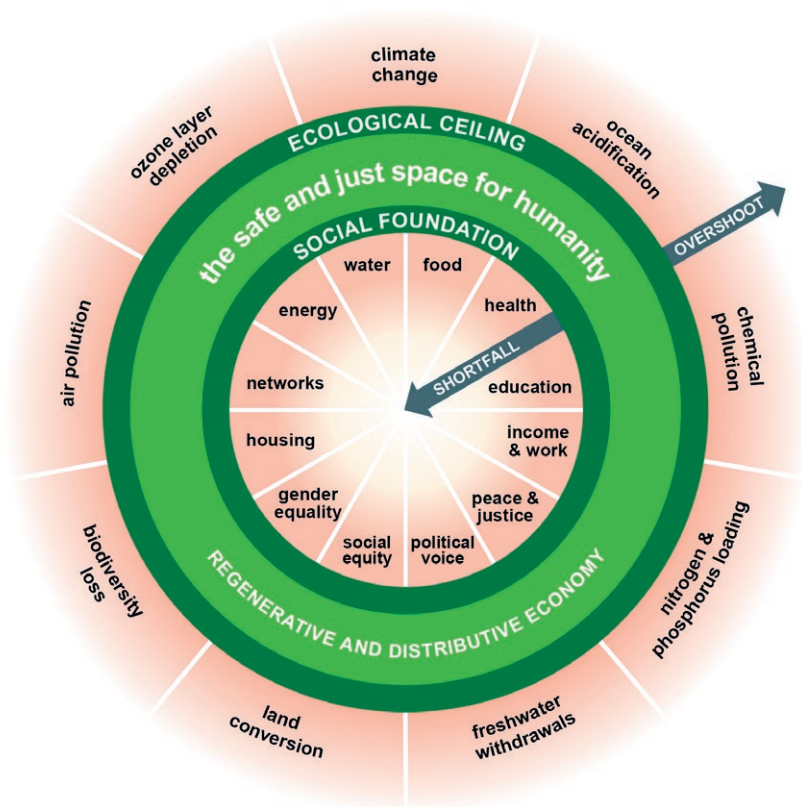

FIG. 5. Visuele voorstelling van de donut-economie

BRON: Kate Raworth (2017).

Aan de lijst van beleidssporen kunnen we nog één ‘methodologisch’ instrument toevoegen, namelijk: het systematisch gebruik van *sociale impactanalyse*, zowel bij de voorbereiding als bij de evaluatie van om het even welk beleid. Een echt inclusief beleid – of het nu gaat over defensie, energie of digitalisering van de overheid – zou steeds van in de fase van de conceptie de impact op de sociale ongelijkheid moeten inschatten, in het bijzonder op kwetsbare doelgroepen. Deze praktijk wordt reeds geruime tijd door de Europese Commissie toegepast bij wetgevende initiatieven, en wordt stilaan overgenomen door nationale overheden (Nicaise, 2009). In België kennen we op federaal niveau de duurzaamheidstoets en op Vlaams niveau de armoedetoets. Zowel het toepassingsgebied als de diepgang van deze toetsingsmechanismen laten nog veel te wensen over. Er is vooral nood aan transparantie en participatie van representatieve middenveldorganisaties aan het toetsingsproces. Beleidsmakers zijn beducht voor de kritiek waaraan zij hun beleidsinitiatieven blootstellen. Maar uiteindelijk zal de kwaliteit van het gevoerde beleid er zeker door verhogen.

Referenties

- Alkire, S., Roche, J. M. & Seth, S. (2013). *The Global Multidimensional Poverty Index*. Oxford Poverty & Human Development Initiative
- Alston, P. (2019). *Climate change and poverty. Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights*. Human Rights Council.
- Alston, P. (2020). *The parlous state of poverty eradication. Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights*. Human Rights Council.
- Bray R., De Laat M., Godinot X., Ugarte A., & Walker R. (2019). *The hidden dimensions of poverty*. ATD Fourth World, University of Oxford.
- Carleton, T. (2017). Crop-damaging temperatures increase suicide rates in India. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(33), 8746–8751.
- Cline, W. R. (2004). *Trade policy and global poverty*. Washington D.C.: Center for Global Development / Institute for International Economics.
- Crédit Suisse. (2019). *Global wealth report*. Crédit Suisse Research Institute
- De Herdt, T. (2019, November 11). *Toenemende ongelijkheid in de wereld? Sorry, dat kunnen we niet bevestigen*. MO*. Retrieved from <https://www.mo.be/de-ontwikkelaars/toenemende-ongelijkheid-de-wereld-sorry-kunnen-we-niet-bevestigen>
- De Herdt, T., & De Weerd, J. (2020, November). *Covid-19, de grote gelijkmaker in Afrika?* Presented at AIPRIL Symposium ‘Covid-19: de grote gelijkmaker?’, Antwerp, Belgium.
- Education Commission (2020). *The learning generation. Investing in education for a changing world*. Retrieved from <http://report.educationcommission.org/>

- Emmerij, L. (1984). Basic needs and employment-oriented strategies reconsidered. In S. Amin (Ed.), *Human resources, employment and development* (Vol. 5, pp. 147–169). London, UK: Palgrave MacMillan.
- Harber, C. (2014). *Education and international development. Theory, practice and issues*. Oxford, UK: Symposium Books.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2018). *Special report: Global warming of 1.5°C – Summary for policy makers*. Geneva, Switzerland: IPCC.
- International Labour Office. (2004). *A fair globalization. The role of the ILO. World commission on the social dimension of globalization*. Geneva, Switzerland: ILO.
- Kharas, H. (2020, October). *The impact of COVID-19 on global extreme poverty*. Retrieved from <http://www.brookings.edu/blog/future-development/2020/10/21/the-impact-of-covid-19-on-global-extreme-poverty/>
- Milanovic, B. (2016). *Global inequality. A new approach for the age of globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Milanovic, B. (2019). *Capitalism, alone: The future of the system that rules the world*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nicaise I. (assisted by Holman, K., 2009). *Social impact assessment. Peer review in social protection and social inclusion - Synthesis report*. Brussels, Belgium: European Commission, DG Employment and Social Affairs.
- Oxfam. (2002). *Rigged rules and double standards. Trade, globalisation and the fight against poverty*. Oxford, UK: Oxfam.
- Oxfam. (2017). *Uprooted by climate change. Responding to the risk of displacement*. Oxford, UK: Oxfam
- Oxfam (2021). *The inequality virus. Bringing together a world torn apart by coronavirus through a fair, just and sustainable economy*. Oxford, UK: Oxfam.
- Piketty, T. (2013). *Le capital au XXIème siècle*. Paris, France: Seuil.
- Piketty, T. (2020). *Capital et idéologie*. Paris, France: Seuil.
- Putnam, R.D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut economics: Seven ways to think like a 21st century economist*. London, UK: Penguin Publishing.
- Sassen, S. (2012). *Cities in a world economy*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Sassen, S. (2014). *Expulsions: Brutality and complexity in the global economy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schleicher, A. (2020). *The impact of COVID-19 on education: Insights from education at a glance*. Paris, France: OECD.
- Simson, R. (2018). *Mapping recent inequality trends in developing countries*. London, UK: LSE Inequalities Institute.
- Sumner, A., Hoy, C., & Ortiz-Juarez E. (2020). *Estimates of the impact of COVID-19 on global poverty*. United Nations University, WIDER working paper 2020/43.
- UNFPA. (2012). *Impacts of population dynamics, reproductive health and gender on poverty*. New York: United Nations Population Fund.
- UNICEF. (2020). COVID-19 and children. Retrieved from <https://data.unicef.org/covid-19-and-children/>
- Van Bavel, J. (2020). World population explosion, migration and solidarity in Europe. In I. Van Hoyweghen, V. Pulignano, G. Meyers (Eds.), *Shifting solidarities. Trends and developments in European societies*. London, UK: Palgrave Macmillan.
- Wilkinson, R. G., & Pickett, K. (2009). *The spirit level: Why more equal societies almost always do better*. London, UK: Penguin Publishing.

- World Bank. (2002). *Globalisation, growth and poverty. Building an inclusive economy*. Washington D. C.: World Bank.
- World Bank. (2008). *Poverty and the environment. Understanding linkages at the household level*. Washington D. C.: World Bank.
- World Bank. (2010). *World development report 2010: Development and climate change*. Washington D. C.: World Bank.

Part VII
List of publications
by Koen Matthijs

This list includes all nationally and internationally published journal articles, book chapters, books, and edited volumes by Koen Matthijs. For conference proceedings, presentations, technical reports, and other publications, see <http://lirias.kuleuven.be/cv?Username=U0009360>.

2021

- Emmery, K., Wiewauters, C., Van Rumst, S., De Coninck, D., Matthijs, K. (2021). Fairness in siblingrelaties tijdens het scheidingsproces van ouders. In K. Emmery & G. Loosveldt (Eds.), *Broer of zus, de match van je leven. Fairness in siblingrelaties*. Brussel: Kenniscentrum Gezinswetenschappen.
- Généreux, M., Schluter, P., Landaverde, E., Hung, K.K.C., Wong, C.S., Mok, C.P.Y., Blouin-Genest, G., O'Sullivan, T., David, M.D., Carignan, M.-E., Champagne-Poirier, O., Pignard-Cheynel, N., Salerno, S., Lits, G., d'Haenens, L., De Coninck, D., Matthijs, K., Champagne, E., Burlone, N., Qadar, Z., Herbosa, T., Ribeiro-Alves, G., Law, R., Murray, V., Chan, E.Y.Y., Roy, M. (2021). The evolution in anxiety and depression with the progression of the pandemic in adult populations from eight countries and four continents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(9), 4845.
- De Coninck, D., Matthijs, K., Luyten, P. (2021). Depression in Belgian first-year university students: A longitudinal study into the role of self-definition, interpersonal relatedness, mentalizing, and integration. *Journal of Clinical Psychology*.
- De Coninck, D., Frissen, T., Matthijs, K., d'Haenens, L., Lits, G., Champagne-Poirier, O., Carignan, M.-E., David, M.D., Pignard-Cheynel, N., Salerno, S., Généreux, M. (2021). Beliefs in conspiracy theories and misinformation about COVID-19: Comparative perspectives on the role of anxiety, depression and exposure to and trust in information sources. *Frontiers in Psychology*, 12, 646394.
- De Coninck, D., Van Doren, S., Matthijs, K. (2021). Attitudes of young adults toward marriage and divorce, 2002-2018. *Journal of Divorce and Remarriage*, 62(1), 66-82.
- De Coninck, D., Swicegood, C., Matthijs, K. (2021). Does the concept of deservingness apply to migrant settlement? In: T. Laenen, B. Meuleman, A. Otto, F. Roosma, W. Van Lancker (Eds.), *Leading social policy analysis from the front. Essays in honour of Wim van Oorschot* (pp. 263-274). Leuven: Centre for Sociological Research, KU Leuven.

2020

- Jenkinson, S., Anguita, F., Paiva, D., Matsuo, H., Matthijs, K. (2020). The 2020 IDS release of the Antwerp COR*-database. Evaluation, development and transformation of a pre-existing database. *Historical Life Course Studies*, 11(2), 1-24.

- Frissen, T., De Coninck, D., Matthijs, K., d'Haenens, L. (2020). Longitudinal evidence of how media audiences differ in public health perceptions and behaviors during a global pandemic. *Frontiers in Public Health*, 8, 583408.
- Généreux, M., Schluter, P., Hung, K.K.C., Wong, C.S., Mok, C.P.Y., O'Sullivan, T., David, M.D., Carignan, M.-E., Blouin-Genest, G., Champagne-Poirier, O., Champagne, É., Burlone, N., Qadar, Z., Herbosa, T., Ribeiro-Alves, G., Law, R., Murray, V., Chan, E.Y.Y., Pignard-Cheynel, N., Salerno, S., Lits, G., d'Haenens, L., De Coninck, D., Matthijs, K., Roy, M. (2020). One virus, four continents, eight countries: An interdisciplinary and international study on the psychosocial impacts of the COVID-19 pandemic among adults. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 17(22), 8390.
- De Coninck, D., d'Haenens, L., Matthijs, K. (2020). Perceived vulnerability to disease and attitudes towards public health measures: COVID-19 in Flanders, Belgium. *Personality and Individual Differences*, 166, 110220.
- De Coninck, D., d'Haenens, L., Matthijs, K. (2020). Perceptions and opinions on the COVID-19 pandemic in Flanders, Belgium: Data from a three-wave longitudinal study. *Data in Brief*, 32, 106060.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Declercq, C., Matthijs, K. (2020). Verblijfsco-ouderschap van kinderen na een scheiding: zijn, haar en hun verhaal. *Systeemtheoretisch Bulletin*, 38(2), 151–170.
- De Coninck, D., Matthijs, K. (2020). Who is allowed to stay? Settlement deservingness preferences towards migrants in four European countries. *International Journal Of Intercultural Relations*, 77, 25–37.
- De Coninck, D., d'Haenens, L., Matthijs, K. (2020). Forgotten key players in public health: News media as agents of information and persuasion during the COVID-19 pandemic. *Public Health*, 183, 65–66.
- De Coninck, D., Matthijs, K. (joint first author), Dekeyser, G. (2020). What's in a family? Family conceptualizations of Flemish college-aged students (1997–2018). *Family Relations*.
- De Coninck, D., Van Doren, S., Matthijs, K. (2020). Huwelijks- en echtscheidingsattitudes van eerstejaarsstudenten van de KU Leuven in 2002 en 2018. *Gids op Maatschappelijk Gebied*, 111, 36–46.
- Hin, S., Puschmann, P., Matthijs, K. (2020). From surviving the war trenches to storming the gender barricades?: Marriage patterns in Belgium in the early 20th century and the impact of war on gender relations. In: S. Brée, S. Hin (Eds.), *The impact of World War I on marriages, divorces, and gender relations in Europe* (pp. 93–118). London: Routledge.
- Jenkinson, S., Matsuo, H., Matthijs, K. (2020). Multi-dimensional subjective wellbeing and lone parenthood following divorce in Flanders (Northern Belgium). In: D. Mortelmans (Eds.), *Divorce in Europe* (pp. 211–236). Cham: Springer.
- Havermans, N., Swicegood, C., Matthijs, K. (2020). Floor effects or compensation of social origin? The relation between divorce and children's school engagement according to parents' educational level. In: D. Mortelmans (Eds.), *Divorce in Europe* (pp. 355–370). Cham: Springer.

2019

- Luyts, M., Molenberghs, G., Verbeke, G., Matthijs, K., Ribeiro, E.E., Demétrio, C.G B., Hinde, J. (2019). A Weibull-count approach for handling under- and overdispersed longitudinal/clustering data structures. *Statistical Modelling*, 19(5), 569–589.
- Matthijs, K., Put, E., Trio, P. (2019). Demogen: Crowdsourcing, genealogie en historisch-demografisch onderzoek in het Rijksarchief. *Science Connection*, 60, 46–48.
- De Coninck, D., Matthijs, K., Luyten, P. (2019). Subjective well-being among first-year university students: A two-wave prospective study in Flanders, Belgium. *Student Success*, 10(1), 33–45.
- Van Leeuwen, M., Maas, I., Hin, S., Matthijs, K. (2019). Socio-economic modernization and enduring language barriers: Choosing a marriage partner in Flemish communities, 1821–1913. *History of the Family*, 24(1), 94–122.
- De Coninck, D., Matthijs, K., Debrael, M., De Cock, R., d’Haenens, L. (2019). Unpacking attitudes on immigrants and refugees: A focus on household composition and news media consumption. *Media and Communication*, 7(1), 43–55.
- De Coninck, D., Matthijs, K., Debrael, M., De Cock, R., d’Haenens, L. (2019). Verdeeldheid onder Europese burgers over vluchtelingen. *Demos*, 35 (1), 4–7.
- De Coninck, D., Vandenberghe, H., Matthijs, K. (2019). Discordance between public opinion and news media representations of immigrants and refugees in Belgium and Sweden. In: L. d’Haenens, W. Joris, F. Heinderyckx (Eds.), *Images of immigrants and refugees in Western Europe. Media representations, public opinion, and refugees’ experiences* (pp. 123–140). Leuven: Leuven University Press.

2018

- Matsuo, H., Matthijs, K. (2018). The role of secularisation on marriage and conception seasonality patterns: A study of Antwerp (Flanders, Belgium) in the second half of the 19th and the early 20th century. *Journal of Family History*, 43(4), 335–356.
- De Coninck, D., Matthijs, K., Debrael, M., Joris, W., De Cock, R., d’Haenens, L. (2018). The relationship between media use and public opinion on immigrants and refugees: A Belgian perspective. *Communications: The European Journal of Communication Research*, 43(3), 403–425.
- Donrovich, R., Puschmann, P., Matthijs, K. (2018). Mortality clustering in the family: fast life history trajectories and the intergenerational transfer of infant death in late 19th- and early 20th-century Antwerp, Belgium. *Historical Life Course Studies*, 7(4), 47–68.
- Havermans, N., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2018). De studiebetrokkenheid van kinderen en hun verblijfsregeling na ouderlijke scheiding. *Tijdschrift voor Jeugd en Kinderrechten*, (2), 186–200.
- Buyse, I., Mertens, N., Matthijs, K. (2018). *Divers gezin(d). Omgaan met het nieuwe gezin op school*. Kalmthout: Pelckmans Pro. ISBN: 978-94-6337-151-3.
- Pasteels, I., Mortelmans, D., Buyse, A., Matthijs, K., Van Bavel, J., Verschelden, G. (Eds.) (2018). *Families in transitie, transitie in families*. Antwerpen: Garant. ISBN: 9789044136555.

- Buysse, I., Mertens, N., Matthijs, K. (2018). Goed gezin(d) - Impact van een spel over gezinsdiversiteit op het welbevinden van Vlaamse jongeren in het secundair onderwijs. In: I. Pasteels, D. Mortelmans, A. Buysse, K. Matthijs, J. Van Bavel, G. Verschelden (Eds.), *Families in transitie, transitie in families* (pp. 125–147). Antwerpen: Garant.
- Matsuo, H., Matthijs, K. (2018). Trends in secularization and marriage seasonality in the province of West Flanders, Belgium, in the long 19th century. In: P. Puschmann, T. Riswick (Eds.), *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A festschrift in honor of Professor Theo Engelen* (pp. 574–589). Nijmegen: Valkhof Pers.

2017

- Havermans, N., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2017). Residential arrangements and children's school engagement: The role of the parent-child relationship and selection mechanisms. *Youth & Society*, 49(8), 1104–1122.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Declerck, C., Matthijs, K. (2017). Alternating residence for children after parental separation: Recent findings from Belgium. *Family Court Review*, 55(4), 545–555.
- Puschmann, P., Donrovich, R., Matthijs, K. (2017). Salmon bias or red herring? Comparing adult mortality risks (ages 30–90) between natives and internal migrants: Stayers, returnees and movers in Rotterdam, the Netherlands, 1850–1940. *Human Nature*, 28(4), 481–499.
- Sodermans, A.K., Corijn, M., Vanassche, S., Matthijs, K. (2017). Effects of personality on postdivorce partnership trajectories. *Journal of Social and Personal Relationships*, 34(7), 1031–1052.
- Havermans, N., Vanassche, S., Matthijs, K. (2017). Children's post-divorce living arrangements and school engagement: Financial resources, parent-child relationship, selectivity and stress. *Journal of Child and Family Studies*, 26(12), 3425–3438.
- Caron, M., Neyrinck, W., Dillon, L.Y., Matthijs, K. (2017). Sibling influence on access to marriage. A comparative study of Québec and Flanders, 1842–1912. *Journal of Family History*, 42(3), 271–307.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2017). Opvoeden door ex-partners: samen of apart? Bevindingen uit sociaalwetenschappelijk onderzoek rond co-ouderschap in Vlaanderen. In: I. Boone, C. Declerck (Eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen* (pp. 1–13). Brugge: Die Keure.
- Matthijs, K., Vanassche, S. (2017). Ouderschap anno 2020: Gedeeld of verdeeld? In: I. Boone, J. Put, F. Swennen, G. Verschelden (Eds.), *Liber amicorum Patrick Senaevae* (pp. 685–704). Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer.

2016

- Puschmann, P., Donrovich, R., Grönberg, P-O., Dekeyser, G., Matthijs, K. (2016). Disfavored in life, favored in death? Later-life mortality differences (ages 30+) between

- migrants and natives in Antwerp, Rotterdam and Stockholm, 1850–1930. *Historical Social Research*, 41(4), 257–290.
- Larmuseau, M., Matthijs, K., Wenseleers, T. (2016). Long-term trends in human extra-pair paternity: increased infidelity or adaptive strategy? A reply to Harris (2016). *Trends in Ecology & Evolution*, 31(9), 663–665.
- Puschmann, P., Van den Driessche, N. (joint first author), Matthijs, K., Van de Putte, B. (2016). Paths of acculturation and social inclusion. Migration, marriage opportunities and assortative mating by geographic origin in Antwerp, 1846–1920. *Journal of Migration History*, 2(1), 177–207.
- Matsuo, H., Matthijs, K. (2016). Women's age at last childbearing and its determinants: A case study of Antwerp (Flanders, Belgium) on the basis of the multi-source COR* historical sample. *The History of the Family*, 21(2), 175–194.
- Larmuseau, M., Matthijs, K., Wenseleers, T. (2016). Cuckolded fathers rare in human populations. *Trends in Ecology & Evolution*, 31, 327–329.
- Matsuo, H., Matthijs, K. (2016). The impact of well-being on fertility intentions – An analysis based on the European Social Survey (2010). *Ask. Research & Methods*, (25), 17–45.
- Heynen, H., Allacker, K., Bervoets, W., Driesen, J., Gilleir, A., Hoet, P., Loopmans, M., Masschelein, J., Matthijs, K., Moulaert, F., Proost, S., Schokkaert, E., Steen, T., Vanassche, S., Van Balen, K., Van Broeck, L., Van Lipzig, N., Achten, V. (2016). *Luto-pia: Stad van de toekomst*. Antwerp: Polis. ISBN: 9789463102094.
- Aelvoet, A., Matsuo, H., Matthijs, K., Buyst, E. (2016). *Linking individual historical demographic data: Province of West Flanders, Belgium*. Leuven: Centrum voor Socio-logisch Onderzoek, KU Leuven. ISBN: 9789067842020.
- Puschmann, P., Paping, R., Matthijs, K. (Eds.) (2016). *Familie en levenskansen in het verleden*. (Jaarboek historische demografie, 2015). Leuven: Acco. ISBN: 978-94-6292-258-7.
- Matthijs, K., Hin, S., Kok, J., Matsuo, H. (Eds.) (2016). *The future of historical demography. Upside down and inside out*. Leuven: Acco. ISBN: 978-94-6292-722-3.
- Mortelmans, D., Matthijs, K., Alofs, E., Segaert, B. (Eds.) (2016). *Changing family dynamics and demographic evolution. The family kaleidoscope*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. ISBN: 978-1-78536-497-6.
- Puschmann, P., Paping, R., Matthijs, K. (2016). Inleiding: Familie en levenskansen. In: P. Puschmann, R. Paping, K. Matthijs (Eds.), *Familie en levenskansen in het verleden* (pp. 15–24). Leuven: Acco.
- Matthijs, K., Vanassche, S. (2016). Het gezin van morgen. Rood of blauw? In: P. d'Hoine, B. Pattyn (Eds.), *In verscheidenheid verenigd. Lessen voor de eenentwintigste eeuw* (pp. 49–68). Leuven: Leuven University Press.
- Mortelmans, D., Matthijs, K., Alofs, E., Segaert, B. (2016). Introduction: A view through the family kaleidoscope. In: D. Mortelmans, K. Matthijs, E. Alofs, B. Segaert (Eds.), *Changing family dynamics and demographic evolution. The family kaleidoscope* (pp. 1–10). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Matthijs, K., Hin, S., Kok, J., Matsuo, H. (2016). Introduction. In: K. Matthijs, S. Hin, J. Kok, H. Matsuo (Eds.), *The future of historical demography. Upside down and inside out* (pp. 11–14). Leuven: Acco.

2015

- Havermans, N., Vanassche, S. (joint first author), Matthijs, K. (2015). Methodological challenges of including children in family research: Measurement equivalence, selection bias and social desirability. *Child Indicators Research*, 8(4), 975–997.
- Botterman, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2015). The social life of divorced parents. Do custody arrangements make a difference in divorced parents' social participation and contacts? *Leisure Studies*, 34(4), 487–500.
- Matthijs, K., Puschmann, P. (2015). Editorial. *Historical Life Course Studies*, 2, 37–37.
- Puschmann, P., Van den Driessche, N., Grönberg, P.-O., Van de Putte, B., Matthijs, K. (2015). From outsiders to insiders? Partner choice and marriage among internal migrants in Antwerp, Rotterdam & Stockholm, 1850–1930. *Historical Social Research*, 40(2), 319–358.
- Larmuseau, M., Boon, N., Vanderheyden, N., Van Geystelen, A., Larmuseau, H., Matthijs, K., De Clercq, W., Decorte, R. (2015). High Y chromosomal diversity and low relatedness between paternal lineages on a communal scale in the Western European Low Countries during the surname establishment. *Heredity*, 115, 3–12.
- Covre-Sussai, M., Meuleman, B., Botterman, S., Matthijs, K. (2015). Traditional and modern cohabitation in Latin America: A comparative typology. *Demographic Research*, 32, 873–914.
- Vanassche, S., Corijn, M., Matthijs, K. (2015). Post-divorce family trajectories of men and women in Flanders. *Demographic Research*, 32, 859–872.
- Vanassche, S., Corijn, M., Swicegood, G., Matthijs, K. (2015). Repartnering and child-bearing after divorce: differences according to parental status and custodial arrangements. *Population Research and Policy Review*, 34(5), 761–784.
- Sodermans, A.K., Botterman, S., Havermans, N., Matthijs, K. (2015). Involved fathers, liberated mothers? Joint physical custody and the subjective well-being of divorced parents. *Social Indicators Research*, 122(1), 257–277.
- Matthijs, K., Neels, K., Timmerman, C., Haers, J., Mels, S. (Eds.) (2015). *Population change in Europe, the Middle-East and North Africa. Beyond the demographic divide*. Farnham: Ashgate. ISBN: 978-1-4724-3954-3.
- Puschmann, P., Matthijs, K. (2015). The demographic transition in the Arab world: The dual role of marriage in family dynamics and population growth. In: K. Matthijs, K. Neels, C. Timmerman, J. Haers, S. Mels (Eds.), *Population change in Europe, the Middle-East and North Africa. Beyond the demographic divide* (pp. 119–165). Farnham: Ashgate.
- Matthijs, K., Neels, K., Timmerman, C., Haers, J., Mels, S. (2015). Introduction. In: K. Matthijs, K. Neels, C. Timmerman, J. Haers, S. Mels (Eds.), *Population change in Europe, the Middle-East and North Africa. Beyond the demographic divide* (pp. 1–12). Farnham: Ashgate.

2014

- Donrovich, R.N., Puschmann, P., Matthijs, K. (2014). Rivalry, solidarity, and longevity among siblings: A life course approach to the impact of sibship composition and birth order on later life mortality risk, Antwerp (1846–1920). *Demographic Research*, 31, 1167–1198.
- Puschmann, P., Grönberg, P-O., Schumacher, R., Matthijs, K. (2014). Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm. A longitudinal approach to processes of social inclusion and exclusion, 1846–1926. *The History of the Family*, 19(1), 29–52.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., Matthijs, K., Swicegood, G. (2014). Measuring post-divorce living arrangements: Theoretical and empirical validation of the Residential Calendar. *Journal of Family Issues*, 35(1), 125–145.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K., Swicegood, G. (2014). The effects of family type, family relationships and parental role models on delinquency and alcohol use among Flemish adolescents. *Journal of Child and Family Studies*, 23(1), 128–143.
- Havermans, N., Botterman, S., Matthijs, K. (2014). Family resources as mediators in the relation between divorce and children's school engagement. *Social Science Journal*, 51, 564–579.
- Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2014). Joint physical custody and adolescents' subjective well-being: A personality $\times$ environment interaction. *Journal of Family Psychology*, 28(3), 346–356.
- Havermans, N., Botterman, S., Matthijs, K. (2014). Children at risk. Effects of socioeconomic background and family dissolution on children's school engagement. The mediating role of family connections. *Perspectives on Youth*, 2, 103–118.
- Devos, I., Matthijs, K., Van de Putte, B. (Eds.) (2014). *Kwetsbare groepen in/en historische demografie*. Leuven: Acco. ISBN: 978-90-334-9808-4.
- Puschmann, P., Van den Driessche, N., Grönberg, P-O., Van de Putte, B., Matthijs, K. (2014). Migratie en sociale in- en uitsluiting in Noordwest-Europese havensteden. Partnerkeuze en huwelijk onder migranten in Antwerpen, Rotterdam en Stockholm, 1850–1930. In: I. Devos, K. Matthijs, B. Van de Putte (Eds.), *Kwetsbare groepen in/en historische demografie* (pp. 115–153). Leuven: Acco. ISBN: 978-90-334-9808-4.

2013

- Larmuseau, M.H D., Vanoverbeke, J. (joint first author), Van Geystelen, A., Defraene, G., Vanderheyden, N., Matthijs, K., Wenseleers, T., Decorte, R. (2013). Low historical rates of cuckoldry in a Western European human population traced by Y-chromosome and genealogical data. *Proceedings of the Royal Society B-Biological Sciences*, 280(1772), 20132400. doi:10.1098/rspb.2013.2400
- Sodermans, A.K., Matthijs, K., Swicegood, G. (2013). Characteristics of joint physical custody families in Flanders. *Demographic Research*, 28(29), 821–848.
- Vanassche, S., Swicegood, G., Matthijs, K. (2013). Marriage and children as a key to happiness? Cross-national differences in the effects of marital status and children on well-being. *Journal of Happiness Studies*, 14(2), 501–524.

- Sodermans, A.K., Vanassche, S., Matthijs, K. (2013). Post-divorce custody arrangements and binuclear family structures of Flemish adolescents. *Demographic Research*, 28(15), 421–432.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K., Swicegood, G. (2013). Commuting between two parental households: The association between joint physical custody and adolescent well-being following divorce. *Journal of Family Studies*, 19(2), 139–158.
- Covre-Sussai, M., Meuleman, B., Van Bavel, J., Matthijs, K. (2013). Measuring gender equality in family decision making in Latin America: A key towards understanding changing family configurations. *Genus*, 69(3), 47–73.
- Vandezande, M., Matthijs, K. (2013). Inherited dimensions of infant mortality. Detecting signs of disproportionate mortality risks in successive generations. *The History of the Family*, 18(2), 169–186.
- Schumacher, R., Matthijs, K., Moreels, S. (2013). Migration and reproduction in an urbanizing context. Family life courses in 19th century Antwerp and Geneva. *Revue Quetelet*, 1(1), 51–72.
- Vanassche, S., Matthijs, K. (2013). Verblijfsco-ouderschap en de relaties tussen ouders en stiefouders. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 3(4), 1–33.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., Matthijs, K. (2013). Verblijfsregelingen en welbevinden van kinderen: Verschillen naar gezinskenmerken. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 3(11), 1–29.
- Havermans, N., Vanassche, S., Matthijs, K. (2013). De invloed van ouderlijke echtscheiding op schoolloopbanen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 3(12), 1–25.
- Botterman, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2013). Het sociaal leven van gescheiden ouders: wat is de rol van de verblijfsregeling? *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 3(5), 1–23.
- Matthijs, K., Puschmann, P., Janssens, A., Bras, H. (Eds.) (2013). *Gender in/en historische demografie*. Leuven: Acco. ISBN: 9789033493614.
- Pasteels, I., Mortelmans, D., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., Van Peer, C. (Eds.) (2013). *Scheiden in meervoud: Over partners, kinderen en grootouders*. Leuven: Acco. ISBN: 978-90-334-9363-8.
- Donrovich, R.N., Puschmann, P., Matthijs, K., Neyrinck, W. (2013). Broers en zussen: Rivalen voor het leven? Het effect van het hebben van broers en zussen en van geboortetang op de sterftekans van vijftigplussers (arrondissement Antwerpen, 1846–1910). In: K. Matthijs, P. Puschmann, A. Janssens, H. Bras (Eds.), *Gender in/en historische demografie* (pp. 103–130). Leuven: Acco.
- Vanassche, S., Corijn, M., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten van ouders en kinderen na een (echt)scheiding. In: M. Corijn, C. Van Peer (Eds.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 73–108). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Havermans, N., Vanassche, S., Botterman, S., Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten en schoolloopbanen van kinderen. In: M. Corijn, C. Van Peer (Eds.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 285–308). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Vanassche, S., Matthijs, K. (2013). Verblijfsco-ouderschap en de relaties tussen ouders en stiefouders. In: I. Pasteels, D. Mortelmans, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, C. Van Peer (Eds.), *Scheiden in meervoud: Over partners, kinderen en grootouders* (pp. 91–121). Leuven: Acco.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., Matthijs, K. (2013). Verblijfsregelingen en welbevinden van kinderen: verschillen naar gezinskenmerken. In: I. Pasteels, D. Mortelmans, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, C. Van Peer (Eds.), *Scheiden in meervoud: Over partners, kinderen en grootouders* (pp. 265–287). Leuven: Acco.

- Botterman, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2013). Het sociaal leven van gescheiden ouders: wat is de rol van de verblijfsregeling? In: I. Pasteels, D. Mortelmans, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, C. Van Peer (Eds.), *Scheiden in meervoud: Over partners, kinderen en grootouders* (pp. 123–141). Leuven: Acco.
- Havermans, N., Vanassche, S., Matthijs, K. (2013). De invloed van ouderlijke echtscheiding op schoolloopbanen. In: I. Pasteels, D. Mortelmans, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, C. Van Peer (Eds.), *Scheiden in meervoud: Over partners, kinderen en grootouders* (pp. 289–309). Leuven: Acco.

2012

- Vanassche, S., Matthijs, K. (2012). Deeltijds versus voltijds stiefouderschap. De relatie tussen stiefouders en stiefkinderen in moedergezinnen, vadergezinnen en verblijfsco-ouderschap na scheiding. *Tijdschrift voor Sociologie*, 33(3), 267–295.
- Gielen, P., Godemont, J., Matthijs, K., Vandermeulen, A. (2012). *Mensen helpen mensen: De kracht van zelfhulp en lotgenotencontact*. Leuven: Lannoo Campus. ISBN: 978-94-014-0735-9.
- Dekeyser, G., Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2012). *Het Leuvens Adolescenten- en Gezinnenonderzoek 2010-2011*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek. ISBN: 9789067841740.
- Matthijs, K., Kok, J., Bras, H. (Eds.) (2012). *Leren van historische levenslopen: Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland*. Leuven: Acco. ISBN: 978-90-334-8971-6.
- Puschmann, P., Van den Driessche, N., Matthijs, K., Van de Putte, B. (2012). Marginalisatie en huwelijksluiting onder migranten. Het acculturatieproces van migranten in de havenstad Antwerpen vanuit levensloopperspectief (1846–1920). In: K. Matthijs, J. Kok, H. Bras (Eds.), *Leren van historische levenslopen: Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland* (pp. 145–180). Leuven: Acco.
- Kok, J., Matthijs, K. (2012). Het historisch levenslooponderzoek in Nederland en Vlaanderen. In: K. Matthijs, J. Kok, H. Bras (Eds.), *Leren van historische levenslopen: Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland* (pp. 17–32). Leuven: Acco.

2011

- Van Bavel, J., Moreels, S., Van de Putte, B., Matthijs, K. (2011). Family size and intergenerational social mobility during the fertility transition. Evidence of resource dilution from the city of Antwerp in nineteenth century Belgium. *Demographic Research*, 24(14), 313–344.
- Kalmijn, M., Vanassche, S., Matthijs, K. (2011). Divorce and social class during the early stages of the divorce revolution: Evidence from Flanders and the Netherlands. *Journal of Family History*, 36(2), 159–172.

- Vandezande, M., Matthijs, K., Kok, J. (2011). Sibling struggle for schooling: Between resource dilution and collaborative learning, the Netherlands, 1850–1920. *Historical Social Research*, 36(3), 330–349.
- Moreels, S., Matthijs, K. (2011). Marrying in the city in times of rapid urbanization. *Journal of Family History*, 36(1), 72–92.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Botterman, S., Corijn, M., Dekeyser, G., Havermans, N., Matthijs, K., Vanassche, S. (Eds.) (2011). *Congresboek Leuvens Adolescenten en Gezinnenonderzoek. 22 september 2011*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek, KU Leuven. ISBN: 9789067841689.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K., Vanassche, S. (Eds.) (2011). *Het Leuvens Adolescenten- en Gezinnenonderzoek 2009-2010: Onderzoeksrapport*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek, KU Leuven. ISBN: 9789067841672.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., Van Peer, C. (Eds.) (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco. ISBN: 978-90-334-8586-2.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2011). Gezinsrelaties na ouderlijke scheiding: ouders, kinderen en nieuwe partners. In: D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, C. Van Peer (Eds.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 153–168). Leuven: Acco.
- Le Roy, S., Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2011). De onderwijsuitkomsten van kinderen na een echtscheiding. In: D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, C. Van Peer (Eds.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 217–235). Leuven: Acco.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., Matthijs, K. (2011). Gedeelde kinderen en plusouders: de verblijfsregeling en de gezinssituatie na scheiding. In: D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, C. Van Peer (Eds.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 135–151). Leuven: Acco.
- Ryssaert, L., Avonts, D., Boeckxstaens, P., Bracke, P., Christiaens, T., De Coninck, L., Maes, L., Matthijs, K., Pattyn, E., Schoenmaekers, J., Sunaert, P., Temmerman, M., Van Hal, G., Verlinde, E., Vyncke, V., Willems, S., De Maeseneer, J. (2011). Gezondheid en zorg in Vlaanderen, Europees gekaderd. In: J. Noppe, L. Vanderleyden, M. Callens (Eds.), *De sociale staat van Vlaanderen 2011* (pp. 165–216). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse regering.

2010

- Matthijs, K., Moreels, S. (2010). The Antwerp COR*-database: A unique Flemish source for historical-demographic research. *The History of the Family*, 15(1), 109–115.
- Gielen, P., Godemont, J., Matthijs, K., Vandermeulen, A-M. (2010). *Zelfhulpgroepen: Samen werken aan welzijn en gezondheid: Handleiding voor zorgprofessionelen die zelfhulpgroepen willen ondersteunen*. Leuven: LannooCampus. ISBN: 978-90-209-9422-3.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., Bastaits, K., Matthijs, K., Van Peer, C. (2010). *The influence of family type and parental conflict on adolescent's attitudes towards marriage and divorce: The role of family integration*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek, KU Leuven. ISBN: 9789067841436.

- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2010). *Divorce, delinquent behaviour and substance use among adolescents: The role of parental characteristics*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek, KU Leuven
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., Matthijs, K. (2010). *Studying post-divorce living arrangements with the Residential Calendar*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek, KU Leuven. ISBN: 9789067841597.
- Matthijs, K., Van De Putte, B., Kok, J., Bras, H. (Eds.) (2010). *Leven in de Lage Landen. Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland*. Leuven: Acco Academic. ISBN: 9789033480621.
- Matthijs, K. (2010). Woord vooraf. In: J. Kok, J. Van Bavel (Eds.), *De levenskracht der bevolking: Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het Interbellum*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

2009

- Van de Putte, B., van Poppel, F., Vanassche, S., Sanchez, M., Jidkova, S., Eeckhaut, M., Oris, M., Matthijs, K. (2009). The rise of age homogamy in 19th century western Europe. *Journal of Marriage and Family*, 71(5), 1234–1253.
- Vandezande, M., Matthijs, K. (2009). Sibling en scholing: het effect van geslacht en van gezinssamenstelling op geletterdheid in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 6(4), 70–86.
- Van De Putte, B., Oris, M., Matthijs, K. (2009). Marrying out of the lower classes in nineteenth-century Belgium. *Continuity and Change: a Journal of Social Structure, Law and Demography in Past Societies*, 24(3), 421–453.
- Matthijs, K. (2009). Van vage beroepen tot vruchtbaarheid: Vlaams historisch-demografisch onderzoek ontmantelt clichés over vroeger. *Sociologie Magazine*, 17(3), 22–24.
- Matthijs, K. (2009). *Bevolking: Wie? Wat? Waar? Wanneer?* Leuven: Acco. ISBN: 9789033475900.
- Bracke, P., Casselman, J., De Lepeleire, J., De Maeseneer, J., Godemont, J., Goorden, J., Matthijs, K., Meulemans, H., Nuyens, Y., Pattyn, E., Smet, M., Temmerman, M., Van Hal, G., Van Wanseele, C. (2009). Zorgen voor gezondheid in Vlaanderen: Ontwikkelingen, stand van zaken, dilemma's. In: L. Vanderleyden, M. Callens, J. Noppe (Eds.), *De sociale staat van Vlaanderen 2009* (pp. 155–198). Brussel: Vlaamse Overheid. Studiedienst van de Vlaamse Regering.

2008

- Matthijs, K., Baerts, A., Van de Putte, B. (2008). Determinants of divorce in nineteenth-century Flanders. *Journal of Family History*, 33(3), 239–261.

2007

- Van Baelen, H., Matthijs, K. (2007). Comparing two methods to reconstruct the kin network outside the household with nineteenth-century Antwerp data. *Journal of Family History*, 32(2), 149–160.
- Matthijs, K., Vanassche, S. (contr.) (2007). *Sociologie*. Leuven: Acco. ISBN: 978 90 334 6762 2.
- Matthijs, K. (2007). L'actualité surprenante de la famille classique. In: M-T. Casman, C. Simays, R. Bulckens, D. Mortelmans (Eds.), *Familles plurielles, politique familiale sur mesure?* (pp. 56–67). Bruxelles: Luc Pire.
- Matthijs, K. (2007). De verrassende actualiteit van het klassieke gezin. In: R. Bulckens, D. Mortelmans, M-T. Casman, C. Simays (Eds.), *Families in beweging, een gezinsbeleid op maat?* (pp. 51–62). Brussel: Luc Pire.

2006

- Matthijs, K. (2006). Changing patterns of familial sociability: Family members as witnesses to (re)marriage in nineteenth-century Flanders. *Journal of Family History*, 31(2), 115–143.
- Van den Troost, A., Vermulst, A.A., Gerris, J.R.M., Matthijs, K. (2006). Effects of spousal economic and cultural factors on Dutch marital satisfaction. *Journal of Family and Economic Issues*, 27(2), 235–262.

2005

- Heerwegh, D., Vanhove, T., Matthijs, K., Loosveldt, G. (2005). The effect of personalization on response rates and data quality in web surveys. *International Journal of Social Research Methodology: Theory & Practice*, 8(2), 85–99.
- Van den Troost, A., Vermulst, A.A., Gerris, J.R.M., Matthijs, K. (2005). The Dutch marital satisfaction and communication questionnaire: A validation study. *Psychologica Belgica*, 45(3), 185–206.
- Van de Putte, B., Oris, M., Neven, M., Matthijs, K. (2005). Migration, occupational identity, and societal openness in nineteenth-century Belgium. *International Review of Social History*, (50), 179–218.
- Matthijs, K. (2005). Familie op maat: Ontwikkelingen, knelpunten, uitdagingen. In: J. Bael (Eds.), *Familie op maat: Verslagboek notarieel congres*. (pp. 1–24). Mechelen: Kluwer.
- Corijn, M., Matthijs, K. (2005). Gehuwd en ongehuwd samenwonen in België: Een sociaal-demografisch perspectief. In: C. Forder, A. Verbeke (Eds.), *Gehuwd of niet: maakt het iets uit?* (pp. 47–79). Antwerpen/Groningen: Intersentia.

2004

- Van de Putte, B., Matthijs, K., Vlietinck, R. (2004). A social component in the negative effect of sons on maternal longevity in preindustrial humans. *Journal of Biosocial Science*, 36, 289–297.
- Matthijs, K. (2004). Bevolking en gezin: Een kritisch in memoriam. *Bevolking en Gezin*, 33(3), 33–39.

2003

- Matthijs, K. (2003). Frequency, timing and intensity of remarriage in 19th century Flanders. *The History of the Family*, 8(1), 135–162.
- Matthijs, K. (2003). Demographic and sociological indicators of privatisation of marriage in the 19th century in Flanders. *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie*, 19(4), 375–412.
- Matthijs, K., Van Bavel, J., Van de Putte, B. (2003). Overzicht van het gezinshistorisch en historisch-demografisch onderzoek van het centrum voor bevolkings- en gezinsonderzoek (K.U. Leuven, Departement sociologie). *Bevolking en Gezin*, 32(1), 107–119.
- Baeck, L., Matthijs, K. (2003). Het sociale en economische traject van de mensheid: Een macrobeeld. In: F.G. Droste (Eds.), *Het neefje van de aap: De schokkende evolutie van de mens* (pp. 195–230). Leuven: Davidsfonds.

2002

- Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History*, 27(2), 101–127.
- Matthijs, K., Van de Putte, B., Vlietinck, R. (2002). The inheritance of longevity in a Flemish village (18th–20th century). *European Journal of population / Revue européenne de démographie*, 18(1), 59–81.
- Matthijs, K., Tolleneer, J., Tollebeek, J., Eggermont, J. (2002). Woord vooraf. *Onze Alma Mater*, 56(4), 389–391.
- Matthijs, K. (2002). *Zelfhulpguides: Wegwijzer naar de zelfhulpgroepen en zelfhulporganisaties in Vlaanderen 2002/2003*. Tielt: Lannoo. ISBN: 90-209-4790-7.
- Matthijs, K. (2002). Bevolking: Periode tussen 1961 en 1999. In: *Bejaardenzorg: Wetgeving en praktijk* (pp. 9–26). Diegem: Kluwer.

2001

- Van de Putte, B., Matthijs, K. (2001). Romantic love and marriage: A study of age homogeneity in 19th Century Leuven. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31(3), 579–619.
- Matthijs, K., Van de Putte, B. (2001). Huwen tijdens de advent en de vasten in de 19de eeuw in Vlaanderen. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31(1), 75–112.
- Matthijs, K. (2001). Mimetische huwelijksbegeerte in de 19de eeuw in Vlaanderen. *Onze Alma Mater*, 55(2), 218–246.
- Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw: Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven. ISBN: 978 90 586 7105 9.
- Tolleneer, J., Matthijs, K., Delbecque, N., Draulans, V., Schepers, R., Vandemeulebroecke, G. (Eds.) (2001). Genderbewustzijn en genderblindheid in het wetenschappelijk onderzoek. *Onze Alma Mater*, 55.
- Matthijs, K. (2001). Bejaardenzorg. In: *Bejaardenzorg* (pp. 23–41). Diegem: Kluwer.

2000

- Matthijs, K., Masschelein, R., Passchyn, L. (Eds.) (2000). *Zelfhulp gids 2000–2001: Wegwijzer naar de zelfhulpgroepen en zelfhulporganisaties in Vlaanderen*. Tielt: Lannoo. ISBN: 90-209-3973-4.
- Matthijs, K. (2000). Uitdagingen voor gezinnen en gezinsbeleid vandaag. In: W. Dumon (Ed.), *Uitdagingen voor gezinnen en gezinsbeleid vandaag* (pp. 39–43). Brussel: Vlaams centrum voor de Bevordering van het Welzijn van Kinderen en Gezinnen.
- Corijn, E., Stoffen, M., Neefs, H., Matthijs, K., De Knop, P., Theeboom, M. (2000). Vrijetijd, onderzoek en beleid. In: P. De Knop (Eds.), *Veertig jaar sport- en vrijetijdsbeleid in Vlaanderen: Een terugblik op de loopbaan van Livin Bollaert* (pp. 15–32). Brussel: VUBPress.
- Matthijs, K. (2000). Vernieuwingsdrang, bindingsangst en statustrijd in de postmoderne private ruimte. In: R. Burggraeve, M. Cloet, K. Dobbelaere, L. Leijssen (Eds.), *Levensrituelen: het huwelijk* (pp. 104–122). Leuven: Universitaire Pers Leuven.

1998

- Van Bavel, J., Peeters, H., Matthijs, K. (1998). Connections between intergenerational and marital mobility: A case study. Leuven, 1830–1910. *Historical Methods*, 31(3), 122–134.
- Matthijs, K. (Eds.), Van den Troost, A. (contr.) (1998). *The family: Contemporary perspectives and challenges. Festschrift in honour of Wilfried Dumon*. Leuven: Universitaire Pers Leuven. ISBN: 978-90-6186-926-9.
- Matthijs, K. (1998). Prof. Dr. Wilfried Dumon: A portrait. In: K. Matthijs (Ed.), *The family: Contemporary perspectives and challenges. Festschrift in honour of Wilfried Dumon* (pp. ix–xxi). Leuven: Universitaire Pers Leuven.

- Matthijs, K., Van den Troost, A. (1998). The perception of private life forms. An empirical survey of Louvain students. In: K. Matthijs (Ed.), *The family: Contemporary perspectives and challenges. Festschrift in honour of Wilfried Dumon*. (pp. 111-133). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Matthijs, K., Peeters, H., Van den Troost, A., Van de Velde, I. (1998). The coding of 19th century occupations from three different Belgian regions into ISCO68. In: M. Van Leeuwen, I. Maas, A. Miles (Eds.), *Historical International Standard Coding of Occupations: Status quo after coding 500 frequent male occupations* (pp. 25-52). Berlin: Max Planck Institute for Human Development.
- Matthijs, K., Van den Troost, A. (1998). Vergrijzing van de bevolking: Kenmerken en gevolgen. In: *Platform wonen van ouderen: Handboek wonen van ouderen* (pp. 7-13). Brussel: Ministerie Vlaamse Gemeenschap.
- Matthijs, K., Van den Troost, A. (1998). The perception of private life forms: an empirical survey of Louvain students. In: K. Matthijs, A. Van den Troost (Eds.), *The family: Contemporary perspectives and challenges. Festschrift in honour of Wilfried Dumon*, (pp. 111-133). Leuven: Leuven University Press.

1997

- Van Bavel, J., Peeters, H., Matthijs, K. (1997). *Connections between intergenerational and marital mobility: A case study - Leuven 1830-1910*. Onderzoeksverslag Afdeling Gezin, Bevolking en Gezondheidszorg GB/1997-3.
- Matthijs, K., Van Bavel, J., Van de Velde, I. (1997). *Leuven in de negentiende eeuw: De bevolking: Een spiegel van het dagelijkse leven*. Leuven: Acco. ISBN: 978-90-334-3765-6.
- Matthijs, K., Degezelle, H. (1997). Managing AIDS in Flanders (Belgium). In: P. Kenis, B. Marin (Eds.), *Managing AIDS. Organizational responses in six European countries* (pp. 171-215). Vienna: European Centre.

1996

- Matthijs, K., Meulders, C. (1996). On ne se jouera pas du divorce: Echtscheiding in de 19de eeuw in het licht van de echtscheidingspraktijk te Brugge. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26(3), 65-103.
- Matthijs, K. (1996). De ongelijke geslachtsverhouding en de man-vrouwverhouding. In: B. Raeymaekers, A. Van de Putte (Eds.), *Denken voor morgen: lessen voor de XXIste eeuw* (pp. 281-293). Leuven: Leuven Universitaire Pers Leuven/Davidsfonds.

1994

- Stevens, I., Matthijs, K. (1994). *Ooit zelf hulp geroepen? Evoluties en tendensen in de werking, structuur en functies van zelfhulpgroepen*. Leuven: Trefpunt Zelfhulp. ISBN: 90-6784-110-2.

- Matthijs, K. (1994). *Statistisch Zakboek van België*. Tielt: Lannoo. ISBN: 90-209-2264-5.
- Matthijs, K. (1994). *Achterwaarts de toekomst in: Het zekerheidssyndroom in de sociale wetenschappen*. Leuven: Garant. ISBN: 90-5350-236-X.
- Matthijs, K. (1994). *Mémento statistique de la Belgique*. Brussel: Labor/Inbel. ISBN: 2-8040-0978-5.
- Matthijs, K. (1994). Bevolking. In: C. De Ridder, M. Deweerdt, R. Dillemans (Eds.), *Wegwijs politiek* (pp. 50–58). Leuven: Davidsfonds.
- Matthijs, K., Meulders, C. (1994). De psycho-sociale begeleiding van de kankerpatiënt. In: *Witboek over kankerbestrijding in België - deel 2* (pp. 1–57). Brussel: Vereniging voor Kankerbestrijding.

1993

- Matthijs, K. (1993). *Onderneming en demografie: Bevolking, gezin en werk ... een aparte onderneming*. Zellik: Roularta Books. ISBN: 90-5466-083-X.
- Matthijs, K., Draguet, M. (1993). *De Belgen*. Tielt: Lannoo. ISBN: 90-209-2324-2.
- Matthijs, K. (1993). *Entreprise et démographie: population, famille, travail ... une entreprise particulière*. Zellik: Roularta Books.
- Matthijs, K. (1993). Gezin en bevolking rond de millenniumwisseling. In: W. Dumon, G. Fauconnier, R. Maes (Eds.), *Scenario's voor de toekomst: Feestbundel naar aanleiding van honderd jaar sociale wetenschappen aan de K.U. Leuven* (pp. 153–167). Leuven: Acco. ISBN: 90-334-2768-0.
- Matthijs, K. (1993). Enkele aspecten van echtscheiding. In: H. Cosijns, K. Matthijs, M. Dossche, M. Van Hove, L. De Rijdt, T. Dehaene (Eds.), *Echtscheiding: hoe diep raakt het ons?* (pp. 9–16). Brussel: Gezinspastoraal.

1992

- Matthijs, K., Draguet, M. (1992). *Los Belgas*. Tielt: Lannoo. ISBN: 90-209-2098-7.
- Matthijs, K., Draguet, M. (1992). *Die Belgier*. Eupen: Grenz-Echo Verlag. ISBN: 90 543 3021 X.
- Matthijs, K. (1992). *Les Belges*. Bruxelles: Labor.
- Matthijs, K., Draguet, M. (1992). *The Belgians*. Tielt: Lannoo. ISBN: 978 90 209 2291 2.
- Matthijs, K. (1992). Dagelijks leven en gezin. In: J. Wambacq, G. Woerner (Eds.), *Balans van de twintigste eeuw* (pp. 100–115). Brussel: Harenberg. ISBN: 978-90-739-4224-0.
- Matthijs, K. (1992). Arbeid en vrije tijd. In: J. Wambacq, G. Woerner (Eds.), *Balans van de twintigste eeuw* (pp. 116–133). Brussel: Harenberg. ISBN: 978-90-73942-24-0.

1991

- Matthijs, K., Bosscher, M. (1991). *Belgodata: Cijfers, tabellen, grafieken*. Zaventem: Kluwer Editorial. ISBN: 90-6716-276-0.

1990

- Matthijs, K. (1990). Het effect van gepubliceerde berichten over zelfdoding op het totaal aantal zelfdodingen in Vlaanderen. *Communicatie: Tijdschrift voor Communicatiewetenschap en Mediacultuur*, 19(3), 13–20.
- Alen, A., Billiet, J., Heremans, D., Van Rompuy, P., Matthijs, K., Peeters, P., Veestraeten, D. (1990). *Vlaanderen op een kruispunt: Sociologische, economische en staatsrechtelijke perspectieven*. Leuven: Universitaire Pers Leuven. ISBN: 90-6186-373-2.
- Matthijs, K. (1990). *Echtscheiding als sociaal proces: Een onderzoek in Vlaanderen*. Leuven: Departement sociologie, K.U. Leuven. ISBN: 90-6784-066-1.

1989

- Matthijs, K. (1989). Zelfdoding bij adolescenten. *Brug, Ouders & School: Het Maandblad voor Ouders met Schoolgaande Kinderen*, 32(1), 4–5.

1988

- Matthijs, K. (1988). *Belgoscopia: De Belgen, de Vlamingen en de Walen, wie ze zijn, waar ze wonen en hoe ze leven*. Tielt/Brussel: Lannoo/De Financieel Economische Tijd. ISBN: 90-209-1526-6.
- Matthijs, K. (1988). Enkele sociologische reflecties bij de recente ontwikkelingen inzake zelfdoding. In: L. Apostel, P. Devroey, H. Cammaer (Eds.), *Beschikken over lijf en leven: Ethische vragen rond vrijheid en geborgenheid* (pp. 45–55). Leuven: Acco. ISBN: 90-334-1708-1.
- Dumon, W., Matthijs, K., Sels, C. (1988). Gezinsarbeid. In: *Maatschappelijke uitstraling van sociale wetenschappen: Vriendenboek Professor Dr. F. Van Mechelen* (pp. 109–122). Hasselt: Concentra. ISBN: 90-71762-02-5.

1987

- Matthijs, K. (1987). Hertrouwen of samenwonen na achtscheiding: Een statusintegratiehypothese. *Tijdschrift voor Sociologie*, 8(2), 69–102.
- Matthijs, K. (1987). Zelfdoding bij jongeren: Sociologische kanttekeningen. In: W. Wolters, R. Diekstra, I. Kienhorst (Eds.), *Suïcidaal gedrag bij kinderen en adolescenten* (pp. 61–71). Baarn: Ambo. ISBN: 90-263-0725-X.
- Matthijs, K., Bruynooghe, R. (1987). Beslissen in kwesties over lijf en leven: Op zoek naar nieuwe routines voor nieuwe technologieën. In: L. Apostel, P. Devroey, H. Cammaer (Eds.), *Beschikken over lijf en leven: ethische vragen rond vrijheid en geborgenheid* (pp. 77–83). Leuven: Acco. ISBN: 90-334-1708-1.

1986

- Matthijs, K. (1986). Theoretical and social implications of the changing suicide profile. *Crisis*, 7(2), 69–75.
- Matthijs, K. (1986). *Hertrouw in België: Sociaal-demografisch profiel*. Leuven: Departement Sociologie, K.U. Leuven. ISBN: 90-6784-023-8.
- Matthijs, K., Goossens, P. (1986). Verwijzende bibliografie inzake hertrouw en stiefrelaties. In: W. Dumon, C. Deneffe, P. Goossens (Eds.), *Gezinswetenschappelijke documentatie - Jaarboek 11*. Leuven: Universitaire Pers Leuven. ISBN: 90-6784-026-2.

1985

- Matthijs, K., Daemen, L. (1985). Correspondentieanalyse als methode voor het analyseren van de structuur van contingentietabellen. *Kwantitatieve Methoden*, 6(17), 5–37.
- Matthijs, K. (1985). *Zelfdoding en zelfdodingspoging: een sociologische interpretatie*. Leuven: Universitaire Pers Leuven. ISBN: 90-6186-176-4.
- Matthijs, K. (1985). Tien jaar gezinswetenschappelijke documentatie. In: W. Dumon, C. Deneffe-Marcelis, M. Wyns (Eds.), *Gezinswetenschappelijke documentatie - Jaarboek 10*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut, K.U. Leuven. ISBN: 90-6784-019-X.

1984

- Matthijs, K. (1984). Publieke opvattingen rond suïcidaal gedrag. *Gezondheid en samenleving*, 5(4), 216–228.

1983

- Matthijs, K. (1983). Suïcidaal gedrag als carrière: Een sociologische visie op gedragsdifferentiëring. *Tijdschrift voor Sociologie*, 4(4), 451–474.

1982

- Matthijs, K. (1982). Zelfmoord en de economische crisis. *Tijdschrift voor Sociologie*, 3(1), 45–66.

1981

Matthijs, K. (1981). Zelfmoord en oorlog. *Gezondheid en samenleving*, 2(1), 21–40.

Matthijs, K. (1981). Echtscheiding en zelfmoord. *Bevolking en gezin*, (1), 21–40.

1980

Matthijs, K. (1980). Conceptuele en methodologische problemen bij de registratie van zelfmoord. *Tijdschrift voor Sociologie*, 1(1), 71–80.

Contributors

André Grow is a research scientist and research area chair in the Laboratory of Digital and Computational Demography at the Max Planck Institute for Demographic Research (Germany). He obtained his PhD at the University of Groningen (the Netherlands) in 2016, and between 2013 and 2018 he worked as a researcher/postdoc alongside Koen Matthijs in the Family and Population Studies unit at KU Leuven (Belgium). André Grow's research interests lie in agent-based computational modeling, family sociology, social stratification, and digital demography. In his most recent work, he studies how new digital data sources, such as offered by social networking sites like Facebook and Twitter, can be used in social science research.

Angélique Janssens is Full Professor of Historical Demography at Radboud University Nijmegen and Maastricht University (the Netherlands). She is a member of the *Radboud Group for Historical Demography and Family History*. She has closely cooperated with Koen Matthijs over many years in the frame of the WOG community for Historical Demography. Currently, Janssens is PI of the NWO-funded SHiP project as well as of the research project *Lifting the burden of disease*, also funded by NWO. She has recently completed the successful research project titled *Genes, Germs and Resources*. She has also published on topics relating to marriage, fertility and women's work. She is the Scientific Director of the Dutch-Flemish Research School N.W. Posthumus Institute. She is also co-editor of the important international journal titled: *The History of the Family. An International Quarterly*.

Anja Declercq studied applied economics and sociology and has a PhD in Sociology. She currently is a Full Professor at the Faculty of Social Sciences (Centre for Sociological Research) and a project manager at the LUCAS research institute, both at KU Leuven (Belgium). She is a fellow and member of the board of the international research network interRAI, and the chair of the interRAI Network for Integrated Care and Aging. In Belgium, she does implementation research on BelRAI, a system of assessment instruments. Other, and related research interests are the organization of care for the older persons, the quality of care and the quality of life of older people and the analysis of societal changes that have an impact on older people and the care they need and receive.

An Katrien Sodermans obtained her master's degree in psychology in 2006 and was researcher at FaPOS (KU Leuven, Belgium) from 2007 to 2015. She was involved in the interuniversity SBO project "Divorce in Flanders", where she investigated the impact of relationship dissolution and co-parenting on various aspects of the lives of children and parents. Together with her colleague Sofie Vanassche, she was one of the founders of LAGO (Leuven Adolescent and Families Research). In 2013 she defended her PhD entitled "Parenting apart together. Studies on joint physical custody arrangements in Flanders". Afterwards she stayed at FaPOS for a short time as a postdoctoral researcher

where she mainly researched the link between personality traits and relationships. In 2016, she exchanged academia for the Flemish Government. She became head of the knowledge center of Syntra Flanders, the Agency for Entrepreneurial Training, where she specialized in dual learning, lifelong learning and the transition between education and the labor market. Since 2020, she is coordinator of research and evaluation in the policy department of the Department of Work and Social Economy.

Annemie Vandermeulen (public health care nurse) and **Peter Gielen** (social worker) are team members of Trefpunt Zelfhulp vzw. This center, with prof. dr. Koen Matthijs as president since 1992, sustains and promotes self-help groups and patient participation in Flanders and is convinced that more support for self-help groups and increased recognition of their achievements can promote structural forms of cooperation with the professional health system and boost patient participation.

Ann Van den Troost is HR-expert at the Province of Flemish Brabant. Between 1997 and 2005 she worked under the supervision of Koen Matthijs as a teaching assistant and scientific researcher. Her research activities on marital relationships resulted in a PhD addressing the social context and processes of marital satisfaction.

Bart Van de Putte is Professor of Sociology at Ghent University (UGent; Belgium). Between 1998 and 2006, he worked under the supervision of Koen Matthijs, first as a doctoral student and since 2003 as a postdoc. In that period he learned the basis of the basis: a good mood and administrative coolness. (Thanks for that Koen!) Afterwards he joined Ghent University to specialize in historical sociology and in ethnicity and migration research.

Chantal Van Audenhove is clinical psychologist and Full Professor at the KU Leuven Department of Public Health and Primary Care (Belgium). As director of LUCAS, the Centre for Care Research and Consultancy of KU Leuven, her focus is on practice- and policy-oriented research in care and social welfare. As promotor-coordinator of the Policy Research Centre for Welfare, Public Health and Family (SWVG) since 2007, she is responsible for the management of a network of researchers all over Flanders. Her research mainly focuses on mental health and care for persons with dementia and communication in care. With Koen Matthijs she shares the topic of suicide prevention. More info: www.kuleuven.be/LUCAS

David De Coninck is a postdoctoral researcher at the Centre for Sociological Research at KU Leuven (Belgium). Since 2017, he worked under the supervision of Koen Matthijs as a doctoral student first and more recently as a postdoctoral researcher. His main research interests involve public perceptions towards migrants/migration, media effects, adolescent and young adults' family perceptions and well-being, and the societal consequences of the COVID-19 pandemic. He has been involved in a variety of projects on these topics, all in close and very pleasant collaboration with Koen.

Diego Ramiro-Fariñas is director and research scientist at the Institute of Economics, Geography and Demography (CSIC) (Spain). He was Marie Curie Fellow at the Cambridge Group for the History of Population and Social Structure from 1998 to 2000. From 2001, he joined the Spanish National Research Council (CSIC), where he was head of the Department of Demography from 2002 to 2019. From 2011-2017, he was President of the Iberian Association of Historical Demography. From 2014-2017, he was Chair of the Historical Demography Panel at IUSSP. From 2015-2020, Founder, Secretary General and Treasurer of the European Society of Historical Demography where he joined Koen in the organization of ESHD 2016 Conference. From 2018, he was a member of the Digital Demography panel at IUSSP. He is PI and Coordinator of the

CONTRIBUTORS

ITN Marie Curie H2020 LONGPOP project 2016-2020 where Koen Matthijs was the leader of the Leuven Team, PI of the H2020-MSCA-IF-2017 Project SEU-FER 2018-2020 and Team Member of the H2020 ERC Advanced Grant ECHO, 2019-2024. He was also elected President of the European Society of Historical Demography in 2020.

Dimitri Mortelmans is Senior Full Professor of Sociology at the Faculty of Social Sciences of the University of Antwerp (Belgium). He teaches Introduction to Scientific Work, Quantitative Research methods, Qualitative Research Methods, Applied Multivariate Statistics and Advanced topics in family sociology, life course sociology and demography. He is head of the Centre for Population, Family and Health (CPFH). His research concentrates on family sociology and sociology of labour. He has published on divorce, new constituted families, and work-life balance. He is the author of the Handbook of Qualitative Research Methods and Qualitative Analysis with NVivo. In demography, he (co-)edited Changing Family Dynamics and Demographic Evolution. The Family Kaleidoscope (Edward Elgar), Lone parenthood in the Life Course (Springer) and Divorce in Europe (Springer). For more than a decade, he worked with Koen Matthijs in the large scale “Divorce in Flanders” project and its successor “Families in Transition – Transitions in Families – FiTTiF”.

Eddy Put is acting director of the (Belgian) State Archives in Flanders and part-time Professor at KU Leuven (Belgium). He worked with Koen Matthijs in the crowdsourcing project Demogen in the Leuven State Archives (2013-2019). His own research is focused on archival science as well as early modern religious and educational history. Recent research projects include: TEMAS (Thesaurus of Early Modern Archival Sources, 2017-2019) and PARDONS (Topographies of Pardon Tales: Contextual Mapping of Pardon Letters in the Southern Low Countries, 15th-17th c., 2020-2024). He teaches archival science at the KU Leuven and in the interuniversity master's program Archival Science and Records Management in the University of Brussels (VUB).

Emmanuel Gerard is a historian and a Professor Emeritus at KU Leuven (Belgium). His main research interests are in the field of contemporary history. He is particularly interested in the history of the catholic world (confessional parties, Christian labor movement, and pillarization), the decolonization of the Belgian Congo, anti-communist activities during the early Cold War, and issues related to democratization processes. He was Chair of the Political Science Department (1993-2000), Dean of the Faculty of Social Sciences (2003-2010), General Director of HIVA Research Institute for Work and Society (2013-2017), and President of KADOC Documentation and Research Center on Religion, Culture and Society (2007-2017). Koen Matthijs was his Social Sciences colleague and Vice-dean for Education during his term as dean.

Frans van Poppel was Associate Professor at the Department of Demography at Tilburg University (the Netherlands) before he became senior research officer at the Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI) in The Hague in 1976. He was Special Professor at the Department of History, Radboud University and Special Full Professor at Utrecht University and is since 2013 honorary fellow at NIDI/KNAW. His research focused on the historical development of public health, fertility, marriage and kinship, areas of research that almost completely overlapped with those covered by Koen Matthijs' Family and Population Studies in Leuven. He was a member of several PhD defence committees of students of Koen.

Gabriele Ruiu is a senior researcher in Social Statistics at the Department of Economics and Business, University of Sassari (Italy). His main research interests are: the role of religious beliefs and values in shaping demographic and economic behaviour, the seasonality of demographic events, education and perceived well-being, mobility

patterns of highly skilled individuals, occupational choices, quantitative methods for historical demography. He is the Italian Society of Historical Demography secretary and an Associate Editor of the Scientific review, *SN Social Sciences*. He met Koen in 2016 at the Second Conference of the European Society of Historical Demography in Leuven, and his work on seasonality was influenced and benefited by those proposed by Koen.

Geert Molenberghs is Professor of Biostatistics at the University of Hasselt and KU Leuven (both in Belgium). He received the B.S. degree in mathematics (1988) and a Ph.D. in biostatistics (1993) from the University of Antwerp (Belgium). He published methodological work on surrogate markers in clinical trials, categorical data, longitudinal data analysis, and on the analysis of non-response in clinical and epidemiological studies. He served as Joint Editor for *Applied Statistics*, Co-editor for *Biometrics*, Co-editor for *Biostatistics*, Series Editor of *Wiley Probability & Statistics*, and *Wiley StatsRef*. He is currently Executive Editor of *Biometrics*. He was President of the International Biometric Society. He was elected Fellow of the American Statistical Association and received the Guy Medal in Bronze from the Royal Statistical Society. He has held visiting positions at the Harvard School of Public Health (Boston, MA). He is founding director of the Center for Statistics at the University of Hasselt and currently the director of the Interuniversity Institute for Biostatistics and statistical Bioinformatics, I-BioStat, a joint initiative of the Hasselt and Leuven universities. He published, as editor and author of several books on longitudinal data analysis, possibly subject to missingness (with Geert Verbeke) and surrogate endpoints.

Geert Verbeke is Full Professor of Biostatistics at KU Leuven (Belgium) and Guest Professor at the University of Hasselt (UHasselt; Belgium). His collaboration with Koen Matthijs started in 2013 in the context of a research grant on new approaches to the social dynamics of long-term fertility change. Although the project has ended several years ago, their collaboration still continues. His research focusses on longitudinal data analysis in general, and mixed models in particular. He has held visiting positions at the Gerontology Research Center and the Johns Hopkins University (Baltimore, MD). He served as joint editor of the *Journal of the Royal Statistical Society (Series A)*, (2005–2008), and as co-editor of *Biometrics* (2010–2012). He is elected Fellow of the American Statistical Association and elected Member of the International Statistical Institute. He served as international representative on the Executive Board of the American Statistical Association (2007–2009), was council member for the Royal Statistical Society (2013–2016), and currently serves as president of the International Biometric Society (2020–2021).

Gillian Stevens is Professor of Sociology at the University of Alberta (Canada), and has held faculty appointments at the University of Illinois at Urbana-Champaign (United States) and the University of Toronto (Canada). In 2014 and 2017, while a visiting scholar at KU Leuven researching demographic patterns of intermarriage and language use, she enjoyed participating in the FaPOS seminars led so ably by Professor Koen Matthijs. Koen graciously invited her to join the FaPOS group's team building (and very fun) trips to Antwerp, the North Sea, the Planckendael Zoo, and the De Zonnegloed Animal Sanctuary and the nearby Westvleteren Abbey gardens. Providentially, she was able to write and publish an academic paper with one of Koen's students, Graziela Dekeyser.

Gray Swicegood is a Visiting Professor at KU Leuven (Belgium) with research interests in family demography and the life course. In 2006 under the sponsorship of Koen Matthijs, he participated in a faculty exchange program between KU Leuven and the University of Illinois (where he holds emeritus status), thus beginning an ongoing

CONTRIBUTORS

series of collaborations with Koen in research, training and educational mobility. In 2017, Swicegood received the Medal of Honor in Humanities and Social Sciences from the KU Leuven in recognition of those collaborative efforts.

Graziela Dekeyser is a postdoctoral researcher and lecturer at KU Leuven (Belgium). Between 2010 and 2019, she was the educational assistant of prof. Matthijs. During this period, she also started a PhD under the supervision of Koen, which was completed in 2020. After working as an SBO project coordinator under the supervision of prof. Agirdag at the Education and Society lab of KU Leuven in 2019, she began working as an educational counsellor for Katholiek Onderwijs Vlaanderen in 2020. But her desire to carry on her research ambitions drove her back to academia in September 2021 as a postdoctoral researcher at the Faculty of Psychology and Educational Sciences of KU Leuven. Her research interests include the multilingual child and its well-being in school and family context, contemporary family life, inequality in education and the sociology of identity.

Hideko Matsuo works at the Research coordination office (DOC) for the UNA.Resin project (UNA Europe alliance on research infrastructure) at KU Leuven (Belgium) since April 2021. In 2014-2020, she worked as a senior researcher for the inter-faculty project 'Geconcentreerde Onderzoeksacties' (GOA) project 'New approaches to the social dynamics of long-term fertility change' (2013-2019)' and also for the EU funded Marie-Curie Research and Training project (RTN) LONGPOP 'Methodologies and data mining techniques for the analysis of Big Data based on Longitudinal Population and Epidemiological Registers' (2016-2020) under the supervision of Koen Matthijs. Her research domains are: data management, survey methodology (fieldwork monitoring and non-response bias), and contemporary (fertility and well-being) and historical demographic research (marriage and secularization).

Ides Nicaise is an economist by training, and specialized in social policy, particularly the relationship between education, labor market policy and social inclusion. He is affiliated with HIVA (Research Institute for Work and Society) and is also Professor Emeritus with assignment at the Faculty of Psychology and Educational Sciences at KU Leuven (Belgium). In addition to his professional activities, he is president of the Belgian Poverty Reduction Support Centre, which was established as an interface between the government, civil society, other stakeholders and organizations where the poor have their say.

Ineke Maas is Professor at the Departments of Sociology of Utrecht University (the Netherlands) and Vrije Universiteit Amsterdam (the Netherlands). Her main research interests are international and historical comparisons of intergenerational mobility, career mobility, and marital mobility. In addition, she has published on the integration of immigrants, inequality of educational opportunities, and gender inequality. Her cooperation with Koen Matthijs stretches over 25 years and ranges from the development of the historical classification scheme for occupational information HISCO to studying long-term trends in marital mobility.

Ingrid Boone is Professor at the KU Leuven Faculty of Law (Belgium). She is Campus Dean of the Faculty of Law campus Kulak Kortrijk and director of the Institute for Family Law and Juvenile Law. Her research mainly concerns legal aspects of the parent-child relationship and the legal status of children. Between 2000 and 2013, she worked as 'Référéndaire' at the Belgian Supreme Court (Cour de Cassation). In the years 2009-2013, she lectured tort law at Ghent University (Belgium). She was a Guest Professor at the University of Leiden (TPR-Chair 2003; the Netherlands). Her doctoral thesis was awarded the Fernand Collin Prize for Law (2010).

Isabelle Devos is a historian and demographer. She is Full Professor at the History Department of Ghent University (Belgium). Over the years, her research has revolved around social and economic issues of the early modern period and the long nineteenth century in a comparative perspective, with a particular focus on demography, health and living standards. She was a member of the steering committee of the FWO-Scientific Research Network 'Historical Demography' which was led by Koen Matthijs between 2005 and 2015.

Jaan Toelen is Professor of Paediatrics at the Department of Development and Regeneration (KU Leuven, Belgium) and an adjunct clinical head at the Department of General Paediatrics at UZ Leuven (Belgium). He became an MD in 2001, Specialist in Paediatrics in 2009 and obtained a PhD in Molecular Virology in 2011. As a clinician he is confronted daily with medical decisions and difficulties regarding confidentiality and consent in minors and in children with non-biological parents. This is why he knocked on Koen's door and received excellent advice and insights in the current and future family compositions of Flemish households. Their initial study with David De Coninck has snowballed into collaborative research on medical decision making in adolescents, where faculty from medicine, sociology, psychology and even law are involved. Next to excellent research data, this has also led to the discovery of their mutual interest in the culinary arts. *Sciunt haec coqui* (Erasmus).

Jan Eggermont is a cell physiologist studying cellular systems for ion and lipid transport and their role in human diseases such as neurodegenerative disorders. He graduated as MD (1987) and PhD (1991) at KU Leuven (Belgium). After a postdoctoral fellowship at University of Oxford (1991-1993) he obtained tenure at the Faculty of Medicine, KU Leuven (1994). Currently, he is Full Professor at the Department of Cellular and Molecular Medicine and teaches cell biology and physiology at the Faculty of Medicine at KU Leuven. From 2011 to 2016, he was Vice Dean of the Faculty of Medicine at KU Leuven and since October 2017, he chairs the Education Council of KU Leuven. Together with Koen Matthijs he served on the board of Academische Stichting Leuven, a non-profit organisation supporting young researchers at KU Leuven.

Jan Kok is Full Professor of Economic, Social and Demographic History at Radboud University Nijmegen (the Netherlands). He obtained his PhD at the Free University of Amsterdam, then moved to the International Institute of Social History where he helped construct the Historical Sample of the Netherlands. His studies involved family formation, social mobility and migration from a life course perspective. Since 2007, he is (co) editor-in-chief of the *History of the Family*. From 2008 until 2016 he was affiliated with the Centre for Sociological Research in Leuven, where he co-supervised PhD students working with the COR* database with Koen. During these years, the cooperation with Koen also resulted in edited volumes with proceedings of the successful WOG *Historische Demografie*, as well as the book *The Future of Historical Demography*. In 2010, he started in Nijmegen.

Jan Van Bavel is Full Professor of Demography and Family Sociology at KU Leuven (Belgium). Between 1995 and 2005, he worked under the supervision of Koen Matthijs, first as a doctoral student and since 2002 as a postdoc. In the years 2005-2011, he headed the Interface Demography research unit of the Vrije Universiteit Brussels. At the end of 2011, he re-joined Koen at the Centre for Sociological Research in Leuven. His research addresses long term trends in fertility, family formation, and union dissolution, from the nineteenth into the twenty-first century. In 2012, he was awarded a Starting Grant by the European Research Council, and in 2019 he obtained the Antoon Van Dyck Chair as a guest professor at the University of California in Los Angeles (UCLA).

CONTRIBUTORS

Kees Mandemakers is senior research fellow at the International Institute for Social History (the Netherlands), formerly directing the Historical Sample of the Netherlands (HSN) and the LINKS database. He is Professor Emeritus at the Erasmus School of History, Culture and Communication in Rotterdam (the Netherlands). Main research interests: Methodology of large historical databases, Family and Demography and Social mobility. The last twenty-five years he cooperated with Koen Matthijs in different configurations in the field of historical demography of which the most important were the meetings within the Leuven team initiated Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap (WOG), the European Historical Population Samples network (EHPS) and the so-called LONGPOP-project directed to the analysis of big data based on longitudinal population and epidemiological registers.

Koen Hermans is project leader at LUCAS, Centre for Care Research and Consultancy and Assistant Professor at the Centre for Sociological Research at KU Leuven (Belgium). His research focuses on the social support for vulnerable groups, social work theories and the relationship between social policy and social work. At the moment he is treasurer of the European Social Work Research Association and he is the Chair of the Platform 'Strong social work' that aims to enhance the societal position of social work in Flanders.

Leen Van Molle is Full Professor Emerita of Social History at KU Leuven (Belgium). Her research focuses on social policies, social movements and the construction of social identities, from 1800 to the present. She published widely on the history of the rural world, gender, poverty and charity, and the methodology of oral history. She is co-founder and former president of AVG-CARHIF (Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis) and EURHO (European Rural History Organization), currently board member of the international research groups CORN (Comparative Rural History Network) and AAA (Agriculture, Approvisionnement et Alimentation), and president of ICAG (Interfaculty Centre for Agrarian History, KU Leuven).

Maarten H. D. Larmuseau is a biologist and geneticist specialised in human genetic genealogy. He works as an Associate Professor at the Department of Human Genetics at KU Leuven (Belgium) and senior scientist at Histories vzw. Both Maarten and Koen Matthijs grew up in the same neighbourhood along the borders of the Dender river in Oost-Vlaanderen. In 2011 they started collaborating to find connections between human genetics and historical demography. His research addresses genetic relatedness by combining (ancient) DNA data with in-depth genealogies. To realise scientific projects he loves to work with citizen scientists and volunteers. Contact: maarten.larmuseau@kuleuven.be; Twitter: @MHDLarmuseau

Maira Covre-Sussai is Assistant Professor of Methodology and Gender Studies at the Social Sciences Institute of Rio de Janeiro State University (ICS/UERJ), Brazil. Between 2008 and 2014, she worked, as a doctoral student, under the supervision of Koen Matthijs at KU Leuven. Since 2015 she is the head of the Centre for Studies on Contemporary Inequalities and Gender Relations (NUDERG). Her research addresses long term trends in family formation and union dissolution, inequalities in gender relations, as well as the violence suffered by women in different contexts, in Brazil and Latin America. In 2020, she obtained a CAPES PRInt grant as a guest professor at the Complutense University of Madrid, Spain.

Marco Breschi is Full Professor of Demography at the Department of Economics and Business, University of Sassari (Italy). He has formerly been the chair of the Department. Historical demography is his main research field. His research interests span from early childhood mortality to differentials in fertility in both past and present

population. The research interests of Marco and Koen met in various international projects, as for instance, the book “Kinship and Demographic Behavior in the Past” edited by Bengtsson and Mineau or the 2012 Demographic Research Special Issue edited by Van Bavel, Dribe and Campbell.

Marco H. D. van Leeuwen is Full Professor of Historical Sociology at Utrecht University (the Netherlands), and honorary fellow at the International Institute of Social History (the Netherlands). He studies social solidarity and inequality worldwide from 1500 to the present. His research on social solidarity deals with INGOs and TSMOs, philanthropy, charity, mutual aid and insurance. His research on social inequality deals with occupational change, intergenerational mobility, career mobility and partner choice, and for this we need a family of occupational measures (HISCO, HISCLASS and HISCAM). He co-authored with Koen Matthijs on social homogamy in Flanders using these classifications, and is grateful to him for his strong support, in particular with regard to the publication of the HISCO and the HISCLASS volumes at Leuven University Press.

Martine Corijn works for Statistics Flanders, the network of Flemish government agencies that develop, produce and publish official statistics. She is responsible for the statistics on population, households and health. Between 1989 and 2017, she did research on relationship and family formation and dissolution for the Flemish Government. First at the Center for Population and Family Studies, later at the Research Center of the Flemish Government. Since 2003 she worked together with members of the unit of Koen Matthijs as a voluntary employee.

Massimo Esposito is a temporary researcher in Statistics at the Department of Economics and Business, University of Sassari (Italy). His main interests involve historical demography (microanalysis of mortality and fertility in past populations), population forecasting, measurement of well-being indicators at the regional level, reconstruction and analysis of the academic performances of the students enrolled at the University of Sassari.

Michel Oris is a Professor of Socioeconomics and Demography at the School of Social Sciences, University of Geneva (Switzerland). He has been co-director of the Swiss National Centre of Competency in Research “LIVES. Overcoming Vulnerabilities. Life Course Perspectives”. His research focuses on inequalities, with an emphasis on vulnerabilities and life courses. As an historical demographer, he often interacted with Koen, among others in the European Society of Historical Demography, or in the ITN Marie Curie project ‘Longpop’.

Monique Van Eyken is an independent family mediator since 2003 (Apart). She also teaches at the Postgraduate ‘Mediation’ at KU Leuven (Belgium) since 2014 and is part of the steering committee. In addition, Monique is also program coordinator and teacher at the Postgraduate ‘Mediation’ at Thomas More Hogeschool (Belgium) since 2020. She makes children very present in her mediations and trainings. She co-wrote the book ‘Een week mama/een week papa? Wat kinderen echt nodig hebben bij scheiden’. She was trained as a family sociologist where she met Koen Matthijs as an assistant to Professor Wilfried Dumon. In 2013 she started the Mediation training at the KU Leuven where Koen Matthijs teaches the sociologist part, and is also an active member of the steering committee. Afterwards she assisted Diana Evers in the Postgraduate ‘Mediation’ program at KU Leuven, after which she herself was allowed to train many mediators by teaching the mediation techniques.

CONTRIBUTORS

Namita Bhatia works in the Communications Office at the Faculty of Social Sciences, KU Leuven (Belgium). She was the Managing Editor of the electronic, no-fee, double-blind, peer-reviewed open-access journal *Historical Life Course Studies* of which Koen was the Editor. She worked under Koen between 2014 and 2018 and also assisted in events organized by FaPOS. She organizes and coordinates various faculty and student recruitment events, manages the faculty websites and handles the key annual publications of the faculty. She also assists colleagues with their events, websites and marketing.

Patrick Senaeve is Professor Emeritus of Family Law and Juvenile Law at KU Leuven (Belgium). He has published as an author and/or editor, wrote dozens of books and numerous contributions and case notes on Persons Law, Family Law, Human Rights and Family Property Law. Previously, he was a lawyer at the Brussels and Leuven Bars, and deputy magistrate of the district court of the first district of Leuven. Since 1998 he has also been a magistrate and is currently a chamber president in the Brussels Court of Appeals where he presides the (Dutch-speaking) Family Division of the Court. For over 15 years, he worked with Koen Matthijs on the board of the postgraduate *Family Mediation* at KU Leuven.

Patrick Trio is a retired engineer of Groep T Leuven. He worked as an HVAC engineer and project manager at Fabricom Air Conditioning. In his free time, he is a passionate genealogist. As a volunteer, he committed himself in 2017 as coordinator for the Demogen project that started under the initiative of Koen Matthijs. With 150 volunteers, we were able to create a database of more than 7 million individuals.

Paul Puschmann is an Assistant Professor of Economic, Social and Demographic History at Radboud University Nijmegen (the Netherlands). Between 2009 and 2018 he worked as a PhD candidate and later as a postdoctoral fellow at the Centre for Sociological Research of KU Leuven (Belgium) under the supervision of Koen Matthijs. Paul is active in the fields of historical demography and family history, and he is particularly interested in long-term trends in migration and social inclusion, as well as in partner choice, marriage, fertility, social mobility and death. In 2020 he edited a *Cultural History of Marriage in the Age of Empires* (Bloomsbury Academic). Paul is scientific coordinator of the international network of Historical Demography (Research Foundation Flanders), research programme director of the Life Courses, Family and Labour network of the N.W. Posthumus Institute and co-editor-in-chief of *Historical Life Course Studies*.

Richard Paping is Associate Professor of Economic and Social History at the University of Groningen (the Netherlands), and worked there from 1987 onwards as PhD, lecturer and Assistant Professor. He is doing research on a wide range of topics including historical demography, family history, social mobility and standard-of-living – often from a micro perspective – using mainly 18th and 19th century rural regional data. Since June 2007, he has been involved in the WOG Historical Demography under the supervision of Koen Matthijs. In this respect he contributed to joint publications on social stratification systems, female labour participation, vulnerable social groups and urban-rural differences, and he was co-editor with among others Koen of an edited volume on family and life chances in the past (2015). Currently, he is co-editing a volume on landless rural labourers in Europe, 1600-1900.

Rudi Laermans is Full Professor of Social Theory and Sociology of the Arts at KU Leuven (Belgium). His research and publications focus on classical and contemporary social theory, current societal changes, cultural policy, and the performing arts. Within

the context of the Centre for Sociological Research and the Faculty of Social Sciences at KU Leuven, he has been a direct colleague of Koen Matthijs with much pleasure for thirty years.

Saskia Hin works as expert in the Territory and Population unit of the Brussels Institute for Statistics and Analysis. She advises policy makers on how to perform applied research to inform housing market policies and contributes to applied research in the field of housing and demography. She got to know Koen Matthijs in a previous life when they were both members of a workgroup of the European Society for Historical Demography. At the time she worked as a postdoc at the Max Planck Institute for Demographic Research, but in 2014 she joined Koen's group at KU Leuven (Belgium) as a researcher in historical demography. She worked closely with Koen to organize the ESHD conference and to edit a book and took up his challenge to complement her 2009 PhD in history with an MSc in Statistics, which she obtained from the KU Leuven in 2018.

Sofie Vanassche is head of research and development within the expertise domain education at Arteveldehogeschool (Belgium) since September 2020. As a family sociologist she is fascinated by the contemporary discourse around family life, partner relationships and parenthood, and the social and cultural diversity in doing family. In her doctoral study (2013) at the KU Leuven under the supervision of prof. dr. Koen Matthijs, she investigated the impact of the evolution towards co-parenting after divorce on family structures and relationships. Within the Arteveldehogeschool she built a continuation of this research line with a practice-oriented research project that resulted in the website www.scheidingskoffer.be. Since September 2020, she is involved as a supervisor in the SBO project Family Solidarity 2.0 on the impact of contemporary family developments on organizations and professionals working with children, adolescents and their families. After 10 years of warm and inspiring cooperation with Koen and the entire FaPOS family, the focus on families remains central in many of the projects within her area of expertise. One of the main motives is to help build a (family) inclusive organizational policy within education, youth work, welfare and leisure.

Stanislao Mazzoni works as a researcher at the Institute of Economics, Geography and Demography of the Spanish National Research Council (Madrid, Spain). His research addresses demography and historical demography with particular interest in mortality in the first years of life and fertility in the past. Between 2007 and 2018 he worked at the University of Sassari (Italy), dedicating his research to the study of the local population. During this period he served as secretary of SIDeS (Italian Society of Historical Demography). In 2018 he received a Marie Skłodowska-Curie Individual Fellowship.

Stephanie Coontz is Professor Emerita at The Evergreen State College in Olympia, WA, and Director of Research and Public Education at the Council on Contemporary Families. She has authored seven books on the history of marriage, gender, and family life and is currently completing a collection of essays entitled *For Better AND Worse: The Problematic Past and Uncertain Future of Marriage*. She is also a frequent guest columnist for the *New York Times* and CNN.com. She has never had the privilege of working with Matthijs but has met him at conferences and followed his work for many years.

Theo Engelen is Professor Emeritus of Historical Demography at Radboud University Nijmegen (the Netherlands). At this university, he was also Dean of the Faculty of Arts and Rector Magnificus. His research initially focussed on the population history of the Netherlands and Europe, and more recently on the comparison of European and Chinese demography. From 1995 to 2015 he chaired the research program Population

CONTRIBUTORS

and Society in Taiwan and the Netherlands. In the WOG Historical Demography he collaborated intensively with Koen Matthijs. Working with Koen was an enrichment and a pleasure.

Tine De Moor is Full Professor of Social Enterprise & Institutions for Collective Action at the Rotterdam School of Management of the Erasmus University (the Netherlands). Until 2020 she was Professor at the History Department of Utrecht University (the Netherlands). She has been working largely in two domains of historical development: that of the impact of marriage patterns on economic development and female labour market participation and that of the evolution of commons and other forms institutions for collective action from the late medieval times until today. Koen has, through his work on historical demography and on self-help groups, also as chair of Trefpunt Zelfhulp, showed great interest in both topics. Tine received several large research grants, amongst others an NWO-VIDI and NOW-VICI grant and an ERC-research grant. In 2007 she founded the International Journal of the Commons and she acted as council member and president of the International Association for the Study of the Commons from 2008 to 2015.

Ton Duffhues is a senior researcher working for the team Social Enterprise & Institutions for Collective Action at the Rotterdam School of Management of the Erasmus University (the Netherlands). He is graduated as doctor in cultural and social anthropology at the Radboud University Nijmegen (the Netherlands). He started his career at the university as a researcher on two domains: social movements and cooperatives, social and cultural development of the Western European countryside. After 15 years he made a shift and started to work for a farmers union as a specialist on strategic issues concerning social support, cooperation, agricultural cooperatives and the future of farming and food. As a third move in his career he went back to science and became a member of the team of prof. dr. Tine de Moor.

Veerle Draulans is Associate Professor at the Centre for Sociological Research, KU Leuven (Belgium), with focus on gender and diversity in her teaching and research. She is chairperson of the 'Flemish Interuniversity Council Taskforce Gender' VLIR and of the VLIR UOS 'gender, diversity and development' expert group, university collaboration with South partners. She coordinates a gendersensitive Joint Doctoral Summer School in Ethiopia and works with teams in South Africa and Rwanda. She is a member of the Board of Governors of Emmaus, a set of care and welfare facilities in Flanders, Belgium. Veerle has been cooperating with Koen from the very beginning of her career in sociology, as Koen was co-responsible, together with prof. em. Lieve Vandemeulebroecke, for the organization of the first interfaculty course 'genderstudies'. At this moment, Veerle and Koen share as a duo the 'doctoraatsombuds-task' in the Faculty of Social Sciences at KU Leuven.

Wilfried Dumon is Professor Emeritus at the Centre for Sociological Research of the Faculty of Social Science (KU Leuven, Belgium). He is among the founding fathers of sociology as a fully independent academic discipline at the University of Leuven and the pioneer of family sociology in Belgium. He was the supervisor and promotor of the doctoral thesis of Koen Matthijs and has remained a close friend ever since. Professor Dumon was given Emeritus status in late September 1998, after an academic career of 35 years, most of that time as a Full Professor.

